

ЖОНРИД АБДУЛЛАХОНОВ

ТЎФОН

РОМАН

Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти

Тошкент — 1975
www.ziyouz.com kutubxonasi

ИККИНЧИ НАШРИ

Абдуллахонов, Жонрид.

Тўфон. Роман. 2-нчи нашр. Т., Адабиёт
ва санъат нашриёти, 1975.
328 б.

«Тўфон» — ёзувчи Жонрид Абдуллахоновнинг иккинчи романи. Ёзувчи ўзининг «Тўфон» романида қурувчи, яратувчи кишилар ҳақида, замондошларимиз ҳақида ҳикоя қилади. Автор ўз романида меҳнат кишилари-нинг тақдири ва характери-ни таҳлил қилишга интилади. Роман бевосита ҳаётни кузатиб, материални чуқур ўрганиш асосида яратилган.

«Тўфон» романи 1972—1974 йилларда ВЦСПС ва СССР Ёзувчилар союзининг совет ишчилар синфи ҳақидаги энг яхши бадий асарлар учун эълон қилган Бутуниттифоқ конкурсининг мукофоти-га сазовор бўлган.

Абдуллаханов Д. Ураган.

Ўз 2

БИРИНЧИ БОБ

I

У момақалди роқ гумбуридан чўчиб уйгонди-да, шундоқ-қина бархан ёнида лоп этиб бош кўтарди. Дарҳақиқат, еру кўкни титратиб гумбуридан момақалди роқ даҳшат соларди. Осмон бағрида аҳён-аҳён ип торган олов ранг чизиқлар зулматни тилка-нора қилар, олам эса тўс-тўполон ичига шўн-ғиб борарди. Кўп ўтмай шаррос ёмғир қуйди. Ёмғир суви-дан баҳра олиб яшнаётган саҳро гиёҳлари, эндигина бош кў-тарган туяқорин ҳам аста баданига куч йига бошлади. Та-биатнинг шифобахш марҳаматига қонган чақалоқдай эрка-ланди у. Кўкда чарх урган қушларга, югуриб келиб, қўлларни кўксига қовуштирганча сўққайиб қоладиган кул ранг юмронқозиқларга ўз жамолини кўз-кўз қила бошлади.

Олам яшариб, бутун борлиқ кўккам таровати билан маст. Ҳар бир гиёҳ бўртик, ҳар бир гўнчанинг ифори нафаси, ша-бада қанотига илашган чўпон найининг ёқимли саси, қуш-ларнинг тотли наъмаси атрофда кезади. Қимсасиз бу хил-ватгоҳлар қўйнида турли-туман кемирувчи, емирувчи, ўрмаловчи, думалаб юрувчи жондорларнинг изи жуда кўп. Лекин улар ҳам кўкатлар орасида кўринмас, фақат гулдан гулга кўниб, сайр қилиб юрган ҳашаротлар оламинини кўзингизни қамаштирарди. Чумолилар гужгон ўйнашади, ниначи, тил-лақўнгиз, сариқари, чигирткалар — қўйинги, ҳаммаси бе-ташвиш, шу жаннат фарогатидан баҳраманд.

Бироқ бундай лаззатли дамлар узоққа бормайди. Қуёш минбарга чиққач, теварак аста сокинликка чўкар, қушлар-нинг парвози тиниб, кўкдан олов сели ёғилаверади. Туя-қориннинг ёнгинасидан боши юмалоқ, кўзлари жавдираган катта калтакесак югуриб ўтиб, ўзини панага олади. Ола-чипор илон судралади. Уни қандайдир қуш кўриб қолади-ю, яшиндай тезликда пастликка шўнғиб, чанг солади. Бироқ илон қум ичига шув этганича кириб, кўздан йўқолади. Бир дақиқа ганғиб қолган қуш қанотларини кенг ёяди-да, яна ос-мон қаърига ўқдай отилади.

Сахро табиаги ҳар лаҳзада тусини ўзгартириб, шиддатли қиёфага кириб туради. Ҳозиргина қумлар устини аста сий-палаб юрган шамол бирдан кучайиб, борлиқни элак-элак қила бошлайди. Ёз ҳам жуда тез келади. Жазирамадан жиз-ғанаги чиққан гиёҳларнинг бели букилиб, шохидан шарт-шарт сина бошлайди. Туяқорин ҳам ўзини ўнглаб олиб, энди-гина гулга кирганда япроқлари қовжирайди, шохлари заифлашиб, танаси сарғаяди. Кундан-кун мажоли кетиб, омонат бўлиб қолади. Шамол кучайган сари унинг танаси зир-зир титрар, худди томиридан қўпорилиб кетгудай бўлар, тикан-ли шохларини ҳар ён уриб, фигон кўтарарди. Бироқ нолаю фигонини ҳеч ким эшитмайди. Шамол ҳамма нарсани ўз ҳукмига олади. Ҳамма нарсани ўз домига тортади. Истаган кепатасига солаверади. Йўлбарс сиртидай тарғил бархан-ларни тўзитади. Қумлар шамол оқими билан бирга дарёдай тўлғаниб қолади. Шамол аста бўронга айланади-ю, осмону фалаккача кўтарилиб, қаҳқаҳа уради, худди оламини остин-устун қилиб юборгудай даҳшат солаверади.

Ана шундай кунларнинг бирида бизнинг туяқорин ҳам ўз танасидан жудо бўлиб, бўрон тўзғитиб бораётган қум-тўзон-га аралашиб кетади. У қаёққа бораётганини ўзи ҳам пайқа-майди, худди копток сингари беқарор. Йўқ. У ёлғиз эмас. Унинг ҳаммаси ҳаммаси туяқоринлар, эвалак, қамгоқлар бир-бирларига мингашиб, қўрилиб юрибди. Туяқорин ҳам улар-га қўшилиб кетди. Қўн ўтмай бир тун гарам бўлди. Ҳамма ёқни алғов-далғов қилаётган шамолда думалай-думалан бўлиб, бора-бора катта-конт бўлага айланди қолди. Бора-бора думалоқ шар шаклига элади. Қўннинг қўн кетган ҳар қандай даҳшатни даф қилишга қодир.

Бунини саҳроийлар «қорағужанак» деб аташарди.

Бўрон эса чиябўридай увиллашсини, туядай ўкиришини, ҳазин пардаларда чалинган наво кўидай мунгли йиғлашсини қўймайди. Бирданига ер тубидан дев мисоли отилган гир-дибод устунлари фалак кўксига найза бўлиб санчила бош-лайдилар. Бирор тирик жон тоқат қилолмайдиган тўполон. Қорағужанак эса бир гирдибод домидан зўрға қутулиши билан иккинчисига илашиб кетади. Йўл-йўлакай ини бузн-либ, гангиб қолган юмронқозиқ, чўл бақаси, илон ёки эчке-мар—нимаики учраса, ҳаммасини қориштириб кетади. Дам бўшлиққа шўнғийди, дам гирдибод билан кўтарилиб осмон қаърида у ёқ-бу ёққа учиб юради. Катта-катта дарахтларни илдизи билан қўпориб, учуриб юрган бўрон учун биргина гужанак нима экан? Бундай пайтларда биронта мавжудот ўз маконидан бош чиқаришга ожиз. Ҳеч бир нарса, ҳеч бир жонзот қорасини кўрсатмайди.

Фақат саҳрога етмасдан икки чақиримча олис ердаги Туябулоқ қишлоғига яқин баланд тепалик устида табиа-тининг бу вазоҳатини кузатганича турган бир қизни кўриш

мумкин. У ҳозир шамолга қарши кўксини қалқон қилиб турншида даҳшатли жанг майдонини муҳим тепалик устидан кузатаётган довжурак саркардани эслатарди. Шу билан бирга бошини тангиб боғлаб олгани, оёғида чангдан тусини йўқотган этиги, этаклари кенг алвон рангидаги кўйлаги билан эртақлардаги фаришталарга ҳам ўхшаб кетар, қўйиб берса ҳозироқ парвоз этиб, бутун оламга фақат яхшилик уруғини сочмоқ пайида турарди.

Кимдир шамол билан олиша-олиша зўрға унинг ёнига чиқди-да, билагидан тортди.

— Моҳидил, Моҳидил деяпман... Бу жойда туриш хавфли, хўп денг. Хавфли деяпман!

Моҳидил юзини шамолдан тўсганича, чайқалиб:

— Қулоқ солинг... Қулоқ солинг, Ҳошим ака!— саҳро томонни кўрсатди қиз.— Бировнинг овози келяпти... Эшитинг, ёрдам сўраб бақиряпти.

Ҳошимжон қулоқ солди, аммо ҳеч қандай овоз эшитмади.

Моҳидилнинг юраги ҳаприқиб, ўша тўс-тўполоннинг яқинига боргиси, мириқиб томоша қилгиси келди. Шу вақтгача яшил либосга бурканган кафтдай далалар, ўзи ўсиб-улғайган шаҳарнинг келишган қатор уйлари, серқатнов, шинам кўчалари ва айрим қишлоқлардан бошқа ҳеч жойни кўрмаган бу қиз учун табиатнинг ана шу хилда қутуришини кузатиш жуда қизиқ туюларди.

Тошкентдан келаётими, самолёт деразасидан қараганларида саҳро безовта бўляптими деб, гумон қилган эдилар. Ўша гумонлари тўғри чиқди. Ерга қўнишлари билан шамол шундай кучайдики, дов-дарахтларнинг шохлари қарс-қарс синиб, йўлларни тўсиб қолди. Туябулоқ қишлоғига етганда эса шамол бўронга айланиб, оёқда туришга имкон бермай қўйди. Улар тушган машина бир неча километр юргандан сўнг таққа тўхтаб қолди. Шофер билан Ҳошимжон тезроқ панароқ жойга қочиш пайида эдилар. Аммо Моҳидил бунга кўнмади. «Яна озроқ... яна бир оз юрайлик», деявериш бу ергача олиб келди.

— Еш болалик қилманг,— дея жеркиб берди яна йигит,— яхшиси, уйга борайлик, шу ерда бўлсангиз, ҳали бунақа тўполонларнинг кўпини кўрасиз, хўп денг.

Аммо Моҳидил кабина эшигини очди-ю, югурганича шу тепаликка чиқиб келди. Бу ердан саҳрода нималар бўлаётганини бемалол кузатиш мумкин. Бўрон билан олишиб, унинг чангалига кириш эса ажал илкига тушиш билан баробар. Шунинг учун Ҳошимжоннинг ташвишланишида ҳам жон бор эди.

Моҳидил қора кўзойнагини қўлига олиб, қулаб кетишдан ўзини зўрға тутганича томоша қила бошлади.

— Бу жуда қизиқ, бу жуда қизиқ... Ажойиб!— дерди яккаш, бирич-кетин зафар салютидай кўтарилаётган гирдибодлар тантанасидан кўз узмай.

Унинг сўнги сўзлари элас-элас яна қулоққа чалинган ваҳимали товушга қўшилиб кетди. «Ёрдам беринглар, ёрдам!..»

Моҳидил яна қулоқ солди. Овоз эса худди шамолга қўшилиб ўтга тушган муздай тез эриб кета қолди. Яна қулоқ солди. Аммо саҳро қаъридан эшитилаётган илтижо қайтиб такорланмади. Шунинг учунми ёки енгидан тортаётган Ҳошимжондан иймандими, ҳар қалай, шартта бурилди-да, пастликка тушиб кетди.

Шофер хавотир олиб ўтирган экан.

— Сал бўлмаса, кетиб қолардим...

— Қаёққа кетасиз?— сўради Моҳидил жаҳл аралаш.

— Ахир бўрон билан ҳазиллашиб бўладими, опа? Бошингни жоду орасига тиқиш билан баробар-а! Бўрон ҳам бир гап-ку, аммо қорағужанаги ёмон!

— Қорағужанак дейсизми?

— Ҳа, қорағужанак. Бўрон учуриб юрган чоғда унга дуч келсангиз, бошингизга қассобнинг кундасидай келиб шундай уриладики... Шамолдан тез учади у. Ўзини кўрмаганман-ку, эшитганман-да!

— Бир ўлимдан қолибмиз-да, бўлмаса?— кулди Моҳидил.

— Кулманг, қорағужанак билан ҳазиллашиб бўлмайди, тўғриллади унинг ёнига келиб ўтирган Ҳошимжон.

Машина Туяоулоқда қайтди.

Бўрон узоқ чўзилмади, эртасига тушга бориб тинди. Саҳро устида сайр этган қорағужанаклар ҳам ерга қоптилаб тушди. Сакрай сакрай охири ўз шаклини йўқотди-ю, бор бисотини дастурхондан қўқиб ташлади. Қўзғунлар гуж-гуж ёпирилиб келиб насибаларини ела-сепкилади. Уларнинг қийқириғи кўкда мағрур сузган саҳро султони — бургутнинг диққатини ҳам жалб қилди. Бургут ерга қўнар-қўнамас икки-уч сакраш билан «дастурхон» устига етди. Таомларнинг хилма-хиллигидан мамнун бўлган бургут теваракка мағрур назар ташлаб ҳам қўйди. Бироқ таомга тумшугини чўзишга улгурмай аллақандай механизмларнинг гулдуриси, ёш-ялангларнинг кулги овозлари чўчитиб юборди уни. Бу кутилмаган ҳол бир ойчадан бери давом этар, нонуштаси, тушлигини бузарди. Булар осмондан тушдими, ердан бодраб чиқдими, қаёқдан келиб қолганига ҳайрон. Наҳотки бутун бир саҳронинг кимларгадир бўшатиб берса!

Бургутнинг жаҳли чиқди. Қанотини кенг ёйиб бир жойда гир айланди-да, кучли қийқириб, наъра тортганича яна кўкка отилди.

Ҳақиқатан ҳам унинг салтанатига дахл қилинган, асрлар бўйи инсон қадами етмаган ёввойи саҳро соат сайинг гав-жумланиб борарди.

Нариги хонадан болаларнинг пишиллаб ухлаётгани эшитилади. Ҳошимжоннинг онаси эса ювилган илпш-товоқларни тоқчаларга териш билан овора. Ниҳоятда чарчаб келгани учунми, Ҳошимжоннинг ўзи наридан-бери свқатланди-ю, диванга чўзилди. Икки дугона ўтирган хона эса бутунлай бўшаб, жимжит бўлиб қолган.

Электр чироқ ўчгач, еттинчи шишали хира лампани ёқиб қўйишди. Деворга осиглиқ соат мили эса рақамдан рақамга сакрар, лекин икки дугонанинг гапи тугай демасди.

— Оҳ, Моҳидилгинам, шундай очилиб кетибсанки, жоним,— дерди Маҳмуда дам-бадам Моҳидилни бағрига босиб,— гулдай яшнабсан.

— Ростданми?

— Рост, жоним, бир ҳуснингга ўн ҳус қўшилибди.

— Қўйсанг-чи, кўзингга шунақа кўринаётгандирман-да, ўртоқ.

— Йўқ, азизим, кўзларинг одамга тетик боқадиған, ўзинг тўлишиб, анча салобатли бўлиб қопсан. Мана, ман бир эмас, икки болали бўлдим. Эр, уй, рўзғор ташвиши билан қариб қолдим чоғи. Ажинларимни кўрдингми? Илгариги тойчоқдай ирғишлаб юришлар қани-ю...

— Гапингга қўшилмайман, ўртоқжон, йўқ, мени енгма, ўша-ўшасан ҳалиям, фақат бир оз тўлишибсан, холос. Турмушингдан нолимасанг ҳам бўлади. Оилавий турмуш сенга жуда-жуда ёқибди. Бу яхши, жуда яхши.

Маҳмуда жавоб бериш ўрнига чуқур нафас олди. Бўғинлари пўрсиллаб, қаппайиб қолган бармоқлари билан нон ушоғини дастурхон устида думалатиб, ундан соққа ясай бошлади.

Улар мактабни бирга томонлашган, шундан кейин бир-бирлари билан бирон мартаям учрашмаган эдилар. Нимагадир Маҳмуда ўзини олиб қочадиган, иложи борича кўринмасликка уринадиган одат чиқарди. Балки бунга Ҳошим сабабчи бўлгандир.

Ҳошимжон аслида энг аввал Моҳидилга «тузоқ» қўйиб юарди. Шу туфайли уларникига тез-тез келиб турар, бўш вақтида деярли ўзини қизга яқинроқ тутишга уринарди. Бу уйдагилар софдил, кўнгли очиқ бўлгани учун ҳам уни доим ўз оила аъзоларидай қабул қилардилар. Аммо негадир Моҳидилнинг жинига тўғри келмасди у. Ҳошимжон келди дегунча тумтайиб оларди.

Ҳошимжоннинг шунчалик илашиб қолишига асли Моҳидилнинг ўзи сабабкор бўлган. Бир кўни магазинда майда-чўйда харид қилиб юрса, ёнига шу йигит келиб салом беради.

— Танимадингиз, шекилли?— дейди у икки қўлини шимининг чўнтагидан олмай.— Мен сизни танийман. Моҳи-

дилхонсиз, ҳўп денг. Илгари сизларникига кўп борардим. Ўшанда кичкинагина, салдан-салга йиглайверардингиз. Қаранг-а, бўйингиз чўзилиб, кап-катта бўлиб қолибсиз. Жуда гўзал қиз бўлибсиз.

Моҳидил қизариб кетди. «Ғалати йигит экан-ку», деб ўйлади-да, қайрилиб кетмоқчи бўлди. Бироқ йигит унинг йўлини тўсди:

— Нечанчида ўқияпсиз?

— Ўнинчини тугатаман бу йил.

— О, жуда зўр-ку! Кейин қаёққа борасиз?

— Қайдам... Ҳали ўйлаганимча йўқ.

— Албатта, Москва, Ленинградгадир-да, ҳўп денг. Ҳозир шунақаси урф бўлган. Ўнинчини битирган қайси қиздан сўраманг, ўша ёққа қанот қоқмоқчилигини айтади.

Моҳидил қайрилиб кетишга чоғланди.

— Салом айтинг, уйдагиларга.

— Кимсиз?

— Ҳошимжон. Ҳошим Болгаевдан денг. Ҳа, Ҳошимжонман. Комилжоннинг энг яқин дўсти.

Моҳидил акасининг номини эшитиши билан тамоман ўзгариб кетди. Йигитга юмшоқ муомала қилишга ўтиб:

— Келинг, бўлмасам,— дея таклиф қилди,— хурсанд бўламиз.

Шу куннинг эртаси мактабдан қайтса, Ҳошимжон Комилжон билан гаплашиб ўтиришноти. Шу кун бу ҳовлига бот-бот қатнайдиған бўлиб қолди. Суҳбат маҳали келадиган моҳидилнинг номи такрорланиб турарди. Бундай пайтда қиз қип-қизариб, боши билан кўтаролмай қолар, Комилжон эса ноқулай аҳволга тушиб, гапни бот-бот ёққа буришга уринарди.

Моҳидил ўнинчини битиргач, қаерга кириб ўқиши, ким бўлиб етишиши керак, деган масала яна кўндаланг қўйилди. Ўзи акасининг касбини танлаган, геологликка ҳавасмандлигини айтмоққа оғиз ростларди-ю, аммо онаси Мастура хола икки гапнинг бирида «қизимиз машҳур доктор бўлади, ҳаммамизнинг дардимизга даво топади, бундай савобли касб борми дунёда», деявергани учун айтадиған гаплари ичида қоларди. Комилжон жим. Сингил эса ундан маслаҳат кутар, фавқулудда ҳеч кимнинг ақлига келмаган бирор нарса айтиб қолармикан, дегаидай оғзини пойларди.

Бир куни Ҳошимжон унга сўз қотди:

— Мактабни тугатяпсиз, энди инженерликка ўқисангиз деган таклифим бор, ҳўп денг.

Моҳидил елкасини қисди-да, Комилжонга қаради:

— Акам быладлар.

— Акангиз менинг таклифимга қарши эмаслар. Шунақами, Комилжон?

— Инженерлик шарафли касб!— деб қўйди Комилжон ҳам.

— Ана, ана, эшитдингизми? Демак, келишдик-а, бизнинг институтимизга кирасиз,— завқланиб кетди Ҳошимжон,— конкурсдан қўрқманг, қабул комиссиясида ҳам, деканатда ҳам ўзимизникилар. Ректоримиз бўлса, акамнинг жонажон ўртоғи. Бу ёғини мепга қўйиб берасиз.

Моҳидил бундай илтифотларнинг боисига тушунолмади овқат маҳали ҳам ўйланиб ўтирди. Тўсатдан миясига бир фикр келди-ю, чўчиб тушди. «Йўқ, йўқ,— деб хитоб қилди аллақандай ички овоз,— мен уни ёқтирмайман! Ундан кўра тилка-пора бўлганим яхшироқ!»

Шундай деб ўйлади-ю, овқат еяётган Ҳошимга кўз қирини ташлади. Нимаси яхшн бунинг? Акасига асло ўхшамайдди. Комилжон сипо одам, ҳар бир гапни ўйлаб гапирарди, бировга қаттиқ тегиш, кўнглини сал бўлса-да, огритиш деган нарсалардан бутунлай йироқ. Кўриниши эса... Кўриниши ҳам ҳар қандай манман деган йигитлардан қолишмайди. Пешанаси кенг, каттароқ кўринган бурни, бежирим лаблари ҳам ўзига ярашиқ. Қоп-қора сочларини айтмайсизми, жингалак-жингалак. Моҳидил кўнгил қўядиган йигит акасига ўхшашини истайди, бошқасини тан олмайди.

Хуллас, акасига тенг келадиган йигит йўқдай эди дунёда. Моҳидил Ирригация институтига кириб ўқий бошлади. Ўқиганда ҳам, ҳаммадан актив, ҳаммадан илгор бўлиб ўқиди. Аммо Комилжон ўз синглисининг бу муваффақиятларидан севинишга муяссар бўлмади. Ўша йили тоғлиқ районларга қилинган экспедицияларнинг бирида кутилмаган фалокат юз берди-ю, баландликдан қулади. Ҳамма соғ-саломат қайтди. Фақат Комилжонгина қайтмади. Она бечоранинг не аҳволга тушганлигини баён қилиш қийин. Моҳидил эса белини боғлаб шунчалик жигаримлаб йиғладики, маъракага йиғилганларнинг бирортаси ўзини тутиб туролмади. Ҳамманинг юрак-бағрини эзиб юборган эди у.

Орадан бир ойча ўтар-ўтмас, Моҳидил институтдан қайтаркан, Ҳошимжон унинг йўлини тўсди.

— Салом, Моҳидилхон, сизни уч-тўрт сафардан бери холи кўриш ниятидаман... Ўтинаман, тўхтаб, Моҳидилхон.

Йигит нима ҳақда гап очмоқчилигини Моҳидилнинг юраги сезиб турарди. Шунинг учун аъзойи бадани хиёл титради. Лекин индамай қололмади.

— Биров билан кўчада гаплаша олмайман. Гапнингиз бўлса, уйга кириб.

Ҳошим унинг орқасидан қолмади.

— Уйда... Ахир у ерда холам борлар-ку? Ноқулай бўлади-да, хўп денг...

Моҳидил таққа тўхтаб, унга тик боқди:

— Қачондан бери, акам ўлгандан берими?

У бу гапни гина-кудурат учун эмас, бир вақтлар ўзини ажралмас дўст тутиб юрган кишисининг вафотидан сўнг, ров кириб, опадан ҳол сўраб чиқмаганлиги туфайли ғазабга келганидан айтди.

Ҳошим довдиради:

— Мен бу ерда эмасдим. Илмий ишларим юзасидан командировкага кетувдим.

Моҳидил тўхтамай кетаверди. Ҳошим эса аста-аста орқада қолди. Ана шу кундан кўп ўтмай, хат ёзиб севги изҳор қила бошлади у. Агар хўп деса дегани, демаса, ўзини анҳорга ташлар эмши. Аммо Моҳидилдан садо чиқмади.

Бир сафар Ҳошим «қиттай»ни отиб келди-да, яна қизнинг йўлини тўсди.

— Хомтама бўлманг, барибир мендан жавоб ололмайсиз,— кескин жавоб қилди Моҳидил.

— Нега ундай дейсиз? Ахир хатларимда...

— Хатларингизни ўқимадим... Ўчоққа ташлаб, куйдириб юборганман.

— Худдо ҳаққи, ўзимни бир бало қилиб қўяман, хўп денг! Моҳидил кулди.

— Сиз бағри тош экансиз...— деди яна Ҳошим.— Мен шундай баҳолайман, хўп денг!

Моҳидил индамай жазал юриб кетди.

Орадан яна ярим йилча ўтди, холос. Ҳошимдан Маҳмудага совчи кўйибди, деган хабар тарқалди.

Моҳидил, дунёда бировга севги изҳор қилиб туриб, иккинчи бир одамга "сизга севгимиз" деган хат ҳам бортлигига хайрон бўлди. Аммо ранжимади. Эпсаси қотино, ачинад у. Ҳошимнинг холос. Шу-шу Маҳмуда ҳам унга қорасини кўрсатмади. Бунинг сабабини билиш қийин эди. Мана, ўшаидан бери тўрт йил ўтибди. Ҳеч кутплмаганда яна учрашдилар.

Икки дугона бу учрашув шунчалик илиқ ва қувончли бўлишсини ҳеч кутмаган эдилар. Моҳидил йўл юриб чарчаганлигига қарамай, уйқуси қочиб, унга қулоқ берган, Маҳмуда эса бу дам ҳеч тугамаслигини, чексиз давом этаверишини истарди. Дунёда ҳамма нарсани унутиш мумкиндир. Лекин қалбингга яширинган илк туйғуларингни айтиб, отамлашган, эзгу шиятларингни ўртага солган азиз дўстингни унутиб бўлармиди?!

Улар шу давргача босиб ўтилган йўлнинг фақат яхши томонларигагина назар ташлаб чиқишди. Фақат ширин хотираларинигагина эслашга уринишди.

— Илон тутиб келиб, бизни қўрқитганинг эсингда борми?— сўраб қолди Маҳмуда. Сўнг икковлари хахолаб юборишди.

Моҳидил юқори синфда ўқиб юрган йиллари ҳашаротлар, қушлар ҳаёти билан қизиқиб қолди. Мактабнинг та-

бийёт кабиниети у тутиб келган калтакесак, қўён, қораялоқ, кўршаналак, оқ каламуш, қорақурт, чаён, ишқилиб, ҳар хил жониворларга тўлиб кетган, чинакам «ажойибхона»га айланган деса бўларди. Дам олиш кунларининг бирида у Бурчмуллага чиқади-ю, думи ҳам, боши ҳам бир хил йўгонликда, ярим метр-ярим метр келадиган иккита қип-қизил илон тутиб келиб, халтага солиб қўяди. Халтачани эса парта остига қўйиб, ўзи танаффусга чиқади. Қайтиб келса, ҳамма синфни бошига кўтариб, у ёқдан-бу ёққа югурмоқда. Биров деразадан ўзини ташқарига отган, биров пешанасини гурра қилган, иккинчиси, ранги қумдай ўчиб, ўтирган ерида қалт-қалт титрар эди. Маълум бўлишича, кимдир парта остидан нимадир оламан деб қўли муздай нарсага тегди-ю, дод деб юборади. Халтачани очсалар — иккита илон.

Қўлдан тушган илон бечоралар ҳам юраги ёрилгудай бўлиб, қочарга тешик қидираётган эмиш. Моҳидил уларнинг ҳар бирини қўлига олиб, бошини сылаб-сийпаб, «ҳо, айланайин, сенлардан, уввос кўтариб, қўрқитиб юборишдимми-а?» деганича яна халтачага сола бошлайди. Қизлар эса анча маҳалгача ўзларига келолмай, қандай дарс тинглаганларини ҳам билмайдилар. Кейин эшитсалар, кўр илон заҳарсиз бўларкан. Шундан кейин анча маҳалгача ҳалиги қалт-қалт титраганларини масхара қилиб юришди.

Моҳидил тенг-тўшлари ичида довиораклиги билан ажралиб турарди. Баъзан дугоналари «ўғил бола бўлиб тугилшингга бир баҳя қолган-да», деб ҳазиллашардилар.

Институтда ҳам уни ҳаммага ўрناк қилиб кўрсатишарди. Унга энг қийин, энг мураккаб темаларни тонширишганда ҳам пухта тайёрланиб келиб, илмий конференцияларда кўп мартаб муваффақият қозонган эди. Сўнгги курсда ўқиётганида унинг энг эзгу орзуси ушарди. Тириншқоқ, меҳнатсевар қизни партияга кандидатликка қабул қилишди. Ҳамма уни аспирантурада қолса керак, деб ўйларди. Бироқ, Моҳидил ундай қилмади. Диплом қўлга теккандан кейин ўқиш шу билан тугади, дейиш подонликдир. Ҳаётний ўқиш ҳам бор ҳали. Бу энг мураккаб ўқиш. Унинг синовларига бардош бериш ҳар кимга ҳам насиб бўлавермайди. Бу синовлар кишидан институтдагидан юз карра кўпроқ қобилият талаб қилади.

— Сенга ҳавасим келади, жонгинам,— деди Маҳмуда,— мана, дипломинг бор, қўлигини қасққа чўзсанг, етаверадн... Мен бўлсам уйда...— У бирдан тилини тишлади-ю, кейин соатига қаради,— ўҳ-ҳў... алламаҳал бўлиб қолибди-ку, жоним, ганга солиб тоза тинкангни қуритмадимми? Йўлда ҳориб келгансан... Энди дам ол!

— Майли, ётайлик. Баданларим таёқ билан савалаб пўла қилиб ташлагаандай огрияпти.

— Худо асрасин-э, ётиш олдидан бир коса қатиқ ичасанми? Даво бўлади.

Маҳмуда ўрин сола бошлади. Моҳидил бир коса қатикни ярмигача шимирди-ю, кейин атрофга кўз югуртириб уй билан таниша бошлади. Уй янгигина ремонтдан чиққан бўлиб тўрт хонадан иборат экан. Хонадан хонага олиб кирувчи эшиклар ланг очик, деворларга эса қип-қизил чўгдай гилам қоқиб қўйилган, шкаф тўла китоб...

Моҳидил учун бу учрашув катта мукофот, албатта. Ўзини потаниш жойда ёлғиз ҳис қилмайди энди!..

Бўрон тинчиган куни Ҳошим Моҳидилни қурилиш бошлиғи билан таништирди. Ҳамро Раҳимов тўладан келган, ўрта бўй, ялтир бош, қўй кўз, буғдой ранг, қирқ ёшлардан ошмаган киши экан. У шалдир-шулдирлиги билан Моҳидилга маъқул тушди. Савлат тўкиб юрадиган айрим олифта бошлиқларга асло ўхшамас, кабинетида ҳам худди омонатгина ўтиргандай, серҳаракат кўринарди. Икки гапнинг биринда «яхши-яхши» деган иборани ишлатар, лабининг бир бурчида жилмайиб қўярди.

— Қурилишга астойдил бел боғлаб келдим, денг? Яхши-яхши,— деди у қўл олишгач,— эшитишимча, машинистларга бошлиқ бўламан денсиз, шу ростми?

Моҳидил ундай деган эмас, бу вазифани бош инженер Ҳошимжоннинг ўзи тавсия қилган эди. Моҳидил унга қарши чиқишини эи кўрсатди. Мейли шундай бўлса, бўла қолсин. Биринчи кунданок бевосита раҳбар кишининг равишини қай тартиш одобдан эмас.

— Рост, деди у.

— Яхши... Ҳамро Раҳимович, — деди Моҳидил, — берамасдим. Аёл кишисиз, ахир...

Ҳошимжон унинг сўзини илиб кетди:

— Хотиржам бўлинг, Ҳамро Раҳимович, аёл бўлгани билан жуда боевой-да бу киши, хўп денг. Бригадада темир интизом ўрнатишига ишончим комил. Биз гаплашиб қўйганмиз. Менга энг қийин ишни беринг, бир синовдан ўтай деди, тўғриси, унча амалий тажрибадан йўқроқ эмасми... Аввал нш ўргансин, пишсин, коллективга сингиб кетсин, кейин яна ўйлашиб кўрармиз. Қийналиб қолса, мана, биз бормиз ахир. Ёрдам бериш қочмайди.

Раҳимов ҳамон иккиланиб турар, фикрга толиб, ён дафтарчасига нимадир ёзарди.

— Яхши... ҳар қалай, олий ўқув юртини имтиёзли диплом билан тугатган одамга...

— Раҳмат, Ҳамро Раҳимович,— деди Моҳидил уни оғир вазиятдан қутқармоқчидай,— қўлдан келса вазифанинг яхши-ёмони бўлмас дейман? Аёл деб аяб ўтирманглар. Ўзингизни ерга қаратмайман. Чумчуқдан кўрққан тариқ экмас, деб бекорга айтмаганлар-ку,— кулди у,— оғир ишдан қочганимда саҳрога йўл солмасдим.

Ҳошимжон ёйилиб кетди.

— Ана, ана, айтмабмидим? Қурилш юрагига ўт солиб турибди, ўртоқ бошлиқ, хўп деяверинг.

— Яхши-яхши... Хужжатларингизни расмийлаштираве-ринг бўлмасам... ҳозирча ишлаб туринг, кейин яна... худо пош-шо, деган гап бор-ку.

Бошлиқ мулойим кулиб қўйди-да, юмшоққина хайрлаш-ди. Моҳидил йўлакка чиқар экан, хиёл очик қолган эшик ор-қали унинг Ҳошимга айтган сўзларини эшитиб қолди:

— Девдай-девдай йигитларингиз шу қизга бўй бе-ришига аминмисиз? Жуда ёш кўринади-ку? У ерга талаб-чан, қаттиққўл одам лозим эди-да.

Моҳидил шахдам юриб, бошқа хонага кириб кетди. Лойи-ҳалар билан танишиш истаги борлигини айтган эди, унга бош инженернинг ўнг қўли ҳисобланган Фулом ака деган кишини кўрсатишди.

— Бу одамдан бўлак қурилиш материалларини ипидан-иғнасигача яхши биладиган одам йўқ бизда,— дейишди.

Фулом ака сочлари устарада олдирилган, баланд бўй, бир оз энгашиб юрувчи, йирнк-йирик қовоқлари шишган, маъюс кўзлари устига салқиб тушган эди. Бу кўримсизгина, хипча, дароз одам кўпдан бери соқолини ҳам олдирмаган бўлса керакки, бутун юз ва иякларини оқиш майда тиканак-лар қоплаб олганга ўхшарди. «Жуда кўп ичса керак», деб ўйлади Моҳидил унинг кўзлари атрофида томоқларигача сон-саноқсиз майда жўяк тортган ажинларни кўриб.

У Моҳидилнинг йиманиброқ сўраган илтимосини инда-майгина бажарди. Стол устига қалли-қалин папкалар туш-ди. Лойиҳалар ёйилди.

Фулом ака эса ҳамон сўз қотмас, кўзойнагини бурин усти-га қўндирганича ўз ишидан бош кўтарай демас, аҳён-аҳён-дагина томоғини қириб, ёнидаги қоғоз ташлайдиган саватга тушуриб қўярди.

Моҳидил имтиҳонга тайёргарлик кўриш пайтлари шаҳар кутубхонасига бориб мутолаага берилиб кетар, ён-верига ким келди, ким кетяпти, ким нима билан машғуллигини сез-мас ва ҳатто қаерда ўтирганлигини ҳам унутиб қўярди. Ле-кин ҳозир бундай бўлмади. Негадир ақли қоча бошлади. Назарида рўпарасида ўтирган нусха унга тиклиб, бутун қиёфасини зимдан кузатаётганга ўхшарди. Юрагига ҳам қандайдир шубҳа илашди. Аста бошини кўтариб, кўз қирини унга ташлашга ҳаракат қилди. Ҳақиқатан ҳам Фулом ака кўзойнак устидан унга нигоҳини қадаб турган экан.

«Қаеридир танишга ўхшайди?» деб ўйлади қиз ичида. У ўзини тутиб туролмади шекилли, ниҳоятда дармони қури-ган одамдай стол суяничиғига тирсагини тиради. Шу пайт уни излаб кирган Ҳошим Моҳидилнинг ранги оқариб кетганини кўрди-ю, чўчиб сўради:

— Нима гап? Бирор гап ўтдими?— у Фулом акадан.

Фулом ака жавоб бернш ўрнига папкаларни жой-жойига олиб қўя бошладн. Афтидан, у ҳам ҳаяжонда эди.

— Юринг, уйга борайлик,— деди Ҳошим қизни аста қўлтигидан олиб,— иссиқда димиқиб кетдингизми дейман? Бу ернинг иқлими шунақа, ўрганмаган одамга дарров таъсир қилади қўяди.

* * *

Моҳидил Маҳмуда дамлаб келган кўк чойдан уч-тўрт бор ҳўпладп-да, кейин ҳаслга чўмди.

«У киши ким бўлиши мумкин», деган савол дам-бадам миясига урилар, тинчлик бермасди. Шу вақт кўча эшик тарақлаб очилди-ю, остонада ўн ёшлардаги майкачан, қоп-қора бола пайдо бўлди. У инҳоятда ҳансирар, кўп югуриб толиққанидан нафасини ростлай олмасди.

— Акомулло, акомулло, сизни йўқлашонтн. Идорага йўқлашонтн!..

— Нима гап?

— Ҳожар аянинг бачаси саҳрода боркон экан.... Бўронда қолгон экан... Қайтиб келмопти... Сўгин Хўжаназар аконинг духтари бўронка қолип ўлипти...

Ҳошим югурганича чиқиб кетди. Маҳмуда билан Моҳидил бир-бирларига қўйиб қараб олди.

Моҳидил кеча саҳро томондан эшитилган илтижолн овозни эслади...

III

«Меҳрибон онажоним!

Сизни тинчитиб қўйиш учун ёзаётган биринчи хатимдаёқ, бу ердаги илк таасеуротларимни етказмоқчиман.

Янгича ҳаёт бошладим, аммо юрагимнинг бир бўлагн сизнинг ёнингизда қолиб кетгандай. Кишининг қадри бир-биридан узоқлашганда билинаркан. Ҳеч бўлмаса бир нафасгина ёнингизда бўлиб, меҳрибон кўзларингизга тикилгим келади.

Маҳмуда болаларн билан тинч, айтмоқчи, ундан кўндан-кўп салом. Ҳошим ака менга антиқа нш топширди. Бульдозер, экскаватор ҳайдовчиларга бригадир бўлдим. Аммо ҳозирдан ҳаяжонланаялман. Биринчи кўнданоқ елкамга оғир бир нарсa қулаб тушаётгандай сезияман ўзимни. Илгариги дадиллик, довиорақликлар қаёққа йўқолганига ҳайронман.

Ҳозир мен хатни чодирда ўлтириб ёзаётirman. Одам ўзини ҳаммомнинг песснқ хонасига кириб қолгандай ҳис қилади. Шаррос тер қўйилаётган бадалларнинг ярага туз сепгандай ачшшди. Лекин ҳаммасига ўрганиб кетарман дейман. Ҳар қалай, умидли дунё-ку, бўш келмасликка тирншаман.

Ойижон, шу чўлу биёбоннинг, Қизилқум саҳросининг қайси бурчагида бўлмайин, сиз мен билан биргасиз. Сизнинг хаёлингиз ва акамнинг хотираси энг қийин дамларда менга мадад бўлади. Назаримда бу ердаги умумий ишга биргина ўзим эмас, учаламиз баб-баравар ҳисса қўшадиганга ўхшаймиз. Мен, сиз ва акам! Мен ана шундай ҳис қилмоқдаман! Ҳатто биз улқап кучмиз. Шунинг учун ҳам мен ҳеч нарсадан қайтмаслигим, ҳеч қачон чекинмаслигим керак! Ростми, ойижон?

Ҳар қалай ишдан чарчаб, толиққан дамларимда ҳам, кучдан қолиб ҳориган чоғларимда ҳам, сизларни ўйлаб, тасалли топайин, ҳориган кўнглимга малҳам бўлингиз. Ҳозирча хайр, ойижон.

*Хатингизни кутиб, қизингиз
Моҳидил».*

Моҳидил хатни конвертга солди-ю, ўтирган ерида фикрга толди. У жамалагига шилик ўрилган, касалванд, серхархаша қизчалигини эслади.

На бир туп дарахт, на жилдираб оққан ариқчаси бор, каталакдай кичкинагина ҳовлида туришарди. Қоқ-қуруқ еру, томи бир томонга қийшайиб кетган, дарчасиз уй.

Илгарилари аллақайда буvasидан қолган ҳовлида туришаркан, лекин уни кўриш Моҳидилга пасиб қилмаган. Чунки дадаси ичкиликка ружу қилган йиллари ушн сотиб юборишган, шу-шу бировнинг ташландиқ ҳовлисига кўчиб келишган экан. Моҳидилнинг онаси эса эри нега шунақа қилиқ чиқарганига тушуниб етмай гаранг, доим юрак ҳовучлаб, кўркув ичида яшар, кўпинча боласини бағрига босиб, қўни-қўшниларникида ўтирар, эрининг кайфи тарқагунча кўзига кўрипмасликка ҳаракат қиларкан. Ана шундай кунларнинг бирида эр дом-дараксиз ғойиб бўлади-ю, она-бола ёлғиз қоладилар.

Моҳидил тўрт ёшга тўлади. Жамалагига шилик тақиб, ширингина бўлиб юради. У онасини ниҳоятда севар, бир зумгина ажрашни истамас, юпанчи ҳам, қувончи ҳам — шу она. Шу она туфайли бутун мавжудот тирик, кинот ҳаракатда гўё. Унинг оҳуникидай, бир оз чўчинқираш билан боқувчи кўзлари, офтобда куйган юз-қўллари, эгиндаги қирқ ямоқ кўйлагигача Моҳидил учун алоҳида маънога эга.

Қиш ниҳоятда совуқ келган йили ёқишга ўтин йўқ, кўмир йўқ, дилдираб кун кечира бошлашди. Она бир луқма овқат топса ҳам қизига едириб, ўзи ярим оч, ярим яланғоч умр ўтказар ва бора-бора оғир дардга чалиниб қолган эди. У ўқтин-ўқтин йўталар, нафаси қисилиб, кўкрак қафасига тошдай бир нарса тикилиб тургандай қаттиқ азоб чекарди доим.

Бечора она узоқ вақт ўзини ўнглай олмай, охири ётиб қолди. Қўни-қўшнилари вақт-бемаҳал иссиқ-совуғидан хабар

олиб туришар, Моҳидилга қарашарди. Доктор касалхонага ётишни буюрса, она «боламнинг ҳоли не кечади менсиз», деб кўнмасди асло. Уйда даволанишнинг эса иложи йўқ. Она сал оёққа тура бошлаши билан қизи бетоб бўлиб, иситмада ёнади. Ўзини билмай тез-тез алаҳсирар, «кет, ажина, кет!» деб гинширди, қўққисдан иргиб-ирғиб тушаверарди.

Она қизини касалхонага олиб боришга мажбур бўлди. Кунлар илиб, қор эрий бошлаганди, шунинг учун бедармон она салга тойиб-сирпаниб, қўлида боласи билан аранг борарди. Шу пайт мактабга кетаётган ўн-ўн бир ёшлардаги бир бола учраб қолди-да, унинг ёнига югуриб келди:

— Тугунингизними, болангизними беринг, кўтаришай,— деди.

— Бормисан-эй, жигарим,— дея севиниб кетди аёл,— ма, синглингни, укам. Қўлларим узилиб тушай деди-я. Трамвай-гача элтиб қўйсанг бас. Ҳа, балли, жигарим, савоб бўлади.

Трамвай ҳам тезда кела қолмади.

— Банисага борсангиз, ўзим элтиб қўяман, юраверинг. Трамвайда ҳозир одам тиқин бўлади.

— Йўғ-э, анча йўлдир ораси?

— Унча узоқмас, мен биламан қайдалигини, юраверинг.

Бола айтганидай касалхонага йигирма минутчада етишди. Моҳидил буни сезганидай аста қўлини эгди. Онда ю, кимнинг қўлида турганлигини билмай ҳайрон бўлиб тикилди:

— Ойи, ки-им?— сўради у позик овозда.

Бола уни бош ирғаб қўлди-да, мўлойим жилмайиб:

— Қисим, қисим, ойна қисимини, бора-бора келдик, энди тузалиб қоласан.

— Илойим айтганинг келсин, жигарим,— дея қизини қўлига олди она,— раҳмат, Комилжон, катта йигит бўлгин, яхши бола экансан. Умрингдан барака топ, иним!

Моҳидил яхши бола шунақа бўларкан-да, деб яна бир бор Комилжонга қараб қўйди.

Унинг ўпкаси қаттиқ шамоллаган экан.

Бошқа кийим кийдиришди-да, иккинчи қаватдаги палаталардан бирининг шундоққина деразаси остидаги каравотчага ётқизишди. Деразадан ёп-ёруғ осмон, дарахт шохларига осилган сумалакчалар ҳам яққол кўриниб турарди.

Онанинг бу ерда қолишига рухсат беришмади. Кунда бир бор хабар олиб туриши мумкин экан.

Ундаги ҳасталик ҳамон ўз кучини кўрсатмоқда эди. Шунинг учун бора-бора ҳар кун эмас, кун ошира зўрға келиб турадиган, ҳар келганда қизининг каравотига осилганича соатлаб ўтирадиган бўлди. Алламаҳалга етганда врачларнинг зўри билан аранг ўрнидан турарди-ю, кўзларини мўлтиратиб қолаётган боласига юраги ачиб, йиғлашга тушарди яна.

Моҳидил тузала бошлади. Атрофида ётган болалар билан

бемалол гаплашадиган, ўйнайдиган бўлди. Баъзан каравот-часига чўккалаганича дарахт шохларидан чак-чак оқиб тушаётган томчиларни, шохдан-шохга сакрашаётган қушларни, пода-пода булут галаларини томоша қиларди. Томоша қилишдан кўра кўпроқ онасининг йўлини пойларди у.

Она кўпдан бери уни кўришга келмас, қандай воқеа содир бўлгани номаълум эди.

Кунлар кетидан кунлар қувиб ўтди. Врачлар онанинг бедараклигидан ташвишга туша бошладилар.

Бир кун Моҳидил йўлакка чиқса, икки аёл ҳамширалар билан гаплашиб туришибди. Улар Моҳидилни кўришмас, шунинг учун қаттиқ-қаттиқ гаплашаётган эдилар.

— Кеча оламдан ўтди, боёқиш,— дерди улардан бири, иккинчиси унинг гапини тасдиқларди,— биз қўшниси бўламиз, қизчасини олиб кетгани келдик, ўзимиз катта қиламиз. Фазилатхон раҳматлик сўнгги нафасигача: «Моҳидилимни асранглар, кўчада қолмасин», деб худонинг зорини қилди. Моҳидилни беринглар бизга.

— Йўқ!— деган ингичка хитоб янгради йўлакда,— ойим билан кетаман, ойим келади, ойим келади, ойим келади,— дея бақирарди қиз.— Сизлар билан кетмайман, ойим билан кетаман.

У депсииб тўполон кўтараверди.

Яна каравотчада чўккалаб, яна дераза тоқчасига энгашиб, ширингина қўлчаларини иягига тираганича ташқаридан нигоҳ узмасди...

Бу вақт кўклам келиб, ҳамма ёқни яшил либос билан безаган, гуллар гўнча тугиб, ариқчаларда сувлар ҳайқириб оқар, дов-дарахтлар томирига жон кирган пайт. Қуёш нури хоналарни исита бошлаганидан деразалар ланг очик, ўт-ўланларнинг хушбўй ҳиди димогингизни чоғ қилар, теварақда янграётган қўшиқлар эса дилга ором берарди. Ана шундай кунлар Моҳидил она дийдорига зор бўлиб, изтироб қўйнида эзиларди. Гўдак қалбига ҳеч нарса сиғмас, ташқаридан кўз узмай ўтираверарди. Бир кунни аллақандай таниш чеҳрага назари тушиб қолди. Ким бўлиши мумкин? Қаерда кўрган эди бу болани? Ҳа, Комилжон-ку, у!

— Комилжон!— қўлчасини силкитди қизча.

Қичкинагина қоғоз халта кўтарган бола уни кўрибоқ севиниб кетди.

— Баққа туш,— деди кулганича.

Улар биринчи қават билан иккинчи қават ўртасидаги зинапойда учрашдилар.

— Ҳар ҳафтада кўргани келаман,— деди Комилжон ширингина муштумини кўксига қўйиб.— Отингни билмаганим учун топиб беришолмайди: Фамилиясини билиб кел, дейишадди, холос. Тузалиб қолдингми? Сочингни олиб ташлашибди-ю?

— Олиб ташлашди,—деди Моҳидил пилик тақилган жамалагини эслаб.

Комилжон уни юпатди:

— Майли, хафа бўлма, ўсиб қолади. Вой сен-э, мана, олма, туршак олиб келдим,—қўлидаги халтачани узатди у.—Олма-чи, ўтган йили ўз боғимизда пишган, жуда ширин. Ширинини яхши кўрасанми, нордониними?

Моҳидил жавоб бериш ўрнига боядан бери ўйлаб турганини шошиб суради.

— Ойим қанила?

Комилжон ҳайрон бўлди.

— Ойингни билмадим, келмадиларми?

— Ойиси ўлган!—деди зинадан югуриб тушиб келаётган бир бола.—Ҳамшира оналарим шунақа деб айтишди-ку, анов куни.

— Ёлғон! Ойим ҳеч қачон ўлмайдилар!—йиғлаб юборди Моҳидил.

Комилжоннинг раҳми келди унга. Бутуи вужудида туғён кўтарилди. Қўллари қалтирар, юзини яшириб йиғлаётган қизчага бирор сўз айтиб, тасалли беришини билмасди.

— Қўй,—деди ниҳоят дудуқланиб,—тўғри... Тўғри айтасан, ойинг ўлмайдилар...

Дар бир нафаси уч ерда турса, ўзи ҳам ўкириб юборадигандай югурганча чиқиб кетди. Эртасига яна келди. Бирок, бу сафар ёнида сочлари тақимига тушган, келишгангина жувон бор эди.

...деди Комилжон югуриб чиққан Моҳидилга.—Биз сени олиб кетамиз.

— Менинг ойимла қанила?

— Опангдан айрилибсан, айланай,—йиғлаб юборишдан ўзини зўрға тутиб қолди аёл,—юр, ман санга она бўламан. Кўчада қолдирмаймиз, қизим.

Қизчани қалтироқ босди. Дод деганича ўзини ерга отиб, йиғлайверди. Юпатишлар кор қилмасди унга. Лекин, истараси иссиқ жувоннинг олиб кетишига қаршилиқ кўрсатмади.

У жуда кўп қайғурди. Кечалари ухлаёлмади. Комилжоннинг, Мастура холанинг мулойим сўзлари ҳам уни юпата олмас, онасининг меҳрибон сиймоси кўз олдидан нари кетмасди ҳеч.

Шу хилда Моҳидил хийла инжиқ бўлиб ўсди. Ортиқча гап кўтаролмас, салдан-салга йиғлайверарди.

...Комилжонлар турган маҳаллада унинг тенгқурлари деярли кам. Борларининг биронтасига ҳам Моҳидил қўшилиб ўйнамас, фақат дўмбоққина қизча Маҳмуда билан илашиб кетганди, холос. Бундан Комилжон ҳам, Мастура хола ҳам хурсанд. Лекин Моҳидил уларга ҳадеганда ўрганолмади. Ўзини доим ёлғиз ҳис қилар, гўё бу ерда вақтинча

яшаб тургандай сезарди. Комилжоннинг онасини Маҳмуда «Мастура хола» деб чақиргани учун Моҳидил ҳам уни шу ном билан атар, «ойи» дейишга ҳеч тили бормасди.

Ииллар ўтди. Моҳидил Маҳмуда билан бир мактабга қатнаб, бир синфда ўқий бошлади. Уни ҳеч ким тергамас, ўз майлича кун кечирар, лекин ташқи кўринишн суст, хомуш бўлса-да, ички дунёсн бетинч, ҳамон она ҳасрати юрагини эзиб-эзиб қўяр, уни унутишга қурбн етмасди. Шу билан бирга дарров қайнаб-тошарди-ю, яна сўна қоларди. Мастура хола ундан ҳол сўраш ёки бирор нарсa дейишга ҳайиқарди. Барча инжиқликларини кўтарар, бирор оғиз бўлса-да, қаттиқ гапиргисн келмасди. Моҳидил тез-тез бетоб бўлиб турарди, шу туфайли бир неча бор синфдап-синфга кўчолмай қолди.

Мастура хола олижаноб аёл. Шунинг учун ҳам Комилжон Моҳидилнинг касалхонада ётгани ва бошига оғир мусибат тушганини айтган заҳотиёқ, у қизин олиб келишга, қандай бўлмасин дардига малҳам топишга ошиқди. Бир болам иккита бўлди, деб суюнди. Фақат қиздан «она» деган сўзини эшитишга зор. Шуниси бир оз рапжитмоқда. Вақти келиб бунга ҳам эришар...

Моҳидил қўғирчоқдай безаниб юришни, дугоналарига ўхшаб хилма-хил қўйлақлар кийишни ёқтирарди. Аммо сочининг жуда секнилик билан ўсиши, худди ўғил боланикидай бошида сўппайиб туриши азоб бериб қўярди. Дугоналарининг сочига ҳаваси келарди.

Бир куни кимдир Моҳидилни «чўлтоқ супурги» деб масхара қилибди. Ўшанда қаттиқ изтироб чекади, ўксиб-ўксиб узоқ йиғлайди.

Шу-шу юрагидагини яширмай қўйди. Икки гапнинг бирида фалончи сочини ундай ўрибди, бундай турмаклабди деяверарди.

— Сизга ҳавасим келади Мастура хола, кошкийди, менда ҳам шунақа соч бўлса,— дея писанда ҳам қилиб қўярди.

Ҳатто бир кеча кўз юммади. Кўрпа устида чўнқайиб ўтирганича йиғлайверди. Фақат тонгга яқин ухлаб қолди. Тушида аллақандай чиройли бир қушчани қувлаб юрганмиш. Қушча думини лик-лик ўйнатиб шохдан-шоҳга сакрар, Моҳидилга кўзини қисиб қочар эмиш. Моҳидил югуриб бориб, эндигина ушлай деганда сочи аллақандай гул шохига илиниб қолармиш. Тавба, сочи йўқ эли-ку? Наҳотки, бир кунда шунчалик ўсиб қолган бўлса!

У юрган бог оламда тенги йўқ, гўзал эмиш. Бу гўзаллик Комилжон айтиб берган эртақлардай мафтункор, жаннатга монанд эмиш. Ҳамма нарсa сирли, оромбахш, жилвагар. Лекин қимир этган шарни йўқ. Япроқлар елпимайди, арпқчалардаги сувларгача симобдай қотиб қолган. Гўё борлиқ

сукунатга чўкиб, ширин уйқу билан тинч ором олаётгандай. Нима бўлса ҳам Моҳидил шу боққа кирганидан хурсанд. У қўшиқ айтади. Йўғон қилиб ўрилган тим қора сочларини ўйнайди. Қайта ечиб, қайта ўради.

Бирдан олдинда каттакон кўл кўринади. Унинг остида турли-туман гуллар, сайроқи қушлар, кўм-кўк осмон кўри-ниб турарди.

Моҳидил қўл бўйида ўтириб, қўлини чўзмоқчи бўлганида икки чаккасидан илондай тўлғаниб тушган соч ўримлари сув осойишталигини бузиб юборади. Бир зумда майда тўлқинчалар ҳосил бўлади-ю, бутун қўл чайқалиб кетади.

Моҳидил «оҳ» дея ўрнидан сакраб турмоқчи бўлиб, уйғониб кетади.

У югуриб уйга киради. Мастура хола бир қўлида қайчи, бир қўли билан эса икки соч ўримини елкаси ошира ушлаб, тош ойна олдида турар, Моҳидил сал кечикканда қирқиб қўйиши ҳам мумкин экан.

— Нима қияпсиз?— дея ҳовлиқиб сўради Моҳидил.

— Шу... сочимни санга бермоқчиман, қизим. Улама бўлса ҳам тақиб юрсанг. Бозордан олиб берай десам, ҳар кимникини кўнглинг кўтарадими, йўқми?..

Моҳидил дод деб юборди.

— Кўйинг, ойинжон, қирқманг. Шўнака киласиз деб ўйла-
мовдим ҳеч... Мени кечиринг... Қирқманг, жон ойи!

— Нима қипти, болам...

Қиз уни ортиқ гапиртиргани қўймади. Қўлидан қайчини
тартди, оқди, да, қабар ҳаётиники. Қўлини оқди, қўлини оқди, оқди,
ўпкасини тутолмай йиглаб юборди.

— Айлағиб кетай, ойғижоним... Ундай қилманг, мени деб ўз ҳуснингғизни қурбон қиласизми? Ахир мен тентакман. Гапни орқа-олдига қарамай гапираверган бўлсам, кечиринг. Сиз бебаҳосиз ойғижон...

Шундан кейин Мастура холанинг қучоғидан сидирилиб тушди-да, таппа унинг оёқларига йиқилди:

— Ёмон қизингизни кечиринг, ойижон!

Мастура ҳола уни икки қўлтиғидан даст қўтариб юзлари-га, булоқдай ёшга тўлган кўзларига меҳр-шафқат билан боқди-да, кейин яна бағрига босди. Унинг ҳам кўзлари нам-ланганди. Бахтиёрлик оғушида нафаси тикилиб, қалби ҳап-риқарди. Узоқ йиллар фарзанд доғида қуйиб, ҳижрон алами-ни тортган ва ниҳоят, дийдор кўришга муяссар бўлган она-ларгина худди шундай ҳолни бошдан кечирадилар. Ахир Мо-ҳидил уни «ойижон» деди, уни «ойижон» деб чақирди. Бас, шунинг ўзи кифоя унга. Энди битта фарзанди иккита бўл-ганига тамом ишонди.

— Сан ҳали ёшсан, қизим. Бизни ёшимиз ўтди, калтароқ соч ҳам бўлаверади, девдим, айланай. Ҳай, майли, бўлмасам. Тур, ўрнингдан, ёшларингни арта қол.

Қиз унга яна маҳкамроқ ёпишди.

— Ойижоним, меҳрибоним... Ким ўз ҳуснини биров учун қурбон қилади? Қандай чидардим бунга кейин?

— Сен бировмисан, қизим? Ўз боламсан-ку! Одам ўз боласидан жонини ҳам аямайди. Бўлди-бўлди, йиғлама. Қани бир кул-чи.

Моҳидил лаблари билан Мастура холанинг қўлларини пайпаслади-да, бошини кўтариб, ўзини жилмайишга мажбур этди.

— Ҳа, баракалла,— Мастура хола қизнинг тамом қизариб кетган юзлари, бошларини силади,— мана энди олам гулистон.

Шундан кейин Моҳидил ҳеч қачон сочининг калталигидан нолимайдиган бўлди. Ҳатто бора-бора эсидан ҳам чиқиб кетди.

Ҳаёт қизиқ нарса. Бир одамнинг бошига бус-бутун саргузаштларни солади-да, кейин ички кураш ва ҳаяжонга тўла ёшлигини ортга улоқтириб, қолган умрини ҳали синалмаган, етти ухлаб тушига ҳам кирмаган нотаниш тақдир билан чамбарчас боғлаб қўяди. Моҳидилнинг ҳаётида ҳам шундай бўлди. У Мастура холани ўз опаси деб билди. Юрагида типирчилаб, жўш уриб қайнаётган аллақандай дудмал нарсалар, бошини банд қилган чигалликлар аста-секин барҳам еди. Қучли довулдан сўнг тўлқинлар аста тиниб, сувлар энди равон оқа бошладилар. Уча-уча қолдан тойган лочин қанотларини йиғиштирди-ю, қўнолгага келиб қўнди. Моҳидил ҳам янги муҳит, янги оилага бутунлай сингиб кетди. Соч воқеасидан сўнг тутинган она меҳрига қатъий ишонган эди у.

... Моҳидил Қизилқумга жўнашга аҳд қилган оқшом Мастура хола анча маҳалгача ухлаёлмади. Ёстиғига бош қўйганича ой нурига ғарқ бўлган дилбар кечанинг сеҳрли манзараларидан нигоҳини узмай ётар, хаёлга чўмган эди. Ҳовли саҳнидаги гилос япроқлари оралаб қуйилаётган ой шуъласи аёл зотини иккига бўлиб турар, соя тушиб, бир оз қорайтирган томонидан қараган киши ҳозир уни қирқ саккизга эмас, етмиш ёшларга бориб қолган деб ўйлаши мумкин. Аслида узун киприклари, тийрак кўз қарашлари, хийла ёй тортган қуюқ қошлари эса ёшлигида ниҳоятда келишган жувон бўлганидан далолат берар, гарчн пастки қовоқлари хиёл салқиб кўринса-да, чеҳраси хушрўйлик аломатларини йўқотмаган эди.

У эрдан эрта бева қолди. Лекин тикмачоқдай ўғли Комилжон туфайли қайта турмушга чиққани йўқ. Бола улғайди, ўқиб, энди қўлидан иш келадиган бўлганида ўша тасодифий ҳол уни ҳам бағридан юлиб кетди-ю, она бечора битта-ю битта Моҳидилга суяниб қолди. Аммо, ҳозир хаёлини ўша бевақт дунёдан ўтган ўғли эмас, балки ўзидан сал

паридаги айвонда, пастак стол лампаси остига эгилганича китоб мутолаасига берилган қизи банд қилган эди.

Бола қушга ўхшар экан. Қанот чиқардимми, пир этиб хоҳлаган томониға учиб кетаверар экан. Мана, Моҳидил ҳам ўқишини битириб, жўнаб кетяпти. Яна келиб-келиб, кимсасиз саҳрога ҳавас қўйганини айтмайсизми. Шундай бағри кенг шаҳарга снгмай қолгандай худдн. Ахир, қиз бола нарсаси ёлғиз боши билан...

Қилди-қилди, ҳаммасини Ҳошимжон қилди-да. Келди-ю, ўқишни битириб, шу ерда ишлаб юраверадиған болани бир зумда айнатиб кетди-я. Саҳрони ундоқ қиламиз, бундоқ қиламиз, деявериб тоза қулоғини қизитди-ю, юрагига ўт қалаб қўйди, қурмагур. Моҳидилнинг айни ўқишини битирганини билиб келганини айтмайсизми яна.

Дабдурустан кириб келса, Мастура хола танимай қолибди уни. Бўйи дароз бўлиб кетибди. Юзлари қорайиб, киприклари офтобда саргайибди. Аммо эгнидаги дазмолланган шими, оқ нейлон кўйлаги, силлиқ таралган сочлари, узун тумшук ялтироқ туфлиси унинг ҳаддан ташқари ўзига зеб берганлигини намоён этар эдики, Мастура хола бунни сеза билмасди. Боласи узоқ сафардан қайтиб, бағри тўлиб қолган онадай ўзини қўярга жой тополмай қолди. Югуриб-сигиб жой тамлаш, тоғанини дастурхонга тўкиб солди. Ахир бир вақтлар у ҳам ўғлидан эди-да! Қомилжон билан бир мактабда ўқиб, бирга вояга етган, бир қориндан талашиб турган оғаниндай эдилар. Фақат олий ўқув юртига кириш лавозими... Ҳошимжон Хошимжон Ирригация институтига, Қомилжон эса Тошдўғга кирди.

Ҳозир тирик бўлганда у ҳам ана шу Ҳошимжон қатори юрган, обрўли киши бўлиб етишган бўларли. Мана, тенгдоши кимсан — каттакон қурилишнинг бош инженери эмаш.

«Ёнида мен борманми, қизингиздан хотиржам бўлаверинг», дея Мастура холанинг кўнглини тинчитди. Тўғриси-ни айтганда-ку, акиси ўрнига ака-да у ҳам.

Она Моҳидил борадиган жойларнинг ёзда ниҳоятда иссиқ, қишда оғзингда тупугинг қотиб қоладиган даражада совуқ бўлишлигини Ҳошимжондан эшитди. Шунинг учун қизига нималар бериш кераклиги тўғрисида ўйлаб кетди...

Анча маҳал бўлиб қолганига қарамай қўшни ҳовлиларда ҳамон чироқ ўчмаган, дилрабо кўй, қўшиқлар эса қалбни эркалайди. Аҳён-аҳёнда трамвай, машиналарнинг овози келиб турар, девор паналаб оққан ариқ тўла сувнинг шилдираши, думбул боғлаган баланд-баланд жўхоринояларнинг қиличдай-қиличдай баргларининг шабадада шовиллашлари ҳам китоб устига бош эгган Моҳидилга халал бермасди.

У айрим саҳифалар устида анчайин фикр қилиб қолади. Афтидан, мустақил ҳаёт кечирмоққа илк бор қадам қўйиш ҳам кишида ҳаяжон уйғотар экан. Эртадан бошлаб беш йил

ичида орттирган назарий билимини амалда намойиш қилиши керак. Шунинг учун охирги бор дарсликларни кўздан кечирмоқда чоғи.

Ўрик шохида тин олаётган товуқлар нимадандир чўчиди шекилли, пат-пат қанот қоқиб, икки-уч бор қақолаб қўйишди.

Моҳидил йигирма бешдан йигирма олтига қадам қўйган, нозик қоматли, сўлим қиз бўлиб етишди. Ханжардай тигли киприклари, тим қора қош атрофидаги билинар-билинемас майда сепкил доғчалар ҳам унинг чеҳрасига ўзгача бир ҳусн бағишларди. Кўз қарашлари ва хиёл ясамадай туюлувчи табассумида ҳам яшиндай чақнаш, қандайдир ҳаяжонли аломатлар барқ уриб турар, нозик елкаларига тушган, лекин унча узун бўлмаган соч ўрими, хипча бели, чиройли болдирлари эса уни жуда ёш қилиб кўрсатар, билмаган киши ўрта мактаб ўқувчиси деб ўйларди. Товуши бир оз асабийроқ туюлса-да, аммо сўзларини дадил, чертиб-чертиб ифода этар, фақат Мастура холагагина қаттиқ меҳр қўйганидан у билан худди беморға муомала қилгандай жуда мулоим ва эҳтиёт-корона сўзлашарди. Шунинг учун бўлса керак, уйда доим осойишталик, тотувлик ҳукмрон.

Қўшни ҳовлида янграётган куй девор оша учиб чиқиб қизнинг дилини қитиқлай бошлади. Беихтиёр тинглашга берилди у. Дам салобатли, дам жозибадор янговчи танбур садоси тингловчини гўё сеҳрли қайиғи билан аллақандай мафтункор соҳил сари бошлар, гоҳ тебратиб, гоҳ тўлқинлатиб борарди.

Моҳидилнинг кўнгли худди баҳор латофатидан баҳра олиб яшнаётгандай, бутун вужуди гул каби нафис, дилбар манзаралар қўйнига гарқ бўлаётгандай, бахтиёрлик оғушида гўдакдай маъсум йўраётгандай бўлаверди. Шу куй, шу танбур садоси, айниқса, шу оромбахш оқшом чоғи бошқача эшитиларди унга. Айни вақтда ўзи ҳам тушуниб етмаган ғалати ҳиссиётлар қулғаб олар, гоҳ маъюс, гоҳ ҳаяжонли ҳислар уйғотарди қалбда.

Мастура хола бошини кўтарди-да, «мунча ҳасилчан бўлиб боряпти қизи тушмагур», дея кузата бошлади. Кейин бир нарса демоқчи бўлди-ю, бироқ қизи ўрнидан туриб боғ томонга йўл олаётганини кўриб, индамай қараб қолди.

Боғ унча катта эмас, ҳовлининг ярмини эгаллаган — ўн бешга яқин мева дарахтларидан иборат, холос. Ана шу шохлари эгилиб турган олмаларни, сарвдай бир текис бўй чўзган қатор гилос, япроқлари ой ёруғида олтиндай товланган ўйсултон, олчаларни Комилжон билан бирга ўтқазнишган эди. Мана, ўша кўчатлар ҳосилга кириб, ҳаммани баҳраманд қилмоқда ҳозир. Аммо Комилжоннинг ўзи йўқ.

Бу ердаги ҳар бир шох-шабба, ҳар бир япроқ Моҳидилга

қадрдон. Улар қизга салом бергандай аста чайқалиб туришибди. Барглар ўзаро нима ҳақдадир шивир-шивир суҳбат қуришмоқда. Фақат Комилжоннинг жарангдор овози эшитилмайди, холос.

Ҳали жуда ёш эдилар. Уйнаб юриб, ҳовлининг шу бурчагидаги ҳов анави қари ёнғоқ ковагида малла ранг бир мушук болалаганини кўриб қолишади. Мушукчалар шунчалик ёқимтойки, ҳар бирини қўлингга олиб эркалагинг келарди. Ака-сингил ҳар куни эрталаб кўзларини йириб-йиртиб очишлари биланоқ, ўша ёққа чопишар, бирма-бир мушукчаларни олиб, силаб-сийпалашарди. Кейин уларга яхшигина уйча ҳам қуриб беришди. Навбатма-навбат уйдан сут ташиб чиқиб, шишада эмизишарди. Мастура хола бунинг ҳаммасидан хабардор, лекин ўзини билмасликка солар, тўғриси, болаларнинг машғулотига халал беришни истамасди. Мана, ўша шумшайиб турган катак ичига ҳамон мушукчалар кириб-чиқиб юришади. Дарахтлар панасида бир-бирларини қувлашиб ўйнашади. Хуллас, ҳаёт аввалгидай давом этмоқда. Фақат Комилжон йўқ, холос. Энди Моҳидилнинг ўзи ҳам жўнаб кетади. Шуларнинг ҳаммаси билан хайрлашиш қандай оғир кишига!

Мастура хола сутдай ойдинда боғ кезиб қолган қизини ҳамон кўзатар. унинг дилида нималар кечаётганини ичдан сезиб турарди. «Кунгил узолмаяпти, боёқлашганим», дея ёнғи хил бўлиб кетди у.

Моҳидил қайтиб келди. Гилос остидаги кичкина чорпоёга

— Мастура хола, келимиз бунга ўйлаш...

— Уйғоқмисиз?

— Ҳеч уйқум келмаяпти. Эртага кетиб қолсанг... шуминам, қачон қайтасан, қачон, йўқ, худо биледи. Шунини ўйлаб ётибман.

Моҳидил унга ялт этиб қаради.

— Ойижон, ойижоним,— деди у меҳри товланиб,— тез-тез келиб тураман, албатта, келиб тураман... нима қилай, бормасам, бўлмайди.

— Бўлмаслигини биламан... Билмасам, ўлимимга рози бўлардим, аммо бунчалик олисга кетишингга рози бўлмасдим.— Энтикиб гапирарди Мастура хола, қизининг бошини силаб туриб,— яна қаёққа, инсон қадам қўймаган жойларга-я. Мансиз ҳолинг не кечишини ўйлашим биланоқ юрагим орқага тортиб кетади. Маҳмуда ўртоғингникида тургин, Ҳошимжон акангга тайинладим, кўз-қулоқ бўлиб юришга ваъда қилди. Вой, болажонгинам-эй, янгироқ пальто олиб берсам ҳам гўргайди-я, маошим теккуничаям туролмайсанми?

— Ойижон, вақт тигиз-ку. Саҳро жойга пахтага кийиб борган гуппим ҳам бўлаверади.

— Бекорларни айтибсиз. Шундай нимжон боламга эски

гуппи кийгизиб юборармидим? Йўқ, қизим, бекорларни айтибсиз.

Қиз Мастура холани маҳкам қучоқлаб олди. Шу зайлда анчагача жим ўтириб қолдилар. Мастура хола ортиқ ҳеч нарса демади. Узоқ индамади. Бу индамаслик Моҳидилнинг юрагига ачиқ айтилган таънадан кўра ўткирроқ ханжар бўлиб санчилар, кўнглида эса шу беозор, беминнат аёлга нисбатан чексиз шафқат ҳисси тўлқинланиб турарди.

Эртасига чамадонларга ҳамма нарса жойланди. Моҳидилнинг қаршилигига қарамай Мастура хола иссиқ-совуқ кунларда кор келар дегандай, бор кийимларини тикаверар, ҳатто ўзиникидан ҳам қўшиб қўярди. Бир вақт яна нималар эсдан чиқдйкин, деб, чамадонлардан бирини очди. Унда ойнабанд рамкали иккита сурат турганини кўриб, хўрлиги келиб кетди. Бу — Мастура хола билан Комилжоннинг сурати бўлиб, уни Моҳидил солиб қўйган экан.

Мастура хола ўрнидан даст турди-ю, қизининг елкасига бошини қўйганича йиглаб юборди. Кўздан оқаётган илиқ томчилар оддий кўз ёшларига сира ўхшамас, киши умрида жуда камдан-кам учрайдиган беқиёс, лаззат бағишловчи ёшлар эди. Қалб изтироб чекиб йигламасди, кўнгил оғир дард билан йигламасди, юрак ўртаниб йигламасди, балки бутун вужуд қувониб, бахтиёрлик дарёсига шўнғиб-шўнғиб йигларди.

— Хатингни ҳеч канда қилмайсан-да, айланай,— дея уқтирарди у.— Битта илинжим шу сандан. Ҳар лаҳза почтачининг йўлини пойлаб, умид боғлаб ўтираман. Айт-чи, қизим, сандан бўлак кимим бор?

Яна нималар дейиш мумкин? Гуп-гуп уриб турган иккала юракда айтадиган жуда кўп гаплар бор. Лекин қайсинисини айтиб улгурасан киши.

Тушга яқин сафар олдидан қўни-қўшни, ёру биродарлар, узоқ-яқинлар йиғилишди. Суюқ-қуюқдан кейин Моҳидилга оқ йўл тилашлар, беҳисоб истаклар баён қилинди. Хуллас, ҳар ким бирор ширинроқ сўз айтиб қолишни истарди, фақат она жим, холос. Лекин ичида нима кечаётгани ўзига маълум. Бир-бирларига нечоғлик меҳр қўйганликлари айниқса, мана шундай дамларда жуда-жуда билинар экан...

IV

Ҳа, у онасига қаттиқ меҳр қўйганлиги мана биринчи кунларданоқ жуда-жуда билинмоқда.

Моҳидил ниҳоятда исиб кетганига қарамай ҳозиргина ёзган хатини ушлаганича, ҳамон чодир ичида хомуш ўтирарди.

Шу маҳал трасса томонда янграган қўшиқ худди баҳор шабадасидай дилни қитиқлаб ўтди:

Амударё шамоли,
Мафтун қилар жамоли,
Шамолига пириллар
Гўзал қизлар рўмоли.

Унинг қўшиғига бошқалар жўр бўлиб сўнгги мисрани такрорлашар эди:

Гўзал қизлар рўмоли...

Моҳидил ташқарига югуриб чиқиб, куйловчини қидириб топишга, кўришга ошиқди. Кучли сурон ичида бу ёқимли овоз дам кучайиб, дам булутлар ортига яширинган офтобдай хира тортар, сон-саноқсиз механизмлар шовқинига фарқ бўлиб кетарди...

Трасса ёқалаб узоқ-узоқларга кенг йўл ҳам тушмоқда. Энг олдинда ўрмалаган бульдозерлар қумларни суриб, текислаб борар, уларнинг орқасидан катоклар саф тортган эди. Маржон шодасидек тизилган самосваллар ҳар жой-ҳар жойга шағал тўкишади. Филдиракларига занжир боғлаган машиналар қум устида тарам-тарам из қолдириб, йўғон қувурлар, асбоб-ускуналар ташийди. Минут сайин кўпайиб бораётган машиналар учун чўл ҳам торлик қилаётгандек гўё. Шундоқ-қина ёнбошида каттақон бетон заводи қад кўтармоқда. Юзига ниқоб тутиб, арматура пайвандластган йиғилар, тўрач бошқараётган, том ёпаётган ишчиларнинг қўли қўлига тегмайди. Халлиги кўшик ҳам ана шу томондан келаётган экан:

Кенг сеҳрда ушшоқ,
Сурув-сурув қўйимиз.
Амударё бўйида,
Ҳар кун бўлар тўйимиз.

Хор яна сўнгги мисрани такрорлади:

Ҳар кун бўлар тўйимиз...

Қўшиқни қоришма тайёрлаётган қиз айтарди. Сеҳркор мавжланиб, юракка қуйилган бу қўшиқ Моҳидилнинг юзларига нафис табассум жилваси ёйди. Бирдан онасига ёзган хати жуда мунгли тус олганга ўхшаб кетди, назарида. Жазирама иссиққа парво қилмай ишлаётган ана шу қизларнинг Моҳидилдан қаери кам?

У забардаст, девкор машиналарнинг чўлни агдар-тўнтар қилишлари, бошларини нешаналаригача боғлаб олган мускулдор баданлари бронза тусига кирган кишилардан кўз олмай қолди. Афтидан, уларнинг кўпчилиги кечаги бўрон етказган шикастларни тузатиш, қум тўлиб қолган хандақларни тозалаш билан банд.

Моҳидилни чодир олдида қолдириб кетган Ҳошимжон ҳам ўшалар ичида. У дуч келган ҳар киши билан тортишар, қўлларини силкитиб, пахса қилиб, бошини чайқаб, нималарнидир ҳадеб уқтирарди.

— Қурилиш — бу ҳаммопиш эмас сизларга!— деган овози эшитилиб қолди унинг. Моҳидил ўша томонга юрди.

— Тўпир¹ ёмон-да, саховатингизди қули бўлай,— жон куйдириб тушунтира бошлади қандайдир бир киши.— Уч чақиримча жойдан сув чиқиб ётибди ахир. Бульдозер гилдирагига ботмон-ботмон лой ёпишиб буксовот қилаётир. Экскаватор бўгонминап — бузуқ. Анов жойда қаққайганича турибди. Жа аросатда қолганмиз, саховатингизди қули бўлай!

Ҳақиқатан ҳам хандақ ичидаги экскаватор филликидай хартумини кўкка узатганича суратдай қотган эди.

— Неча кундан бери турибди бу жонивор?— сўради Ҳошимжон.

— Бўрон тургон куни ишдан чиққанди. Тузатишди иложи йўқ. Бир нимаси сиған, дейди механик. Кимдан сўрашди билмайман. Ердан қиладиган инсон йўқ. Бу жойда ит эгасини танимас экан...

— Нимага бизга мурожаат қилмадингиз бўлмасам?

Гапираётган киши ҳафсаласи пир бўлиб, қўл силтади:

— Бу айтишга осон-да, саховатингизди қўли бўлай мулла йигит, сизларди ёнингизга кириш нарқўм олдига кириш-данам мушкулроқ! Ёитта аризага имзо чектираман деб кеч-гача куним кетган ановда.

— Топган баҳонангизини қарангу!..

— Баҳонамас-да, саховатингизди қули бўлай!

Бош инженернинг қурилишдаги одамларга нисбатан анча қаттиққўл эканлиги сезилиб турарди. Айниқса, бунини Моҳидил маслаҳат йиғилиши найтида пайқайди.

Ҳафтада бир бор участка бошлиқлари трассанинг маркази ҳисобланган шу Тенақўргон участкасига йиғилишар, ҳозиргина Моҳидил опасига хат ёзган чодир-палаткада димиқиб ўтириб, келгуси ҳафта ичи қилинадиган ишлар ҳақида гаплашиб, режалар тузиб олишар, бунини шахсан бош инженер олиб борарди. Бугун ҳам ана шундай кун. Ўнга Моҳидил қатнашиши керак. Аксига олгандай бу йиғилиш таомилдан чиқмоқда. Соат ўндан ошиб, ўн бирга яқинлашардин ҳамки, йиғиладиганлардан дарак йўқ. Бош инженернинг ёққа тушган пиёздай жигитийрон бўлишига биринчи сабаб ҳам шу.

Ниҳоят, бир машина одам келиб, чодир олдида таппа-таппа туша бошлашди. Ҳошимжон уларга ёниша кетди.

— Айбга бўрмайсиз, ўртоқ Болтаев,— деди кексароқ бир киши,— Ҳўжапазариникига фотиҳага борувдик, таъзия

¹ Хоразм шевасида тупроқни тўпир деб аташади.

эмасми, келди-кетди қўнайиб, битта ўзи каловланиб турган экан, юмушига қарашвордик бирпас.

Бош инженер ўзи ҳол сўраб боролмаганига ярашур бош-қаларни азага борганлиги учун дакки бериши ноқулай сезилди-ю, ҳовуридан тушди.

— Ҳамма нарсанинг вақти-соати бор-да, ахир... Мана, икки соатдан бери планёркани бошлолмаймиз,— тўнғиллади у,— ҳа, бориб келганингиз маъқул бўлибди... Энди бошлайлик, айтмоқчи, ўртоқ Дониёров, қанисиз? Мана, танишинг, Моҳидилхон, сизга ишга тайинланди. Манноп Тўраев ўрнига.

— Маъқул, маъқул,— дея қўл узатди ўттиз беш-ўттиз олти ёшлардаги киши,— Дониёров... Латиф Дониёров. Қуёнқочди участкасининг бошлиғи.

Боядан бери бу келишгангина қиз кимга қарашли экан, деб кўз қирини ташлаб турганлар ҳам бирин-кетин сўраша бошлашди.

Дониёров ўрта бўй, қўй кўз, қийғир бурун, истараси иссиққина эди. Лекин Ҳошимжоннинг фикрича, у айтарли маъқул одам эмас. Тошкентдан кела-келгунча Моҳидилга Қизилқум канали қурилишини таърифлар экан, бир неча бор унинг помини тилга олган, фақат шу одамдан огоҳ бўлишни кераклигини уқтирган эди. Яна келиб-келиб Моҳидил худди ўша билан оирга ишларини бу ерта

Ҳошимжон навбатин билан барча участка бошлиқларидан бир ҳафта ичи қилинган ишлари тўғрисида ҳисобот беришни маъқуллади. Аммо уларда ҳам ахвол Тешавой акаликидан енгил эмас экан. Маъқул бўлибди...

... бурун охирича зарар етказмабди. Аммо бош инженер талаб қилишнинг қўймасди. Мавжуд нуқсонларни йўқотишда энг зарур чораларни қўллаш, одамларга ёрдам қилишда эса, бош-қош бўлишдан кўра ўзини четга олишни маъқул кўрарди. Ҳар қалай, Моҳидилга шундай бўлиб туюлди. Унинг боши айланиб кетди. Афтидан, иссиқ таъсир қияпти шекилли. Можаролар эса тугай демас, шу диққинафас жойдан ташқарига чиқиш чўзилиб кетаётганга ўхшарди. Моҳидил тезроқ ўша янги жойга бориб, ишни ёқасидан тутишга ошиқа бошлади. Сийрак тумандай ҳавода сузиб юрган кул ранг папирос тутунининг кўзини ачиштирар, сўк ошнга сурнай қилиб, шундай иссиқда мунча чекишмаса булар, деб ўйларди. Ҳаммадан кўп Болтаев чекар экан. Оғзидаги тугамай, янгисини туташтиради-я. Лекин сўнггисини охиригача етказмади. Жаҳл билан кулдонга босиб эзди-да, худди юраги оғриётган одамдай юзини тириштириб, Дониёровни уриша кетди. Ҳақиқатан ҳам бу икки ходим ўртасида кескин келишмовчилик борлиги маълум бўлиб қолди. Ҳошимжон ҳар гапнинг бирида уни силтаб ташлар, участкасидаги ишқалликларнинг содир бўлишида фақат унигина айбли санар, дашном берарди.

«Планёрка»дан одамлар аравадан чиққан отдай эзилиб тарқалишди.

Моҳидил чодирдан сал нарида бораётган Дониёров ортидан югурди.

— Мен сиз билан кетишим керакмиди?— деди қиз унинг олдига бориб.

— Ўтиринг,— деди йигит ёнига аравача тиркалган мотоциклни ўт олдиаркан.

Қиз аравачага ўтирди.

Трасса соҳили бўйлаб тушаётган йўлнинг айрим қисмлари битиб қолган экан. Мотоцикл қумликда чайқала-чайқала ўша йўлга чиқиб олди-да, кейин равон юриб кетди.

Моҳидил атрофга тикилиб бораркан, йўл қурилишдаги кишиларнинг ғайратини кўриб, иш ҳали бош инженер айтганчалик эмас, қайтага ҳаммада бир хил кўтаринкилик, ҳамма ёқда уюшқоқлик ҳукм сураётганлигини ҳис этарди.

Олис-олисларга улкан жўяк тортиб ўрмалаб бораётган агрегатларнинг ғивир-ғивир ақлигини шоширади. Фил сингари хартумлари билан ер титкилаётган улкан экскаваторлар ботмон-ботмон тупроқни қирғоққа отмоқда. Арслон наърасидай даҳшат солган кучли моторлар суронидан қулоқлар кар бўлгудай. Маржон-маржон терга беланган, қўлларини тугма-тугма қадоқ қонлаган йигит-қизлар чеҳрасида хушнудлик балқиб турибди. Ҳамма шу биёбон ўртасида жўшқин ҳаёт яратмоқ истагида ёнади. Инсоннинг шу қадар буюк қудрат соҳиби эканлигидан завқланиб, бу жасорат олдида таъзим қилгинг келади!

Моҳидил маслаҳат йиғинида баъзиларнинг Ҳошимжондан норози бўлганлигини кўз олдига келтирди. Одамзод шунақа-да, ҳақиқатни талаб қилсанг, ёмон кўринасан. Бу адолатдан эмас. Моҳидил уларга қўшилмайди. Ҳарна қилса-да, Ҳошимжон бошлиқ-ку ахир! Қаттиққўллик унинг маслағи? Кишилардан темир интизом талаб қилса, айбми?!

Моҳидил сидқидилдан бош инженернинг тарафини олиб, бошқатар билан асло келишолмасди.

ИККИНЧИ БОБ

I

Саҳронинг ўзига хос жуда тез қўнадиган кечи тушиб келмоқда. Теварак баланд-баланд қизғиш қум уюмлари билан ўралган, бутун тирик жон ана шу қизғиш ранг ичида қўмилиб ётгандай. Бир-бирига уланиб кетган тепаликларни охири борми, йўқми билиб бўлмасди. Одам ўзини ниҳоятда каттакои ҳовуз ичига тушиб қолгандай ҳис қилар, бу ҳовуздан чиқиб олишнинг иложини топиш амри маҳолдай туюларди.

Баъзан юрагинг орзиниб ҳам кетарди. Бу ерда инсон меҳнати-
нинг илк нишонларини ана шу улкан тепаликлар устига чи-
қиб ҳам кўриш мумкин эмас. Фақат трассага яқинроқ
боргандагина тасодифан қандайдир узун зовур олдидан чи-
қиб қолгандай бўласан. Тунроқ қазийётганлар эса чанг-тўзон
ичида аранг кўзга ташланади. Фақат дунёни бошига кўтара-
ётган суронгина ҳақиқий меҳнат қилинаётганидан далолат
бериб туради.

Бир томонда пастак томли икки-уч барак, ҳар жой-ҳар
жойда қўнишибгина турган вагон уйлар, омонатгина қурил-
ган ошхона кўзга ташланади. Ошхона атрофида гивирсиб
юрган бир неча одамларни ҳам кўриш мумкин. Улар азамат
барханлар қаршисида худди ёш болалардай кичкина бўлиб
кўринадилар. У ер-бу ердаги ёлғизоёқ йўллар, машина гил-
диракларининг изларини кечки шабада аста сўпуриб ўтади.
Бараклар биқинида ишдан чиққан ёки ремонтга тушган
грейдер, скрепер, бульдозерлар тартибсиз саф торттишган.

Тунроқ қазувчилар участкаси қурилишдаги энг муҳим
участкалардан ҳисобланади. Шунинг учун бу ердагиларга
ҳар тарафлама аҳамият берилар — зарурий нарсаларни
муҳайё қилишга уринишди. Қишлоқ кўрсатиладиган клуб
бор, кўчма магазин, меҳнат пункти эса ер бағирлаган
баракларга жойланган. Янги жойнинг бу дилни сиёҳ қилув-
чи манзараси қанчалик ноҳуш туюлмасин, Моҳидил унинг
кишига мажбур. Биринчидан, катта умид билан келди, иккин-
чидан «жуда ёш кўринадилар» деб менсимай қаровчиларга ўз

Моҳидил турадиган вагон-ун икки хонадан иборат. Бир
бири участка штаби экан. Поезд тамбурига ўхшаган иккала
хонани ажратиб турувчи йўлакда чўян печка, могори чиққан
клеёнка ёниглиқ кичкина стол, идиш-товоқ қўядиган тахта
токчалар, кичкина умивальник... Умивальник жўмрагидан
сахтиён тоғорачага чак-чак сув томиб турибди. Бу жой
ошхона вазифасини бажарарди. Ҳозир кеч бўлгани учун нарс-
аларининг ҳаммаси гира-шира кўринар, хонадаги лампалар
эса атрофни хирагина ёритиб турарди. Деворга қадалган
тахта каравотларга юпқа тўшак тўшоғлиқ. Унинг устидан
оқ йўл-йўл ҳошияли кул ранг аёл ёниб, кичкина ёстиқ тўп-
пайтириб қўйилган. Уртада стол, бурчакларда ётоқхоналар-
дагидай тумбочкалар. Тумбочканинг бирида ярим шапалоқ-
дай ойна, уя-элик, соч тароқ ва қора қаламчагача бор. Стол
устидан нон бурдаларни, чақмоқ қанд, чойнак, стакан бўлиб,
уларнинг устига газета ёниб қўйинлибди. Кичкина деразалар-
да оқ дарпардалар, уйдан қолбаса аралаш атир ҳиди ҳам
анқиб турар, шуларнинг ҳаммаси бу ерда аёл киши яшаёт-
ганидан далолат беради.

Моҳидил ерда ётган кийим чўткани қутича устига олиб
қўйди-да, пардани очиб, деразадан ташқарига боқди. Барак-

лаги чироқлар, симёғочларда аста чайқалаётган лампочкалар совуқ ёруғ сочмоқда. Қайси бир баракдан бузуқ приёмник биғ-биғ садо таратади. Бирдан дераза орқали кимдир Моҳидилга қараётгандай туюлди. Чўчиб тисланди-ю, орқасига қараса, деразага қарама-қарши томонда мўйловдор, қора қош кишининг сурати осиглиқ. Ана шу сурат дераза орқали хира акс берган экан.

Ташқаридан тап-тап этигини останага қоққанича эшикни тарақлатиб очиб юмалоқ юз, хушқомат қиз кириб келди. У хира чироқ ёруғида Моҳидилни кўрмас, ҳадеб «кўчалар, кўчалар, жонон кўчалар» деб ашула айтарди.

— Кўчалар эмиш, барханлар денг,— кулиб гапирди Моҳидил.

Қиз чўчиб тушди.

— Вой! Одам борлигини билмабман-а, қаранг... Сиз... Янги бригадиримизмасмисиз?

— Ҳа, янги бригадирман, исмим Моҳидил.

— Зубайда,— деди қиз танишиш учун қўлини чўзиб,— шаҳарга тушиб кетувдим эрталаб. Машина кутиб, кечга қолдим... Бирга турамизми, она? Жуда яхши бўпти-да. Ўзим ёлғиз бу ерда зерикиб ётардим. Якка бўлганингдан кейин атрофга қарагинг ҳам келмайди, ҳамма ёқнинг ивириб ётганини кўриб, тоза кулгандирсиз-а? Эрталаб чой дамлаб ичгани ҳам эринасан киши. Мана энди биргалишиб нонушта қилаверамиз.

Зубайда югуриб чиқиб умивальникни тарақлатганича ювиниб кирди-да, кейин устидагини ечиб, юпқа гулдор кўйлагини кийди. Ойнага қараб сочларини тузатаркан, қуёшда қорайган ялангоч, семиз қўллари худди мой суркалгандай чироқ нурида йилт-йилт қила бошлади.

— Қум сочларингнинг ич-ичига кириб кетади-я, тавба. Шунча тангиб боғласанг ҳам бўлмайди. Тошкентлар қалай? Тоза ободдир-а? Бирам согиндимки, баъзан юрагим сиқилиб ёрилай дейман. Бу ерга келганимга икки ойдан ошиб қолди. Биринчи кўллари ўрганолмади тоза сиқилдим. Баъзида ҳеч кимга билдирмай юм-юм йиғлайман денг. Ўша кўнлар қизлар кам, йигитлар бўлса оч қолган бўридай қизларга кўз олайтиришади. Ҳадеб «оҳ-воҳ» қилишиб, ган отишгани отишган. Бўш келсанг, бемаъни хаёлларга боришдан ҳам тойишмайди, қургурлар. Қош-қовоғимни уюб, кимга гапиряпсан демайман. Шундайм хушомадларини қўйишмайди.

— Ҳозир кўпми?

— Ким?

— Қизларни айтаман.

— Ҳозир анчагина. Бизнинг участкада камроғу, бошқа участкаларда уруғи мўл. Рус, қозоқ, латиш, туркман... Ҳаммасидан бор. Дунёнинг ҳар бурчагидан келишиб ишлаш-япти-да.

— Ўзингиз ким бўлиб ишлайсиз?

— Учётчикман. Ёқилғини қабул қилиб оламан, машинистларга тарқатаман. Ким ишга чиқди, чиқмади, ҳар бир агрегат қанча ёқилғи сарфлади-ю, қанча тежади. Ишқилиб, ҳаммасининг ҳисобини олиб тураман. Баъзилар шундай бепартибки, қўл ювиш, чой қайнатишга кетди деб, қанча-қанча ёқилғини исроф қилишаверади. Шунақа одамни гажиб ташласам-да. Дойм уришганим уришган, қулоқларига гап кирса ўлсин. Онаси адашиб туққанми, ҳайронман. Турмушга чиққанмисиз?

Моҳидил бош тебратди.

— Чиқмаганингиз маъқул. Менинг бир тенгқурим эрга тегди-ю, мана энди қафасга тушгандай уйдан ташқарини кўрмайди. Бу дунёда яйраб, ўйнаб-кулиб олганга нима етсин-а, опа? Эринг яхши бўлса-ю, ҳа-да, бўлмаса, умринг хазонга айланади деяверпиг. Мана, Гулхайри деган бир қиз ишлайди бизда. Унингичи аёло битириб институтга беконкурс ўтган экан. Муҳаббатнинг тузоғига илинибди-ю, ўқишини ташлаб, Нодир деган безорининг орқасидан шундай биёбонга югуриб келаверибди. Унинг нимаси ёқа қолган экан, ҳайронман. Музаффар бошқа гап. Қомсоргимизни айтаман. Бир ҳушмуомала, бир ёқимлики... Ишнинг қотиради, гап-иш... Мана буларга ичкиб гапирса одамни ўзига махлиё қилади-қўяди. Ҳар битта гапни топиб-тониб, маржондай териб ташлайди. Ўзини келишганина, ихчам йигит. Худди бир пақмоқ қанча ўқшайли. Чойга солиб ичсам дейман. Нодир унинг... қолмайман-да. Яна Нодир эмиш. Номини қарангу! Нимаси Нодир унинг?..

— Ёмон болами?

— Безори деяпман-ку. Ёмонлигини кўр ҳам билади. Яхши бўлса «Қорағужанак» билан оғайни тутиниб, ичиб юрадимми? Бечора қиз уни тартибга чақираман, одам қиламан деб ўлиб бўляпти.

— «Қорағужанак» ким?

— Ҳалиги... ўша бригадир-да. Сизни ўрнингизда ишлаётган Манноп Тўраев. Жуда безори. Ўлғидай ёмон кўраман уни. Одам қуриб қолгандай шунинг бригадир қилишганига ўлайми. Яхши бўпти, сиз келдингиз, ишдан бўшабди энди у. Аммо ҳушёр бўлинг, унинг қўлидан ҳар бир иш келади-я.

— Нега уни «Қорағужанак» дейсизлар?

— Ким билади, шундай дейишади-ку. Ўзи ҳам қоп-қора, юм-юмалоқ. Қорағужанакнинг ўзгинаси. Қорағужанакнинг нималигини биласизми? Туяни ҳам қулатиб, абжагини чиқарган дейишади. Манноп худди ўшанақа. Кўзини кўрсангиз, ҳар биттаси мана бундоқ, мана бундоқ,— у кўрсаткич бармоғи билан бош бармоғини олма сиққудай доира қилиб кўрсатди,— қараб турса, қўрқиб кетасан киши. Ейман,

дейди. Айтмоқчи, сизни келганингизга тоза ичидан қуйгандир? Мартабани яхши кўрадиганлардан-да. Бировларининг устидан ҳукмрон бўлишни пулга сотиб оладиганлардан.

— Яхши ишлармиди?

— Қаёқда яхши ишлайди. Бошқаларни ишлатади. Бригадаси биринчи ойда иламини ошириб бажарди. Кейин-кейин айниى бошлади. Кечаги бўронда қаёқдайдингиз? Вой, уйимизни кўчириб кетай деди-я. Анали баракларга қум тагида қолиб кетди. «Яхши-яхши»нинг ўзи келиб очтирди ҳаммасини.

— «Яхши-яхши»нингиз Ҳамро Раҳимовми?

— Ҳа, энг катта бошлигимиз бўладилар.

Моҳидил ўз қабулхонасига сигмаётгандай бўлиб кўринган серҳаракат бошлиқни кўз олдига келтирди-ю, кулиб қўйди.

— Биров бўронда қолиб бедарак йўқолибди деб эшитувдим, топиладими?

— Топилди, машинаси қумга тикилиб, юролмай қолган экан. Ичидан чиқмай, бўрон тингунча ўтираверибди. Сахро шунақа бешафқат. Ҳар қутурганда учраганини ютаман дейди. Битга-иккита одамнинг бошига етади-ю, кейин кўнгли ўрнига тушади. Бу сафар олти яшар қизнинг умрини хазон қилди, бу номард. Яна келиб-келиб таъминот бўлишимиз Хўжаназар аканинг қизчаси-я. Хўжаназар ака кўнгли очик, оғзидан бол томадиган киши. Аскияни ҳам дўндиради дейишди. Икки гапнинг бирда бирор латифа қўшиб турмаса иложсиз. Нима учун лайлак бир оёқда туради, деб сўрайди. Нима учун десангиз, иккинчи оёғини ҳам кўтарса, йиқилиб тушади-да, деб жавоб қилади. Қулгили-я?

Қиз қиқирлаб қўйди. У ҳеч тин олмай гаширар, ҳар бир одамнинг юриш-туришидан тортиб, кимга қаёқдан хат келиши, қайси йигит қайси қизга қанақа атир совға қилгани ва ҳатто ҳар кимнинг нима ейиши, нимани ёқтиришига айтир эди. Моҳидил бир саотча гаплашиб ўтириб трассанинг бутун ҳаёти билан таппишиб олди деса бўлади.

Алламаҳал бўлиб қолганига қарамай, трассадаги шовқин тинай демас, бир тўда аҳолини ўз қучоғига олган кичкина қишлоқ ҳам каттакон шаҳардан кўра гавжумроққа ўхшаб туюларди.

— Чироқни бириас ўчириб қўйсам майлими?— деб қолди Зубайда,— ечиниб, ётвойай, кейин ёндираверасиз. Вақтида ухламасам, эрталаб туришим жуда қийин.

Моҳидил унинг бунчалик уятчанлиги, аёл киши олдига ҳам ечинишга ийманаётганлигига таажжубланиб кулиб қўйди.

— Қарамай тулинг,— деди Зубайда,— ялангоч бўлиб ётмасам, мириқиб ухлолмайман. Ўўрғакда теккан шунақа касалим бор. Шу касал туфайли нариги баракда қизларга

кулги бўлавериб, охири бу уйга кўчиб чиққанман. Сиз кечаси тинч ётасизми? Мени жиғжа хуррагим бор.

Зубайда чойшабни болдири устигача тортаркан, ташқаридан тушган нур ёдуси уни ёритиб турар, қуёшда тобланган таранг баданп, хиёл қимтинган чиройли беллари, бўртиб турган етук кўкраклари ҳам мармардай товланарди. Унинг шу кўриниши санъат музейларида бежирим қиёфаси билан ҳаммани мафтун қила оладиган гўзал хонимларнинг яланғоч ҳайкалига ўхшаб кетарди. Фарқи шуки: улар ғоятда нозик истеъдод меваси бўлса, бу — инсон қудрати кашф этган табиий санъат эди.

Зубайданинг боши ёстиққа тегди-ю, дарров пишиллаганича пинакка кетди, Моҳидилнинг уйқуси келавермади. Ўрганмаган жойда, айниқса, тахта устида ётиш қийин экан. Юпқа тўшак ҳам баданига дағал бота бошлади. Лекин иложи қанча, ҳар қандай шароитга ҳам мослашиш керак.

Трассадаги шовқиндан ташқари ёввойи саҳронинг ўзи ҳам нотинч туюларди. Аллақайёқдан қандайдир жонивор «ой-йя-ой-йя» дея фарёд чекади, нимадир ёш боладай бўзлаб йиғлайди. Девор орқасида биров дук-дук қилиб юргандай, кимлардир шивир-шивир сўзлашаётгандай, баъзан эса инграётгандай бўлаверади. Шамол лампочкаларни муттасил чайқатиб тургани учун деразадан тушаётган ёғду ҳам узайиб, торайиб, хонанинг дам у четига, дам бу четига бориб-келиб турибди.

Бирданига Моҳидилнинг кўнглида ноҳушлик пайдо бўлди. Унинг айтганидай илҳомий куч амри билан шу биёбонга улоқтириб ташлангандан, бора-бора қўлини қўлиб қўлаётгандай туюлди. У Комилжонни эслади. Мана шундай маъюсликка берилган чоғларида Комилжон унинг бурнига аста чертиб қўяр, кулиб туриб «бошингни кўтар» дегандай ишора қиларди. Кейин нкковлари гапга тушиб кетардилар-да, ҳозиргина ҳукм сурган барча ноҳушликлардан асар ҳам қолмасди.

Мастура холани эслади у. Ҳамон айвон олдида бўйинини қисиб ўтирганини, қизнинг ёлғиз ташлаб кетишига ҳали-ҳали ишонмай, кўча эшикдан кўз узмай турганини тасаввур қилди. Юракдан ачинди унга. Эртага яна хат ёзиши керак. Албатта, бу ердаги дилни эзувчи манзаралар ҳақида эмас, одамлар ҳақида, улар ҳар қалай ёмон кутиб олмаганликлари, зиммасига олган вазифаси ҳақида ёзиши керак. Ахир жўнар пайтида хат ёзишни канда қилмасликка ваъда бермаганмиди? Ҳа, қалби яримта бўлиб қолган онанинг кўнглини кўтариш унинг бурчи эмасми?!

Зубайда ўзи айтгандай бирдан хуррак ота бошлади. Майли, бунга ҳам кўникиш керак.

Саҳрода тонг ҳам жуда эрта отар экан. Ҳали соат олти бўлмасдан қуёш ҳамма ёқни заррин нурга чулғай қолди.

Майингина шабада ер нафасини уфуриб, енгил эсади. Машиналарнинг ғириллагани, аллакимларнинг хахолаб кулиши, ўзаро гапларн Моҳидилни ўрнидан турғизиб юборди. Даҳлизда мис чойнак қайнайди, қопқоғи шақиллаётгани бараала эшитилмоқда. Зубайданинг ўрни йиғилиб, тахта каравотнинг бир бурчига тахлаб қўйилган. Моҳидил энди ювинмоқчи бўлганди, уриниб-суриниб каттакон челақ кўтарган Зубайда кириб келди.

— Сувга очередда эдим,— деди у инқиллаганича челақни чўян печка ёнига қўяркан.— Баъзида ҳеч ким бўлмайди. Баъзида бутун посёлка кўчиб чиқадими, билмайман. Бир уйдаи келадиган темир бочка бор. Ҳар куни Туябулоқдан машина-машина сув ташиб келиб тўлдиришади. Ҳаммамиз шундан ичамиз Бочка жониворнинг жўмраги битта денг. Икки ёқдан жўмрак ўрнатиб беринглар, деб худонинг зорини қилганмиз, ҳеч ким индамайди.

— Бу атрофда сув йўқми?

— Сув қаёқда? Унда-мунда қудуқ бор дейишади, унга челақ солиб сув олгунча... Сувнинг танқислигидан бир мириқиб чўмилолмайсан бу жойда. Эр кишига билинмайди-ю, аммо аёлларга қийин-да.

— Туябулоқда ҳаммом йўқми?

— Бор, ҳар ҳафтада бориб-келиб турамиз. Барибир бир кунинг кетади-да унгаям. Озиб-ёзиб отдиҳга етишганингда уни ҳам ҳаммомга сарфлайсан. Ишқилиб, биз қурувчиларга осон тутиб бўлмайди.

Унинг «биз қурувчилар» сўзини қандай фахр билан ифода қилгани Моҳидилга ёқиб тушди.

Чала-чулпа нонуштадан кейин Дониёров келиб, Моҳидилни аъзолари билан таништиришга олиб кетди. Бу «маросим» ошхонада — яшил, кул ранг жомакор кийган машинистларнинг нонуштаси устида ўтди.

— Нечкунга келибдилар?— деди лаблари устига бош бармоқнинг ўрнидай мўйлов қўндирган йигит, Латифжон Моҳидил ҳақида қисқа ахборот бериб бўлгач,— ё эрта-инди қуённинг суратини солишга тўғри келармикин?

Кимдир пиқ этиб кулиб юборди. Яна биров:

— Эсизгина, билганимизда келишларига атторлик дўкони очиб қўярканмиз. Упа-элик сотадиган-чи?

Дониёров бир оз ўнғайсизланди-да, кейин қизарди.

— Нима деяпсиз? Бу қандай сурбетлик? Аёл кишига ҳам шундай муомалада бўладими одам?

Биринчи гапирган йигит ўрнидан турди:

— Кечирасиз, бундай чиройли хонимга саҳронинг ҳавоси маъқул тушармикин демоқчи эдим. Агар гапим оғир ботган бўлса, аравакаш айбдор, пилдир-пис...

Ўтирганлар ўзларини тутолмай кулиб юборишди. Моҳи-

дил эса худди шундай бўлишини олдиндан билгандай ўзини пазмин тутарди.

— Ҳавосига нима қилибди? Менимча, ҳавоси ёмон эмас. Эшитишимча, айрим асаби бузуқ кишиларга даво ҳам эмиш,— деб қўйди Моҳидил.

Ўқ нишонга бориб теккандай ҳалиги гап қотган йигит аста бошини кўтарди-ю, оғзини ярим очганича қолди. Кимдир «ўҳ-ҳў» деб қўйди. Яна биров томоғини қириб, маъноли йўталди. Уzun столнинг у томонида ўтирган юмалоқ гавдали йигит эса бир кўзини қисиб туриб, гап ташлади:

— Ҳавоси-ю, даводир-а, аммо битта макиён йигирмата даканг хўрозга бас келолармикан, шунисини билмоқчийдим.

Ешлар қаҳ-қаҳ уриб юборишди. Дониёровнинг газаби қайнади. Бундай сурбетликлари учун уларга дашном берди. Шунда ҳам оғзиларини юмиб қолмадилар. Бироқ Моҳидил ҳам бўш келмасликка ўтди энди:

— Ким кимга бас келишлигини кейин биламиз,— деди у хотиржам оҳангда.— Дорга чиқиб оламга айюҳаннос солиб, кекирдагини чўзган даканг хўрозлар жа борса бир ярим килограмм гўштга ярайди. Мард майдонга тушсин, яхшисин.

Ҳамма жим қолди.

Моҳидил шундай дейишга ботинди-ю, аммо ўзи бирорта «қаҳрамонлик» кўрсатишга арзигулик нш қўлидан келмади ми, йўқми ҳали билмасди.

Бир кўни Моҳидилни макиён деб атаган йигит сменадан чиқиб келди-да, худди чиққан устига туз сенгандай:

— Ана, бир ярим кило гўшт овқатга маза киритиб қўйди,— дея трасса бошида қаққайиб турган агрегатига ишора қилди.— Қани, навбаи ўзларига энди. Марду майдонлар ҳам ҳунарини кўрсатсин, кўрайлик!

Моҳидил довдираб қолди. Йигитнинг кўзлари эса ёниб турар, бўйинларидан шаррос тер қуйилиб, шўр босган жомакорини ювар, ўзи эса, жангдан голиб қайтган ҳақиқий қаҳрамонни эслатарди. Моҳидил ич-ичидан зил кетди. Лом-мим деёлмай қолаверди. Йигит кир дастрўмоли билан бўйинларини арта-арта шахдам юриб узоқлашди-да, ошхона ёнига борганда кўздан йўқолди. Бу ўша — Зубайда айтган Машино Тўраев — «Қорағужанак»нинг ўзгинаси эди.

II

Денгиз довули билан машҳур, саҳро бўрони билан! Кема капитани ҳар дамда зийракликни бўшаштирмаганидай, саҳрода юрган одам ҳам ҳар қандай тасолифларга дуч келиб қолишини унутмаслиги керак. Чунки унинг табиаи шунча-

лик маккўрки, ҳушёрликни қўлдан бой бердингми, бирда эмас, бирда шўринг қуриydi.

Сахро манзараси кўринишидан нурсиз, маъюс бўлиб кўринади-ю, аслида қанчадан-қанча такаббурлик, мағрурликни яшириб ётади. Қумликлар сатҳи маъюс, ғарибона боққани билан даҳшатли жапгга шайланиб турган, куч-қудратда тенги йўқ баҳодирларни эслатади. Сизга кулиб, илжайиб тикилиши мумкин, аммо юрагида қанчадан-қанча қаҳру ғазаб бор. Унинг қабиҳлиги шунчаликки, йўловчига сездирмай, зимдан ҳамла бошлайди.

Ҳозиргина ҳамма ёқ титч, осойишта, гўё ҳеч нарсанинг шарпаси йўқдай. Бироқ бу вақтинчалик ҳол, холос. Қўққисдан атроф ҳаракатга келганини сезмай қоласиз. Ҳозиргина ерда хор-хасларни титиб юрган кичик бир пилдироқ нарса каттакон гирдобга айлапиб кетганига ҳайрон бўласиз. Бирпасдан кейин қарабсизки, атроф дош қозондай қайнаб тошмоқда. Аллақандай қора кучлар найдо бўлиб, оламни бошига кўтаради, наъра тартади, аждаҳо сингарн ғордай оғзини очиб, олов сели ёғдиради. Бирдан ҳамма ёқ япроқ каби қалтираб, бор нарсаларни бир-бирига қориштириб, кўкка иргатади, зулмат пардасига ўраб, югмоқчи бўлади. Бу тажовузкор исён олдида ҳимояга ўтмоқдан ўзга чора йўқ. Унга қарши қўл кўтарсангиз, умрингизга завол бўласиз. Бу муқаррар.

Тоза тўполон бўлади. Сахро тоза қутуради. Қилғилигини қилиб қўйиб, яна ҳеч нарса билмагандай четга чиқиб тураверади. Қумлар шамол бўлиб елади, югуради. Оламнинг тилка-порасини чиқаради-да, ҳориб-чарчагандан кейин тавбасига таянгандай аста мавжланиб, қилмишини силаб-сийпашга, бутун кирдикорларини яширишга ўтади. Қарабсизки, ҳамма ёқ бояги-бояғидай. Лекин бир қарашда шунақа. Дурустроқ зеҳн солинг, кечагипа теп-текис бўлиб турган жойда бугун барханлар. Худди мунофиқ ёв кучли лашкар тортиб келгану, ҳамма ёққа чодир тикиб гашлаган. Чодирлар эса кенг барларини ҳилпиратиб, ғолибона қад кўтариб турибдилар. Бундан ортиқ ёвузлик бўладими ахир?

Хўжаназар аканинг қисматига ҳам ана шу ёвузлик чанг солган эди.

Юмалоққина гавдасини гўё учмоққа чоғланган бургутдай бир оз олға ташлаб юрувчи, зийрак кўз, қошлари қуюқ, қалин лабларини қошлаб олган мош-гуруч мўйловлари эа унинг чаққонлигидан далолат берувчи ҳар қандай ишни қилиб кетаверадиган, қўли гул деб ном олган, эллик беш ёшлардаги бу одам Қизилқумга биринчи қадам қўйганлардан. Шу оддийгина кишининг фароғати ҳам мамлакат ҳаёти билан, ўзига ўхшаш умумий ишга содиқ бўлган қанчадан-қанча кишиларнинг тақдирин билан мустаҳкам боғлангандир. Бўлмасам, оромбахш, кўркам жойларни, гулдай чеҳра оч-

ган далаларни, шарқираб оққан сувларни, дилкаш ёру биродарларни қолдириб, мана шу сувсиз, қуёш тиғи хумдондай қиздирган саҳрога бош уриб келармиди!

Уша пайтларда илк турар жойлар, бошпаналар қуриш ҳам Хўжаназар аканинг зиммасига тушган. Кетма-кет келаётган қурувчилар, техниклар, тупроқ қазувчилар, монтажчилар учун биринчи навбатда макон керак. Шундай долзарб кунларда Хўжаназар ака бутун куч ва иродасини синовдан ўтказмоққа аҳд қилгандай қўли-қўлига тегмай ишлади. Аммо, унинг бу ҳаракатини кўролмайдиган бир қасоскор бор эди. У ҳам бўлса — шу макор саҳро! Саҳро ундан ўч олмаққа аҳд қилган экан.

Бир куни у истиқомат қилиб турган хона олдига юк машинаси келиб тўхтади-ю, кабинадан икки қизча сакраб тушди.

— Дада, дадажоним! — унинг бўйнига осилди кичик қизи, — соғиниб келдик.

— Дадамнинг олдига бораман, деб ҳоли-жонимизга қўймади бунингиз, — деб тушунтирди каттаси.

— Хуш келибсизлар, қизларим! — Хўжаназар ака шундай деди-ю, лекин нимагадир юраги ғаш тортди. «Болаларим бу ернинг иссиғига чидармикан, ичмоққа сув топиш амри маъно бўлса», деб ўйлади у.

Ҳа, ташвиш қилганча бор экан. Осиёни бир зумда лаблунжини осилтириб қолди. Қора булутлар босиб келиб, тевабакни зимистонлик қўйнига улоқтирди. Қандайдир жонивор-ҳайвонларнинг овозларини эшитишга эришди. Барханлар юзини ялао, тузгунан шамолнинг қўлига келган кўнрақ деразаларга қум уюмларини келтириб урар, вагон-ун деворларини қисирлатиб, қўлатиб юборгудай бўларди. Ҳар қалай, Хўжаназар ака болаларини уйга жўпатиб юбора қолгани маъқул. Бироқ отасига азалдан қаттиқ меҳр қўйган кичик қизи бунга кўнмай, хархаша қиларди. Нима қилсин? Ўзи улар билан бирга кетай деса, бу ердаги ишлар чала қолиши мумкин. Муддат қисқа. Ҳар куни келаётган ишчиларнинг сони ортиб борар, бошпанага зарурат кучаярди.

Саҳро тўлганмоқда. Болалар уйга бекиниб олишди. Хўжаназар ака чала ишларини охирига етказмоққа берилиб кетганиданми ёки уйда болалари борлигини унутган эканми, ҳар қалай, шамол бўронга айлангандагина ҳовлиқиб югурди. Бирдан даҳшатли гумбурашлар ҳамма ёқни тутиб кетди.

Вагон-уй ярим белигача қум уюмига кўмилиб қолибди. Не машаққат билан эшик очиб ичкарига кирди. Катта қизи ваҳимада кўзлари чаногидан чиқиб кетай деб ўтирар, кичиги эса ўпкаси тўлиб йиғлар, иситмаси чиқиб, ўт бўлиб ёнарди.

Туябулоқ бу ердан йигирма беш чақиримча келарди. Машина зарур. Машина топилди. Кичик қизини кўрпага

ўраб, қўлига кўтарганича йўлга чиқди. Бир қадам олдинни кўриб бўлмайди. «Газик» машина чайқала-чайқала олға интиларкан, борган сари кучли гирдоблар унинг йўлига ғов бўларди. Ғилдираклар дам-бадам тўхтаб қолар, бир ерда ғир-ғир айланар, табиатнинг даҳшати олдида япроқдай қалтирарди.

Кутилмаганда олдиндан келган зўр тўлқин машинани ағдариб юборай деди. Шундан кейин у бир силкинди-ю, ўрнидан қўзғалмаёқ қўйди.

— Тамом!— деди шофер хуноби ошиб.

— Етдикми?— хурсанд бўлиб сўради қиз.

Шофер унга жавобан ғўлдиради.

— Қаёқда етамиз? Ҳали ўн уч чақирим бор.

Хўжаназар аканинг қўлидаги қизча чуқур-чуқур нафас олар, ҳансирар, ўқтин-ўқтин босинқирарди. Нима қилиш керак? Ташқарида бўрон кўз очиргани қўймайди. Шунга қарамай шофер машинани зўр бериб ҳайдади, шу алфозда уч-тўрт километр йўлни не азобда босишди. Шундан кейин яна таққа тўхтади машина.

— Пиёда бора қолайлик,— деди катта қизи,— бир амаллаб етиб олармиз.

— Бошқа иложимиз ҳам йўққа ўхшайди, қизим,— сўнг шоферга мурожаат қилди,— отагинам, йўл бошла ўзинг, бу ерда ўтирган билан иш чиқмайди.

— Машинани ёлғиз ташлаб қаёққа кетардим, ака мулло.

— Бе, машинангни ел ермиди, бўрон тингач, топиб оларсан, юравер, отагинам.

Шофер бир сўзли одам эди. Машина — давлат мулки-да ахир. Боши кетса кетадики, уни ташлаб кетмайди.

Ота-бола учовлон қуюндай ёғилаётган қум деворини ёриб кетаверишди. Катта қиз юз-кўзларини қўллари билан тўсганича отаси ортидан қора тортиб борар, оёқлари тойиб, тез-тез йиқилар, минг азоб билан қадам босарди. Ота ҳам бот-бот чўккалаб қолар, тусмоллаб одим ташлаганича тезроқ Туябулоққа етиш, қизини докторга кўрсатишга ошиқарди.

Бемор икки-уч тебраниб, безовталанди. Буни сезган катта қизи:

— Дада, сиз менга қарамай илдамроқ бораверинг,— деди. Шамол гапиртиргани қўямас, шунинг учун қизга сўзини такрорлашга тўғри келарди:— Сиз кетаверинг, деяпман... Ортиқ юролмайман!..— чўккалаб қолди кейин.

— Оббо болам-а, қанақа қилиб ташлаб кетаман... Юравер. — Юролмайман! Сиз укамни олиб бординг тезроқ!

Қиз шундай деди-ю, қулади. Хўжаназар ака қўярда-қўймай уни опичлаб олди. Бўрон қутуришда давом этарди.

— Ҳо, ёрдам-го!— дея бақирди ҳар эҳтимолга қарши у,— ёрдам беринглар, ёрдам-го!

Бироқ ердан садо чиқардики, бу атрофдан унга жавоб

қилувчининг овози келмасди. Дарвоқе, унинг илтижосини ўша тонда бирдан-бир эшитган — Моҳидил бўлди. Бироқ қўлидан нима ҳам келди?

Қизча қизил чечак билан огриганни билмаган эканлар. Бунинг устига доктор:

— Болангизни қаттиқ уринтириб қўйибсиз, вақт ўтди, — деди.

Хўжаназар ака қизчани Туябулоққа олиб келди-ю, лекин жопини сақлаб қололмади. Бу саҳро табиатининг унга атаган хоннона тўхфаси эди. Шафқат тилаб келган бир почор ўз умидвори қўлидан зарба еди.

Бўрон шунча дағдаға, тўполон, ибليسликлар қила-қила эртасига яна ювош тортиб, кўзларини мўлтиратиб ётган боладай жимгина, эркаланиб боқди.

Дастлабки кунлар янги жойга ўрганиб кетиш ҳийла қилини бўлди. Моҳидил ўз одамларига ҳеч тушунолмас, айримлари хушмуомалаликни ҳаддан ошириб юборганликларни учун бир оз хушомадга ўхшаб туюлар, айримлари эса бутунлай гаплашмасди. Лекин ҳаммаси вазифасини бекани кўст бажарётгандай. Ишни қабул қилиб олгандан кейин Моҳидил ўзи учун бирор қулай жой тополмай трасса бўйлаб санқиб юрар, ҳаммага қовушни кета қолмас, кимга қандай муомалада бўлишга келганда эса, боши қотиб, калаванинг учини ёққотган бўзчига ўхшарди. «Ишқилиб, шарманда бўлиб қолганим...» — одамлар худдан қулишаётгандай, зимдан масхара қилишаётгандан туюларди. Бир бригадир ўз ҳолича-ю, бригадир ўз ҳолича эди.

«Тезроқ ҳаммасига ўрганиб кетаман, ҳаммасига бардош бераман», деб юрган одам орадан икки ҳафта ўтар-ўтмас ғалати ҳолатни бошдан кечира бошлади. Шаҳарни қўмсар эди у. Дарахтлари силкиниб турган чиройли соя-салқин ҳовлиларини соғинди. Бир зумгина бўлса-да, ўша ёққа бориб, ариқ тўла шарқираб оқаётган хуштаъм сувдан тўйиб-тўйиб ичса, опаси дамлаган ошдан эса, тўнини ўша гилос остидаги чорпояда — қалли кўрначалар устида, юмшоқ бўлишга ястаниб ўтказса, ҳа, шуларни тасаввур қиларкан, борган сайини қалбида оғир бир дард қўзғалиб, улғайиб борар, опасига қаттиқ меҳр боглаганлигини қайта ҳис этиб, эзиларди. Унинг ўтли меҳри, муҳаббатини, жондай ширин илтифотидан йироқда, ҳижронда яшаётганидан алам чекарди. Алам эса қуйдириш, ёндириш даражасигача етар, лекин бунини ўзидан бошқа ҳеч кимга сездирмасди. Бу бегона жойда бирдан-бир умид боглагани — коллектив. Шу коллектив билан тил топишиб кетишни, ҳақиқий меҳнатга меҳр қўйишни, ўз вазифасидан лаззат топишни керак. Лекин бундай бўлмагани. Бутун бир организмнинг ажралмас бир қисми бўлиш учун

унинг қон-қонига сингиб кетиши лозим. Бу қўлидан кел-маяпти.

У бошқа бригадаларга бош бўлганларни кўрди, кузатди. Агар «бош» деган номи бўлмаса, оддий ишчилардан ҳеч фарқ қилмас экан. Бригадирлар ҳам бульдозер бошқаришадди, машина ҳайдашадди, монтаж қилишадди. Моҳидил бўлса... Бироқ унинг дипломида фалон институтини фалон ихтисоси бўйича тамом қилди дейилган, холос, машинист деганган йўқ-ку? Шу ихтисоси бўйича бирор вазифага тайинлашлари мумкин эди-ку? Ундай қилмадилар. У тупроқ қазувчиларга бошлиқ. Шундай экан, бригада устидан кузатиш, йўл-йўриқ кўрсатиш билан чегаралазмаслиги керак. Акс ҳолда, «Қорағужанак»ка ўхшаганлар мазах қилаверади. Ҳа, бу ердаги одамлар шу ер табияти сингари шафқатсизланиб қолишган. Бу шафқатсизлик борган сари кишини яраланган қуш ҳолига солиб қўярканки, бундан қутулишнинг илоҳи йўқ. Борди-ю, вақт ўтмай бошқа вазифага ўтказишларини сўрасаммикин-а? Ундай деса бошида индамаган, энди нима дея оларди. Бундай қилишга номус керак.

Кунининг иссинини айтмайсизми. Бирпасда лоҳас тортиб кетасан киши. Иштаҳанг бўғилиб, томоғингдан овқат ўтмайдди. Қундузги иссинининг танти ярим кечагача ҳам ухлагани қўймайдди. Эрталабга яқин совуқ тушиб вужудингги муздай қотиради. Устингга қалинроқ буюмлар ташлаб олганингга қарамай, қалт-қалт титрайсан, холос. Хўллас, саҳронинг ўзига хос азоблари ҳам жонга тегмоқда. Буларни ўйламаслик мумкин эмас. Қанча у ўзини тетик тутишга уринмасин, мард қилиб кўрсатишга киришмасин, қийинчиликларни хаёлига келтирмасликка тиришмасин, барибир улар миясида довулдай чарх урган урган. Аҳён-аҳён шу ерга келганидан ўзини ўзи қийиб қўяр, аввалги шаштидан совур, иккиланишларга бериларди.

Туинги смена тонг отарга яқин тугайди-ю, одамлар уй-уйларига қайтиб, ҳордиқ олишга ётадилар. Бирмунча вақтгача шовқин-сурондан ҳоли қолган саҳронинг ҳам мудроқ босади. Гўё борлиқ тинч ва осойишта дамларининг лаззатига гарқ.

Моҳидил ҳам туинги сменадагилар билан бирга қайтиди-ю, аммо ҳар сафаргидай кўзи илинавермади. Охири ўрнидан туриб кетди. Юнг кофтасини, қўнжи калта кирза этинини кийиб яна ташқарига чиқди. Ҳамма уйқуда. Фақат саҳронинггина бир маромда нафас олиши эшитилар, лекин қилт этган шамол йўқ. Туинги шудрингдан памиққан қум ўстида соқинлик.

Атрофга қулоқ солди. Бирорта ортиқча ҳаракат сезилмайдди. Фақат ҳар замон-ҳар замонда «Вали-ю, Ва-ли-и!» деган қичқирлиқ эшитилади, холос. Унга жавобан ўзоқдан «Қа-а-ни, қа-а-ни?» дейди яна биров. Буларнинг иккови ҳам

тунда овга чиқадиган сахро қушлари. Биринчиси «Валижон» ёки «Йилқичи қуш» деб аталса, иккинчиси — Япалоққуш.

Япалоққуш бойқушдан каттароқ, кичкина, сариқ кўзлари тунда милг-милт ўт сочиб турар қудуқларга яқин жойларда кун кечирар эди. Моҳидил бу қушларни зоология дарслигида ўқиган бўлса ҳам, ўзини ҳеч қачон кўрмаган. Бу қушлар қум рангида бўлганлиги учун дарров кўзга ташланавермайди. Шунга қарамай Моҳидил ўша овоз келган томонга бораверди.

У бу ерга келганидан бери ҳали ўзлари турган шу атрофдан нарини кўришга улгурганича йўқ. Бунга биринчидан — кундузги жазирама йўл қўймаса, иккинчидан — ишдан қўли бўшамасди. Мана энди табиат унинг кўз олдида янги бир дунёни намоён қилмоқда.

Зим-зиё осмон иештоқидаги юлдузлар қанчалик чарақлаётганлигига қарамай, теваракни равшанроқ ёрнотмасдилар. Шунинг учун Моҳидил тусмоллаб қадам ташлаганича борар, тўғриси, йўли қаёққа бориб тақалишини ҳам билмасди. Бунинг фарқи йўқ ҳозир. У шунчаки диққинафасликни бир оз ёйиш учун чиққан бу ёқларга.

Қумда этининг ости силлиқ бўлса дам-бадам тоғиб, йиқилавераркансан киши. Моҳидилнинг тизза ва кафтлари тушган жой ўйиллиб қолар, қўли иссиқ бир нарсага теккандай бўларди. Бу — қум юзасидан бир қариш ичкарида ётган, ҳали совиб улгурмаган кундузги жазиранинг тафтидир. Туни билан қорин қайғусида у ёқдан-бу ёққа чопқиллаган жониворлар ҳам тонгга яқин худди ана шу қатлам орасига киради. Бу кўришга ўралгандай бамайилхотир уйқўга кетадилар. Баъзан шундай қилиб кетганидан қум юзаси билинар-билинмас қимирлаб кетганини, нимадир дин этиб бошнинг ичкари олганини сезиб қоласан. Барханлар ён бағридаги буталар остида эса катта-кичик ишларнинг оғзи ҳам қорайиб кўринадилар, нимадир секин чийиллайди. Чиройли нақшлардек атрофни безаган сон-саноксиз излар бу ерларда ажойиб базм қизиганидан далолат беради.

Тонгги салқин ўрнини аста илиқ шабада тафти эгаллай бошлайди. Майда шудринлар қуриб, қум усти қизғиш тус олади. Худди шундай пайт кичкина бир жонивор қаёқдандир югуриб чиқади-да, сакраб-сакраб олдинга чопиб кетади.

Моҳидил бу ёқларга чиқнишга чиқди-ю, энди қайтиб кетиш жиноятдай, ўша қочган жонивор орқасидан қолмай кетаверди. Бироқ у ҳам кўздан йўқолди. Тепаликлар, қуриган сахро, каррак ўтлари, ҳар жой-ҳар жойдан туртиб чиққан саксовуллар...

Моҳидил энг баланд жойга чиқди. Пастдаги қояларга, ғорларга ўхшаш жойлар, қирғоқларини сув ялаб ўтган дарё ўзанлари сингари хилват жарликларнинг ҳаммаси унинг қафтида тургандай. Баъзан эса бу кўринишлар ҳаяжонли

денгиз сатҳига ўхшайди. Лекин бу денгиз табиат амри билан суратдай қотиб қолган. Денгизнинг узоқ соҳилини эса кўришга интилиш хатодир. Қумликлар осмон билан туташиб кетгандай, гўё. Аммо ана шу туташ жойда Сомон йўли каби ним ранг ҳошиялар из тортган. Шунинг учун дунё фақат қумликлардангина иборат бўлиб кўринади.

Трасса икки юз эллик километрга чўзилган бўлса, шундан бир юз эллик километри қумликларни босиб ўтади. Трасанинг қолган қисми тузли, оппоқ, тақир ерлардан ўтади.

Бу қумликлар вилояти ҳам бир замонлар Кўҳак деб аталган Зарафшон дарёси сувларидан баҳра олиб яшнаган. Зарафшон тармоқлари элга фаровонлик, моддий бойлик, маданий ҳаёт бахш этарди. Ҳозир Моҳидилнинг қадами етган мана шу жойлар айниқса, Қорахонийлар, Сомонийлар даврида зеб-зийнатга кон бўлган. Зарафшон суви Қоракўл, Моҳандарё орқали Амуга ҳам қуйилиб турган. Фақат мўғуллар истилоси бошланади-ю, ҳамма ёқнинг вайронаси чиқади. Тўғонлар бузилиб, каналлар кўмилади. Халойиқ бошига кўз кўриб, қулоқ эшитмаган кулфатлар ёғилади. Бунинг устига Самарқанд ерлари кенгайиб, суғориш шохобчалари кўпайган сари Зарафшон ўз сувини бу бепоеъ воҳалардан дариг тута бошлайди. Гўзал водийлардаги ҳаёт пилиги тугаган чироқдай аста сўна бошлайди. Мана, Қоракўл дарёси қуриб, қақшаб ётибди. Моҳандарё ўзанидан из ҳам қолмаган. Ҳамма ёқда гармсел, оташ қумлар ҳукмрон. Зарафшон ҳатто Самарқанд ерларини ҳам тўла-тўқис сувга қондиrolмайдн. Асов Аму эса кўпириб-тошиб, қирғоқларни емириб, бефойда оқиб ётибди. Энди унинг ҳам бир замонлар Зарафшондан олиб турган қарзини тўлашга вақт етган. Бироқ табиат ўзига зид келмаганидай, сув ортига оққанми ҳеч?

Халқ шу муаммони ҳал қилмоққа бел боғлаган. Халқ бунга ишонади. Шу саҳрои азим орқали сув оқиб ўтиб, Зарафшонга қуйилишига ҳам шубҳаси йўқ. Кишиларни бу ерга олантирган, қалбларида ҳаяжон уйғотган нарса ҳам ана шу ишонч, ана шу муаммони узил-кесил ҳал қила олишларини сезиш туйғусидир. Бу ерларни келажакда гуллаб-яшнашини тасаввур қилишнинг ўзи ҳам энг оғир шароитларни писанд қилмасликка чорлайди. Ҳар қалай, Моҳидилга шундай туюляпти.

Институтининг ёруғ ва озода аудиториялари, вестибюлларида келган одамга бу ерлар ҳаддан ташқари ваҳимали, тартибсиз бўлиб кўринади энди. Ҳамма ёқ қум, қум, қум...

Қуёнқочди воҳасини ҳақиқатан ҳам ниҳоятда улкан ҳовузга ўхшатиш мумкин. Бир томондан Авлиёқудуқ, иккинчи томондан Туёқбоши тепаликлари қуршаб олган.

Тепакўрғон насос станциясидан кейинги станция Говхонада қурилади. Бу станциянинг Авлиёқудуқ тепалиги устидан ошириб берадиган суви шу Қуёнқочди орқали ўтиб

Туёқбошига, Туёқбошидан қуриладиган станция эса Хачкоп воҳасига қуйиши керак. Хачкопдан сўнг Қуйиқўрғон насос станциясигача равон оқиб боради-да, у ердан яна йигирма бир метр юқорига кўтарилиб, тўппа-тўғри Қуйиқўрғон сув омборига қуйишлаваради.

Шундай қилиб, Қуёнқочди трассанинг қоқ киндиги ҳисобланар, эллик километр узунликдаги масофани эгаллаган бўлиб, Доннёров бошлиқ участка аъзолари шу масофани қўлдан чиқариб беришлари лозим.

Участка қарамоғидаги трассанинг бир қисми текисликлардан ўтса, ярим қисми Авлиёқудуқ тепалигининг маълум жойигача ёриб кириши керак. Тупроқ қазиш ишлари ҳам ана шу Авлиёқудуқ томон яқинлашган сари қийинлашиб боради. Ҳозир-ку ҳаммаси енгил кўчяпти. Аммо шу енгил жойларда ҳам иш кўнгилдагидай эмас. Участкаларнинг ораси олис, ҳар бири ўз ҳолича ишлайди. Ўзаро мусобақалашиб, ҳамжиҳатлик деган нарсаси йўқ. Тупроқ қазувчилар на тартибга риоя қилинади, на уюшқоқлик бор уларда. Моҳидил буни бир неча кун ичида кўриб, тасаввур қилиб олди. Шу хил бошбошдоқликларга барҳам бериш мумкин бўлармикин? Мана шу савол унинг олдида қуюқ тумандай гов бўлиб турарди. Кемакаш учун туман қаттиқ бўрондан ҳам хафлироқдир. Моҳидил ҳам бир кеманинг капитани-да.

Барханлар ёрасидан бош кўтарган қуёш нурлари осмон уфқиши лоладай қизартирди. Атрофда каттагина тумангай келадиган чўл тўрғайлари кезиб қолишди. Кўкда қапотларини кенг ёйиб бир жуфт миккий сузиб юрибди. Улардан бири думини осмонга, бири эсимани туманга қий қий-қий қилади. Афтидан эрталабки насибасини топгану, ушанга қараб човут солмоқчи шекилли.

Қўйолгадан одамларнинг шовқини эшитила бошлади. Сахро уйгонган, Моҳидилнинг ҳаётида эса яна янги кун бошланаётган эди.

У Қуёнқочдидан анча узоқлашиб кетган, вагон-уйларнинг айримлари баланд барханлар устидангина кўзга ташланади.

Қуёш теваракни қиздирмоқда. Унинг нуридан баҳраманд бўлиш учун юзага чиққан заҳарсиз чипор илон бошини баланд кўтариб турар, бироқ одам шарпаси келган заҳотиёқ яна қум ичига ўзини урарди. Шундоққинна оёқ остидан қурбақабош калтакесак сакраб чиқди-да, пилдираганча чопиб кетди. Узоққа бормади. Бир неча қадам нарига етганда қумга бағрини бериб ётганча, аста бота бошлади. Сўнг устига бир сиқим қум тўкилиши билан кўздан йўқолди.

Саркаш хаёллар ва сахродаги ажойиботларни томоша қилишга берилиб кетган Моҳидилнинг баданларидан шаррос тёр қуйила бошлади. Бошида оғриқ турган, мажолли кетиб, иссиқдан кофтасини ечди-да қўлига олди. Нафасини

бўғувчи қуруқ шамолдан томоғи қуриб, ташналик қийнаб борарди. Аммо ундаги ҳар нарсага қизиқувчанлик ташналикдан устун турарди. У ҳалиги калтакесакнинг қайтиб чиқишини кутди. Уч-тўрт қадам олга юриб, ерни дўпиллатди. Қум ён томонга сурилди-да, шу заҳотиёқ кетма-кет бир нечта калтакесак юзага сакраб чиқди-ю, чор тарафга қараб қоча бошлади. Фақат биттаси қолди-ю, Моҳидил томонга югуриб келиб, думини гоз кўтарганича чирқиллай бошлади. Унинг бу ҳолати аллақандай фалокат юз берганидан далолат берар, шу фалокатдан қутқармоқ ниятида Моҳидилнинг йўлини тўсар, қандайдир овчининг домига тушиб қолмагин деб, огоҳлантирмоқчи эди. Қиз бунга тушунмасди. Калтакесак эса, чирқиллашини қўймас, жон ҳолатда қалт-қалт титрарди, холос.

Шу пайт шир этган товуш эшитилади-ю, қизнинг назарини ўзинга тортиди. Ҳа, гап бу ёқда экан. Яироқлари хазон бўлган нозик ёвшон шохига ўралганича ингичка ўқилон бошини олдинга чўзиб турар, бирор нарса яқинлашса, дарров чаққон ҳаракат билан уни тутиб олмоққа чоғланган эди.

Бу илон тўғрисида халқда ҳар хил фикрлар бор: бировлар уни заҳарсиз, беозор дейишса, бошқалар, йўқ, у тушган ерини ўқдай тешиб ўтади, у чаққан одам тирик қолмайди, деб таърифлашади. Балки шундайдир. Аммо Моҳидил ундан қўрқмади. Илон ҳам унинг довураклигини сезди шекплан, индамайгина шохдан тушди-ю, қум устида шир этганича қаёққадир ғойиб бўлди.

Моҳидилнинг кўзлари тинди. Иссиқ бошидан ўтиб, миясини лўқ-лўқ оғрита бошлади. Оёқлари бедармон. Этиги оғирлашиб аранг одим ташлар, манзилга қанчалик ошиқмасин, йўли шунча кўпаймасди. Нима бўлаётганига ҳайрон. Кўз олдида хилма-хил донралар ҳосил бўлиб, жимир-жимир қилмоқда. Лаблари аллақачон қуруқшаб, юраги тинимсиз титирчилар, томирларидаги қон ҳам юришдан тўхтаб қолаётгандай гўё.

Ундан бир хатолик ўтган экан, қуёш уфққа кўтарилган он тентираб юрмай, кета қолганда олам гулистон эмасили! Ундай қилмади. Дарвоқе, саҳрода янги одам эмасми, бунақа ҳол юз беришини қаёқдан билсин...

Бирин-кетин ишга тушган механизмларнинг овози қулоққа чалинаётгандай бўлди. Одамларнинг қораси кўринар, лекин улар ҳам кўз олдини тўсган ранг-баранг пардалар орасида ҳаслдай дам эриб, дам кўришиб турардилар. Бировни чақирай деса лаблари ҳаракатга келмас, буининг устига сёқлари оғирлашиб, қум қаърига ботар, кучини суғуриб олмоқда эди. Бошининг зирқираши бутун баданга ёйилмоқда. Бўғин-бўғинларни ловиллаб ёнмоқда. Мувозанатини ҳам тўтиб қолишга қурби етмаётир. Бирдан чайқалиб кетди-ю, муккасидан қумга қулади.

гиларга оғир юк бўлиб қолмасмикин тағин? Келишининг дастлабки кунлариданоқ бир замбил бўлиб ётиб олса-я...

Шу пайт Хўжаназар аканинг бошига тушган кулфат кўз олдидан чизик тортди. Унинг кўмак сўраб, овозининг бори-ча бақираётгани, телбадай ҳар томонга чонқиллагани, қизчасини ҳалок қилган йиртқич саҳронинг вазоҳатигача гавдаланди. Бу ҳол унда тушкун ҳислар кўзгаб юборди. Бесаранжом қалби эса тутқун қуш бўлиб тппирчилар, бутун борлиғи билан фақат эрк истаб ўзини ҳар ён урарди. Шундан кейин бу ердан кетиш кераклиги тўғрисида фикр ҳам уйғонди унда. Фурсатни бой бериш жонга жабр қилишдир. Ҳа, бу ер Моҳидилнинг жойи эмас экан. Одамлар нима деса дер. У бу ердан кетади. Иссиқ жон-да ахир. Борди-ю, ўлиб-нетиб... Йўғ-э, яхши ният қилгани маъқул.

Қаршисида осиглик турган Комилжоннинг портретига боқди. Сочлари бир оз тўзгиган, қора қош йигит акси бирдан жонлангандай бўлди-ю, Моҳидилга жилмайиб қўйди. Бу жилмайиш уни маза қилаётгандай, ҳолинг шу экан-ку, деяётгандай туюлди. Кейин унинг елкалари ҳам учиб, қошлари чимирилгандай бўлди. Бир кўзи хиёл қисилди чоғи. Моҳидил акасининг бу қилиғига тоқат қилолмай аста нигоҳини оларкан, пешанасига муздай сочиқ ёпишганини сизди. Шундан сўнг кўзини қайтиб очдими, йўқми, хотирлолмайдди. Лекин Зубайда ўтирган ерда акасини яққол кўриб турарди. Ҳа, Комилжоннинг худди ўзгинаси. Қизнинг пешанасига кафтини қўйиб, иссиғини билмоқчи гўё.

— Қимирлама, ўзингни уринтириб қўясан,— дерди у худди бировга сир айтаётгандай шивирлаб,— иситманг баланд, аммо руҳинг тушмасин. Тузалиб кетасан.

— Олиб кетинг...— деди қиз ҳам шивирлаб,— ўзини ўтга урган парвонадай нимага ҳам келдим бу ерга.

— Энди нолияпсанми? Ахир бу гапинг сувга қўл урмай туриб, уни совуқ дейиш билан баробар-ку? Ҳали ишга астойдил киришганингча йўқ... Қийинчилик чўчитиб қўйибди-да... Шунақа дейсан деб ўйламагандим. Чумчуқдан қўрққан тарик экмайдди, демабмидинг ўзинг? Инжу доналарини қидирган ғаввосдай бахтингни шу ердан топмоққа ошиқмаганмидинг?

Моҳидил хижолатда қолди. Дарвоқе, шундай бўлган эди-я, нега энди кетаманга тушиб қолди?

— Жонинг шунчалик ширин экан, бахт ҳақида ўйлаб нима қилардинг?— давом этди Комилжон,— ё адири бағрида бугдой ўргандай осонгина ўриб олмоқчимидинг уни? Қойил-э! Сени танийлмай қолдим. Эсингдами, «Чин инсон қиссаси»ни қўлингдан қўймай юрганинг? Иккала оёғи йўқ бўла туриб қирувчи самолётда учган Мересьев жасоратига таъзим қилмаганмидинг? Ахир у баданидаги оғриқни ҳам, очликни ҳам сезмай қорда эмаклаб не азоб-уқубатларни бош-

дан кечирмади. Айниқса, госпиталда ётган маҳали ҳар кимнинг қулф-дилига калит топа билувчи комиссар, унга собиқ командирлари ҳақида ҳикоя қилиб берар экан, «у чинакам большевик эди» деганида, этларнинг жимирлаб кетмаганимиди? Шу сўзларни ўқиб туриб большевикларга ҳавас қилгандинг ҳатто. Ниҳоят, юрагингга ўт туташди, муқаддас орзу амалга ошди. Сен — коммунистсан. Мана энди бор қобилиятингни намойиш қилишга вақт етганда қийинчиликдан қўчияпсанми? Қўй-э! Тўғри, саҳро йиртқич, у ҳеч кимга шафқат қилмайди, ҳеч кимга осонгина таслим ҳам бўлмайди. Ҳақиқий кураш олдинда ҳали. Шуни била-кўра туриб, элбурундан чекинапсан. Ахир сен коммунистсан-ку! Бахтиёр одам ўз бахтини сезмагандай, сен ҳам ҳаётда тутган мавқенингни сезмаяпсан шекилли. Бас, барча нолишларга, зорланишларга барҳам бер, синглим, сен коммунистсан! Сен коммунистсан!..

Қомилжоннинг сўнги сўзлари қайта-қайта такрорланиб турарди.

— Опа, Моҳидил она!— унинг елкасидан кўтармоқчи бўлди Зубайда,— нима деяпсиз ҳадеб? Одам қўрқар экан, бирортасини чақрайми?

Моҳидилнинг кўзи юмук, ёнида бўлиб кўринган Қомилжон эса ҳаёл кучи эканлигига ишонмасди ҳеч. Наҳотки, қўлидан ётди ҳолас? Ҳушдан тирондай кўринди-я...

Орадан бир ҳафта ўтгандан кейин у дармонга кира бошлади. Тўшакни тезроқ тарк этмоқ ниятида докторнинг айтганларини бажонч дил бажарар, иштаҳаси бўғиқлигига қарамай, кўнглини қўнғир қилиб олган эди.

Ёришиб, яхши фикрлар нъом эгарди унга. Лаеллари эртанги куннинг қувончли умидлари сари тортар, янги бир оламга бошлар, ўзига қолса, ўша оламга етмоқ қасдида ҳозироқ ўрнидан туриб кетмоққа муштоқ эди. Ҳа, энди у нима қилишини биларди...

III

Кунлар ўтди. Бу орада Моҳидил соппа-соғайиб олган, ҳатто ўзида янги куч, янги ғайрат сезарди.

Унинг агрегати кучли тўлқин билан олишган улкан қайиқдай чайқала-чайқала қумларни суриб борар, тик кўтарилган тепаликлардан ошиб ўтарди. Бахмал, кимхоб ёпинган ўрқачдор туяларга ёки каттакон зар дўппиларга ўхшаб кетган барханлар унга дош беролмай чекинардилар. Ло-жувард осмонда эса қорамтир булутлар тўпланмоқда. Улар трассанинг ҳар бурчида қора қўнғизсимон ўрмалаб юрувчи саноксиз агрегатлар устига қуюқ соя ташлаб ўтардилар...

Моҳидил машинистликни ўрганиб олишга қатъий қарор қилган эди. Қандай бўлмасин, ўзини кўрсатиши керак. Акс ҳолда оёғи қолиб оғзи билан юрадиган «Қорағужанак» син-

гарилар тинч қўймайди. Унга устоз бўлмиш бўйчангина қиз Гулхайри эди. Зубайда уни Моҳидилга таништирганда: «Хайрият, участкада энди тўртта қиз бўлдики, бу — бир коллектив демак, йиғитларга қимлигимизни кўрсатиб қўямиз», деб қувонган эди. Шундан бери у Моҳидилга ёқиб қолган, икковларни тил топишиб олган эдилар.

Бугдой ранг, юзюда биллинар-биллимас чечак излари бор, тез, бидиллаб ганирувчи бу қиз институтда сиртдан ўқир, шунинг учун «ярим олима» деб ном олган эди. Мана, олий ўқув юртини битириб келган «ҳақиқий олима» ҳам ундан ҳунар ўрганмоқчи бўлибди. Бунни эшитиб, Гулхайри ийиб кетди-да, бор қобилиятини намойиш қилишга киришди. Қўнигилга келган қўлдан келса — битмайдиган иш қолмас, дегандай, Моҳидил ундан ўн олти кун дегаанда машинистликни ўрганиб олди.

Икки колоннадан иборат бульдозерчилар, экскаваторчилар, улкан хандақлар бўйлаб ўрмалайди. Колоншалардан бирига Зубайданинг «бир чақмоқ қанда ўхшайди» деб таърифлаган йиғити Музаффар, иккинчисига Моҳидил бошчилик қилмоқда.

Қум юмшоқ бўлгани билан бульдозерларнинг хокандозларини мегиндай мустаҳкам қатламларга дуч келар, қаншарини билан нималаргадир урилиб тақа-тақ тўхтаб қоларди. Гўё аллақандай илоҳий куч инсон билан беллашиб учун ер остидан югуриб чиқиб, кўндаланг бўлиб оларди. Танкка ўхшаш ҳайбатли тракторларнинг иўлат гилдираклари эса орқага тисарилиб туриб, рақибига санчиган қўчқор сингари зўр куч билан яна олға ташланар, ҳар қандай тўсиқни енгиб, қўлатмай қўймасди.

Моҳидилнинг агрегатидан сал орқада, чан ённи текислаб Гулхайрининг агрегати келарди. Бу агрегатлар қулоқни батанг қилиб тариллар, олам-олам тунроқларни икки томонга уюб ташларди. Ҳавода қизғиш чанг тумани кезар, худди жанг майдонини тутун қоплагандек ҳамма ёққа тўзон сочарди. Моҳидил ўз ишидан илҳомланиб, терга тушиб кетганини ҳам сезмас, ичиди: «Ҳа, саҳрохон, таслим бўлмай иложинг йўқ, таслим қиламиз!» дер, Гулхайрининг ҳам вақти чоғ бўлса керакки, ҳар замонда нималардир деб бақириб қўярди.

Моҳидил ниҳоят ўзини кўндан бери шу қурилишда ишлаётгандек ҳис қила бошлади. Деярли ҳамма билан илакишиб кетди. Ҳар бир аъзосининг қилаётган иши, ҳар бир ўзгариш, ҳар кунги янгилик унда ажойиб таассурот қолдирар, завқ-шавқ бахш этарди.

Участқадаги икки бригада навбати билан бир ҳафтадан кундузги, бир ҳафтадан тунги сменада ишлардилар. Моҳидил тунги сменага чиққан кунги кабинетнинг икки томонидан гувиллаб уриб турган шамол ҳам, майда игнадай юз-кўзларига сочилаётган қум чанги ҳам, агрегатларнинг кўзни қа-

маштирувчи ёп-ёруғ чироқлари ҳам ўзгача бўлиб туюларди. Кейин ниҳоятда очиқиб келиб, зўр иштаҳа билан овқат ер, мириқиб ухларди. Моҳидил қандай бўлмасин унумлироқ ишлашга, ҳар дақиқани бекор ўтказмасликка уринар, бошқаларнинг ҳам шундай бўлишини истарди. Фақат бир нарсага тушунмасди, холос. Унинг бригадаси биринчи қарашда жонини жабборга бераётгандай кўринарди-ю, аммо қолюқликдан ҳамон чиқай демас, ҳадеганда графиклар тўла бажарилмасди. Сабаби нимада? Ҳатто Моҳидилнинг ишга шунчалик шўнғиб кетганидан, бевосита бульдозер миниб, йигитлардай жавлон ураётганидан мамнун бўлаётган трасса аҳли, участка бошлиғи Доннёровгача бунинг сабабига тушунмасди. Бош инженер бир кун келиб илмоқли гаплар қилди:

— Нима бўляпти ўзи? Бригадада ишлар жадаллашиб кетди деб суюнган эдик. Шунча вақт ўтди... Аҳвол бояги-боягидай-ку!

Моҳидил бошлиқларнинг ҳайрон бўлаётганликларини, ишончларини тўла оқламаётганлигини ўзи яхши биларди. Лекин нима қилсин. Бирорта йўл-йўриқ кўрсатадиган одам йўқ. Участка бошлиғи фақат иш талаб қилишни биларкан, холос.

Зубайданинг айтишича, Манноп билан Нодирнинг агрегатга ёкилган баки деярли тўла қолаётган эмиш. Улар хўжа-кўрсингагина ишлатган бўлсалар керак. Бир қарасанг, агрегат устидан ўтиришади, бир қарасанг, ғойиб бўлиб қолади-лар. Гапирсанг, юзингга плондай сапчишади.

Чамамнинг кўриниши — деб Зубайда.

Шундан кейин Моҳидил кучма магазинга бермо ароқ олишни ман қилишларини сўради. Агар бирор кимса шу магазиндан ароқ олганини кўрса, сотувчи устидан шикоят ёзишлигини таъкидлаб ҳам қўйди.

Шу билан ўзига яна мушкуллик орттириб олган эди. Эртасига тўрт-беш киши ёппасига ишга чиқмади. «Ҳаммасининг устидан рапорт ёзиб бераман,— деган қарорга келди у,— чора кўришмасин-чи...» Шундай деди-ю, рапорт ёзиш олдидан улар билан аввал гаплашиб олишни маъқул кўрди.

— Аввал Манноп билан гаплашинг,— дея маслаҳат берди Гулхайри.— Ҳамма бало ўшанда. Чамамда иш бузуқчилик қияпти.

Бундан фойда чиқармикин? Ҳар қалай, Гулхайрининг айтганини қилсин-чи.

Барак ичи папирос тутунига тўлиб, ҳамма нарса худди хаёл сингари туманли кўринарди. Ёшлар сменадан қанчалик чарчаб қайтганларига қарамай кайфиятлари чоғ; биров ёғоч каравотига ястаниб олиб, қандайдир шеърни ўқир, айримлари шахмат ўйнар, бир рус йигити эса гитара чалиб ўтирар

эди. Моҳидил ичкари кирганда ароқ ҳиди димоғига урилиб, кўнглини беҳуд қила бошлади.

— Деразани очиб қўйсанглар-чи!— деди у бурнини жийриб,— димиқиб кетмаганингизга ҳайронман.

Бирдан бутун барак жимиб қолди. Ҳамма кириб келувчига қаради. Афтидан, бу ерга ҳеч қачон аёл киши қадам босмаган, Моҳидилнинг кириб келиши эса уларни довдира-тиб қўйган эди.

Ҳар жой-ҳар жойда хира нур таратиб турган лампочкаларнинг айримларига қоғоз боғлаб қўйилган, қоғозлар эса саргайиб кетган ёки қорая бошлаган эди. Каттагина столда тунука товоқ, кружкалар, нон бўлаклари. Йўлак ўртасидаги устуннинг қоziқларига кийим-кечаклар уймалаштириб осиб қўйилган. Коржомалар эса шундоққина каравотлар ёнида тартибсиз сочилиб ётибди. Деворларда осмонга тикка кўтарилаётган ракета-лар, ҳар хил пейза-лар чизилган, ҳатто қип-яланғоч аёлларнинг суратларига-ча бор. Ана шундай суратларнинг бирига тикилиб қолган Моҳидил сўради:

— Бу нимаси?

Энг сўнгги каравотда чалқанча ётиб папирос буруқсатаётган Манноп бепарвогина ёнидаги Нодирга буюрди:

— Жавоб қил, опангга!

Нодир ўрнидан эринибгина турди-да, ясама илтифот билан овозини гайри табиий юмшатиб:

— Қайсини сўрайдилар?— деди.— Мана бунисиними?

У қўли билан ниқтаб кўрсатган суратда ярим яланғоч қиз билан яланғоч йигит қиёфаси тасвирланган эди.

— Бу — санъат,— дея билагонлик қилди Нодир ясама мулойимлик билан.— Кўзлари илғамаяпти, шекилли? Дераза тақиб олсалар бўларди бу офатижон кўзларга.

Ҳамма кулди. Манноп Нодирни жеркиб берган бўлди.

— Бас! Кўз кўрмаса меҳнаткашда айбми? Дурустроқ тушунтир, опангга.

Моҳидил буйруқ қилди:

— Ҳозирроқ олиб ташланг бунни?

— Кечпрасиз, тушунолмадим гапларига!

— Олиб ташланг, деяпман!

— Шундай ноёб асарни нобуд қилиш қонунга хилоф, хоним!— деди унга бошини кўтариб, ёнбошлаб олган Манноп,— дунёда яккаю ягона нусха бу. Иккинчиси бўлганда бошқа гап...

— Олиб ташламасангиз...

Моҳидил суратга бир чапг солиш билан йиртиб ташлади. Ҳозир бир кори ҳол юз бериб қолаётгандай боядан бери уларни кузатиб ётган бошқа йигитларга-ча ўринларидан туриб ўтиришди. Нодир бир қадам ташлаш билан Моҳидилга яқинлашди.

— Отставить!— дўқ урди Манноп,— курси қўйиб бер,

опангга. Меҳнаткашга тик туриш оғир, ҳориб келган ахир.

— Толеингизга шукур қилинг,— деди тишини билинар-билинемас ғижирлатганча Нодир. Кейини четда турган табу-реткани оёғи билан суриб қўйди. Моҳидил унга парво ҳам қилмади.

— Илтифотингиз учун раҳмат,— деди у Маннопнинг кавароти ёнига ўтириб,— адабини бериб қўй деб буюрармикинсиз девдим, хайрият, жоним омон қолди.

— Аёл кишига қўл кўтариш — не мужское дело!— Бепарвогина жавоб қилди Манноп.

— Ўҳ-ў, шуни билсангиз дурустсиз-ку!

— Ҳа, боқса одам бўладиган хилиданмиз.

— Лекин йигитлик бу билангина ўлчанмаса керак?

— Қария, жавоб қил!

Нодир жавоб қилиш ўрнига, бир ўшқирди-ю, ўз ўрнига бориб ўтирди.

— Тушунарли, меҳнат билан ўлчанади демоқчисиз-да!— деди яна Манноп, чалқанчасига ётиб оларкан.— Бу, старая песня. Янгироқ гап топинг, хоним!

Моҳидил бўш келмасликка ўтди.

— Хўп, янги гапга ўтайлик бўлмасам, меннинг нима учун кирганимни биласизми?

— Мендан ҳол-аҳвол сўраганидир-да,— бепарво жавоб қилди Манноп.— Қўриб турибсизки, отайман!

— Бугун ишга чиқмаганингизни боис нима бўлмасам? Халлан зиёд ёниб турибсиз, маликам, шундай пайтда бир гап...
... билан баробар.

«Муғамбирлик қилишини қарангу», деб ўйлади қиз энсаси қотиб.

— Гапиринг, тутаган ўтиннинг аланга олгани маъқул. Бунинг фойдаси бор. Хайрихоҳлик билдирмай қўя қолинг менга.

Манноп ўрнидан сакраб турди.

— Аёл кишига бўйсунини ўзимга ор деб биламан, вам понятно?!

— Нима, ўрнингизни эгаллаб қўйдимми? Бригадирлик билан шон-шухрат орттираётган бўлсангиз, халал берибман шекилли, марҳамат, қайтиб олишингиз мумкин.

— Нақадар олижаноблик! «Дон Кихот»ни ўқиганмисиз дейман?

— Дон Кихотга ўхшатманг мени. Ҳақ гапни айтяпман. Истасангиз, ўрнини бўшатиб берай!

Манноп истеҳзоли кулиб, бош чайқади.

— Илтифотлари учун минг қуллуқ, маликам!

— Мен сизга малика эмасман. Ўз номим бор — Моҳидил.

— О, бу ундан гўзал... Моҳидил... Жуда ажойиб, жуда

гаройиб, жуда ноёб ном. Барибир сизни маликам деб атагим келяпти. Ё жинингиз кўтармайдими? Қаршилиқ қилмаслигингизни ўтиниб сўрайман. Чунки сиз сахро маликаси бўлиб қолдингиз. Гўзаллар гўзали, ҳурилиқоси. Бу ердаги жонлиқ жонсиз — ҳаммаси бир уйғунлиқ билан амрингизга мунтазир. Йўқ, маликам, сизнинг ўрнингизда бўлсам, шу ном билан фахр қилардим.

Мен ақлли қиз бўлсаму ҳусни баркамол,
Ҳусним менинг маликамдир ва ақлим — баққол.

— Шекспирни ҳам ўқиганман денг?

— Фалсафий фикрлар хазинаси Шекспирни бутун олам севади.

— Келинг, фалсафани тинч қўйайлик-да, тўғриси айтинг, муддаонгиз нима?

— Айтдим-ку, маликам, хотиротингизни мазаси йўқроқми дейман?

У гапларни шундай артистона ифода қилар эдики, атрофдагилар ҳиринг-ҳиринг кулишдан ўзларини тутиб қололмасдилар.

— Қурилишга келганим сизга ёқмади шекилли? Қайтиб кетишим мумкин.

Бу сўзларни шунчаки уни синамоқчи бўлиб айтмоқда эди қиз.

— Асло, маликам, сиз билан бир ҳаводан нафас олмоқ бу ердаги мавжудот учун катта бахт. Уларни бу ноёб эҳсондан маҳрум этмоқ — катта гуноҳдир.

Моҳидил бундай сурбет одамга биринчи бор дуч келгани учун жавоб топиб беришга қийналарди.

— Маннопжон,— деди у ўзини босишга уриниб,— келинг, бунақа дабдабали гапларни қўйайлик-да, очиқроқ гаплашиб олайлик. Трассада янги одам эмассиз, мендан олдин келиб бу ернинг оғир-енгилини татигансиз. Шунинг учун маслаҳат сўраб келдим. Нима қилса, бригадани қолоқликдан чиқариб бўлади? Менинг бошим қотиб қоляпти, ёрдам беринг, бирга ҳаракат қилайлик...

Манноп ҳиринглаб кулди.

— Адресни сизга янглиш беришибди, маликам. Мен бирова маслаҳат беришга лаёқатсиз одамман. Яхшиси, ўз араваингизни ўзингиз тортганингиз маъқул.

— Сиз истаган вақтингизда ишга чиқиб, истамаганингизда ялло қилиб юраверасиз, шунақам?

— Жоннинг ҳузурини билган билади, маликам, билмаган ўзини ўтга, сувга уаверади. Ўт билан сув ўжар парса, бир домга тортса, тамом, бир сиқим кул бўласиз, вассалом!

— Ўзингизни гўлликка сояласиз! Кулга айлантирадиган ўтни ҳам, сувни ҳам даф қилиш мумкин-ку? Сиздай кап-

катта одамга шуни тушунтириш керакми? Киши дунёга умид билан келади. Умид, ишонч, ният, орзу, интилиш, излаш, қидириш нима учун яратилган бўлмасам?

— Архимед айтган экан: «Менга таянч нуқтасини топиб берсангиз бас, дунёни остин-устун қилиб юбораман», деб. Агар интилиш, қидириш, кураш билан таянч нуқтаси топиладганда аллақачонлар дунё остин-устун бўлиб кетармиди.

— Архимедни билсангиз, саводингиз ҳам жойида экан.

— Ҳар ҳолда, ўлар ҳолатда эмасмиз. Фақат институтни битирган, деган дипломимиз йўқ, холос.

— Ўқинг, диплом олинг, сизга ким қаршилиқ қияпти. Ўқиганингизда бунчалик ноумид бўлмасдингиз.

— Ким ноумид?

— Кураш билан иш чиқишига ишонмаган одамни ноумид демайдами? Ўз жонининг ҳузуринигина ўйлаб, ўтдан, сувдан қўрққан одамни ноумид шайтондан нима фарқи бор? Борди-ю, таянч нуқтасини топдингиз ҳам дейлик, барибир якка-ю ёлғиз қўлингиздан нима кела оларди ахир?

— Нақадар улугвор гап-а! Мунча китобий сўзларга ихлос қўйилмаса?

— Сиз артистона гаплар қилганда, мен китобий сўз ишлатсам нима бўпти? Ҳозир сизнинг бошингизга парик соч, юзингизга гриму. Шекспир қаҳрамонлари киядиган либослар, чиқиб ўйнашга сарфлаётган маолини холос.

Моҳидилнинг гаплари Маннонга таъсир қилмас, аксинча, сурбетилигини қўямасди. Қизнинг артистга ўхшатгани унга ёқиб тушган, шуни учун ясама илтифот билан қўлини унишга интилади.

— Дидингизга балли, маликам. Дунёда якка-ю ягона мақсадим артист бўлиш эди. Афсуски, истеъдодимни шу чўлу биёбонларда хор қилиб, хазондай совурмоқдаман. Энди битта-ю битта таянчим сизсиз, кўмак беринг, бу ношукур банда ҳам ўз ниятига етсин, саҳнаимизни гуллатсин. Қум саҳросида беҳудага умр ўтказиб юрмасин, амр қилинг, маликам!

Моҳидил унинг лабларига яқинлашган қўлини шартта тортиб олди-да, жаҳл билан деди:

— Шу чоққача қурилишдан ҳайдаб юбормаганларига ҳайронман! Мунақа бебаҳра савлатдан қуруқ сават яхшимасми? Устингиздан рапорт ёзиб беришим керак эди. Мен бўлсам боядан бери маза-матрасиз гапларингизни эшитиб ўтирибман.— Кейин у атрофдагиларга мурожаат қилди:— Сизлар-чи? Мана шу цирк артисти — масхарабознинг думи бўлиб юрибсизларми? Ким айтади сизни тоғни талқон қиладиган йигитлар деб? Ҳар биттангиз олтамиш от кучига эгасиз-а! Нима мақсадда келдинглар қурилишга? Мана шу бедаво одам билан ичиб, расво бўлиб юришгами? Битта Гулхайридай қиз сменада икки норма ишласин-да, сизлар... Сатқан йигит кетинглар-э!.. Ҳар биттангизнинг ота-онангизга хат

ёзиб, қандай умр кечираётганларингни батафсил билдирмасам юрган эканман. Шу бугуноқ хат ёзаман!

Моҳидил тез-тез юриб, баракдан чиқиб кетди. Ҳамма сураддай қотиб, тилига калима келмай турар, барак ичи сув сепгандай жим қолди. Анчадан кейин гитара ишнинг «тиринг» этгани эшитилди, холос.

Моҳидил шу кунгёқ Маннон билан Нодир устидан Дониёров номига рапорт ёзди.

IV

У Моҳидилнинг рапортини ўқир экан, қошларини чимирганича:

— Рапорт ёзиш, чора кўриш билан бир иш чиқса-ку яхши-я,— деди қоғозни бир чеккага қўйиб. Унинг катта-катта кўзлари кишига жиддий боқар, фақат хаёлга толгандагина сузилиб қолар экан.

— Бўлмасам, нима маслаҳат берасиз?

Дониёров лабларини чўчайтарди. «Бу ҳам артистнинг ўзгинаси», деб қўйди Моҳидил ичида.

Дониёров елкасини қисди. Шу ҳаракатларининг ўзи ҳам кўпдан бери нималарнидир ўйлаб, ҳеч ўйига етолмаётган одамни эслатарди.

— Инсон қизиқ нарса, ўйлаб қаранг-а,— деди у салмоқланиб,— нима учун меҳнат қилаётганини, нима учун курашаётганини билмаса, аниқ тасаввур қилолмаса, боши берк, кўчага кириб қолгандай ҳис қилаверади ўзини. Бажараётган иши ҳам зерикарли, турмуши ҳам мазмунсиз...— у хонада у бурчакдан бу бурчакка танда қўя бошлади,— бора-бора ҳамма нарсадан кўнгли ҳам совиб кетиши мумкин, кейин ҳавойиликка берилади, ичади, ҳар хил ярамас ўйинларга ҳирс қўяди. Ўмуман, мақсадсиз ҳаракат қилган киши қоғоздан ясалиб, бир жойда қотиб турган тулнинг ўзгинаси. Унинг на ҳусни бор, на ҳиди. Бу гапни тасодифан бошлаб бошингизни қотирганиман чоғи? Ўйлаб қаранг-а, сизга жуда керак бу гаплар. Чунки.. Кўпдан бери билиб юрибман. Қурилишга кичкина ният билан келмагансиз. Участкада янги бир тартиб ўрнатишга, бирор катгароқ ўзгариш киритишга уринишингиз яхши. Лекин шунинг ўзи етармикин?

Моҳидил бошлигининг кўзларидан кўзини узмай ўтирар, бу гап асосан қайси мақсадда айтилаётганини тушунишга уринарди. Тўғриси, Дониёровнинг ўзи ҳам аynи мақсадга кела қолмас, ниҳоятда олисда юрарди ҳали.

— Шу уринишларингизнинг ҳаммаси тез кунда рўёбга чиқишига ишонасизми?

— Нега ишонмас эканман?— саволга савол берди Моҳидил,— сув чнқариш, бу жойларни обод қилиш учун ахир...

— Бу — сизнинг умумий тасаввурингиз...— қизнинг сўзи-

ни бўлди участка бошлиғи,— биз ҳам бир вақтлар Мирза-чўлга борганимизда янги ер ўзлаштиргани келдик, деб мақсадимизни умумий маънодагина тушунарлик, холос. Аммо шу янги ер ўзлаштиришнинг замирида яна нималар ётганига, ўша нималардан қандай янгиликлар вужудга келишга ақлимиз етмасди. Ўйлаб қаранг-а! Шунга қарамай дастлабки вақтларда тоза тер тўқдик. Ундоқ қилодурмиз, бундоқ қилодурмиз деб катта гапирардик. Бироқ катта гапириб, минг ўзимизни мард қилиб кўрсатмайлик, бора-бора қилаётган ишимиз меъдага тега бошлади, зерикдик, совидик, келишга ҳўи чираниб келдигу, кейин ҳовримиздан тушиб, кетишни ўйлаб қолдик. Кейин билсак, янги ер ўзлаштиришни жуда тор маънода тушунган эканмиз, ўйлаб қаранг-а!

Ҳали-ҳали эсимда. Ёздаги иссиққа ҳам, кузнинг шамолига ҳам, изгиринига ҳам чидадик. Аммо қишга етганда ҳаммамизнинг тумшугимиздан қор ёға бошлади. Этти чим-чилтайдиган қаҳратон совуқлар бадан-баданларимизни со-вундай қотириб қўйди. Биринчи қор ёққан кунёқ баракларимиз бўшаб қолди. Қўриқ-тўшақларини орқалаб, турна қатор бўлиб, йўлга тушганлар озмунча эмасди. Қарасам, ётғиз қоляпман. Қочинин ҳам билмайман, қотишни ҳам. Ўшанда мана шу Хўжаназар ака бўльдозерчи эди, мен унга шогирд тушгандим. Гимназия бўлганю, у мендан акасининг ин сезиб қолиб, тоза уришди. Кейин ўтқазиб қўйиб Мирза-чўлнинг мапа шу кундаги қисфасини ҳикоя қилиб берди. Ўшанда ҳаммамизнинг кўйини ёшитганимиз. Қўй дабдабати ганлар антишган оёлга, чулнинг келмагани ҳақида таъсирларда ўқиганмиз. Лекин ҳеч қайсиси Хўжаназар аканинг ҳикоясидай таъсир қилмаганди менга. Ишонасизми, ўша кечаси кўз юмган эмасман. Хўжаназар аканинг ҳар битта сўзи орасидан ажойиб манзаралар кино кадрларидай юғуриб чиқиб, кўз олдимда сурат тортаверди. Яслиларда қўшнқ айтиб юрган болалар, мактаблардан чоқиқлаб чиқаётган йиғитча-қизчалар, ҳатто уларнинг қувноқ кулгисию айтаётган ашуласигача кўраётгандай, эшитаётгандай бўламан. Наҳотки, шундай жойларин мен ярагсам, наҳотки, шу олам-шумул ишларда меннинг ҳам улушим бўлса, деб завқлана бошладим. Ўйлаб қаранг-а, ўз меҳнатимгагина эмас, бошқаларнинг меҳнатига ҳам ҳурмат билан қарайдиган бўлдим... ҳуллас, гапнинг қисқаси, яқинда ўша маҳаллар чўлдан қочиб қолган танишларим билан учрашиб қолдим. Қақроқ ерларда ўтказган биринчи кунларимизни эслашдик. Улардан бири: «Тоза тентаклар эканмиз-а, Мирзачўлни шундай бўлиб кетишини билганимизда қочини хаёлимизга келармиди», деб аччиди. Ўйлаб қаранг-а, ўша маҳаллар чўлнинг шу келажagini уларга ҳам ҳикоя қилиб берадиган одам бўлмаган экан. Ишқилиб, ўша учрашувдан кейин кўнглим тоғдай

қўтарилиди-ю, ўзимдан шундай фахрландимки, асло қўяверасиз. Яхшиям Хўжаназар ака билан гаплашганим, унинг ҳикоясини эшитганим... Бутунлай янгитдан туғилгандай бўлганман-а! Қўрқингизми, агитация деган гап ҳам зарур экан. Биз баъзан буни дабдабали гаплар деб ўйлаймиз, унинг замирида тарбия ётганини билмай қоламиз. Одамнинг характери нн ўзгартиришдан қийин нарса йўқ. Аммо шун қилиш керак экан. Ўйлаб қаранг-а, киши умрида бир-икки учрайдиган энг яхши дамларин ҳеч унута оладими? Масалан, айтайлик... Илтимос, бачканаликка йўймангу, мисол учун айтганиман-да... Сиз дейлик, йнгит кишисиз. Қўпдан бери учрашмоқни орзу қилиб юрган севикли қизингиз келинчақдай безаниб, авжи кўклам кезидаги атиргулдай хушбўй ҳид таратиб ваъдалашган жойга келди. Ўша кунн бирга қувнабийраб юрдингиз. Ҳатто қалбингизда яшириб қўйган энг азиз сўзини ҳам ифода эта олдингиз, қиз пийманиб туриб, аста бошини эгди-ю, эшитилар-эшитилмас даражада шивирлаб: «Мен ҳам...» деди. «Севаман» дегани йўқ, фақат «мен ҳам» деёлди, холос. Шу икки сўзни эшитган ўша дамни, ўша кунни унутиш мумкинми ахир? Мен ҳам Мирзачўлда ўтказган дастлабки кунларимни худди ана шу ошиқ-маъшуклардай бошқача руҳ, бошқача қувонч билан эслайдиган бўлиб қолганман. Чунки ўша маҳал менда ҳам каттакон мақсад пайдо бўлган ва ана шу мақсадга эришиш бирдан-бир ниятим эди. Ўз олдига катта мақсадлар қўймаган одам энг яхши шароитда ҳам зерикади, қилаётган ишдан безади, қийинчиликларга бардош беролмай, қийналиб қолади, ўйлаб қаранг-а!

— Менда ана шундай мақсад йўқ демоқчимисиз?— кулиб сўради Моҳидил.

— Гап сизнинг ҳақингизда кетаётгани йўқ, мана бу рапорт устида...— Латифжон қогозни қўлига олиб силкитди-да, яна стол устига ташлади,— бугун-ку, икки кишининг устидан рапорт ёзибсиз, эртага яна бошқалар устидан ҳам ёзишга тўғри келади. Ҳа, мени айтди дейсизу, шунақа бўлади.

— Ганингизга тушунолмадим.

— Бунн тушунмайдиган ери йўқ. Фақат ўйлаб кўриш керак, холос,— деди у сўзини давом эттириб.— Айтмоқчиманки, бугун Машнон билан Нодир прогул қила бошлабди, эрта-индинга бундайларнинг сони кўпаяди. Чунки уларнинг олдида сиз билан биз ўйлаганча катта мақсад йўқ ҳали. Айримлари... ҳатто қўнчилиги деса ҳам бўлади, биринчи ўринга пулни, иккинчи, учинчи ўринга ҳам пулни қўйиб келишган бу ерга. Мақсадлари фақат муллажирнинг орттириш. Чўнтакларн пулга тўлгандан кейин гўзал шаҳарларни, қўғирчоқдай безаниб юришларни тусаб қолишади. Мана шу жазнрама кунлар исинги, жонга теккан бўрон, чодир, бараклардаги суҳбат — буларнинг ҳаммаси кейин дилрабо бир қўшиқдай бўлиб қолишини ҳали билмайдилар. Мана ўзингиз-

дан қиёс, «сув чиқариш, чўлни обод қилиш» дейсиз. Буни газетадан ўқиб олса ҳам бўлади. Аммо шу «сув чиқариш, чўлни обод қилиш» деган гаплар тагида шу чоққача ақлинг бовар қилмаган муаммонинг ҳал бўлиши ҳаммага ҳам бирдай аён эмас-да. Ҳатто бу ердаги қилинаётган ишлардан кулиб, масхаралаб юрганлар ҳам йўқ эмас. Бизни давлат пулини кўкка совурувчи тентаклар, хаёлнарастлар, деб аташгаётганлар ҳам йўқ эмас. Юзаки қараганда улар ҳақдай. Рост-да, шунчалик баланд жойларга, яна қум саҳросига сув чиқармоқчимиз. Ахир сув ортига оққанми ҳеч? Чўпчакда ҳам йўқ бу гаплар! Мана, масала қаёқда. Ёшлар ана шунга тушунишлари керак. Ана шундай оламшумул мақсад йўлида кураш бошлаганликларини билишлари зарур. Ҳеч қачон тапёр жафокор одам осмондан осилиб тушмайди, балки уни мана шу ерда етиштиришимиз керак, ёшларни тарбиялашимиз керак. Меҳнатга бошқача меҳр қўйсинлар... Фақат пул топиш учунгина эмас, балки келажакни яратиш иштиёқи билан ёнсинлар. Бу ердаги босган ҳар бир қадамлари умр бўйи эсда сақланиб қолишига ишонсинлар!—Дониёров рапортни унинг қўлига қайтиб берди.—Буни ҳозирча олиб қўйинг. Кишига чора кўриш қочмайди. Аммо меҳнатга жалб қилиш—қийин масала. Ўйлаб қаранг-а, балки шунча гапларни биларкан, нега ўзи тағйибот ишлари олиб бормаяпти, део уиларсиз. Туғри, аммо мен... ўзимдан бўшолмай қолдим. Бошқа ишларим бор. Буни сизга кейин батафсил айтиб берарман.

Мохидил бутун бажарган...

қолди. Ҳа, анча қийин бўладиганга ўхшайди унга. Чақмоқдай чақилиб вазифасини бажону дил бажаришга киришди-ю, лекин зиммасида бундай мураккаб масъулиятлар ҳам борлигини сезмаган экан. Бригадирлик тарбиячи деган гап ҳам экан. Бироқ Маннондай сурбет, безори йигитларни тарбиялаб бўладими? «А» десанг, «б» деб турса...

Трассадаги шовқин айниқса кечга яқин жуда авж олади. Чунки атроф анча тинчиб, сукунатга чўмар, гўё шу механизмлардан бўлак атрофда ҳеч нарса йўқдай. Қоронғилик қуйилиб келмоқда. Моҳидил Зубайдадан Маннон билан Нодир ҳам тунги сменага тушганлигини билгандан кейин хотиржам бўлди-да, хаёл оғушига чўмганича ўз агрегати турган томонга кетаверди.

Кеч тушиши билан атроф сокинлашади деб ўйлаш хатодир. Чунки саҳродаги бор жониворлар шомдан кейин ер юзига чиқадилар. Саҳро сассиз жонланиб қолади. Моҳидил ёлғиз оёқ сўқмоқдан борар экан, элас-элас кўзга ташланувчи барханлар ортида нималардир яшириниб, пойлаб тургандай, шундоққина ён томондан биров туртиб қочгандай, кимдир югуриб ўтгандай бўлаверади. Аллақандай шитирлашлар, шивирлашларга ўхшаш нафис товушлар эшитилар,

бу эса Моҳидилни бир оз қўрқувга соларди. «Ҳа, бу ердаги бир хил манзара кишининг меъдасига тезда тегади», деб ўйлади у. Кейин Дониёровнинг гапларини эслади. Қандай қилиб ёшларда меҳнатга чинакам муҳаббат уйғотиш мумкин. Хўжаназар ака сингари бу ерларнинг келажаги ҳақида ҳикоя қилиб берсинми? Эшитишармикин? Қуруқ гап қулоққа ёқмас дегандай, борди-ю, ҳикояси сафсата гаплардан иборат бўлиб қолса-чи? Кимнинг тоби бор унга... Қаердадир ўқигандим: «Меҳнат билан турмуш узвий боғланган ерда зерикish, умидсизлик, ҳасрат-надоматга ўрни қолмайди». Одам меҳнатдан ўзини четга тортса, ҳаётини қоронғилик босади, ҳаловати йўқолади, барча гўзаллик, шод-хуррамлик устини чанг қоплайди-ю, ўзи текинхўрга айланади қолади. Бундан ёмон фожиа бўлмаса керак дунёда. Ҳар қанақа кишини ана шундан асрасин. Кошки, Моҳидил буларни ўз одамларига туншунтириб бера олса.

У трассага етай деганда кетидан кимдир келаётганини сезди-ю, қадамини секинлатди. Қараса бош яланг, сочлари тўзғиб кетган бир қиз ҳарсиллаб келмоқда.

— Гулхайри?— Моҳидил ҳайратомуз тикилди.

— Ҳа, мен, сизди шу ёққа кетди дейишди,— деди Гулхайри.— Югуриб келдим. Бу нима қилганингиз? Нодирди устидан рапорт ёзибсиз. Агар у ҳайдалса, мен ҳам кетаман бу ердан. Янги супурги янгича супуради, деб тўғри айтарканлар. Сиз бунда ҳамма нарсани алтов-далтов қилмоқчисиз, шундайми?

— Нима деяпсиз, Гулхайри?

Гулхайри унга сўз бермай бидирлаб кетди:

— Тегманг менга! Мен сизди ҳақингизда янглишган эканман. Бошлиқларга чақимчилик қилиб, одамларди тарқатиб юбормоқчисиз. Бошқаларни ёмонлаб, ўзингизни яхши кўрсатмоқчисиз.

— Қўйсангиз-чи, Гулхайри. Наҳотки, мени шундай деб ўйласангиз?

Гулхайрининг лаблари титрар, овозида қалтироқ туриб, йиғлаб юборишига сал қолаётган эди.

— Шундай деб ўйлаяпман, ҳамма шундай деб ўйлаяпти сизди. Қурилишда ўзи қолади, ёлғиз ўзининг қўлидан нима келаркан, ёлғиз отди чанги чиқмас, дейишади.

— Бекор гап, коллективни тарқатиб юборишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Қайтага ҳаммамиз бир жопу бир тан бўлиб ишласак деймиз. Бригадамизни илгорликка кўтарсак, деб жоним ҳалак. Ҳамма ўз билганича ишляпти. Сменага истаганда чиқиб, истамаганда чиқмаётганлар ҳам бор.

— Сизди фақат иш қизиқтиради,— ҳовуридан тушиб йиғлашга ўтди Гулхайри,— ҳа, иш қизиқтиради, одамлармас. Уларди ҳеч ўйламайсиз. Баракларига кирибсизу, туриш-турмушларини кўрмабсиз. Ит ётиш — мирза туриш... Оёқ қўя-

дирган жойди ўзи йўқ. Ҳамма ёқ бесаранжом. Томлари илма-тешик. Эрта-индин қиш киради, буни ўйламайсизлар.

— Ҳаммасини кўрдим, Гулхайри, ҳаммасини ўйлаб, ўзимча бир фикрга келиб қўйганман. Эрта-индин тўпланншамиз. Ўзингизни босинг, Гулхайри, ҳаммаси яхши бўлади. Мана кўрасиз... Рапортга келганда... Мана у,— Моҳидил боядак бери қўлида гижимлаб келаётган қоғозни кўрсатди.— Манг, ўзингиз йиртиб ташланг. Йиғламанг. Истасангиз, ўзим йиртаман. Мана... Мана...

Беш-олти бўлакка бўлинган қоғоз парчалари қўлдан чиқиб қоронғилик қаърида гойиб бўлди.

Моҳидил пиқ-пиқ йиғлаётган Гулхайрининг елкасидан ушлади.

— Менга қаранг, ишонмаянсизми?

— Кечиринг,— деди Гулхайри Моҳидилнинг елкасига босини қўйиб,— мен Нодирни ўйлайман. Агар у ҳайдалиб кетса, одамийликдан чиқади. Сиз билмайсиз уни. Кўп заҳмат чекиб улғайганидан хабарингиз йўқ. Ман ўшани деб, ўша одам бўлиб кетармикин деб, қийналиб юраман доим.

— Ишонаман, аммо менга қилган гапларини бир эшитсангиз эди.

— Биламан, ҳаммасидан хабарим бор. Алёшадап эшитдим. Гитара чаладиган йигит-чи? Суратни йиртиб ташлаб, хўп қилибсиз. Нодир сизга ўлаётганда Илгари бунга қасам қилган. Ўша вақтда ушани Нодир билан уришганимиз уришган. Ҳар хил айнима сўкишларни ўргатади ўша «Қорағужанак». Гаҳ деса қўлига қўнадиган қилиб олган. Нодир қандай қилиб унинг тузоғига илиниб қолганига ҳайронман. Чора кўраман десангиз ана ўшанга кўринг. Нодирди тинч қўйинглар. У одам бўлади.

— Ишонч — бу яхши нарса. Аммо мендан ранжиманг. Ахир девдай-девдай йигитларга бас келиб ишлаш менга ҳам осонми. Ҳаммаси мендан баланд келишга уринади. Бунинг устига трассадаги тартибсизликлар... Баъзида ўйлай-вериб, ақлимдан озиб қолай деяпман. Сизлар бўлса, ўз-ўзинглар билан банд...

Гулхайри унга жиддий тикилди. Тим қора кўзлари шу зимистонлик ичида йилт-йилт ёниб тургандай туюларди.

— Айб ўзизда...— деди у.

— Қайдам...

— Чунки... Ахир келганингиздан бери бирортамиз билан дурустроқ маслаҳат қилмадингиз. Ҳеч ким билан ишингиз йўқ. Ҳаммасини ўзиз дўндирмоқчимисиз. Коллектив қаёқда-ю, сиз қаёқда. Дурустроқ қаранг. Ичимизда ақли балога етадиганлар топилади. Комсомол бор. Музаффар ҳам нмз иш қилишни билмайди. Фақат взнос йиғиб юради, холос.

Бир нима десангиз, елкасини қисади-ю, безрайиб тура-тура кетаверади. Яна комсомол ҳар ерда авангард эмиш. Шуми авангардлик?!

У ҳақ гапни айтди. Моҳидил биринчи галда ана шу ёшлар ташкилоти билан алоқа боғлаши керак эди. Ундай қилмади. Музаффар билан ҳар кун юз кўришиб турса ҳам, бирор марта иш, турмушлари тўғрисида гаплашиб олиш эсига келмайдди. Мана шу — гапни бировнинг юзига тўппа-тўғри айтишга одатланган Гулхайридан ҳам кўп иш чиқадиганга ўхшайди. Бунақалар кўпдир. Ҳа, Гулхайри ҳақ.

Бугун ҳам Манноп сменадан эрта кетиб қолибди. Моҳидил унинг экскаваторига ўтирди-да, бирпас ишлади. Йўқ бу бульдозер эмас экан. Унча қовушмаяпти. Бирпасда терлаб кетди-я. Кейин ер бағрини очаётган Гулхайри томон борди-да, ўз агрегатига ўтирди. Олдинда қандайдир тепалик кўндаланг бўлиб, унинг қаршисига чиқиб келарди гўё. Уни кўпориб ташлаш керак. Орқада тупроққазиб келаётганлар учун ер текислаб, йўл очиб беришлари керак.

Ногаҳон бир шўнгиб, аллақандай чуқурликка тушиб кетди. Шу пайт қуюқ нур сочиб турган агрегат чироқлари қаршисига оч жигар ранг қуён югуриб чиқди-да, қаёққа қочшини билмай, гангиб тураверди. Кейин ўзини дам у ёнга, дам бу ёнга ота бошлади. Аммо чироқ нурдан қутулишнинг иложи йўқдай.

Агрегат чуқурликдан чиқиб, қаршидаги дўнгликка томон интилди. Моҳидилнинг орқасидан ўрмалаб келган Гулхайрининг агрегати шу дўнгликни бартараф қилишга ёрдам берди. Дўнглик ёйиб юборилгандан кейин Моҳидилнинг руҳи ёришиб кетди. Улар ўзларини голиб ҳис қилишарди. Қумларни аста сийпалаб юрган шамол бирдан кучайди-ю, ён томондан ниқтай бошлади. Моҳидил дарров рўмон билан бошини томоғигача танғиб олди-да, яна олга тупроқ суриб кетди. Шундан кейин Дониёровнинг гапларини такрор эслади. «Қурилишга кичкина ният билан келмаган кўринасиз!» Ҳа, Моҳидил саҳрода туғилажак янги ҳаётнинг гувоҳи бўлиш учун келган. Дониёров Мирзачўлни гуллатишга қўшган ҳиссаси билан қанчалик фахрланаётган бўлса, Моҳидил ҳам Қизилқумда босаётган ҳар бир қадами билан фахрланганини истайди. Мана шу агрегат гилдираклари ўрмалаётган жойда боғлар, чиройли далалар бунёд бўлиб, йигит-қизлар қўшиқ айтиб ўтишар, каттакон ҳовлиларга келин туширилиб, тўй бошланар, шабада билан ўйнашиб аста чайқалиб турган жийда япроқлари остида ширин суҳбатлар қилир, қизлар слма узар... Мана шу гулдурос суронга тўлиқ кеча зулмати маржондай тизилган соп-саноқсиз ранг-баранг чироқлар нурига гарқ бўлар ҳали...

Анча тadbиркор, маънили кўринади бу Дониёров деган-

лари. Нега шу одам ҳақида Ҳошимжоннинг фикри бўлакча. Бунинг фарқига етмай ҳайрон бўларди қиз.

Ён томондан гувиллаб ураётган шамол борган сари кучайиб, Моҳидилни агрегат устидан қулатмоққа уринар, унинг бир зумлик хаёлини дам-бадам узиб қўярди.

— Ҳаммаси бўлади, ҳаммаси бўлади!— деди у ўзича,— боғлар ҳам, гуллар ҳам, тўю томошалар ҳам..

У яна келажак ҳақида ўйлади. Унинг тасаввури соат сайин кенгайиб борар, теварак жонли қиёфага кириб, уни ўз қучоғига чорлар эди.

Ана, Моҳидил аста чайқалиб оқаётган канал ёқалаб бормоқда. Кимдир уни қўлтиқлаб олган. Унинг юзи Моҳидилга шунчалик яқинки, нафас олишигача барала эшитилиб туради. Қиз биргина қайрилиб қараса бас. Кўзлари шу ёнма-ён кетаётган йигитнинг кўзлари билан тўқнашиши мучаррар. Ана шу кўзларда теваракдаги чироқлар сингари ёрқин шуълалар милтиллади. Моҳидил тўппа-тўғри ўша шуълага тик боқади. Айтмоқчи, йигитнинг номи ҳам чиройли — Комилжон! Йўғ-э, наҳотки Комилжон бўлса? Ахир у..

Қизни Комилжонга фақат сингилгина десак, янглишардик албатта. Юзаки қараганда шундайку-я. Лекин қалб бошқача ҳиссиёт билан тенишини яширишга ҳожат йўқдир энди. Бу ҳиссиёт айниқса Ҳошимжон севги изҳор қилган ўша кундан кейин анча уланган қолган эди. У билан турмуш кечирмоққа таклиф қилувчи биринчи галда шу Комилжонга ўхшаши керак. Бошқасини тан олмайди.

Демак, тутинган акага шибдан шунинг маънавияти бўлган бошқа томон ҳам чуқур томир отио қолган экану, бунинг ҳаммадан, ҳатто ўзидан ҳам пинҳон тутиб юрар экан. Бироқ бевақт чангал солган фожиа унинг рўёбга чиқаётган ширин туйғуларига ханжар уриб кетган эди. Пора-пора бўлган кўнгил яраси эса ҳали-ҳали азоб бериб келади унга. Бу хусусда ҳам бировга оғиз очиб, ҳамон юрагини ёзолмас, ўз ёнига ўзи қовурилади, холос. Ахир ўлим абадий жудоликку? Наҳотки, шунга ишонмаса?

Йўқ ишонади, ишонади-ю, аммо бевақт хазон бўлган илк севгисининг бутунлай юракдан суғуриб ташлолмайди.

Бир кунини тушида Комилжон билан юрган эмиш. Атроф гўзал. Ям-яшил, тўрғайлар сайрар, асаларилар гўнғиллашар, гуллар чайқалиб, салом қилар эмиш. Комилжон теваракка суқланиб тикилади, ҳар бир яироқни ушлаб кўради. Булоқ бўйларида сайр этиб, севинчдан кулади, куйлайди. «Қара, қара,— дейди у завқ билан,— сенинг ташаббусинг билан бўлган. Шунинг учун гўзал!»

Моҳидил бошини унинг кўксига қўяди. «Бунинг сен учун яратдим, сен мамнун бўлсанг бас!»— дея шивирлайди. Бироқ, у бош қўнган кўкрак Комилжонники эмас, Дониёровники эмиш. Ҳа, у Латифжон билан сайр қилиб юрган экан.

«Айтмабмидим, ҳар бир босган қадамингиз умр бўйи эсда сақланиб қолади деб», дермиш.

Моҳидил сапчиб уйғонади. Тушида келиб-келиб Дониёровни кўрганига ҳайрон.

V

Шу куннинг эртасига Зубайда:

— Сизни Хўжаназар ака сўраб келдилар,— деб қолди.

Моҳидил «нега керак бўлиб қолибман» деб ўйлади.

Ширингина қизчасидан айрилиб, юраги пора-пора бўлган Хўжаназар ака жимиб, тез-тез хаёлга бериладиган бўлиб қолганди. Одамлар билан кам гаплашар, қувноқ гурунгларига қўшилмас, ўзини шу чўлу биёбонда ёлғиздай ҳис қиларди. Лекин бу узоққа чўзилмади. У шу саҳродан ўч олмоққа жон-жаҳди билан киришди. Бу билан ҳақиқий меҳнат аҳлларига қўшилиб таскин топиши ҳам мумкин-да. Қурилиш бошлиғининг олдига келиб: «Шу саҳро билан беллашгим бор, шунга арзийдиган иш топиб беринг менга»,— деб туриб олди. Бетон заводида ишлашга кўнмади. «Сабр қилинг, насос станцияси қурилишига одам керак»,— деганига ҳам қулоқ солмади. Охири ўзининг эски касби — бульдозер бошқаришни маъқул кўрди. Моҳидил бу ҳақда Дониёровдан эшитган, лекин унинг шу бригадани танлаганидан хабари йўқ.

— Ҳалигача танишиб олмаганимизга ҳайронман,— деди Хўжаназар ака, қадок бўлиб кетган кафтлари орасига Моҳидилнинг кўлини олиб,— ниҳолдаккина экансан, ойим қизим, йигитдай кучи бор деганларига мен сени бошқача тасаввур қилувдим. Ё бу ердагиларнинг ҳаммасини хуснинг билан жиловлаб қўйдингми?

— Қизчангизни ҳам бевақт бериб қўйибсиз, таъзиямни қабул қилинг,— деди қиз жавоб ўрнига.

Хўжаназар ака маъюс тортди.

— Ҳа, энди тақдирда бор экан-да, ойим қизим. Бир олмоқнинг бермоғи ҳам бор, деганларидай... Дунёнинг ишлари шунақа.

Зубайда югуриб-елиб чой дамлади. Ҳозиргина Моҳидил ёйган дастурхонга қанд-қурс олиб қўйди.

— Айбга буюрмайсиз,— деди Моҳидил.— Яхшироқ меҳмон қилишга арзигулик нарсаларимиз йўқ экан.

— Оббо, ношукур бандалар-э, шунча неъматни тўкиб ташлади-ю, яна нолигани нимаси. Ҳамма нарса ҳоли-қудратга қараб-да. Шаҳарда бўлсак бошқа гап. Эрталабки ёғлиқ патирлару, чинни коса тўла қаймоққа нима етсин. Сабр қилсак, унга ҳам етамиз, қизларим. Жайхунни жиловлаб олайлик аввал!..— Шундан кейин бир бўлак нонни чой тўла стаканга солиб ивита бошлади.

— Чойни қаймоқ фараз қиялпсиз шекилли, ота?— қиқирлаб кулди Зубайда.

Хўжаназар ака эса бир тўграм ивиган нонни оғзига ташлади-да, бош иргади.

— Зап гапирдинг-да, қизим... Бир ривоят эсимга тушди! Қадимда биров ўглига: «Мана, янги уй қуриб олдиқ, энди янги келинга янги либос дегандай, янги уйга ҳам безак керак. Деворга гилам олиб қоқсак пул кетади, яхшиси, ўзини бир сурат солиб қўя қол, дебди,— унда дарё, қўллар бўлсин. Тоғлар бағрида қўйлар ўтлаб юрсин!»

Бола отасининг айтганидан зиёда қилиб сурат солибди-ю, қўйларни эсдан чиқариб қўйибди. Буни кўрган отанинг жаҳли чиқиб: «Бу нима қилганинг, овсар, қўйлар қани?»— деб сўрабди. Бола: «Қўйлар тоғ орқасига ўтиб кетган»,— дея баҳона қилган экан. Шунда отаси яна: «Нега кўринмаяпти бўлмасам?»— деб сўрабди. Унга бола: «Кўриш шарт эмас, фараз қила билиш керак!»— дебди. Шундан кейин меҳмон-излом келса, ота суратни уларга кўрсатиб: «Тоғлар орқасида қўйлар бор»,— деб қўшиб қўяр экан. Шунинг сингари бугун чойни қаймоқ фараз қилсак, қилибмиз-да. Ҳақиқий қаймоқ ейишни эса эртанги кунга қўямиз. Шунақами, қизларим? Ҳа, нима қилай, тарки одат амри маҳол экан. Бўлка нонни ивйтиб емасам, егандай бўлмайман.

Нонушта узоққа чўзилмади. Хўжаназар ака Моҳидил турган хонани кўзи билан кузатиб, деворда осиллиқ суратларга

— Бу аёл онангиз бўладиларми? Буниси куёв боладир-а?

— Йўқ... Акам!

— Майқул йигит экан, қўндан маълум.

... Шундан саволлардан сун қомнатжоннинг қаерда, ким бўлиб ишлашини суриштиришар, ўлганини билиб хомуш тортиб қолшнларди. Хўжаназар ака эса ундай қилмади. Дабдурустдан:

— Мени ҳам ўз бригаданга олсанми, йўқми? Шунга айт,— деб қолди.

Моҳидил кўзларини ширпиратиб:

— Қанақасига?

— Зап гапирдинг-да, қанақасига бўларди? Машинаси қилиб, бульдозерчи қилиб... Нега бунақа қарайсан? Қариб қолибманми? Бульдозерчиликка ярамайманми? Хўш... Яна бир латифа эшит бўлмасам:

Қадимда бойнинг мардикори ер чоғиб тоза тинкаси қурибди-ю, кейин каттакон дарахт тагига чўзилиб ухлаб қолибди. Шунда бой келиб дағдаға сонти. Мардикор бўлса уйғониб кетиб, сапчиб турибди-да, дарахтнинг дам у ёғига, дам бу ёғига ўтиб кузата бошлабди.

«Иш вақтида ҳам ухлайдими одам, кўрнамак!»— дебди бой. Мардикор унга: «Э, бой ота, ухлаганин жип урсин, шунчаки дарахтнинг танасини тўғри ўсганим, йўқми, билмоқчи эдим»,— дебди. Унга чиппа-чин ишонган бой мардикорнинг

елкасига қоқиб қўйибди. Билмайдики, гап дарахтнинг эгри-бугри ўсганда эмас, ҳосилида. Шунинг сингари қарими-қартағми, ёшми-яланғми умумий ишга нафи тегишида гап. Қуруқ савлатдан не фойда, қизларим. Хотиржам бўл, қури-лиш оламига энди кириб келаётганлардан эмасман.

Ҳақиқатан ҳам бу шалдир-шулдур кекса киши ҳормас-толмаслиги билан барчага ибрат кўрсата бошлади. У келиб, бригада ҳам жонланиб қолди. Ҳамма жойда у ҳозир. Ҳа-лил-ҳузул гаплар, пайровлари билан одамларнинг дилини чоғ қиларди. Моҳидилнинг ҳам ташвиши бир оз камайган, фақат Маннон билан Нодирни ҳамон тартибга чақиролмас, улар бригаданинг оёғига кишандай ёпишиб, олга силжишига халал бераётган эдилар.

— Хамири ачимаганларни бир адабини бериб қўймайсан-ми, ойим қизим,— деди Хўжаназар ака.— Бўрини аясанг, бўри сени талайди, деганлар. Бу гапда ҳикмат кўп. Гапирган билан, уришган билан, қулоғига гап кирмаса, бировни назаринсапд қилмаса, масаласини майлисга қўй. Музаффар билан ҳеч гаплашиб кўрдигми бу тўғрида?

— Йўқ!

— Ана холос. Ҳалнгача-я? Бирдан-бир таянчинг ўшалар-ку, ойим қизим.

— Улар комсомолда бўлмаса-чи?

— Комсомолда бўлмаса-чи, зап ганирасан-да. Бунинг ҳам йўриғи осон, очиқ майлис чақир, қўй.

Гулхайри айтгандай, Музаффар фақат взнос йиғишу бригадасининг кундалик нормаси тўғрисида ўйларкан. Комсомол ташкилоти бору, фаолияти йўқ, ҳамма ўз ҳолича яшар экан. Энг яхши машинист ҳисобланган ўрта бўй, келишган бу йиғитнинг ёшлар ўртасида анчагина обрўси ҳам бор. У дутор, най, аккордеон чала билар, яхшигина ашула айтарди. Шунинг учун доим баракларида хушчақчақ ҳаёт ҳукм сураб, қўшиқ-куй аримасди ҳеч. Йиғитлар у билан дўст тутишишликни ўзларига катта мартаба ҳисоблашар, Зубайда сингарилар эса унга кўнгил қўйиб, кийойи севгилиниг бўлса, шунақа бўлса, деб ҳавас қилардилар.

Унинг бригадаси Моҳидилнинг бригадасига қараганда анча олдинда. Улар бу билан мағрур, доим гердайлшиб, ҳатто бошқаларни унча менсимасдан юришади. Кундалик норма салгина ошиб кетган чоқларда хурсандчилик учун «қиттай-қиттай»дан отиб олишар, баъзан сменага ҳам шира-кайф ҳолда чиқардилар. Бунинг Музаффарнинг ўзини ҳам яхши билар, лекин дўстларининг баҳоси йўқ, деб ҳисоблагани учун бу қилиқларини кечирар, аҳён-аҳёнда ўзини ҳам стакан чўқиштиришдан тоймасди. Аммо Моҳидил кўчма магазинда ароқ сотишини ман қилгандан кейин улар норози бўлганликларини яширмай қўйдилар.

— Нима, арпасини хом ўрибмизми? Баъзи-баъзида вақти-

чоғлиқ қилишдан маҳрум этмоқчи-ку бизни?— дейишарди баъзилар.

— Планимизни дўндириб қўйсак, ҳатто оширган кунларимиз ҳам бўлса-ю, яна нима исташади биздан? Хоҳлаганча ўйнаб-кулсак ёмонми?

— Шу диққинафас саҳройи азимда сиқилиб ўл, дейишмоқчимиз ё? Буни ичи қоралик дейдилар. Бировнинг хуш ҳаётини кўролмаслик!

— Бошлиқларга ҳам ҳайронсан-да, айрим кишиларнинг шунақа бемаънигарчиликларини кўра-била туриб, индашмайди. Сенга ҳам қойилмасмиз, Музаффар. Комсомол секретари бўла туриб, ўз аъзоларининг фароғати ҳақида ўйламасанг... Эҳ, мен сенинг ўрнингда бўлганимда...

Музаффар авваллари бундай гапларга эътибор бермай юрди-ю, кейин жонига тегди шекилли, ҳаммани силтаб ташлади.

— Қўйсаларинг-чи, қонунда йўқ гапларни. Ҳадеб қулоқни тагида ногора қоқаверасизларми? Бу нозик масала ахир. Келиб-келиб ароқни ҳимоя қилиб чиқаманми? Ароқ зарарли нарса. Унга қарши ўт очиш керак. Сиз бўлсангиз... Бўлди, бас, ҳеч қонунга тўғри келмайдиган гапларга қулоқ солмайман.

— Эҳ, Музаффар, Музаффар!..— деди шерикларидан бири кўйиниб. Музаффарнинг кўзи шундан...

— «Эҳ, Музаффар, Музаффар!»— дея масхара оҳангда такрорлади у, — мен «Эҳ, Музаффаргина» эмас, комсомолман. Бунинг устига, бошланғич комсомол ташкилотининг

— Ҳа-а! Бу кишим фақат ўз манфаатларини ўйлар эканлар. Обрўжоннинг тагига сув кетмасин дейдилар. Биз бечораларга қийин, ҳеч ким ўйламайди бизни. Ота-она, ошна-оғайниларни соғиниб, юрак-бағримиз эзилиб юравераёлик. Шаҳарда бўлганимизда, оғзимизга олмасдик ароқни. Бу ерда... ахир шароитни ўйлайсизларми, йўқми? Бир зум кўнгилни хушлаб, дардингни унутай десанг, дарров ақ! ўргатадиганлар топилади. Хўш, нима учун уни магазинга чиқариб қўйишибди бўлмасам, хўжа кўрсингами?

Улар билан баҳслашиб, мурсага чақириб қийин эди. Шунинг учун Музаффар ҳам Моҳидилдан ранжий бошлади. Кеча келиб, бугун дарров янги тартиб ўрнатмоқчилар. Агар ҳаммани ичкилик ичмасликка чақирмоқчи экан, келиб бир оғиз маслаҳат солмайдими. Комсомол секретари сифатида бошқа бирор чора ўйлаб топарди ёки ичкиликни ман қилиш тўғрисида ўз фикрини ўртага ташларди-ку. Томдан тараша тушгандай, магазинчига буйруқ қилгани нимаси? Шунча одамни ўзига қарши қўйди-я.

Шундай фикрларга берилган Музаффар Моҳидилни кўриши билан чап бериб қочишга ҳаракат қилар, Моҳидил эса

қанча уринмасин у билан сұхбатлашиб олишнинг иложини тополмасди.

Бир куни оқшомга яқин бутун қишлоқни бошларига кўтариб, «гулбарги хандоним келур» ашуласини баланд қўйганларича тунги сменага кетишаркан, Моҳидил Музаффарнинг йўлини таққа тўсди.

— Агар бугун ҳам мендан қочмоқчи бўлсангиз, устингиздан шикоят қиламан,— деди у.

Музаффар довдираб қолди.

— Тўхтанг, тўхтанг, мени бирор жиноят устида тутдингизми, шикоят қиласиз? Бу қонунга тўғри келмас.

— Қонун-понунигизни қўйинг. Яхшиси, гаплашиб олайлик. Ҳар куни йўлингизни пойлайман... Сиз бўлсангиз... Бу қанақа қилиқ?

— Гап бўлса, марҳамат. Аммо бунақа дўқ-пўписаларингиз кетмайди.

— Пўписа эмас, талаб! Ўзингиз мажбур қиялсиз шундай дейишга. Ахир тутган мавқеингизни тушунмай қолдим-ку?

— Ана холос, ҳали зараркунанда ҳам деб айбларсиз мени? Қўйинг, қонуний гапга ўтпнг, яхшиси. Хўш, мақсад нима ўзи?

Бу хилдаги тортишувдан фойда чиқмасди. Шунинг учун эртасига учрашишга ваъдалашдилар.

Клуб бурчагидаги қизил алвон ёпилган стол ёнига ўтирдилар. Бу ер вақтинчалик участка бошланғич комсомол ташкилотининг кабинети хизматини ўтарди. Ниҳоятда дим, ғир этган шабада юрмаганидан юз-бўйинларни тер ювиб тушар, киши ўзини худди ғишт хумдонда ўтиргандай ҳис қиларди. Шунга қарамай, икковлари бир соатча масала талашишди.

Музаффар унча-мунча одамга сўз бермас, ҳар қандай шароитда ҳам бирорта сиёсий гапни сўқиб, кишини ноқулай аҳволда қолдирар ва шу билан қутулишнинг пайдан бўларди. Аммо бу қизга бас келиш қийин кўринади. Яхшиси, қулоқ бериб у тахлаб ташлаётган масалаларни мажлисга қўйиш керак. Дарҳақиқат, кўпдан бери мажлис у ёқда турсин, кичикроқ йиғилиш ҳам ўтказган эмас. Бунақада эртаниндин ҳисобот сўраб қолишса, райкомдагиларга нима жавоб қилади?

Шундай қилиб, икковлон бир қарорга келишди.

Залдаги бирорта ўрин бўш қолгани йўқ. Ҳатто эшик олди-га ҳам узун скамейкалар қўйилиб «қани, қандай гаплар бўларкин» дегандай, ёши улугларгача секин-секин кириб ўтиришди.

Дониёров президиумга сайланди. «Яхши-яхши» обкомга кетган экап, бош инженер эса иши бошидан ошиб ётганини

баҳона қилиб, узр сўради. Мажлисдан очикчасига бош тортган бирдан-бир одам «Қорағужанак» бўлди, холос. Шунинг ўзи ҳам унинг коллективни менсимаётганлигидан далолат бериб турарди

Кун тартибига қўйилган масалалар ҳам ҳар хил. Лекин ҳаммаси асосан бир нарсага — темир интизомга боғланган эди.

Моҳидил сўзга чиққанда ғовур-ғувур тўхтаб, кўзлар худди бир нуқтага қадалгандай унга тикилиб қолган. Ўтирганлар ичида у билан яхши таниш бўлмаганлар, олисдан кўриб, ҳусни-жамолига зимдан кўз қирини ташлаб, икки зулукдай қора қошларига ҳавас қўйганлар, ҳатто аёл тоифаси тўғрисида ҳар хил қабих фикрлар, гийбатлар тўқишга моҳирларгача бор эди. Шундай дилбар қиз гулдай умрини бекорга хор қилиб юрибди-я, битта манман деганига тегиб олса бўлмасмиди, деб юрганларгача ҳозир шу ерда. Улар ўтирган ерларида кулиб, нигоҳларини қизнинг силлиққина сочлари орасидан худди тунни ёриб чиқиб, оламни мунаввар қилган ой сингари ёноқ, юзларидан, айниқса, саҳро жойда кўзга бошқача ташланувчи сариқ атлас кўйлагини ва шу кўйлакни туртиб турган кўкракларидан асло узмасдилар. Аммо кўпчилик унинг нима ҳақда гапиришига қизиқиб, бутун фикрларини худди унинг айтаётганига қаратган эди.

Моҳидилнинг овозидаги хиёл қалтираш ҳам унча сезилмас, қайтага, бу овоз залга қандайдир руҳ таратаётгандай эди. Гаплари катта-ю кичик — ҳаммани умумий ишга бутунлай

ҳам ҳар ким ўз истеъдодини намойиш қилиши мумкинлигини ўқтириши керак. Ҳар бир киши, ҳар бир бригада фақат ўзинигина, ўз ютуғи, ўз довругинигина ўйламаслиги керак. Чунки бугунги шон-шўҳрат эртага ҳеч нарсага арзимай қолиши мумкин, бугунги ютуқ эртага бўлмаслиги мумкин. Доим ҳамкорликда, бир-бирини қўллаб-қувватлагандагина довон оша олади. Елғиз ўзим бўлай деганнинг ҳоли хавфхатардан холи эмас. Саҳрога сув чиқармоқ ҳам ҳақиқий жанг, қанчадан-қанча қаҳрамонликлар, мардликлар талаб қилувчи оташин курашдир. Урушда қанчалик куч-қудрат талаб қилинса, бу ерда ҳам ундан кам талаб қилинмайди.

Шу кураш, шу бугунги кунлар ҳам унутилмас бўлиб қолиши мумкин. Ахир ҳар бир давр ўз романтикасини яратди-ку! Ана шу романтика ҳозирги кундалик ҳаётимизда ҳам мавжуд. Ҳозирги шароитда ҳам тўлиб-тошиб ётибди. Фақат куннинг иссиқ-совуғи-ю, пешанамиздан оқиб, кўзимизни ачштираётган ҳалол теримиз бор, холос. Қолган бошқа шароитдан нолимасак ҳам бўлади. Истаган техникамизни бошқариб, ғилдирак устида ғириллаб кетаверамиз.

Ўтирганларнинг кўз олдида Улуғ Ватан уруши йиллари ҳар бир муҳим тепалик учун дарё-дарё қон тўкилганлиги.

шунга ҳам писанд қилмай, солдатлар бир ёқадан бош чиқариб, душман устига бало-қазодай ёпирилишлари кела бошлади. Ўқ дўлдай ёғилиб, ёнларида бомбалар, миналар портлаб турганда ҳам ҳеч ким фақат ўзини ўйламасди. Кучли ёнғин, тошқин сув, йиртқичдай ўз қаърига ютмоқчи бўлган ботқоқликлар ичида ҳам бир-бирларини қўллаб-қўлтиқлаб, елкаларига кўтариб чиққанлар.

Дониёров учун уруш йилларини эслаш қанчалик оғир. Москва остоналаридан фашистларни қувиб чиқариш муддати етган, босқинчилар пойтахтимизни ололмай, сўна чаққан новвосдай тумтарақайлаб қочишга ўтган эдилар. Аммо кетакетгунча қишлоқларга ўт қўйиб, кўприкларни бузиб, тўғри келганга ўқ узиб қочишарди. Ҳали ўн олтига тўлиб-тўлмаган Латифжон ҳам маърака мардники дея ариза ёзавериб, ниҳоят, фронтга жўнаган. Бироқ ёш бўлганлиги учун ишчилар батальонига тушиб қолган эди. У тушган батальон вайрон бўлган йўлларни, кўприкларни тиклашарди.

Декабрнинг қаҳратон совуғи этларни ялар, юпун ўралган пайтавалардан нам ўтиб, оёқларни музлатарди. Аммо эл билан кесилган бармоқдан қон чиқмас, деганларидай, шундай оғир дамларда ҳам оҳ-воҳга берилишган эмас. Ўрмонлардан ёғоч кесиб келиб, Можайск томонга ўтиш, душманни инигача қувиб бориш учун Руза дарёси устига кўприк қура бошланди. Дарё ўзани кенг, дам ўтмай ёрилиб турган миналарнинг зарбидан қалин музлар парчаланар, одамлар эса сувга тушиб кетиб, муздай тўлқинлар билан мардларча олишардилар. Тепадан душман самолётлари ўқ ёғдириб туришига қарамай, дарё ўртасига тўсинлар ўрнатиладди. Снаряд парчалари ҳеч кимга тинчлик бермас, бехосдан қулаётганларнинг сон-саногини йўқ. Оғир яраланганлари эса сув гирдобига тушиб чирпирак бўлган пайраҳаларни эслатарди. Камдан-камлари соҳилга чиқиб улгурардилар. Вақт ғанимат. Даҳшатли гумбурлашлар, ҳавони булғатган порох ҳиди, нафасни бўғувчи қора тутунлар ҳеч кимнинг қўлидаги ойболтани туширишга қурби етмасди. Қўл қўлга тегмайди. Одамлар бақчиришиб-чақчиришиб бир-бирларига кўмак берадилар. Қандай бўлмасин кўприк тезда битиши керак. Бирдан-бир жанговар мақсад шу!

Латифжон эса сепоячилар ичида дам кўриниб-дам кўринмай ишлаётган тенгдош дўсти Борис Ешковга тез-тез кўз ташлаб қўяр, нимагадир ўшандан хавотирда эди.

Тушга яқин кўприк битди-ю, узундан-узоқ совет танкларини бирма-бир ўта бошладилар. Қурувчилар гулхан ёқиб шалabbo бўлган кийимларини қуритишар, ёвга даҳшат солмоқча отланган танкларга ҳаяжон билан тикилардилар.

Ҳали колоннанинг охири тугамаган эди. Бирдан кучли портлаш юз берди-ю, дарё кучли қарсиллаб, музлар ёрилди, баҳайбат сув тўлқини эса кўкка кўтарилиб, кўприк ўрта-

сига бориб қолган танклар устини ювиб тушди. Дарё бутун бисотини қайта йиғиб олишга улгурмай, иккинчи портлаш теваракни ларзага солди. Қуюқ тўфон ичида нималар бўлаётганини билмай қолдилар. Тутун тарқагандан сўнг тўсинлар қулаганини, кўприк чайқалиб турганини кўрдилар. Яна сал вақт шундай турса, бутунлай ўпирилиб тушиши турган гап. Одамлар парча-парча музлар устидан сакрашиб, қийшай бошлаган тўсинларга ёпиша кетишди. Латифжон лабларини қисган ҳолда дам тойиб, дам сувга қулаб, жон ҳолатда олға югураётган Борис ортидан қичқирарди:

— Эҳтиёт бўл, муз остига чўкиб кетма тагин!

Шундай дерди-ю, ўз оёғи остидаги музнинг аста кўчаётганини сезмасди. Бирдан чалқанча қулаб, оёғи осмондан бўлиб кетди. Сув томиригача музлатиб, бутун мажolini тортиб олмоқда эди.

— Бардам бўл, дўстим... ҳозир...— деган Бориснинг гапларини зўрға эшитди у.

— Кўприк... қулашига йўл... йўл қўймаймиз...— дея бақирди яна кимдир.— Танкларимиз ўтиб олсин!..

Латифжон бутунлай ҳолдан толган, қўл-оёқлари паққос ҳаракатдан тўхтаган эди. У дўстининг югуриб, ёрдамга келаётганини ҳам кўролмай қолди-ю, сув остига шўнғиб, қайтиб чиқишга мадори етмади.

Ўша келган чоғ тулхан енида еганини, атрофдаги шовқин анча тиниб қолганини кўрди. Кўзини очиши билан бошини кўтариб, Борисни қидиришга тушди. Одамлар сувга буққанларини куткариш билан бора-бора деярлик йўқ бўлиб кетди. У қийшайиб қолган кўприк устидан нариги соҳилгача югуриб ўтди. Ўша қирғоққа яқин жойдаги тўсинга бутун бор гавдаси билан ёпишиб, тиргак бўлиб олган жасадга кўзи тушди. Икки томонидан икки улкан қанотдай ёйилиб оқаётган сув ҳам уни тўсиндан ажратиб юборишга қурби етмасди гўё. Борис танкларнинг ўнг қирғоққа ўтиб олганидан хабарсиз, ҳамон кўприкни қулаб кетишига йўл қўймай, унга тиргак бўлиб турарди. Латифжон дармонсизликдан оёқда зўрға турганига қарамай, унинг ёнига сакраб-сакраб борди-да, тарашадай қотган гавдани елкасига кўтариб четга чиқа бошлади. Борис дунёдан ўтган, оғзи-бурнидан оққан қон ҳаракатсиз қотган эди.

— Кечир, мени азизим...— дея ҳўнграб юборди Латифжон.

Шу куни қаҳрамонларча ҳалок бўлган барча қурувчи-жангчилар билан бирга Борисни ҳам дарёдан сал беридаги йўл бўйига дафн қилдилар.

Бундан уч йилча бурун Латифжон ўша томонларга дам олишга борди-ю, ўз дўстининг қабрини зиёрат қилмоқчи бўлди. Энди у жойлар ободонлашиб кетган. Руза дарёси устига темир-бетондан мустаҳкам кўприк қурилган эди. Кенг-

кенг асфальт кўчалар, кўркем қишлоқлар, сердарахт, баҳаво жойлар, дам олиш уйлари, санаторийлар... Хушбўй гуллар пафаси димоққа урилган хиёбонларда одамлар сайр қилиб юришар, чақчақлашиб кулишар, осойишта ҳаётнинг гаштини суришарди. Аммо гул қадрини булбул билар, эл қадрини инсон дегандай одамлар ўша даҳшатли йилларда қон тўккан қурувчи-жангчилар хоғирасини ҳам унутмабдилар. Серқатнов, шинамгина йўл бўйида арча ва эман дарахтлари билан ўралган ўртоқлар мазори вужудга келибди. Қора мармар қабр атрофида ранг-баранг гуллар.

Латифжон торгина йўлакдан кириб бораркан, қаршисида улкан солдат ҳайкали пайдо бўлди. Унинг юзи ғамгин, бошини қуйи эгганича, қабр устига мотам байрогини солинтириб, чўккалаб, сукутга толган. Мармар плитада эса «Тириклар сизлардан умрбод қарздор» деган жумла бор. Латифжон бир кучоқ дала гулларидан териб келиб, ана шу ёзув остига сочиб қўйди. «Ҳа, Борисжон, умрбод қарздормиз сиздан!..» дея шивирлади лаблари.

Мана энди саҳрода сув учун курашга бош қўшмоқда у. Аммо ўша маҳаллардаги қалбини ўтдай ёндириб, ловиллатиб турган юксак гоёлар чўғи қани? Наҳотки, замон ўтиши билан аста-секин сўниб борса у? Ёки қариб қоляптимикин? Балли-е, азамат, кураш деган нарсаси устига тупроқ тортмоқчи бўлсанг, наҳотки?.. «Сен шундай қилсанг, сенга тобе ходимларинг қўлидан нима келарди?— деб ўйлади ичида.— Қўрилишдаги нуқсонларни билиб-қўриб юрибсан. Ҳаммасини очиб ташлаш, йўлингга ғов бўлаётган айрим кишиларга қарши кураш бошлаш қўлингдан келади. Мана шу ёшларни зафар сари бошлаб бориш қўлингдан келади. Бунинг ўрнига ўз қобиғига яширинаётган чиганоқдай бошининг аста-секин ёқанг ичига тортмоқдасан. Аслида қурилиш соҳасига илк бор қадам қўйган мана шу Моҳидил айтаётган гапларни ёшларга сен айтишинг, тушунтиришинг, руҳлантиришинг, куйишинг, ёнишинг керак эди. Ундай қилмадинг. Мана энди ёш ходимангнинг бугунги сўзлари фикрга толдириб қўйяпти, босиб ўтган жанговар йўлларни қайта кўз олдинга келтирдиг. Ҳа, шу қизнинг ташаббусига четдан томошабин бўлиб туриш сенга ярашмайди, асло ярашмайди. Кўмак бер унга».

Моҳидил Музаффар билан бўлган суҳбатдан кейин ўз доклади устида кўп ўйлади, кечаси билан кўз юммай бисотидаги барча яхши гапларни, жанговар чақирқидай таъсир қиладиган воқеаларни бир ипга тизиб чиқди. Ахир ҳар ким фақат ўз ҳузур-ҳаловатининггина пайидан бўлаверса, эл ғамини ким ейди? Шу чоққача сомсапазнинг халфасидай лабини буриштириб юрганлар ҳам энди отга маҳкамроқ айланиб тортиши керак. Сафарга чиқсанг, сағрининг куйишидан қўрқма, тобланасан. Ахир ҳар нарсаси бўлиши мумкин-да.

Каттакон манзил сари боряпмиз. Каттакон жамият қуряпмиз. Уни қуриш осон эмас. У биздан каттакон куч талаб қилади. Кураш талаб қилади. Кураш эса офтобга чиқиб пашша қўриш эмас. Кураш — томда ўтириб каптар овлаш эмас. Яратиш, қидириш, фикрлаш, чиниқиш ва ҳатто тўғри келса жонни ҳам қурбон қилиш демакдир. Балки бу йўлда сонсиз шафқатсизликларни, мусибатларни бошдан кечиришга тўғри келар. Барча шоду хуррамлик, ҳузур-ҳаловатларни вақтинча унутиб, умрининг энг яхши дамларини ҳали ноаниқ, аммо зигирдай нуқра янглиғ аранг кўзга ташланувчи кашфиёт йўлида кечишга тўғри келар. Борди-ю, ҳафталаб, ойлаб, йиллаб бир кичкина нарса устида бош қотириш, қийналиш керакдир. Чунки сен ёлғиз ўзинг учуринамас, аканг, уканг, синглинг, қариндош-уруғинг, ёру биродаринг, қўй-чи, ҳамма-ҳамма учун курашяпсан!

Моҳидил конспектга қарамай гапирарди. Зал худди сеҳрлангандай жим. Аммо ҳар кимнинг ичида қандайдир бир ғалаёнга ўхшаш нарса кўзгалар, ҳаяжонланарди. Ҳатто кўз қири билан қараб юрганлар ҳам «гапни пархиш қилиб юборяпти-ку бу қизи тушмагур, анча тилли-жағликини экан», деб зимдан тан беришар, биров Чирчиқни, Беговотни, яна биров қайси бир улкан корхона қурилишида қатнашганлигини эсга оларди.

Лужаназар ака Қатта Фарғона канали қурилишини эслади. Ўшанда Дўнан Дўстматов деган йигит нормасини уч юз процент бажариб, бутун дунёга машҳур бўлган. Каналга эса

ҳам шу номга сазовор бўлиш учун курашаётганлар сафига қўшилган, кунига йигирма-йигирма беш кубометрлаб тупроқ қазирди. Ўттиз кубометрга етганда уни ҳаммага ибрат қилиб кўрсата бошладилар. Радиода шахсан унга бағишлаб қўшиқлар эшиттиришар, газеталарга ёзишар эди.

Ҳўп қизиқ даврлар экан-да. Мана энди ўша ҳар бир «дўстматовчи»нинг уч-тўрт нормасини Гулхайридай оддий машинист бир соатда қойиллатиб ташлайди. Ҳа, ҳозирги ёшлар ҳеч нарсадан нолишмаса ҳам бўлади. У пайтдаги елканнинг яғирини чиқариб пастдан тенага қанор ташишлар, қўл қабартириб кетмон чонишлар олдида кабинада ўтириш жоннинг ҳузурни-ку?

Залда пашша учса эшнтилади. Оймасиз деразалар орқали гир-гир шабада эсиб турганига қарамай, ўтирганлар рўмолчалари, фуражкалари билан елинадилар.

Моҳидил кундалик вазифалар, янги режаларни қатор санаб ўтди. Айрим кишилар ўзларини шубҳали тутиб, умумий ишга ёрдам беришдан кўра, зарар етказишгача бораётганларини очиб ташлади.

— Комсомол ташкилотининг номи бору, фаолиятини кўрмайяпмиз,— деди у ниҳоят Музаффарга тегизиб,— шитизом

ниҳоятда ёмон бизда. Уни тузатиш учун комсорг нима қил-
япти? Ҳеч нарса! Шунақа бепарво, безътибор бўладими
одам?!

Нотиқ борган сари кескин маърузага ўтиш билан Музаф-
фарни ўзига қарши қўймоқда эди. Залда говур-гувур кўтар-
рилди. «Бекор гап! Ташкилотимиз бўлмаганда шунчалик
ишлармидик», деган овоз кўтарилди.

— Менга сўз беринглар, мен сўзламоқчиман,— деб бақи-
ра бошлашди.

Президиумда ўтирган Музаффар нягини чўзганича порози
нигоҳини Моҳидилдан узмас, қулоқларигача лавлагидай
қизариб кетганди.

Энг биринчи қаторда ўтирган Зубайда мажлис бошлан-
гандан бери фақат Музаффарга тикилар, қоп-қора кўзлари-
нинг ёниб туришигача энди кўриб, худди қидирган нарса-
сини топгандай кўнгли хуш эди унинг. Фақат ўша кўзлар-
нинг оқи бир оз қизаринқираб турарди. Қулоғи-чи? Қулоғи
каттароқ, ҳар бири бир шапалоқдай келса керак. «Аммо
жуда хушбичим йигит-да, қурмагур», деб қўйди ичида. Худ-
ди шундай пайтда Моҳидилнинг комсомол секретарига
ёпишиб кетиши уни ранжитди. Ичида Музаффарга раҳми
келди.

— Гап комсоргда эмас,— деди у ўтирган ўрнида,— гап
раҳбаримизда. Ишла-ишла дейишади-ю, қандай яшаётган-
лигимиз билан бир пуллик ишлари йўқ!

— Тўғри!

— Кўрга ҳам ҳасса керак. Биров мундоқ қил, деб йўл
кўрсатмагандан кейин, ёш комсоргда нима гуноҳ?!

— Тише, тише, жим ўртоқлар,— Музаффар қалам билан
графинни жиринглата бошлади.— Тартиб сақлансин, тиш...
Ким гапга чиқмоқчи бўлса, марҳамат, минбарга.

Шундан кейин ҳамма негадир жимиб қолди. Бирорта
сўзга чиқадиган бўлмади. Музаффар на ўтиришини, на ту-
раверишини билмай хижолат чекар, наҳотки буғунги мажлис
шу билан гугаса, деб боши қотарди.

— Мен икки огиз гапираман,— деди ориққина бир йи-
гит, унинг овозидан Музаффар чўчиб тушгандай бўлди. Ў
рухсат бермасданоқ ҳаддан зиёд бақирувчи йигит шахдам
қадамлар билан тезда минбарга чиқиб олди,— гапнинг пўс-
калласини айтиш керак. Моҳидилнинг бари сўзи ҳақ. Биз-
лар жуда тарқоқмиз. Бир-биримизга иш ўргатиш, биров
учун жон куйдириш деган гап йўқ. Яқинда мен бригада-
мизнинг илгори Қулаҳмадга «иккинчи бригада орқада қол-
япти, ёрдам берсак бўлмасмикин» десам, у қўл силтаб,
«ўзингни бил, ўзгани қўй» деган гапни қилди. «Ўзимизга
енг бўлмаймизу, бировга эн бўлишимиз қолибмиди», дейди.

— Қачон шунақа дедим?— луқма ташлади Қулаҳмад.—
Огзингга қараб гапир.

Нотиқ луқмага қулоқ солмай сўзида давом этди:

— Бизда бир-бирига дўст, ўртоқ ва биродар деган гап йўқолиб кетяпти. Партиямизнинг нақзини бажармасликка кимнинг ҳаққи бор?

— Ол-а, тоза аравани қуруқ олиб қочдинг-ку!— деди кимдир.

Ўтирганлар хаҳолаб кулиб юборишди. Шов-шув тинавермагани учун нотиқ сўзини давом эттиролмай тушиб кетди. Минбарга Қулаҳмад чиқди.

— Ҳеч ким бир-бирига ёрдам беришдан қочмайди,— деди у ҳам овози борица уқтириб,— аммо қандай қилиб ёрдам бериш керак? Биров фалон томондан биз кўмаклашайлик, гистон томондан сиз, демаса, ахир бирор киши биринчи бўлиб ташаббус кўрсатиши керакми? Ёки бориб тупроқ қазишиб берайликми? Унда ўзимиз орқада қолиб кетамиз-ку? Ҳай, майли, бу гапга саловат! Энди менда бир гап бор. Кишиларнинг фаровон ҳаёти ҳақида ўйлаймиз. Доим оғиз тўлдириб гапираму, ўзимизнинг ҳолимузга маймунлар йиғлайди. Ёки нотўғри гапим? Кўрганимиз фақат трассаю қоп-қоронғи барак. Бир хил манзара одамнинг жонига тегар экан. Бўш вақтингда ўқийдиган бирорта китоб йўқ. Газетанинг-ку, ҳафталаб юзини кўрмаймиз. Шу ҳам турмуш бўлди-ми? Нега кино кўрсатиш чўзилиб кетди баъзан? У ҳафта бўлди «Чапаяев»ни кўрганимизга.

— Мени, янги кино кўрмаганимга бир ойдан ошиб кетди, келадиган кинолар ҳаммаси эски,— деди биров.

булудни овози чийиллаб кетиб, ҳуштак чалиб юборди. Гур кулги кўтарилди.— Ишқилиб, ҳолимуз хароб-да. Биздан хабар оладиган одам йўқ.

— Вой бечоралар-эй, раҳмиларинг келиб кетади-я,— деди яна кимдир.

Жиддий оҳангда айтилган бундай гаплар ҳам дам-бадам кўтарилиб турган кулгининг такрорланишига сабаб бўларди.

— Мен, ҳозиргина гапирган ўртоқди баъзи фикрларига қўшиламан,— деди Гулхайри бидирлаб,— биз сиёсатдан ортдамыз. Дунёда қандай янгиликлар, нималар бўлаётир, хабаримиз йўқ. Худди бошқа бир қитъага келиб қолгандаймыз. Қурувчи деган олдинда яшайди. Агар биз келажак ҳақида ўйлар эканмыз, ҳозирги кундалик янгиликлардап четда қолмаслигимиз керак. Нима учун шу гиёҳ унмас жойларда ҳам ҳар бир киши ўз умрини фаровон ўтказиши мумкин эмас? Трассада кишини руҳлантириб турувчи биронта шиорга кўзингиз тушмайди. Деворий газета, қизил доска деган гаплар йўқ. Зериккан маҳалинга концерт уюштириш йўқ. Аҳён-аҳёнда клубга йиғилиб танца қилинади, холос. Танца билмаганлар нима қилади? Бировларди оёқ депсинишини кўриб-кўриб кетаверадими?

— Ўзинглар ташаббус кўрсатинглар-да. Деворий газета чиқаришни, ўйин-кулгини четдан биров келиб ташкил қилиб берадими?— луқма ташлади Дониёров.

Гулхайри жавоб қилиш ўрнига унга ёпишиб кетди.

— Сизгаям икки оғиз гапим бор, ўртоқ... Латифжон ака, бизлардан иш талаб қилишга жуда устасизлару, ижтимоий ҳаётимиз тўғрисида қайғурмайсизлар. Бунгаям майли, ҳалигача ерди категориясига қараб кубатура белгилашди ҳал қилганимиз йўқ. Неча марталаб рапорт ёздик, оғзаки айтдик, арзимиз инобатсиз қолиб кетаверди.

— Жуда соз. Бундан чиқди ҳамма нарсани мен пайсалга солаётган эканман-да, ўйлаб қаранг-а!

Қиз тутилиб қолди:

— Унисини билмадиму, ҳар қалай бизга жуда оғир-да. Ишчилар ҳақида жон ачитиб қайғурувчини кўрмаямиз. Музаффар ҳам бўлса бўлар, бўлмаса говлаб кетар, қабиланда иш тутяпти. Бирор оммавий ўйин ташкил қилсак бўлмайми десак, иш қолиб кетади, ХТБдан дакки эшитгинг келяптими, дейди.

— ХТБси ким бўлди?— секин сўради Моҳидил ёнидагилардан.

— Хошим Тўғонович Болтаев,— жавоб қилди Музаффар. Моҳидил бошини чайқаб қўйди.

— Бир нима гапирсанг, оғзингга уриб туради,— давом этди Гулхайри,— ўзлари хон — кўланкалари майдон бу кишимди. Ахир кенгашиганга кенг майдон, деган улуғ гапни билса-чи, ҳеч бўлмаса.

Музаффар таъби тирриқ бўлиб, қўлидаги қаламни стол устига ташлади. Дониёров графиндан сув қуйиб ичишга ўтди. Буларнинг ҳолатини кўрган Моҳидил эса мушти билан оғзини тўсиб туриб, пиқиллаб кулди.

Гулхайри бетларини ушлаб кўрди. Еноқлари ёнмоқда эди. Моҳидил кўз қирини унга ташлаб «гапиравер» дегандай ишора қилди. Шундан кейин нотик «Қорағужанак»нинг енгилтак ҳаёт фалсафасини очиб ташлашга ўтди.

— Бунақа одамлар фақат ўз жонининг ҳузурини ўйлайди. Қандай бўлмасин оз ишласаму, кўп пул топсам дейди. Унда ҳеч қандай мақсад, ният ҳам йўқ. Қачон қараманг, гердаиб юради. Мендақаси топилмайди, деб ўйласа керак-да.

— У пул гадоси!— деди залдан аллаким,— пул унинг учун қиблагоҳ!

— Шундай одамга хушомад қилиб юрадиганлар бор ичимизда.

— Бекорларни айтибсан, ким хушомад қилибди?

Бу Нодирнинг овози эди. Шу хилда луқма ташлаш билан у ўз айбини очиб қўйди. Одамлар яна гур кулишди.

— Ёлғонми?— бир оз бўшашиб гапирди Гулхайри,— қачон қарамай, ўшанинг пинжидан чиқмайсиз, айтгани айтган,

дегани деган. Ушандан бошқа улфат қуриб қолганми? Ёки унчалик меҳмон қиладиганлар йўқми? Қачонгача ўша билан стакан чўқиштирасиз? Текинга қуйиб берса керак-да?

Говур-гувур кучайиб кетди. Нодир ўрнидан сакраб турди-да, стулнинг қиррасига муштумини урди.

— Мен бировларнинг ароғига зормасман. Ичсам, ўз пулимга ичаман!

Музаффар графинини жиринглатиб зални тартибга чақирай, овозининг борича бақиради:

— Жим, жим, тише, ўртоқлар! Нега бозор қиласиз, тартиб деган ган борми ё йўқми сизларда? Кимнинг эътирози, шахсий фикри бўлса, қонуний қилиб гапирсин. Мана, минбар...

Гулхайри ўз ихтиёрига қарши иш қилиб қўйган одамдай кип-қизариб кетди. У ортиқ гапиролмади. Шу қисқаггина тортишув ҳам Гулхайри билан Нодир ўртасида зозик ихтилоф борлигидан, Гулхайрининг қалбни яширин алам эзиб турганидан далолат бериб қўйди.

— Пул ишлашга ҳеч ким қаршилиқ қилмайди,— деди Алёша сўзга чиқиб.— Бунга ҳеч кимнинг ҳаққи ҳам йўқ. Аммо уни қандай ишлаш керак, мана, масала қаерда. Аммо «Қорағужапак»... Кечирасизлар, бировга лақаб тўқиш яхши эмас... Манноп Тўраев халот ишлайганига ҳам ишонмайман. Ёб ётишга ботмон етмас, дегандай, кунда ичиш учун ўз маоши қандай қилиб етади? Бунинг устига, сменага ҳам ҳаммадан кейин бориб, ҳаммадан эрта кетали. У бошқаларнинг қарамиди...

Унинг уртада арра қилмоқчи бўлади. Тўғрисиини айтиш керак-да, қачонгача яширамыз бунн. Шу кампанияда мен ҳам бор эдим. Қарасам, бўлмайдиган. Ошимга оқ мўйнални пўстин совга қиламан деб ваъда берувдим. Олиб беролмадим. Манноп мендан чўтал сўради. Уни шунақа одати бор-да...

— Сотқинлик қилма!— деди кимдир пастдан. Ҳамма ўша томонга қаради.

— Сотқинлик қилаётганим йўқ,— давом этди жаҳли чиққан Алёша.— Мен ҳақ гапни айтяпман. Бизда ҳар ким ўз тақдирини ўзи ҳал қилиши керак, бировга қарам бўлиш, кимгадир бўйсунуш деган эскилик сарқитлари аллақачон барҳам еган.

Шундан кейин мажлис аҳли ўртасида қаттиқ тортишув қизиб кетди.

Маълум бўлишича Манноп бригадирлик пайтида чўталчига айланиб қолган экан. Маош тўланадиган кунлар ҳалфана уюштириш баҳона ҳар бир аъзосидан ҳатто ярим маошн бараваригача пулини юлиб олар, чўтал бермаганлар эса таъзирини ер экан. Шунинг учун ҳам кўпчилликнинг бири икки бўлмас, олган маошни ўзига етмас экан. Алёшанинг онасига совга учун йиққан пулини ҳам олиб қўйибди-да, бутун-

лай еб юборибди. Нодирни эса ҳамон сизирдай соғиб ичмоқда эмиш.

Буни эшитган айримларнинг сочи тикка бўлиб кетди. Кимдир «бунга чидаб бўладими?»— деб қўйди.

— Уни ҳайдаш керак. У ҳаммамизга ёмон таъсир кўрсатмоқда!— деган хитоблар янгради кейин.

— У ҳаддидан ошмоқда. Мендақасини топишолмайди деб ўйласа керак-да.

— Бекорларни айтибсан!

— Уни тарбиялаш керак!

— Отам тенги одамни тарбиялаб бўларканми, бировга кулоқ солиш у ёқда турсин... Бир нарса десанг «нў» деб, кўзини чаногидан чиқаради.

— «Нў!»си нимаси тагин?— сўради Моҳидил.

— Қим билади, нафасингни ўчир, деганидир-да.

— Ҳайдаш керак уни!

— Тўғри, ҳайдаш керак! Жуда ҳаддидан ошиб кетяпти. Яна олифтагарчилик қилиб, нуқул русча сўзларни аралаштириб гапирадилар.

— Нима, русча гапиришга қаршимисан?

— Қаршимасман. Аммо гапирса, қойил қилиб гапирсинида. Мошкичири қилишининг нима кераги бор! Яна «пардон», «бои жур», «илиз»ларни қўшиб атала қилишга бало борми?

Ёшлар асосий масала қолиб бошқа темага ўтиб кетаёганларини сезмасдилар.

— Тўғри, соф тилни бузмаслик керак,— дея яна ўртага отилиб чиқди Қулаҳмад.— Ўзимизнинг росмана забонга нима етсин.

— Забон эмас, тил...

— Майли, тил бўлсин, кечирасизлар... Лекин шу соф тилимизда ҳам истаган тушунчани ифода қилиш мумкин-ку? Мен бу ҳақда кўп ўйлайман. Тилимиз ниҳоятда бойлигига амин бўламан доим. Шу тилимиз ҳам бошқа кўпгина тилларни, ҳатто улур рус тилини ҳам бойитган-а, шунинг билан сизми?

— Бас, бас!— деди ўрнидан туриб кетган Дониёров.— Бу ерда бошқа масалаларни ҳал қилишга йиғилганмиз, лингвистлик қилманглар.

— Мана, сиз ҳам адашяпсиз, ўртоқ Дониёров!— таъкидлаб гапирди Қулаҳмад.— Бизда «лингвист» деган гап борми? Тилшунослик десангиз, бўлак гап.

Бошқалар хахолаб кулиб юборишди.

Шовқин шунчалик кўтарилган эдики, Музаффар зални тинчитгунча ўлиб бўлди.

Хуллас, шу кунги мажлис Моҳидилга ҳам, Дониёровга ҳам маълум бўлмаган жуда кўп масалаларни ўртага ташладики, буни амалга ошириш хийла ғайрат талаб қиларди.

Биринчи галда ишчиларнинг турмуш шароитини яхши-

лаш керак. Шундай яхшилаш керакки, улар серфайз, гўзал шаҳарлардан фарқ қилмайдиган бўлсин, ёшлар ажойиб воқеалардан бенасиб қолмасинлар, умуман, саҳронинг дилгир манзаралари ичида яшаётганларини сезмасинлар.

Ёшларнинг кўпчилиги Манноп Тўраевга нисбатан қай муносабатда бўлишларини ҳам ажрим қилиб олдилар. Ҳар қалай «Қорағужанак»нинг умид қўргони қулаб, ўзи ёлғиз-лашиб борарди.

Моҳидил тун қоронғисида уйи томон кетаркан, орқасидан биров югуриб келди-да, унинг билагидан салгина туртди:

— Кечирасиз, мен — Алёшаман,— деди у.— Бир илтимосим бор. Баракка кирган кунингиз «ота-онангизга хат ёзаман» деганингиз эсингиздами?

— Эсимда, Алёша, эсимда.

— Илтимос... Ёзманг. Менинг ойим касалландроқ. Ўғли тўғрисида ёмон гап эшитса, дарди оғирлашиб юрмасин. Битта-ю битта фарзандиман. Мендан умиди катта. Қурилишни тугатиб қайтсам, институтга кираман, деб ваъда қилганман.

Моҳидил индамайгина қўлини узатди унга.

Алёша Моҳидилнинг нима демоқчи бўлганини тушунди-да, қўл қисишиб:

— Раҳмат,— деди,— раҳмат, опа! Энди дўст бўламиз. Мендан нима ёрдам зарур бўлса, танерман! Лаир!

— Хайр, Алёша!

Шу кеча Моҳидил мириқиб ухлади.

Илиқ тун. Қумларнинг шитирлаши сув юзида енгилгина сузган қайиқ сасидай майин садони эслатади. Нимадир югуриб ўтганидаги шарпалар, қўшоёқларнинг чийиллаши, аҳён-аҳёнда дардчил бузоқнинг азоб чекиб инграши сингари соvuқ нидолар ҳам эшитилади.

Кўкиш ранг осмондаги юлдузлар кўзни қамаштиргудай. Улар кўкка сиғишмай бир-бирларини нўқишар, баъзан эса узун ип тортиб пастликка шўнғишарди.

— Нега жимсан, қария?— сўраб қолди Манноп ёнига чўзилган Нодирдан.

— Юлдузларга қараяпман.

— Ўша юлдузларда ҳаёт бормикан? Бор бўлса, қанақа махлуқлар яшаркин? Балки сену мендан ақллироқдир, улар?

— Инсондан ақллиги бўлармиди оламда?

— Борди-ю, ўша юлдузларда инсон ҳам бўлса-чи? Ё сомневаться қиласанми?

Нодир фикрга толди.

— Бўлса бордир.

— Бўлсаям, жуда ажойибтовур ҳаётдир-а, уларники.. Техника, фан... Ҳаммаси бизникидан юқоридир?

— Юқори бўлса, шу чоққача бир тушиб кетншмасмиди ерга?

— Хоҳлашмас-да. Ердаги меҳнаткашнинг ҳаёти қизиқ-тирмаса керак уларни. Бошқа ерда гўзал планеталар турганда, бир нуқта тенги кичик шарга тушиш учун энергия сарфлаб ўтирадимиз? Аслида-ку, уларнинг бу иши адолатдан эмас-а. Сен билан биз мана шундай уларга кўз тикиб ётсагу, бағри тошлар сира парво қилмай, ўшоғда юришаверишса-я.

Нодир жавоб қилмади. Шу билан суҳбат ҳам тугагандай жим қолдилар.

Икки дўст қўлларини бошлари остига ёстиқ қилиб қум устида чалқанча ётишар, гўё шу ҳолатлари билан роҳат қилмоқда эдилар. Шундоққина ёнларида кичкина «транзистор» приёмник, битта чоракталик бўш шиша билан стакан юмалаб ётар, афтидан, ароқ оз бўлганлиги учун кайфлари ҳам унча чоғмас, Нодир эса ҳеч ичмагандай хушёр эди. Назарида чор атрофни ўраб олган қоронғилик ҳам, тафти кетган қумлар устида югуриб юрган ҳашаротлар ҳам шу келгиндиларнинг кам ароқ ичганларини мазах қилаётгандай.

У эндигина йигирма беш ёшга кирган, қўнғир соч, тўла юзли, кишига осойишта боқувчи қора кўзлари зилол булоқ сингари тип-тиниқ йигит эди. Аммо табиатида бир хил киборлик ҳам мавжудки, бу шубҳасиз ҳаммага ёқавермас, ҳатто кишида бир оз ҳайиқиш ҳам уйғотарди. У биров билан чўрт кесиб гаплашар, истар-истамас жавоб қилар, овозида эса хиёлгина дағаллик сезиларди. Агар қувлигини назарга олмаганда, ундан кўра Манноп анча гапдон ва шалдир-шулдурроқ эди.

Нодир шу ётишда зерикдими, ишқилиб, узоқ бир ҳомуза тортди-да, кейин шартта ўрнидан туриб ўтирди, чуқур хўрсинди.

— Менга қара, қария,— деди унга Манноп,— каппонингни ёлгину бозорингни йиғиштир, қуённинг суратини соламиз. Вазият талаби бу, понятно?!

Шундай дейишини Нодир сезган эди.

— Мажлисдаги гапларга парво қилмасангиз бўларди.

— Гап ундамас. Томимизга тош отадиғанлар чиқиб қолди. Эсинг борида этагингни ёп, деган машҳур нақлга амал қилмасак бўлмас. Бир ёқдан яканнинг қўри қочяпти

— Қаёққа кетамиз?

— Қаёққа бўларди, дунёнинг бағри кенг, меҳнаткашга жой топилади. Сен билан биз бадавий одамлармиз, қаерда яканни мўлроқ топишнинг иложи бўлса, ўша ёққа аспни суравериш керак. «Ҳамёнингни пулга тўлат!» деган Шекспир ҳам.

Манноп тиззасини қучоқлаганича ўмров кериб қоп-қора тўнкадай бўлиб ўтирар, қаёқдадир енгил чайқалаётган хира

чироқ шуъласи унинг томирлари бўртиб турган йўғон бўйни, гўштдор няклариди акс этар, қалин юнг босган очиқ кўкраги эса кир ятак ямоғига қўнгир чарм қоплагандай кўринарди.

— Эртанги думба мойдан — бугунги шалхак яхши, я так думаю. Бас, қанотингни кенг ёз, дўстим, парвозга шайлан, фақат жонингни ҳузурини ўйла, даврингни сур, қария!

Шундан кейин у кучли нидо солиб шердай ўқирди-да, яна таппа ўзини қум устига ташлади.

— Дардингизга тушунаман, Манноп ака,— деди Нодир ҳам чалқанча ётаркан.— Бугунги мажлис ҳафсалангизни пир қилиб қўйди. Анавидан аламингизни олмоқчисиз.

— Анавинг ким?! Саҳро маликасини айтасан-да. Иси нима, Моҳидилми?

— Моҳидил.

— Отига тан бериш керак. Аммо мавлуд зиёфатига ошиқ-маспилар кўп. Қараб турасан. Биздан кейин у ҳам туёғини шикпллатади бу ердан. Жазира жойда одам бийлаш — иштон жияк тўқиш эмас. Анави ибтидоний махлуқларингни ўзи ҳам унинг суробини тўғри қилиб қўймаса нима эмиш. Модалан парихон чиққану, паҳлавон чиққан эмас!

— Измига юрадиганлар ҳам топилиб қолди-ку?

— Битта-иккита дуварак-суварак урвоқликка ярармиди?— ўшқириб берди Манноп.— Сен ҳам ўшаларни ёнган эдинг! Мен макенга тооё булишга ор қиламан, тамом. Алёш-ка, Қулаҳмад сингари анави лақмаларгача йўлдан уриш керак. Ҳаммасини олиб кетамиз. Саҳро маликаси ёппа-ёлғиз ўзи қолди, киёматига йўллайверинг!

— Ҳа, ортимиздан от қуимасмикин?

— Нў! Унинг хўрда-бурдасида эмасман!— Яна ўшқирди Манноп.— Осмон қўлида бўлса, ташлаб юборсин, қўрқмайман! Тур, ўринигдай, иродангга куч бер. Мен билан хор бўлмайсан, қария! Минг шукурки, потавон эмасмиз, ақлимиз жойида. Эркин қуш каби иссиқ томонларга учаверамиз. Ҳамёнини пулга тўлатамиз, давр сурамиз!

У ўрипдан сапчиб турди-да, қўлочини кенг ёйиб, шундай қаттиқ қаҳ-қаҳ урдик, ёнгиналарида дайдиб юрган қўшоёқлар чийиллаганларича ҳар ёққа тумтарақай қочиб кетишди. Яна нималардир шитир этди-ю, қум ичига ўзини урди.

Шундан кейин Манноп чалқанча ётган Нодирни ҳам икки елкасидан даст кўтариб тургизиб қўйди.

— Ёки ўйинни дуранг қилмоқчимисан?— гирмайди у.

Нодир дўстининг феълига тушунарди. Шунинг учун икки қўлини хиёл чўзган ҳолда, илтижо билан деди:

— Йўқ! Сиз нима десангиз, шу, Манноп ака.

Манноп нягини сийпаб қўйди.

— Билиб қўй, қоқилсанг, тошдап ўпкалама, понятно, қария!— деди, кейин приёмникнинг антеннасини суғуриб чиқарди-да, мурватини бурашга тушди. Хорижий тилда гапир-

ган дикторнинг овози ўчиб, кўп ўтмай рус тилида эшиттиришни бошланди.

Маннопининг сўнгги сўзларидан мулзам тортган Нодир эса бошини кўйи эгганича жим ўтирар, бу унинг гўдаклик чоғидан мерос қолган одати эди.

Бир минг тўққиз юз қирқ тўртинчи йилнинг охирлари. Оғир оёқ хотинини ташлаб жанга кетган Нодирнинг отаси қаҳрамонларча ҳалок бўлди. Она учун бундан даҳшатлироқ зарба бўлмаса керак. Чунки қорнида боласи билан қоляптида. Дардига дард қўшилади. Ой-куни яқинлашган сари ўчай деб милтиллаб бораётган шамни эслатарди у. Доим кўзида ёши. «Оҳ, эсон-омон туғиб олсам, чақалогимни бир кўрсам» деяверар, Рисолат холанинг жон куйдириб берган тасаллилари, юнатишлари ҳам қилмасди унга.

Нодир дунёга келди-ю, шу заҳотиёқ она у билан хайрлаша бошлади. Рисолат хола бир нафас ўзини йўқотиб, кўзлари хира тортиб бораётган синглисига қаради:

— Нима демоқчилигинингни биламан, ниҳолчам,— деди ўп-қаси тўлиб. Сўнг чақалоқни бағрига босди.— Жўжангинг тирик етим қилмайман, ишонавер, жигаргўшам...

Она кўзларини юмди-ю, қайта очмади. У оламдан ўтган эди. Бу вақт чақалоқ ҳам йигидан тўхтаган, рангсиз мурғак қўл-оёқларини ўйнатарди. Рисолат холанинг кўнгли алла-нечук бўлиб, юраги эзилиб кетди.

Аммо сўзининг устидан чиқди. Қайнисингилнинг арвоғи хурсанд бўлсин деб, болани ўз бағридан қўймай, ардоқлади. Нодир сочлари қўнғир, келишгангина бўлиб ўса бошлади. Уруш тамом бўлган йили Рисолат холанинг ўгли ҳам уйланди. Бироқ келин остона босиб уйга қадам қўйган чоғиданоқ она рўзгорини ўз қўлига ола бошлади. Ҳаммани ўзига итоат этишга, ҳамма нарса унинг истагига қараб ба-жо келтирилишини талаб қиларди доим.

Азалдан ювош, очиқ кўнгли Рисолат хола жуда қийин ва ўнгайсиз ҳолда қолди. Аммо дарди ичида. Келини устидан ўғлига бир нима дейишни эп кўрмас, дилини сиёҳ қилишдан қўрқарди. Шунинг учун бора-бора сержаҳл, такаббур келин ўрнатган барча тартибларга кўника бошлади-ю, унинг чўри-сига айланди-қолди. Фақат Нодирнинг худди ўғай болага ўхшаб қолаётгани билан ҳеч келишолмасди, холос. Шу туфайлигина ораларида аҳён-аҳён гинди-биди бўлиб турар ва келин бир неча кунгача димоғ-фироқ қилиб, гаплашмай қоларди. Айниқса, унинг ўзи кўз ёриб, фарзанд кўргандан кейин Нодирга ҳеч кун бермайдиган бўлди. Ейдиган овқатни беминнат бўлмас, киядиган кийимига калит тушадиган бўлди. Келинойининг рухсатисиз бир нарса қилиб кўрсин, каг-такон қарғишлар остида қолиши турган гап. «Илоё, умринг

гўрда чирисин, етимча-етти кулча... Сен тамбалга берган томоғим ҳаром бўлсин, дарбадар!»

Нодир қиз ўрнига қиз, ўғил ўрнига ўғил бўлиб, уйдаги барча юмушларни бажарар, энг яхши дастёр эди. Мактабдан қайтди дегунча чақалоққа қараш, қўлидан супурги, челақ тушмаслигига қарамай, келинойисиннинг кўнглини ҳеч тўлдиролмасди. У ҳазин овозда гапирар, шунинг учун товуши тўнғроқ бўлиб эшитилар, ўзи ювош, ҳамиша тортиниб, чўчиброқ юрар, сиҳати заиф одамлардай кўринарди. Келинойисига нисбатан илтифотсизлиги билиниб турса ҳам, айтганини бажарар, ҳатто дағдаға, силтовларига бутунлай ўрганиб қолгандай эди.

Улғайган сари эса қалбининг бир бурчагига ин қурган ўша аламлар яраси газак ола бошлади. Ўз тақдирига ўзининг раҳми келарди. Баъзан бошини олиб бирор ёққа қочиб кетгиси, серминнат турмушидан қутулишни истаб қоларди. Бироқ жиянининг камситилаётганидан эзилиб, адойи тамом бўлаётган аммасини ташлаб кетиши ҳам инсофдан эмас. Уни жонидан ортиқ кўради, ўз онасидай ардоқлаб, бошига кўтаргиси келади. Тоғаваччаси-чи? Ўзи кўтариб катта қилган, бўйи анча чўзилиб, хушфеъл, оқила қиз бўлиб бораётган Гулхайрига ҳам шунчалик ўрганиб қолган эдики, бир кун кўрмаса юраги озникиб турарди. Гулхайри ҳам ўлимга рози бўлиши мумкин, аммо аммаваччасидан айрилишни ҳеч-ҳеч истамайди. Уни ўз туғишганидан ортиқ кўради. Фақат туғишганидай эмас, балки Нодирга нисбатан аста-секин севги

нар, шунинг учун бу оиладаги икки азий кишидан узоқлашиш энгил эмасди унга.

Ана шундай кунларнинг бирида қишлоқ марказидаги энгил овқатхона ёнида турган юмалоқ гавдали бир танишига дуч келади. Нодир уни яқингинадан бери Шаҳрихонда санқиб юрганини кўрган, лекин ким ўзи у, касби нима — суриштирган эмас. Шу иккинчи учрашувдаёқ ўша таниш йигит таклиф қилиб қолди:

— Хўш қария, тортаизми?

Нодир бош чайқади.

— Нима, иштаҳа йўқми? — сўради яна юмалоқ йигит. — Ёки якандан камчилмисан? Ҳечқиси йўқ, юравер, менда беш бола бор, баҳам кўрамыз.

— Мен бировнинг пулига ичмайман, — қатъий рад қилди Нодир.

— Юр, юравер, қария, — қисталанг қилди уни елкасидан тортиб юмалоқ йигит. Нодир бир нафас ички дардини унутиш учун у билан боришга кўнгли хушлаб турса ҳам, истиҳола қилиб, кўнмасди. Аммо юмалоқ йигит анойилардан эмас экан, — бўлмасам, қуръа ташлаймиз, — деган таклиф киритди у. — Мана, йигирма тийинлик танга. От! Агар ют-

санг, чўнтагимдаги беш бола сеники, ўзинг меҳмон қила-сан мени. Борди-ю, ютқазсанг, бугунча нафсга бир муштлай-мизу, топганингда қарзингни тўларсан, келишдикми?

Бу шарт Нодирга маъқул туша қолди.

Толеини қарангки, ўйин унинг фойдасига ҳал бўлди-ю, беш сўмлик шалдироқ пулни олиб, янги дўстини овқатхона-га бошлади. Аммо мазахўракликка берилган Нодир бу ўйин эртасига ҳам, индинига ҳам давом этишини истарди. Шундай бўлди. Бора-бора ошиқ ўйини, карта ўйинини қизитиб юбордилар. Ёнларига янги шинавандалар йиғилди. Охири қиморнинг ҳамма тури бўйича Нодирнинг олдига тушадигани топилмай қолди. Шу билан рақиблари ҳам кўпайиб борарди. Ҳатто авваллари унга хайрихоҳ кўриниб юрган юмалоқ йигит—Манноп ҳам кўз олайтирадиган бўлди. Кундан-кунга бойиб бораётган дўстининг пайига тушди. Қандай бўлмасин уни синдириш керак.

Ниҳоят, мақсадига эришди. Нодир дов кетиб, бор пулни паққос бой берди. Шундан кейин иши ўнганмай, ким билан ўйнамасин ютқазаверди. Кам ютди. Дўстлари уни калака қила бошлашди. Устига-устак қарз-ҳавола бера-вериб, охири бутунлай чув туширишди. Гангиб қолган Нодир Маннопнинг ўзидангина беш юз эллик сўм қарздор бўлган, буларни узиш учун ўйинга қанчалик берилмасин, барибир ошмаган хамирнинг нонидай гуллаб, пўст ташлай-верди. Охири боши берк кўчага кирди-ю, қайтиб чиқиш-нинг иложини тополмай, пешанасига бир муштлаб, тақдир-дан нолишга тушди.

Ниҳоят, Манноп маслаҳат берди:

— Кўп қайғураверма, қария, қарз узилар — хотин ёнга қолар, деган гап бор. Бошинг омон бўлса, суришиб кетар-миз. Анави чурвақаларнинг жағини тиндирсанг бас, ўшалардан қарзингни уз. Бўлмасам йўлда ҳам тинч қўймайди сени, чўлда ҳам...

Бироқ уларнинг «жағини тиндириш» учун ҳам пул керакми? Қаёқдан олади ҳозир? Манноп масаланинг бу томонини ҳам ўйлаб қўйган экан. Унинг қистови билан Нодир боғ кўчада ўтлаб юрган кимнингдир ғунажинини катта кўчага етаклаб чиқди-да, тўғри келган машинага солиб, бозорга борди. Ғунажин пулланди. Чакана-чукана қарз-қурзлардан қутулди. Ўша кунни қойилмақом қилиб нишон-ладилар. Хурсандчплик авжига чиқди. Лекин қинғир иш-нинг қирқ йилдан кейин ҳам қийиғи чиқаверар экан. Оқибат-да Манноп жуфтакни уриб қолди-ю, Нодир қўлга тушиб, қилмишига яраша кечмиш тушди бошига.

Нодирнинг қамалпшидан Гулхайри билан Рисолат хола қаттиқ қайгурди. Айниқса, Гулхайри кечалари ухлаёлмади. Гўё аммаваччасининг бу мусибатига ўз онаси айбдордай ундан хафа бўлди, жиянини қутқариб қолишдан бош тор-

ган отасидан ранжиди. Ҳамдарди фақат Рисолат хола, холос. Бироқ икковлари ҳам аламларини ичларига ютиб қолавердилар. Дарвоқе, қўлларидан нима ҳам келарди, дейсиз.

Гулхайри ўқишига борар, оқшом чоғлари Шаҳрихоннинг ям-яшил адилари этагигача туташ зангори далаларни кезиб, жозибадор манзараларни томоша қилар, дам-бадам Нодирни эслаб, тин оларди. Яна қалбида пинҳоний ўт алангаланиб, бутун вужудини ларзага соларди.

Дам кишнаб, дам майин куйлаб оққан сой сувлари, сарвқомат оқтерак япроқларининг ирмоқлардай пилдирашлари, повда-ниҳолларини тебратган шабада, атиргул شوҳида пайдарпай нола қилган булбул ғавғоси ҳам уни юпатолмас, тасалли бера олмас эди.

Шу алфозда йиллар ўтди. Гулхайри мактабни битириб колхозда тракторчилик қилди, кейин Қишлоқ хўжалик институтига кириб ўқий бошлади.

Отаси Норқулов эса район партия комитетига ишга кўтарилди. У пахтачиликда суяги қотган эмасми, биринчи йиллик район оғзинга тушиб қолди. Чунки унинг «оёғи қутлуг келиб», барча колхозлар байроқдор бўлиб қолдилар. Бошқар районларда энди чигитга сув берплаётган пайт унинг райони культивацияни тугаллаган бўлади. Ҳаммадан биринчи бўлиб теримга тушади.

Бир йил ҳаво қуруқ қолдики, қалбида қатори уни ҳам ташвийига солиб қўйди. Қишда нам тўплаш маромига етмади. Қишнинг нами қирқ газ кетади, деганлари билан қишнинг ўзи бўлмаса нанога? Қор деради ётмади деса ҳам қишнинг қуруқлиги ҳар мингга иккига етмади. Ўшангидек икки баравар кўп сув ичиши керак. Бироқ қурғоқчилик бўлганидан кейин сув қаёқда дейсиз.

Бу жумбоқ Норқуловнинг бошини қотирган эди. У сув хўжалиги бўлим ходимлари, инженерлари билан маслаҳатлашиб Катта Фарғона каналидан сув келтиришнинг пайига тушди. Бироқ район ерлари катта канал юзидан эллик метр юқорида, қандай қилиб пастанд тенага сув чиқариш мумкин? Одамлар бунга ҳеч ишонмасдилар. Энг муҳими Қорадарёдан сув олавериш, дердилар. Айниқса, қариялар райком ходимининг бу ҳаракатидан норози бўлишди:

— Шунча йил, шунча замон Қорадарёдан ичиб юрувдику сувди?— дея хархаша кўтаришди.

— Қорадарёнинг қуриб қолиш хавфи бор.

— Шунча йил қуримаган, энди қурирканми? Осмонга қараб фол очавериш ҳам эви билан-да, бизни айтди дерсиз-ку, йиғит, кейин панд еб қоласизлар-да ўзинглар. Катта каналдан баланд ерларга сув чиқариш ақлга сиймайди.

Норқулов ишни бошлади-ю, ўз бошига катта ғалва орттириб олди. «Норқулов пахта экадиган ерларимизни бузармиш, нобуд қилармиш, экув-тикувни кечиктиряпти, режала-

римизнинг белнга тепяпти». Таъналарнинг охири бўлмай қолди. Ҳатто областдан телефон қилиб, одам юбориб текшир-текширгга тушишди. Колхозлар эса сув чиқаришга одам беришдан бош тортдилар. Шунда Гулхайри отасининг жонига ора кирди. Ўқишини вақтинча тўхтатиб, тракторчи тенгдошларидан бригада тузди. Экскаватор ва бульдозерлар ишга тушди. Холдевоубек, Охунбобоев, Москва номли янги каналлар вужудга кела бошлади.

Кунлар ҳам бир қушга ўхшар экан, кўз очиб юмгунча кеч киради-ю, тонг отади. Кечагина изғирини шамол эсаётган эди. Бугун нафасни бўғувчи жазира ҳамма ёқни заъфарон қилмоқда. Қорадарё суви камая-камая жилдираб турди-ю, кейин бирданига ер остига кириб йўқолди, осмонга учди, ҳеч кимга сездирмай қуриди-қолди. Қишлоққа олтин камардай ҳусн бериб оқаётган Шаҳрихон сойида ҳам бир қултум сув йўқ. Ҳамма ёқ олов селига чўмган. Норқуловдан нолиб юрганларнинг ҳам нафаслари ичига тушди. Ҳақиқатан сув ўз қадрини ўтказа бошлади.

Ана шундай кунларнинг бирида тонг билан Гулхайри кўча эшикни очди-ю, серрайганича қолди.

— Танимаяпсанми, Гул?— деди қаршисида турган йигит.— Шунчалик ўзгариб кетибманми?

Гулхайри шу босиқ, аммо бошқаларга бир оз дагалроқ туюлса-да, унга азиз бўлиб қолган қадрдон овозни эшитишга зор эди. Мана энди унга эришганда негадир ўзини йўқотиб қўйди. «Келинг», деган сўз эса тилига келавермасди.

— Вой, бу Нодиргинам-ку?— деган титроқ овоз эшитилди ичкаридан. У Рисолат хола эди.— Амманг ўргилсин, бормисан, жигаргўшам, тани-жонинг согми? Ҳар кеча тушларимга кириб чиқасан. Қўлимда туғилгансан-да, болажоним. Эшик қоқиб келишинингга кўзларим илгирон бўлди. Минг шукурки, дийдорининг кўрар кун бор экан. Вой, Гулхайри, акангга «киринг» демай, нимага серрайиб турибсан? Боёқни ўзини йўқотиб қўйди-да, беҳосдан келиб қолишинингга қаёқдан билсин.— У жиянининг елкасидан тутиб ичкарига бошлади.— Вой, қанисан, Гулхайри, айвонга жой қилмайсанми?

— Гул менинг келишимдан хурсандмасга ўхшайди.

— Нимасини айтасан, болагинам, эртаю кеч на тилидан, на дилидан тушмайсану, хурсанд бўлмасинми, жигаргўшам? Бирпас сабр қил, ақлни йигиб олсин...

Ҳақиқатан ҳам Гулхайри аллақандай ички ҳаяжонлар денгизига фарқ бўлиб, қирғоққа чиқишининг ҳеч иложини тополмасди. Умуман, қирғоқнинг ўзи йўқдай. Шундан кейин хўрлиги келиб кўзларига ёш қалқди. Ҳовли беткайидаги ток сўрисига суянганича бўғилиб йиғлай бошлади.

— Қани, қани, бир кўрай, яхшилаб кўриб олай, жиянгинам,— деган аммасининг овози ичкари ҳовлидан эшитиларди,— хайрият, ранги-рўйинг жойида, чиройинг ҳам бузилмаб-

ди. Аммо бўйинг намози асрнинг соясидай чўзилиб кетибдими, дейман?

Нодир аммасининг айтганича анча улғайган, илгаригидай сочлари жингалак, фақат сокин боқувчи кўзларидагина хаёлчанлик, ҳорғинлик бор эди.

Келинойиси у билан совуққина кўришди-да, тумтайиб ичкарига кириб кетди. Гулхайри дастурхон ёзар экан, кўзлари қип-қизарганини кўриб Нодирнинг раҳми келди.

Улар кечгача бир-бирларига сўз қотмадилар. Ҳатто кўзлари ҳам кам учрашди. Оқшом чоғи Нодир ўзи туғилиб ўсган жойларни томоша қилиб юрди. У атрофда мавж ураётган далаларга, азамат чинор дарахтлари оралаб тўкилаётган танга-танга ой ёғдусига, ажойиб хотираларни ёдга солувчи адир этакларига суқланиб-суқланиб тикилди. Аммо иссиқ ҳамон ҳукм сурар, новда-ниҳоллар аранг тебранарди. Булбул ҳам лоҳас тортиб инига яширингандай, садо чиқармасди асти.

Нодир баҳор чоғлари сувга тўлиб оққан сой бўйлари, сертупроқ қадрдон кўчаларни кезиб уйга қайтган маҳал ҳамма уйқуга кетган эди.

Супада ётган Гулхайрининг юзини ой равшан ёритиб турибди. Нодир сўриток орқасига ўтиб, япроқлар орасидан ана шу юзларга тикилади. Қиз уйроқ экан, ичтир атган товушни эшитди-ю, бошини кўтарди. Йигит нафасини ичига ютиб, миҳлаб қўйилгандай қимирламай қолди. Оқ ҳарир кўйлакли, қора зўлфини турмаги ечилиб, елкаларига тушган, паришон бошлади.

Орадан кўп ўтмай у Нодир турган томонга келди-да, қаршисида тўхтади. Нодирнинг аъзойи баданида титроқ турди.

— Гул, Гулим!— дея аранг қимирлади унинг лаблари. Қиз сесканди. Орқасига бир қараб қўйди-ю, сўнг дадил юриб яқинлашди-да, йигитнинг оғушига ўзини отди. Йигит қизни қучоғига олиб кўкси устидаги азиз бошини маҳкам қучоқлаганича, сочларидан ўпа бошлади. Қизнинг елкалари хиёл титрар, олов бўлиб ёнаётган юзларини йигит кўксига қаттиқроқ яширишга уринарди.

Шу куннинг эртасига Рисолат хола ўғлига ялиниб, қандай бўлмасин Нодирни бирор ишга жойлаб қўйишини сўради.

— Нима қилмоқчисан?— сўради тоғаси ундан.

— Нима иш буюрсангиз қилавераман,— Нодир қурилишларда ишлаган, техминимум дарсларига қатнашган, яхшигина механик бўлиб қайтган эди. Бу тоға учун аини муддао бўлди.

— Гулхайрининг бригадасига қўшил, канал қазийсан,— деди унга Норқулов.

Бу вақт айни қурғоқчилик авж олган, колхозчиларнинг томорқаларидаги экинларгача қовжираб қолган эди. Қўпчилик қишлоқларини ташлаб кўчиб кетиш тараддудини кўраётган эдилар. Андижон районидагилар эса қудуқ қазиш билан сув чиқариб, ғўзаларини суғора бошлаганлар. Айрим колхоз раҳбарлари сув қидириб яқин-йироқ тоғларга йўл олишган. Норқуловдан ранжиб юрган барча шахрихонликлар эса бирин-кетин келиб унга ёрдам бера бошлаганлар. Областан қувур, насос станция материаллари, монтажчилар юборилаётган эди. Ёрдам қўлини чўзиб келувчиларнинг саноғи йўқ. Бу Норқуловнинг руҳини тоғдай кўтарган, лочиндай парвозида қанот пайдо қилган эди.

Бепоен далалар узра зоғ учмайди. Фақат одамларгина қозонга тушиб қайнайдилар холос. Ҳеч кимда тиним йўқ. Чунки ғўзаларни ҳалокатдан асраш керак. Акс ҳолда, эрта баҳордан далага чиқиб, юрак қўрини, бел қувватини ерга тўккан деҳқоннинг бутун заҳматлари зое кетади.

Гулхайри, Нодир жон куйдириб ишлашди. Қувурлар монтаждан чиқарилиб, насослар ўрнатилди. Насосларнинг ҳар бири ўттиз, баъзи жойларда қирқ метр баландликка сув чиқариб, уч ва тўрт километрлаб олисларга ҳаёт манбаи тарагади.

Ниҳоят, экинлар томирига қон югурди. Сўлгин япроқлар аста жонлана бошлади, ариқ бўйларида қушлар сайрашиб, ўйин тушарди. Одамларнинг димоғлари чоғ, юзларида нур. Қувурлардан отилиб келаётган шоввалар эса қулоққа ёқимли эшитилар, сув юзидан кўтарилган шабада дилларни эркаларди.

Гулхайри ҳам шундай ишга ҳисса қўша олганидан ниҳоятда хурсанд, институтини битирса фақат қурғоқ ерларга сув чиқариш, умуман, Урта Осиё шароити учун энг зарур бўлган сув проблемасини ҳал этиш устида бош қотиришни орзу қила бошлади.

Аммо Нодир ҳеч нарсани ўйламас, юрагига қил сиғмасди. Гулхайри ҳам бунини сезар, боисини сўраса:

— Шундоқ, ўзим...— деган жавоб оларди, холос.

«Шундоқ, ўзим» бўлса-ку, майли-я. Унинг юрагига қайғу солган бошқа нарса бор эди. Ундан қутулишнинг асло илсжи йўққа ўхшарди.

Бир куни у ўз агрегаги билан Дўрмон қишлоғи томонга ўтди-да, ўша ердаги канал қурувчиларга ёрдам бера бошлади. Бирдан вужудини тер босди. Юраги орқасига тортиб кетди. Чунки рўпарасида Манноп турарди. У тишининг оқини кўрсатиб илжайар, Нодир эса ҳаяжон билан тикилиб қолган. Маннопнинг шу қиёфаси қанчалик таниш унга. Ариқча-ариқча ажинлар кесиб ўтган башараси, ҳурпайган қошлари... Қўзлари эса ейман дейди гўё. Ана шу одам туфайли Нодир турмага тушиб чиқди, бадном бўлди. Ана шу

одам туфайли ҳозир бутун вужудида аламли туғён кўтарилмоқда. Қанийди қўлидан келса-ю, қулочкашлаб туриб, унинг қаншарига солаверса-солаверса — аламдан чиқса! Кучи етмайди-да.

— Салом, қария!— деди Манноп турқини ўзгартирмай,— жуда ўзгариб кетибсан-ку?

— Ҳа, илгариги Нодир эмасман.

Манноп «дўсти»нинг дилпдагнини яхшироқ билишга интилгандай яқинроқ келди.

— Кўриб турибман,— деди синовчанлик билан тик боқаркан,— битта сен эмас, дунёдаги ҳамма нарсалар ўзгаради. Аммо қарз қарзлигича қолаверади. Беш юз эллик бола қарздорлигинини унутмагандирсан?

— Қарзни тўлайман! Ишлаб, пул йиғиб, ҳаммасини тўлайман.

— Менга ҳозир керак, қария. Кутишга вақтим йўқ!

— Қисталамг қилманг, Манноп ака, ҳозир ҳемирим йўқ.

— Амакингдан ол! Андиша қилсанг, ўзим сўрайман, маъқулми, қария?

Бу гап Нодирнинг ҳолини танг қилиб қўйди. Тоғасидан пул сўраш айтишга осон. Яна оз эмас, беш юз эллик сўм-а. Нима қиласан шунча пулни, деб сўраса, қандай жавоб қилади? Йўқ, бу қаршисида турган рўдапога яхши гапириб инсофга келдириш керак. Тулаш муддатини узайтирсин.

Аммо Манноп тўшини терс кийиб олган, ҳеч инсофга келадиган эмасди. У деса, бу, бу деса, у, деб, зўрға бир ҳафтага муқддат берди, келес.

Агар шу муддатда яна етмо келмаса, узингдан қур, тоғангдан қандай қилиб ундириш менинг қўлимда, понятно, қария!

Ушандан бери бир ҳафта эмас, тўрт ҳафта ўтиб кетди ҳамки, Нодир ваъдасини бажаролмади. Пул савдойиси ҳам арқонни узун ташлаб қўйганди. Кўз кўзга тушганда шунчаки илжайиб ўтарди, холос. Еришиб ёққан ҳаводан қўрқилик, яна бир қалтис мақсади йўқмикин унинг? Нима бўлса ҳам Нодирни тоғасидан пул сўрагулик қилмасин-да. Агар шундай ҳол юз берса, тамом, Нодир учун бу ерда бош кўтариб юришга ҳожат қолмайди.

Ана шунинг учун ҳам Нодирнинг сиёҳи паст, дилига чишлоқ ёқса ёримайдиган эди.

Бу орада Дўрмон қишлоғи атрофидаги далаларга ҳам сув келди. Қўнчилик кўзларига нўнмай, «наҳотки» дея бир-бирларига ҳайрон боқардилар. Дала бошидаги икки томонига тупроқ уюб ташланган чуқур каналдан уч қувур орқали тепаликка сув отилиб тушмоқда эди. Атрофи цементланган каттакон ҳовуз тўлиб-тошиб кетай дерди, сув ғўзалар багрига таралар, экинлар жонига ора кирарди.

— Яша, азамат, от босмаганин той босар, деб шунини айта-

дилар-да,— дерди қариялардан бири,— сенинг билганинг-билган экан, ўғил бола.

Уларни Гулхайри билан Нодир кузатиб кулиб туришарди.

— Ҳорманглар-ҳў, бувалар!— деди Гулхайри яқинроқ бориб.

— Саломат бўлинглар!— жавоб қилди «от босмаганини той босар» деган чол.— Гапди нўскалласини айтганда, отанг жа ишбилармон чиқиб олди. Бекорга койиб юрган эканмиз уни.

Қизининг кўзлари яшнаб кетди. Шунчалик ўзига ишонган, қайсар кишиларнинг очикдан-очик тан беришлари унинг юрагига бориб теккан эди.

— Отанг бўлмаганда бу йил тилимизди тишлаб қолардик,— деди иккинчи чол,— ошғимиз олчи энди.

Гулхайри билан Нодир шу куни анчагача дала айланиб юришди. Ям-яшил боғлар оралаб ўтган йўллар, олма, олича шохлари девор оша ташқарига таъзим қилган ҳовлилар ёнидан ўтиб, сув туфайли димоғлари чоғ бўлган қишлоқ аҳлининг жилвакор юзларини кўршди. Болалар шов-шув кўтариб ариқларда чўмилишар, бузоқлар ўтлаб юришарди.

Бир вақт Нодир ўзини бошқача сеза бошлади. Гўё орқасидан кимдир пойлаб келаётгандай бўлди. Қоронги тушиб қолганлиги учун унинг кимлигини билиш қийин.

Улар катта кўчага етишганда орқадаги кимса югуриб келаётгандай бўлди. Нодир чўрт бурилган эди, қоронгилик ичиде аранг кўча ташланган соя ариқ бўйидаги тол орқасига лип этиб яширинганини кўрди.

— Кимга қараянсиз?— сўради ваҳнмада унинг қўлидан маҳкам ушлаган Гулхайри.

— Гул, сен уйга боравер,— илтимос қилди Нодир,— мен кейин...

— Йўқ, сизди ташлаб кетмайман,— ёпишиб олди қиз,— бир бало бўладиганга ўхшайди, пчим сезиб турибди...

— Бор, дедим, Гул. Ҳеч нима бўлмайди. Бор!

— Кетмайман!

— Кетмасанг хафа бўламан.

Қиз ноилж узоқлашди.

Нодир унинг қораси йўқолгунча мнхлаб қўйилгандай қотиб турди-да, кейин орқасига қайтди. Ҳалиги тол орқасига ўтган соя ҳам дарахт танасидан узиллиб чиқди-ю, кўча ўртасидан юриб келаверди.

— Каптарчангини учириб юбориб, ҳўн яхши қилдинг-да, қария.— Бу Манноннинг овози эди.— Эрталабгача кетнигдан пойлаб юравераманми дедим.

— Мақсадга келинг, тезроқ!

Манноп пинагини бузмади.

— Менинг феълимни биласан-ку, ўзинг.

— Қўлингиздан келганини қилинг. Охиратда ҳам олол-майсиз пулингизни.

— Шунақами ҳали? Менинг совунимга кир юзмабсан-да бўлмасам, қария!

— Нима қила олардингиз?

Манноп зўрма-зўраки кулди:

— Ичагингни суғуриб, бошингга салла қилиб қўяман, понятно!

Шундай деди-ю, хўппак қилиб туриб унинг гарданига солди. Нодир шундоққина оёқ тагига тўнкадай юмалади. Ердан узилиб улгурмай яна қулади. Кейин Манноп унинг елкасида даст кўтариб қаншарига солди. Кучли зарб билан теккан мушт Нодирни уч метрча нарига учуриб юборди.

— Ўзингни гаровга қўйсанг ҳам якан топасан, вассалом!— дея хулоса қилди-да, индамайгина узоқлашди Манноп.

Шу кундан бир ҳафта ўтгач, Нодир келинойисининг чорси гиламини олиб чиқиб сотишга мажбур бўлди. Лекин шунда ҳам қарзининг бир бўлагидан қутула олди, холос.

— Майли, яна тўрт юз сўм қолди. Кейин берарсан,— дея инсофга келди Манноп,— энди лангарни сувдан ол, қария. Елканни кенг ёйиб сафарга отлан!

— Қайси?

— Тўрт томонимиз қибла, қаерда яканнинг кони кўринса, ўша ёққа шўнғиймиз. Юравер, мен билан хор бўлмайсан!

Гитам сотилгандан кейин Нодир ялбатта бирор ёққа қилишга қолди. Гулхайри, аммаси, тоғаси олдида юзи шувут бўлди. Хуллас, Маннопга эътиқод қўйишга ўзини мажбур этиб, саҳрога келиб қолган эди. Мана бугун Манноп бу ердан ҳам «Қуённинг суратини солиш»ни маслаҳат беряпти. Бунақа жаҳонгашталик қачон тугаркин?

Манноп чет эл радиоси берган эшиттиришни муккасидан тушиб эшитди. Ниҳоят, транзисторни ўчирди-да, бошини кўтариб хаёлга чўмиб кетган Нодирга:

— Мунча нам тортиб қолдинг?— деди.

Нодир ўзини секин яна қумга ташлади.

— Гул нима бўлади?

Манноп ҳам унинг ёнига ёнбошлади.

— Қўйсанг-чи, ўша елпиштовогингни! Сенга шундай бокира жононларни топиб берайки, ҳуснини кўриб, ақлинг оғмаса ҳисобмас. Ой десанг ой, кун десанг кун...

Йўқ, бевафо ой номига қасам ичмагин,

У-ку ҳар ой ўзгартмоқда ўз рухсорини,

Бизнинг севги ҳеч бўлмасин ундай бевафо.

— Гул нима бўлади?— қайта сўради Нодир.

— Қулоғингга танбур чертяпманми, қария? Мунча Гул, Гул деяверасан? Бошқасини топ... Барибир бунинг вафо қилмайди сенга.

— Ҳозиргина вафо ҳақида шеър ўқидингиз-ку?

— Бу китобда ёзилган. Ҳаётда бўлагу, хаёлда бўлак доим. Лекин аёлларнинг вафосига ишонма. Тулкидай айёру, қашқирдай олғир бўлишади ҳаммаси. Мен сендан кўра кўпни кўрганман, кўп биламан, понятно, қария?

Хотинлар лафзига асло ишонма,
Уларнинг ваъдаси пуч ёнғоқ каби.
Сиртқи чиройига учма-ю, ёнма,
Вафосизлик эрур унинг матлаби.

— Бу ҳам Шекспирданми?

— Йўқ, бошқа китобдан. Илгари китобга жуда ўч эдим. Бир кечада қанча-қанчасини ўқиб ташлардим. Китобдан ҳам кўнгли совуркан кишининг. Қанча билсанг, шунча ташвишинг ортади. Дунё шунақа. Беташвиш, роҳат-фароғатда яшайдиганлар кам. Шунинг учун елканни йиғиштира, қария. Умар Хайём айтганидай: «Кечаги кунингни айламагин ёд, эртанг келмай туриб, этма кўп фарёд... Қувноқ бўл, умрингни қилмагин барбод», понятно, қария? Бу дунёнинг ғамини бошқалар тортсин. Биз шоду хуррамликни ўйлайлик.

— Барибир мен...

— Нў?

Нодир Маннопнинг феъли айниётганини сизди. Бундай пайтларда унга эътироз билдириш, шамолга қарши тупуриш билан баробар.

— Индинга лангарни кўтарамиз, шуни унутма!

Нодир ўрнидан туриб ўтирди-да, кейин олисда — деразадан чироқлари порлаб турган клуб томонга боқди.

Клуб деганлари томи енгилгина ёпилган, қамиш деворларининг беағи йўқ, саройдай кенг хонадан иборат. Қурувчилар бу жойни ҳали айтарли эпақага келтириб улгурмаганлар ҳам.

Ёшлар кундузги меҳнатдан сўнг бир оз кўнгил очиш учун йиғилишган. Алёша гитара чертиб, мунгли бир куйни эзиб хониш қилмоқда. Икки жуфтгина танца шинавандаси ўртага тушиб, эринибгина оёқ судрар, қолганлари эса стул, эшакларни девор остига суриб, шомдан сўнг қўноққа чиққан товуқлардай тизилишган. Айримлари писта чақишарди. Ҳар ким ўз ўйи, ўз хаёли билан банд.

Нодир Гулхайрини қидириб шу ердан топди.

— Гул, мен кетмоқчиман. Хоҳласанг...

Гулхайри илон чаққандай ўрнидан сапчиб турди.

— Қаёққа?

— Униси номаълум.

Уларнинг гапига қулоқ солиб турган Музаффар:

— Қўйма, Гулхайри!— деди.— Ахир бу қонунга тўғри келмайдиган гап-ку! Ҳамма кетаверса, қурилншда ким қолади?

— Сенинг ишинг бўлмасин!— силтаб ташлади уни Нодир.— Комсорг бўлсанг, ўзингга! Аравангни тортавер!

— Яна дўқ қилганига ўлайми бунн. Кетсанг, ўзинг кетавер. Гулхайрини тинч қўй! қулоқ солма унга, Гул! Бу «Қорағужанак»нинг иши. У ҳаммани йўлдан урмоқчи.

—Бизни якка қолдир, Музаффар,—илтимос қилди қиз.

Музаффар узоқлашди. Гулхайри Нодир билан холироқ гаплашмоқ учун ташқарига чиқди. Нодир югуриб бориб, унинг йўлини тўсди. Қизнинг юзида, мўлтиллаган кўзларида ҳайрат ифодаси намоён эди.

— Ростми?— сўради у орқароққа тисарилиб,— тўнғиз қўпгур ўша «Қорағужанак» шиханглаптими сизди? Ёмон йўлдошдан йўнмаган таёқ яхши, дегандай, бир кун сизди бошингизга етади у.

— Гул!— деди Нодир қизни юпатмоққа уриниб, аммо Гулхайрининг елкаларни титрар. аламдан кўзларига ёш келган эди.

— Қачонгача орамизга айри солади!— хитоб қилди у,— қачонгача сизди илмоғига илиптириб юради. Мунча ўша зормандага елпатак бўлавермасангиз? Бошқалардан қаерингиз

Бировди кўмагига зориқадиган жойингиз йўқ. Нега ҳамма сингари ўзингиздн ўйламайсиз, эртаги кўнингиз тўғрисида қайгурмайсиз?

— Гул!..

— Шунча вақт индамай келдим, ўзингиз танангизга ўйлаб кўрарсиз, қонхўр сўнадай умрингизга эгов бўлаётган ўша рўдаподан қутуларсиз деб кутдим. Энди хафа бўлсангиз ҳам айтай. Мен сизди деб иснотга қоляпман. Ҳамма масхара қиляпти. Эсингди еб қўйганмисан, у сени беватан қилади деб тўппа-тўғрисиини юзимга солишяпти. Алашим ичимда, шунга тушунасимиз, йўқми? Бугунги мажлисдаги гаплар юрагингизни тешиб ўтдимн ё...

— Гул, мажлисингни қўй, хоҳласанг, бирга юр...

— Қаёққа борамиз? Аввал шуни бир ўйлаб кўрдингизми? Ё ўзингизди сингари жаҳонгашта қилмоқчимисиз маниям? Ман унақа дарбадар умрга йўқман, эшитяпсизми? У — сиз, шамол қаёққа бурса, ел тегирмон паррагидай қийшайиб кетаверасиз.

— Гул!

— Бунақа одамди беқарор дейилади. Бунақалар на кучи,

на қобилиятига ишонади. Бунақа одамларди на умиди бор дунядан, на орзуси, тушундингизми?

Гулхайри юзларини яшириб йиглаб юборди.

— Гул, менга қулоқ сол,—унга яқинлашиб қўлидан тутди Нодир. Аммо Гулхайри бўш келмасликка ўтган эди:

— Сиз таги бўш, илдизи қисқа, салга қулаб кетаверадиган дарахтга ўхшайсиз. Йўқ, ман сизга ўхшашди истамайман. Мани тинч қўйинг. Бир чиройли ўқишимди заочнийга ўтказиб, ортингиздан келиб юрибман-а. Хато қилганман асти... Майли, ўшаминан кетаверинг, ман қоламан. Чунки ҳеч нарсадан воз кечганим йўқ ҳали. Кечмайман ҳам. Манинг дунядан ўз умидим, ўз мақсадим, ўз йўлим бор. Шу йўлимдан четга чиқмайман, Нодир ака. Йўқ, ман сиз билан кетмайман.

— Гул, ахир...

— Қўйинг, қистаманг, мен ҳеч қаёққа бормайман.

Гулхайри чопқиллаганича бир зумда кўздан ғойиб бўлди. Кўп ўтмай ўша томонда — қоронғилик ичида қиз боланинг йиғиси эшитилди.

Нодир югуриб борди. Гулхайри бесўнақай ўсган бир саксовулга суянганича бўзлаб йигламоқда эди.

— Гул... кечир...

— Қўйворинг, мани!— Бир силкиб елкасини тортди қиз.— Мен аҳмоқман, лақмаман. Ҳеч кимди панд-насиҳатига қарамай ўқишимди ташлаб... Бошқа одам бўлганда жонини қойитиб, иссиқ ўрнини ташлаб келармиди ортингиздан! Бўлди, бас! Боринг, ўша нон-қатиқ ичишганингизди этагидан маҳкам тутинг. Ўлсанг ўламан, тирилсанг тириламан, аммо сендан айрилмайман, денг. У сизди ёруғлиққа олиб чиқади... У сизга дунянинг бутун лаззатини инъом қилади. Ортдан қолманг, боринг! Зўрга ҳам зўрдек бало бордир охири. Бир кун тавбасига таянмаса нима эмиш. Мани сизга жоним ачийди, холос. Ичаги эгри дажжолди панжасидан қутқариб қолиш учун топган-тутганимди йиғиб юрувдим. Мана, олинг,— Гулхайри кўкрагига қўл солиб, бир даста беш сўм, уч сўмликларни чиқарди.— Хоҳланг қарзингизди беринг, хоҳланг ўшаминан биргалашиб йўқотинг бунни. Манга барибир энди...

— Гул!— дея бақириб юборди Нодир. У бундай бўлишини ҳеч кутмаган эди,— қарзим борлигини қаёқдан биласан, Гул?

— Барини биламан, барини... Нима учун бу ерга келганингизди, нима мақсадда икковингизди яна кетмоқчи бўляганингизгача биламан. Кўзим кўр, қулоғим кармас. Мусичадай увол жонингизди сақлаб, ақлингизди йиғиб олишингизга ёрдам бермоқчи эдим, бўлмади.

Нодир чўккалаб унинг ёнига ўтирди-да, кўзларига тикилди. Қиз унинг тиззаларини маҳкам қучоқлади.

— Ҳалиям кечмас, Нодир ака,— ялина бошлади у,— қўрқяпман. У сизди нобуд қилади. Ҳеч нимадан ҳеч нима йўқ, бир куни ўлдириб қўйишдан ҳам тоймайди, қўйинг уни, ўзи қаёққа кетса кетаверсин, сиз борманг, жон ака, борманг. Қарздингизни тўлаймиз, барини тўлаймиз...

— Гап қарзимда эмас, Гул.

— Нимада бўлмасам? Айтинг, нимада?!

— Билмайман...— Нодир деяри шивирлаб гапиришга ўтди.— Кечир, Гул... Юрагимни эзиб юбординг, Гул...

Йиғидан тўхтаган намли кўзлар ўша тим қора кўзларга термилди.

— Қетманг, Нодир ака, кетсангиз ман нима қиламан. Бор ҳаётимди сизга бағишлаганман. Буни биласиз-ку!

— Биламан, Гул...

Йигит қизни оғушига оларкан, қиз юзларини унинг бағрига яширди.

Кўкдаги юлдузлар осмон қаърини тилиб, у ёқдан-бу ёққа отилар, саҳро эса борган сари жонланиб, турли-туман жониворларнинг садоларига тўлмоқда эди. Аллақаёқдан кишиларнинг ўзаро гап-сўзлари, кулгилари эшитила бошлади. Қум устида бир-бирига жўр бўлиб ураётган икки юрак эса бир нафас дунёнинг барча икир-чикирларини унутган эдилар.

VII

Комсомол мажлиси қабул қилган қарорда шанбалик ўтказиш ҳам кўрсатилган эди. Шанбалик уй кўтаришдан бошланди. Дараклардан ҳамма нарсани ташқарига қиш, кўрпа-ёстиқларни офтобга ёйиш, деворга қоқилган тахта рафлардаги бор нарсани тартибга солиш лозим эди. «Қорағужанак» бундай «ислохлар»га қарши турганлигини яширмади. Нодир эса аввалига қарашиб турди-да, кейин девор тагидаги столни кўтаришга навбат етганда:

— Ўлгидай оғир экан, кучи етганлар кўтарсин буни,— дея гўлдиради.— Нима, мен ҳаммолманми?

Бу гап ҳамманинг гашига тегди.

— Ўзимиз учун бир иш қилсак, ҳаммол бўлиб қоларканмизми?— деди кимдир.

— Нозик-ниҳол йигитча-да, дарров белларига бод туша қолди,— деди Зубайда ачитиб.

Бошқа маҳал бўлганда Нодир қандай жавоб қилишни биларди. Аммо ҳозир ўрнимас. Бунинг устига вазият фақат унгагина қарши турибди.

Моҳидил эса индамайгина бориб, у кўтаролмаган столга ёпишди.

— Шунчалик оғир эканми-а?— дея даст кўтарди-да, чаққон ташқарига йўл олди.

Курси устига чиқиб, девордаги суратларни буткул кўчира-

ётган Алёша сакраб тушди-да, столни Моҳидилнинг қўлидан олди. Ярим йўлда Алёшага Қулаҳмад ёрдамга келди.

Ернинг чангини кўтариб, қогоз парчаларини супураётган Гулхайри ҳам бутун воқеани кузатиб турган экан, супургини улоқтириб Нодирга яқинлашди:

— Уят!— деди-ю, кейин атрофдагилардан хижолат чекиб, овозини пасайтирди. Нодир ҳам уни хафа қилиб қўйишини кутмаган экан, ўнғайсиз аҳволда қолди. Бу ишнинг оқибати нима бўларкин энди. Наҳотки, Гулхайри яна аразлаб қолса?

Столни ташқарига чиқариб қўйгаилар қайтиб келишди-да, Нодирни изза қила кетишди.

— Буюрсинлар, бек!— деди икки қўлини кўксига қўйган Қулаҳмад,— хизматларига мунтазирмиз! Айшгоҳни қаерга қурайлик.

— Менга қандай юмушлари бор тагин?— давом этди Алёша.

— Етти пуштимиз ҳаммол ўтган экан, тирикчилигимиз шу касб орқасидан... Айтинг, пирим, истасалар тагларига тўшак бўлай, истасалар елкамни тутиб турай, ўтирсинлар.

Қулаҳмаднинг писандасини Алёша давом эттирди:

— Бу даргоҳ захроқ кўринади, пойи қадамларидан нам ўтмасин тагин. Ё оёқларига патак бўлиб турайликими? Буюринг, пирим!

Нодир бунақа пичинг тоифа гапларга тушунмас, тўғриси, эътибор берадиганлардан ҳам эмас. Шунинг учун нима жавоб қилишни билмай ўзини йўқотиб турар, ҳамон жаҳлидан тушмаган Гулхайрига қарарди.

Ташқарида Хўжаназар ака бошлиқ бир неча йигитлар том сувоққа лой қоришарди. Шунақа пайтларда матал тўқийдиган қария ҳам жим туролмади.

— Биров ўртоғидан сўрабди,— деди у.— «Эшитишимча, хотининг жуда тежамли эмиш-а, шу ростми?»

«Ҳа, ҳатто кўз нуригача тежайди. Бировга қарайдиган бўлса, иккинчи кўзини қисиб туради доим!»— деб жавоб қилибди ўртоғи. Ҳамма қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди.

— Нодир ҳам ўшанақа сертежам чиқиб қолди дейманда,— қўшиб қўйди кейин Хўжаназар ака,— кучини аяйди боёқиш.

Бу гаплар Нодирнинг жонидан ўтиб кетди. Яна кимдир пичинг қилди. Бу Зубайда экан. Нодир шахт билан қизга яқинлашди. Бир дам атрофни жимлик қоплади. Ҳозирнинг ўзида аллақандай тасодиф рўй бериши мумкиндай ҳамма кўзини унга қадаган эди. Зубайда эса бепарво сўзида давом этди:

— Хўжаназар ака айтган киши — аёл экан, Нодир эса эр киши-ку, ахир? Бир оз фарқи бор.

— Буниси ҳали номаълум,— эътироз билдирди Қулаҳмад.

— Нимаси номаълум, эркаклигими?

Одамлар қийқириб юборишди. Шундан кейин Нодир Қулаҳмадга ёпишиб кетди.

Ўртада ёқалашув бошланди. Қулаҳмад ҳам жаҳли чиқса отасини аямайдиганлардан экан. Бир муштга икки мушт билан жавоб қилар, уларни ажратиш учун ўртага тушганларни ҳам силтаб ташлайверарди.

Гулхайри дод деб юборди. Шундан кейин иккови икки хўроздай бир-бирига ҳезлана-ҳезлана ажралишга мажбур бўлдилар.

— Яхши қилмадингиз, Қулаҳмад,— деди қўрққанидан лабларигача кўкариб кетган Моҳидил,— сизни анча-мунча босиқ йигит деб ўйлардим.

Гулхайри эса Нодирга ялиниб-ёлвормоқда эди:

— Сизга айтяпман... Моҳидил опамдан кечирим сўранг. Ҳали яхши иш қилмадингиз. Мани десагиз, кечирим сўранг, жоп Нодир ака, йўқ деманг.

Нодир эса қизнинг гапларини инobatга олмай, силтаб ташларди.

— Қўй, унга ялиниб азият чекма, она қизим,— Гулхайрининг елкасига қўлини қўйди Хўжаназар ака,— номарддан ақл кутма, бебурддан номус, деган нақл бор. Бир кунмас-бир кун эс-ҳушини йигиб олганда билади қадринини, ҳозир ундан шафқат кутма, бўтам.

— Гўсхўрини бозорга кетган!— Нодир қизни итариб ташлади. Ўрта сипиркичи тушган Гулхайри эса қўлланаб қолди. Агар Моҳидил унга эътибор бермай қўйверганда у Нодирнинг орқасидан бориб яна ялинишда давом этарди:

— Кейини, кейинманг, Гулхайри,— деди у қизнинг олди-сидан кутариб.— Туринг, жангманг, ушанг! Оқунга сен дамдангизни хор қилмасангиз?

— Сиз... Сиз нимани билардингиз?— ўлагайлаб кетди бирдан Гулхайри унга,— қўйинг, манга тасалли берманг. У мени айтганимди қилиши керак.

Қиз югуриб бориб Нодирга ёпишди:

— Биламан, яна ўша дажжолнинг олдига кетяпсиз,— деган овози эшитилиб турарди унинг,— ҳеч гап кор қилмаскан сизга. Пиён улфат — бепоён кулфат... Минг балога бошлайди у сизди. Пуштипаноҳ бўлмай ўлсин ўша. Сизга айтяпман!

— Қўйвор мени!

Гулхайри ноилож орқада қолди.

— Биламан, бирингиз астар, бирингиз авра,— бақирди унинг орқасидан қиз,— аммо бир кун ўтга тушиб, тундай тўкилганингизда ассалом дейман, эшптяпсизми?

* * *

Чиндан ҳам Нодир «Қорағужанак»нинг олдига борган эди.

Манноп каттакон бархан салқинида ёнбошлаб ётар,

«яримта»ни бўшатай деб қўйган эди. Транзистордан хорижий музыка янграб турибди. Маннопнинг кайфи ниҳоятда чоғ.

— Марҳамат, марҳамат, қария,— қалбаки илтифот билан таклиф қила бошлади у.— Қани, тўрга чиқинг, азиз меҳмонимиз бўласиз. Айбга буюрмайдилар-да. Саҳро маликаси ароқ сотишни ман қилгандан бери магазинчининг илтимосига кўра ресторан шу томонга кўчган. Как говоря, энг ичида зиёфат-да. Қани, шу шанба оқшоми барча дунё гамин маҳв этайлик, қилайлик хандон!

— Ичмайман!— деди Нодир Манноп тутган стаканни нари суриб.

Манноп кулди.

— Тушунарли, қария...

Бевақт келишингни маъноси шуким,
Юрагингда оғир ташвиш бўлмишдир ҳоким,
Ё бўлмаса, мен қилдимми хато?
Демак, бу тун сен мижжа қоқмабсан ҳатто.

— Шеърнинг фурсатимас ҳозир, Манноп ака. Бунақа гаплар юракка сиғмайди. Яхшиси, тезроқ кетайлик бу саҳро-йи азимдан.

— Қачон хоҳлайдилар?

— Қанча тез бўлса, шунча яхши!

— Ўҳ-ў, иштиёқ зўр-ку! Юрагингда дардинг бор-да, қария! Ўша каптарчанг айбдор ҳаммасига.

Афсус, севги кўр бўлса ҳам, бўлса ҳам кўзсиз,
Қайга деса бизни судраб сўроқсиз-сўзсиз!

Қўй шуларни...

Аммо, қария, гап келганда айтиб қўяй, оҳ-воҳ тортиш, ички туйғуларга қул бўлиш, ўзини ўт-оловга ташлашнинг ҳеч кераги йўқ. Бу йигит кишига ярашмайди ҳеч! Муҳаббат бир ўткинчи нарсас. Худди бир товукқа ўхшайди у. Бир сиқим дон сениб қўйсанг, бас, ма, тутулаб ҳам ўтирмай, ўзи келиб ўзи еб кетаверади. «Фироқ алангасида танда жон кабоб ўлди», дегандай, жонга жабр қилиш бемаъниликдир. Эр киши бундай сентименталликка берилмаслиги керак, берилди-ми, тамом, умрига завола бўлган ўша. Хотин зотига қанча ўргилиб-чўргилиб, оёғига йиқилсанг, ҳусн-жамолини кўкларга кўтарсанг, шунча яхшисан. Аммо мен шунақа хушомад-гўйликни ёмон кўраман. Бери пример с меня, қария! Ҳадеб ғусса орттиравериш ақлдан эмас. Ё, ич, даврингни сур — шунинг ўзи муҳаббат! Ма!

У яна ароқ узатди. Нодир стаканни қўлига олди-ю, аммо ичмай ушлаб тураверди.

— Ҳаёт тўғрисида Моҳидил бошқача гапирди,— деди Но-

дир ўйчанликка берилиб,— кеча баракка кирсам, атрофига ҳаммани йиғиб олиб ваъзхонлик қиляпти. Гаплари маънили туюлди менга ҳам. Қулоқ солдим. Турмушимизни шундай йўлга қўййликки, унинг ҳар бир лаҳзаси сермазмун ўтсин, ширин, лаззатли бўлсин, дейди.

— Қандай йўлга қўярмиш турмушни? Саҳройи азимдан қумларни супуриб ташлабми? Бу — утопия, қария. Утопияга тушунасанми? Ҳамма нарсани хаёл кўзи билан барпо қилиб ташлайверишни у-то-пия дейилади. Амалда эса ҳеч бало йўқ. Саҳрога сув чиқариш ҳам утопиядан бошқа гап эмас. Ҳеч ким ишонмайди бунга. Э, хом калла, чет элни эшитмайсанда... Борди-ю... Ну скажем, канал ҳам қуриб қўйдик, Амудан сув етаклаб келдик ҳам дейлик. Хўш, қанақа қилиб оқади у? Бутун сувни қум шимади-ю, кетади, вассалом! Биз чапак чалиб қолаверамиз. Шунча меҳнат, шарақ-шарақ яканлар осмонга учди деявер.

— Буни ҳеч ким билмайдими?

— Ҳеч ким деганинг ким? Шу қурилишни ўйлаб топганларми? Э, қария, инсон жуда ғалати махлуқ. Доим битта бош оғриғини топиб, ўзига ташвиш орттириб турмаса яшагандай бўлмайди. Калла нима учун яратилган? Ўйлаш, фикрлаш, тасаввур қилиш учун-да. Саҳрога канал чиқариш ҳам шу тасаввурнинг маҳсули.

Амалда ҳеч бало йўқ деген?

— Ҳеч бало, қария, ҳеч бало! Менга ишонавер.

— Нимага тиришиб ётибсиз бўлмасам?

— Ким тиришяпти? Ким? Менми? Тиришадиганлар ана шамиз, понятно? Бўпти, омин, гап тамом! Бундан кейин шунақа машмашалар ҳақида мендан сўрама. Турмушнинг бунақа икир-чикирини ўйлаш билан одамни гусса босиб хетади.

Нодир бир кўтаришда ярим стакан ароқни ютди-да, сўлиб, бужмайиб қолган бодрингни шилпиллатиб ея бошлади.

— Қачон кетамиз, шуни айтинг,— деди у кавшаниб туриб.

Манноп бепарво жавоб қилди:

— Кетишни қўя турасан энди, қария. Ўтган кунги догворни унут. Энди ҳақиқий меҳнат кишиларимиз. Қурилиш учун жонимизни фидо қилгани келган одамлармиз.

— Тушунмадим...

— Ҳа, қария, кечадан бери ўйлаб-ўйлаб шу қарорга келдим. Анов кунги мажлис ақлимни киритибди. Я останусь! Маликам менга кун бермай қўйди. У менинг бошимга етмоқчи. Мен эсам аксини қиламан энди. Қани, кўрамиз, қурилишда ким қоларкан? Ҳали ўша менга кўз олайтирганларнинг ўзлари туёқларини шиқиллатиб қолмасалар нимаймиш.

Нодир бақрайиб қолди.

— Бирорта мақсадингиз борми? Ё ўч олмоқчимисиз бировдан?

— Ҳа, шундай деса ҳам бўлади,— Манноп яна артистона қиёфага кирди:

Дарахтларни кумушларга белаб турувчи —
Шу муборак ой ҳурмати қасам ичаман...

— Ҳайдашса-чи?

— Қўли калталиқ қилади!

Ҳақиқатан ҳам комсомол мажлисидан кейин Моҳидил Маннопга қарши астойдил «ҳужум» бошлаган эди. У кимдан қанча чўтал олган бўлса, тез кун ичида қайтариб бериши керак. Биринчи галда Алёшанинг пулини берсин. Акс ҳолда, дарҳол маъмурий чора кўрилади.

Шундай дейишга деди-ю, аммо Маннопнинг қаердан пул топиб бериши ҳақида ҳеч ким ўйламади. Ўзи ишга чиқиб, чиқмай юргани учун маошининг мазаси йўқ. Ҳеч қандай пул ҳам жамғариб қўйган эмас. Кундалиги кунда сарф бўлмоқда. Шундай экан, яна чўталга ишонадими? Бирдан олиб, бирига берадими ё?

Ишқилиб, Тўраевнинг иззат-нафсига қаттиқ теккан эдилар. Бундан алам чеккан Манноп пана-пана жойларда яна «базм» бошлаб юборди. Бироқ шу билан енгилаб кетавериш инсофдан эмас. Ётиб қолгунча отиб қолиш керак. Ҳа, «Қорағужанак»нинг нималарга қодир эканлигини билиб қўйсинлар энди. Бундан буён бирдан-бир чора — ҳақиқий жанг бошлаш.

Шундай фикрларга борган Манноп «қуённинг суратини солиш» мақсадидан қайтди. Йўқ, энди у ҳеч қаёққа кетмайди.

У Ч И Н Ч И Б О Б

I

Табиатда қандайдир ўзгариш юз бера бошлаган эди. Қиш яқинлашган сари ҳар кеча тун нотинчлик билан ўтар, афтидан, икки фасл ўртасида каттакон кураш борар, лекин ҳар қайсиси ўз ҳокимлигини ўрнатмоққа тиришарди. Бу кураш эрталабгача давом этарди. Ҳужумни иккала томон баб-баравар қизитар, мудофаага ўтувчи бўлмасди ҳеч. Фақат қуёшнинг илиқ нурлари тун қаърига санчилиши билангина тинка-мадори қуриган иккала ҳужумкор ҳам қаерларгадир яширинар, ҳордиқ олишга ўтарди. Қақшатгич жанг қизиган майдонда эса ўйдим-чуйдимликлар, катта-кичик қум тепаликлар уюлиб қолар, тепаликлар усти сигир ялагандай сип-

силлиқ, қора нам чойшаб қоплагандай. Баданларга игнадай санчилувчи қора совуқ, юз-қўлларни рандалаб ўтгудай изғирин шамол тунги сменадагиларнинг жонига тегар, ҳаводан ёғилаётган заҳардай майда томчилардан нам тортган тупроқ бўлса, экскаватор ковшлари, бульдозер сўргичларига ёпишиб, ишнинг белига тепарди. Шунга қарамай кўпчилик дадил ва чаққон ишларди.

Аста-секин куз билан қиш ўртасидаги жанг кундузга ҳам кўчди. Афтидан, иккинчи томон ғолиб чиқиб табиатга ўз ҳукмини ўтказаетганга ўхшайди. Кўпинча осмон қош-қовоғини уйиб, ерга кўз илғамас нарсаларни элагани-элаган. Шамол турган кунлари эса яёв юрганни чархпалак қилгудай қуюн кўтарилар, агрегатлар зирҳи, кабина ойналарига қаноти лат еган калхат сингари келиб урилар, қўйиб берса, учраганни қумалатиб қора унгурлар, хилватликлар сари тикмоқчи бўларди.

Қор ёға бошлади. Теварак ола-кула рангга бўялди. Тепаликлар устида лайлак уядай ихчам қор уюмлари қаққайишиб қолишар, тушга яқин эриб яна қумга сингиб кетардилар.

Худди шундай пайтда қурилишга янги одамлар кела бошлади. Булар мамлакатимизнинг турли бурчакларидан келишарди. Шунинг ўзи ҳам Қизилқумдаги бу муҳим ирригация ишсизлиги кўриштирилишига бутун тўйга ёйилгани ва эҳсониятидан дарак берарди. «Яхши-яхши»нинг бош қашлашга вақти қолмади. Чунки янги мутахассисларни уй-жой билан таъминлаш, ҳар кўни келиб турган машина-машина асбоб-ускуна-

диришни шахсан ўзи бошқарарди.

У доим ҳарбий гимнастёрка кийиб, белини сербар камар билан тангиб боглаган ҳолда чаққон командирлардай тутарди ўзини. Аммо лаб устида ингичка ин тортган мўйлови уни худди саҳнага грим қилиб чиққан артистга ўхшатиб турарди. Унда бошлиқларга хос вазминлик мавжуд бўлса ҳам, ҳадеганда учраганига буйруқ қилиш одати йўқ. Ҳамма билан тегишади, салдан-салга қаҳ-қаҳ уриб кулади. Идорасндами, трассадами, қаерда бўлмасин, бир нафас тин олганини кўрмайсиз. Қалби энг юксак туйғуларга тўлиб-тошган, бутун фикри-зикрига азалдан яратмоқ, барпо қилмоқ, тикламоқ каиб эзгу ниятлар ин қуриб олгандай гўё.

Ҳаёт тубсиз ва бесоҳил денгиздирким, у доим жўш уриб, қайнаб туради. Унинг тўлқинларига бас келгангина яшашга муяссар, бардошсиз, сузишдан бош тортиб, ўзини панага олганлар эса ғарқ бўлиши муқаррар. «Яхши-яхши»нинг шиори ана шундай. Лекин киши нуқсонсиз бўлмаганидай, ундаги бирдан-бир камчилик — ҳар қандай одамга ҳаддан ишониб кетаверишлигидир. Бировнинг нуқсонини ўткинчи бир нарсадай билиб, арзимас ютуғидан эса қувонч топаверади. Бу

қувончини ичида сақлаб қололмайди ҳам. Ким бўлмасин юз-кўзи олдида дарров кўкларга кўтараверади. Бўлмасам, айни долзарб кунларда Сув хўжалиги министрлиги юборган портлатиш моддаларни, энг зарур юклар базаларда узоқ қолиб кетишига, станцияларда туриб қолишига сабабкор бўлаётганлар, катта штрафлар тўлашга мажбур қилаётган айбдорлар ҳам ўз ён-атрофида юрганнинг кўрмасмиди. Балки буни ҳам вақтинчалик ҳол деб ўйлар.

Мана шуларнинг ҳаммаси тупроқ қазиш ишларини муддатидан илгари бажарилишига анча халал етказмоқда. Шунинг учун юқори ташкилотлардан танбеҳ егани еган. «Танқид — фойдали, унга бардош бериш керак,— дея уқтирарди доим ўз ходимларига,— ахир баҳор ҳам ёгингарчиликсиз ўтмайди-ку. Майли момақалдиروқ гурилласин, яшинлар чақнасин, теваракни ёгинлар саваласин, барибир, муддат етиб, офтоб ярқ этиб ўз жамолини намойиш қилади-ку! Барча тирик мавжудот баҳра олади ундан!»

Шундайку-я, лекин ҳаво ёришиб, офтоб жамолини яширган қора чиммат тезроқ улоқтирилиши керак-да. Шамол урмаса, табиат чеҳрасига табассум югурмаса, ундай ёгингарчиликдан, ундай момақалдироқдан не фойда? Танқид танқидлигича қолаверса — ундан нима наф?

Область партия комитети бюросида ҳам худди ана шу ҳақда гап бўлди. «Яхши-яхши»нинг биқин-биқинидан ўтиб кетгудай танқидлар бўлди. Бир йил ичида ўн тўрт миллион кубометр ер қазиш ишлари бажарилиши, ўн саккиз минг кубометр бетон, темир-бетон ётқизилиши, қирққа яқин гидротехника ва инженерлик иншоотлари фойдаланишга топширилиши керак эди. Мана йил охирлаб боряптики, бу ишларнинг ярмиси ҳам бажарилган эмас. Қишга ҳозирлик кўриш ҳамма участкаларда орқада. Материаллар ўлда-жўлда қолган. Ҳар бир кишининг руҳий бойлигини юзага чиқарадиган, ўз куч ва қобилиятларини чамалаб кўришга отлантирадиган ҳақиқий меҳнат жўшқинлиги етарли эмас. Ҳалигача ўзаро муносабатлар яхши йўлга қўйилмаган. Бу ҳолда каттакон ўпирилиш юз бериши мумкин.

«Яхши-яхши» обкомдан ниҳоятда эзилиб қайтди. Қайтди-ю, участкаларнинг етакчи кишилари билан алоҳида-алоҳида гаплашиб олишни маъқул кўрди.

Ёғ тушса ялагудай қилиб поллари ювилган, ёп-ёруғ, озода кабинет бир зумда чанг, губорли иш кийимларидаги одамлар билан тўлди. Зангори алвон ёпилган узун столнинг энг бошидан, бошлиққа ёнма-ён Болтаев ўрин олган.

Ташқарида ёғаётган ёмғир шовиллатиб дераза ойналарини ювар, шамол эса осмон қаъридан соғилаётган саноқсиз ҳаво оқимини дам у ёққа-дам бу ёққа тортиб қочар, баъзан чилдирма чалгандай дераза ойналарини тарақлатиб қоларди.

— Қани, кимда қандай фикр бор, ўртага ташласин, мар-

ҳамат,— деди бошлиқ бюрода бўлган гаплардан қисқа ахборот бериб бўлгач,— ҳеч кимга енгил тутиб бўлмайди. Об-ҳаво кескин ўзгарди. Тупроқ қазиш қийинлашди, участкаларга энг зарур материаллар ҳам вақтида етиб бораётгани йўқ. Шунга қарамай вазиятни тубдан ўзгартиришимиз керак, обкомнинг топшириғи шу!

У ниҳоятда чарчаб кетгани учунми, оёқда зўрға турган экан шекилли, сўзини тугатар-тугатмас, креслога ўзини ташлади. Кўзлари ҳам ич-ичига кириб кетган, ҳорғин боқарди.

Бошлиқдан сўнг биринчи бўлиб сўзга чиқувчи бўлмади. Ҳамма ўз ўйига берилиб, сукутга толган, хонада пашша учса эшитилгудай. Бундай пайтда дабдурустдан қўл кўтариб, фикр айтувчилар дарров топила қолмайди. Лекин орқада қолиш қанчалик уятли эканлигини ҳамма билар, бунинг олдини олишга қандайдир сабаблар кўндаланг бўлиб турганини ҳис қилиб ўлтиришарди.

Фақат ҳис қилишнинг ўзи ётмайди. Уни ўртага ташлаш, мунозара қўзғаш лозим. Лекин биринчи бўлиб кимдир бошлаб бериши, калаванинг учини чуваб қўйиши керак-да. Ким? Шуни ўйлаб ҳамма жимгина, сукутга толган. Бундай ҳол кўпинча Ҳошимга қўл келар, элбурундан гапга пархеш бериб юбора қоларди. Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, унинг ҳар гапила «бўюк халкимиз», «жонажон давлатимиз», «хўкуматимиз кўрсатмаларига амал қилиб» каби иборалар тез-тез учраб турар, бу одамни яқиндан билмаган киши давлат ишига ниҳоятда содиқ одам деб ўйлаши ҳам мумкин эди. Унинг

бошини сарак-сарак қилганича унинг сўзларини маъқуллар, илжаяр, кулар ва соатлаб тинглашдан ҳам толмасди гўё. Шу билан унга ўзига ишонгандай ишонарди. Ўзи ҳам яхши ишлайди, бошқаларни ҳам яхши ишлашга мажбур эта биларди, деб ўйларди. Шунинг учун қурилишда Ҳошим ҳам қўлидан келган қароматини ишга солар, одамлар билан муомала қилишда дўқ-пўписани энг маъқул усул деб ҳисоблар, кишиларни зир титратгиси келарди. Бу—унинг жисмига ёпишиб олган бир дард эдики, уни даволашнинг эса ҳеч иложи йўқдай. Хуллас, унингча раҳбарлик қилиш учун ҳеч қандай ҳуқуқ чекланмаган.

Ҳозир ҳам ён дафтарига шошиб нималарнидир ёзди-да, ҳеч кимни кутмай:

— Менга сўз беринг,— деди. Фарқи очилган сочларини ётиғи билан силаб атрофдагиларга чиройли қараш ҳам қилиб қўйди. Бу қараш кўпдан бери ҳаммага таниш, айримларнинг кулгисини ҳам қўстатарди.— Нимага қурилиш орқада қоляпти? Партия ва ҳукуматимиз сиз билан бизга шундай улкан қурилишни топшириб қўйган экан, хўш, бу ишончни оқлай оляпмизми? Йўқ! Чунки интизом ёмон, интизом. Мен шахсан, қақирилган йнгилишларда, планёркаларда ҳам доим

шу ҳақда гапираман. Мана, ўртоқ Дониёров... ўз одамлари билан ўзи чиқишмаяпти.

Гапнинг бошиданоқ у Латифжонга ёпишиб кетди. Бу билан оралари бузилиб, ҳўл ўтиндай тутаб юрганликларини яна бир карра ошкор қилиб қўйди.

Ўша комсомол мажлисида бўлган гапдан кейин «Қорағужанак» бригадага итоат қилишдан бутунлай бош тортди. «Қўлингдан келганини қил» дегандай, доим маст юради, агрегат устида овозини борича қўйиб алжираб қўшиқ айтади. Тартибга чақирмоқчи бўлганни эса жийриб сўкиб ташлайди. Илгари бунақалар босди-босди бўлиб кетарди. Лекин Моҳидил бунга бепарво бўлишни истамади. Бир куни жиғибийрони чиқиб, Дониёровнинг олдига келди-да, масалани кўндаланг қўйди. «Ё у турсин бригадада, ёки мен!» деди. «Қорағужанак»нинг кундан-кунга ҳаддидан ошаётгани Дониёровга ҳам маълум. Ғиди-бидилар жонга тегяпти. Энди ўзидан кўрсин, деди-да, қурилиш бошлиғи номига рапорт ёзиб берди. «Қорағужанак»ни ишдан бўшатаётганини изҳор этди. Бу бориб бош инженернинг қўлига тушди. Лекин Ҳошим томдан тараша тушгандай дўқ-пўписа билан Дониёровни чақириб олди-да, тўппа-тўғри трест бошлиғининг ёнига олиб кирди.

— Бу нима деган гап, ўртоқ Раҳимов?— деди у асаби қайнаб,— Дониёров деганимиз корчалонлигини қўядими-йўқими?— Шундан кейин гап нимада эканлигини тушунтирди.

— Гап Дониёровда эмас...— ўз бошлиғини ҳимояга олди бирга келган Моҳидил.— Айб Маннопнинг ўзида. Ишга тўғаноқ бўлмоқда. Оғзи бепаравуз...

Бош инженер унга танбеҳ кўзи билан қаради:

— Сиз аралашмай тулинг. Қўлга зирапча кирса, олиб ташлайсиз-да, йиринг боғламай даволайсиз. Бир одамга жазо бериш билан бошқаларга ёмон таъсир кўрсатилмаса майли эди. Йўқ, парокандаликка йўл қўймаймиз. Бизда ҳар бир одам қадрли. Ишга тўғаноқ бўлса, тарбиявий ишимиз қаёққа кетди? Бунақада эрта-индин газетага ҳам тушиб қоламиз, хўп денг!

— Яхши-яхши,— бидирлаб кетаётган Ҳошимни тўхтатди бошлиқ, сўнг Дониёровга мурожаат қилди.— Хўш, сиз нима дейсиз, бош инженеримизнинг гапларига қўшилиш керакдир, менимча?

Нафасини ичига ютиб, кўзини мўлтиллаганича жим ўтирган Дониёров елкасини қисиб қўйди:

— Нима ҳам дердим,— вазмин оҳангда гапирди у,— ўйлаб қаранг-а, Тўраевга аллақачонлар жазо бериш керак эди. Шунча вақт аяб келдик. Бошқаларни йўлдан уришига ҳам эътибор бермадик. Энди ёшларнинг ўзлари яхши-ёмонни таниб, тартиб ўрнатмоқчи бўлишганда яна уни ҳимоя қилиш, ҳеч қуюшқонга тўғри келмайди менимча.

Ҳошим қўрслик билан унинг сўзини бўлди:

— Алдаб-сулдаб юрсангиз бошқаларга намуна бўлгудай бола у, хўп денг.

— Қачонгача алдаб-сулдаймиз? Шунча бошга кўтарганимиз етар. Қурилиш болалар богчаси эмас-ку?— у қўл силтади,— ҳайронман сизга, унақаларнинг эркини ўзига қўйиб бер, истаганича тарала бедодини қилаверсин дейсизми? Унақада иш...

— Иш... иш...— такрорлади бош инженер,— интизом ёмон жойда иш унарканми? Аввал одамларингизни ўйланг, кол-лективнинг шаънини ўйланг.

— Яхши-яхши,— уларни тинчитмоқчи бўлди бошлиқ,— гап талашин билан бўлмайди. Албатта, тартибсизликни йўқотиш учун курашган яхши. Буни маъқуллаш керак. Лекин ўртоқ Болтаевнинг гапида ҳам жон бор. Бировни ишдан бўшатишдан осон нарса йўқ. Ҳозир бизга ҳар куни одам келиб турибди. Бу хилдаги келишмовчиликларни кўриб нима деб ўйлашлари мумкин?

Моҳидил лабининг бурчида аччиқ жилмайиб қўйган До-ниёровга «эҳтиёткорликларини қаранг-а», деган маънода боқди.

— Тўраевнинг қилмишларини...— деди ўз навбатида у ҳам,— ишга маст-аласт чиқишларини кўриб, кўрмасликка со-либ юраверинглар, демократлар-да?

— Масала ундан нозикроқ,— деди бош инженер.— Шундай ҳодисаларнинг юз беришига йўл қўймаслик, одамларни тарбиялаш керак, демокриман. Аҳо ҳолда ҳаммаин бе-хотироб юзбормиз.

— Бу ғирт расмиятчилик!— деди яна ўзини тутиб қолол-маган Латифжон.

Ҳошим Тўғонович муштуми билан столга бир урди. Аммо Латифжон ҳам бўш келгани йўқ, ўрнидан туриб бош инже-нерга қадалиб қаради.

— Тарбиявий усулингизни ҳам жин урсин, ўйлаб қа-ранг-а, Тўраев деганимиз ойга чанг соладиган одам. Ундай-ларни баҳридан ўтамыз. Кечиринг мени, Ҳамро Раҳимович. Мен бош инженеримизнинг бундай усуллари билан келишол-майман.

— Яхши-яхши...

— Келишолмасангиз катта кўча!— тутақиб кетди бош ин-женер ҳам. Таъби хира бўлган Латифжон зарда билан каби-нетдан чиқиб кетди. Лавлагидай қизариб қолган Ҳошим эса огир жангдан толиққан аскардай, аста эгилиб ўз ўрнига ўтир-ди.— Бундай одамлар билан ишлаш қийин, жуда қийин, хўп денг, ўртоқ бошлиқ.

— Унга ҳам енгил эмас-да,— деди бошлиқ кутилмаганда Латифжоннинг ёнини олиб. Сўнг папирос чека бошлади.

Болтаев ялт этиб унга қаради.

— Мени ноҳақ санаяпсизми?

— Гап ҳақ, ноҳақликда эмас... Лекин қизиққонликка берилиш ёмон нарсаси...

Моҳидил янги баҳс бошланаётганини кўриб ўзини ортиқча сезди-да, ўрнидан турди.

— Менда юмушингиз йўқми?

— Яхши-яхши, кейин бафуржа гаплашамиз...

Моҳидил кетгандан кейин икки бошлиқ ўртасида қандай гаплар бўлгани номаълум. Ҳар қалай Манноп хусусида чиқарилган участка бошлигининг буйруғи тасдиқланмай қолиб кетди. Ҳошим Дониёровдан бутунлай тескари ўгирилиб олди.

Мана, ҳозир ҳам қурилишнинг оқсаб қолишига фақат Дониёров айбдордай, бош инженер фақат унга ниқталиб туриб гапирарди:

— Манноп қобилиятли бола, ҳўп денг. У билан ҳеч суҳбатда бўлганмисиз? Маънили гапларига оғзингиз очилиб қолади. Шекспирни ёддан билади, ҳўп денг, ўртоқ Дониёров.

— Ўқиш бошқа-ю, ўқиш бошқа экан,— жавоб қилди Латифжон.— Шекспирни сиз билан биз тушунгандай тушунсаку майли-я, беш юз йил олдинги замон ҳақидаги фикрларни ҳозирги замонга талқин қилиб гапирарди у.

Ҳошим бундай пайтда сўзини бўлганни ёмон кўрар, ўша заҳотиёқ силтаб ташларди. Бироқ ҳозир ундай қилмади. Негадир мийиғида кулиб қўйди:

— Мен унинг қобилияти ҳақида гапиряпман, ана шу қобилиятдан ижобий фойдалана билиш керак,— давом этди яна,— агар оқин сувни ўзига қўйиб берсангиз, нималар қилмайди. Тошади, ошади, қирғоқларни ювиб, емириб ташлайди. Борди-ю, унинг жоловини торта билсангиз — хизматингизга тап-тайёр.

— Инсон — сувдан кўра мураккаброқ.

— Фикрингизга қўшиламан,— хурсанд бўлгандай очилиб кулди Болтаев,— аммо биз совет кишиларимиз-ку? Вазифамиз — бир-биримизни қўллаб-қувватлаш, тўғри йўл кўрсатиш! Айбини бўйнига қўёлсангиз ҳар қандай мураккаб хулқ-атворли одамни измингизга солиб олишингиз мумкин, ҳўп денг. Айбини билган одамга чора кўриш ақлдан эмас.

Латифжон индамади. Фақат хаёлга чўмиб бораётган Моҳидилга қараб қўйди, холос.

— Яна қайтариб айтаман,— давом этди нотиқ,— ишларнинг сусайиб кетишига энг катта сабаб — ишчилар ўртасидаги интизомга бепарволикдир, мен шундай деб ўйлайман. Бошқа сабаблар бўлса айтинг, марҳамат.

Юмалоққина бир йигит ўрнидан туриб бош инженерни қувватлай кетди:

— Мен... инженеримизнинг гапларига юз поиз қўшиламан. Жуда ўринли гап. Кейинги даврда ўртоқ Дониёров

участкасидаги интизомнинг сусайганлиги тўғрисида бизга сигналлар келмоқда. Бу ёмон, жуда ёмон!

Хирилдоқ овозда ҳаддан кучаниб гапирувчи бу йигитни Моҳидил яхши танимас, шу трест ходимларидан биридир деб ўйларди. Тўғриси, шундай одамлардан узоқроқ юргани маъқул. Чунки бу хил «кабинет қаҳрамонлари» кўчада сиз билан қадрдон, дўстона муносабатда бўлиб кўринадилару, ишингиз тушиб олдига келиб қолсангиз, бутунлай бошқача — баланд-парвоз гаплар билан қўйнингизни пуч ёнғоққа тўлғазиб, жўната қоладилар. Гап қайтариб кўринг, овозларининг бориचा бақариб, таъбингизни тирриқ қилишмаса нимамаймиш. Мажлисларда бошлиқларнинг оғзига қараб туришади. У нима деса, шуни қувватлашади. Баъзан тарозининг шайинига қараб гапиришади. Қаёққа босяпти, ўшанга тош бўлиб қўшилиш керак. Виждонларини сотиб бўлса ҳам бошлиқнинг қўлтиғида туришлари керак. Бундайлар кўп жиҳатдан қобилиятсиз, аммо хушомадни ўрнига қўйиш билан ўзларини бир даража юқори кўтариб юрадилар. Вақти келганда раҳбарларини танқид ҳам қилиб қўйишади. Лекин бу ҳам хўжа кўрсинга, холос.

Болтаевнинг трестда худди ана шунақалардан бир-иккита ҳайбаракаллачилари бор эди. У шу ҳайбаракаллачиларга суяниб иш тутарди доим. Дарвоқе, ҳозир ҳам ўша ҳайбаракаллачилардан бири сўзламоқда:

— Тўғри, қиш кириб, ишнинг белига тепаётганини ҳам тан олиш керак,— давом этди у.— Аммо ҳаммамиз коммунистлармиз, коммунистнинг энг яхши фазилати — ҳар қандай тоғин уртадан узоқтириш...

...чиқмасанг, виждонинг ҳаққи, ожизлигининг бўйинингга ол. Менга топширилган вазифани бажариш қўлимдан келмаяпти, ўрнимга бошқасини қўйинглар, де! Сендан ҳеч ким иолимайди. «Эгилган бошни қилич кесмас». Бунинг айрим ишчиларга тушунтиравериш тоза чарчадик. Бунақа одамларга панд-насиҳату гап-сўз кор қилмас экан. Дакки-дашномлар эшитавериб юзи қотиб қолишдан ёмонинг йўқ экан...

Одамлар аста-секин жонланиб, орада ивир-шивир гаплар ўтди. Латифжон индамайгина бошини ҳам қилганча, бутун вазминликни елкасига ортиб, ўзини босиб турарди. Моҳидилнинг унга раҳми келди.

Ҳошим яна ўрнидан турди. Асосий иш қолиб, аллақандай кераксиз, ортиқча нарсалар билан бош қотириб юрганликда Дониёровни айблай бошлади энди. Шу вақт бир бурчакда қисилибгина ўтирган Хўжаназар ака қаддини аста кўтарди-ю, луқма ташлади:

— Очиқроқ қилиб гапирсапнгиз бўларди, ишим.

— Очиқ гапириш қочмайди, марҳамат... Айни иш қизиган пайтда у кишимни Қаллақулади йўлидан топасиз. Мо-тоциклда бўзчининг мокисидай Амуга чопгани чопган. Ҳар

кунн аҳвол шу! Ё гапим нотўғрими? Хўп денг, Дониёров, нотўғримн гапим?

— Тўғри!

— Ана, кўрдингларми, ўзи тасдиқлаяпти. Халқ иши бу ёқда олиб, қанақадир хуфияки ишлар билан бош қотириб юрибди-я. Шу виждопданми?

Ўтирганлар ҳеч 'нарсасага тушунолмади Дониёровга қараб қўйишди.

— Хўш, ўзингиз нима дейсиз?— сўраб қолди Раҳимов.

Латифжон елкасини учуриб қўйди-да:

— Гапираверсинлар, мен кейин...— деди совуққонлик билан.

— Йўқ, айтиб қолиш керак...— ўрнидан сапчиб турди Хўжаназар ака,—бошқа маҳал индамасдим. Аммо иним, Хошимжон, кейинги гапларингизни эшитиб, жоним ҳалқумимга келиб кетди. Энди жим туrolмайман. Ахир хуфияки деганингиз нимаси, отагинам? Бир боёқиш муҳим масала устида ўлиб-тирилиб юрса-ю... Яхшимас... Ҳаммасини кўра-била туриб, яна ўзингизни гўлликка соласиз-а!

Болтаев ясама ҳайрат билан унга тикилди.

— Тушунмадим, уста, нимани кўра-била туриб? Очикроқ айтинг.

— Қуллуқ-э, отагинам!— энсаси қотди чолнинг.— Латифжон бировга зиён-заҳмат етказадиганлардан эмас. Умумий ишга салмоқдор ҳисса қўшсам, деган ниятда юрибди. Бундан хабарингиз бор, йўқ деманг, отагинам, уят бўлади-я...

Бош инженер зўраки кулди:

— Ана холос, ҳали туҳматчи ҳам дерсиз мени, уста? Мен ҳеч кимни қўпоровчиликда айблаётганим йўқ. Иккинчидан, агар Латифжон бирор фойдали иш билан шуғулланаётган бўлса, марҳамат, очиқ-ойдин ҳаммага кўрсатиб, маслаҳатлашиб қилсин. Одамовилик ҳам эви билан-да. Асосий вазифа четда қолиб, коллективдан ажраган ўлда нима қилаётгани бизга номаълум. Барибир инобатга ўтмайди у. Якка хўжаликка аллақачонлар барҳам берилган.

Болтаев бу гапларни кулиб айтаётган бўлса ҳам, ҳар сўзидан аччиқ киноя ёғилиб турарди.

Хўжаназар ака ҳам кулди. Лекин у киноясини яшириб қололмади. Бу — ҳеч ким мендан озор кўрмасин дейдиган хилидаги одам ҳам қизишиб бораётган эди ҳозир.

— Биров янги уйланган инисидан сўрабди:— ривоятга ўтди Хўжаназар ака,— «қалай, келин яхшими?» деб. Иниси жавоб қилибди: «Яхши-ю, ҳадеб пул сўрайверади-да».

«Шунча пулни нима қиларкан хотининг?»

«Невлай, бирор марта пул бериб кўрсам биламан-да», деб жавоб қилибди ини. Сиз ҳам ўша кўёвнинг гапини қиялпсиз-а! Ахир бирор нарсасага қизиқсангиз биласиз-да, отагинам. Сизда нуқул талаб қилиш бор, холос. Қишиларнинг турму-

ши, нима билан машғул, ўйи, хаёли, фикри қизиқтирмайди сизни. Айбга буюрмайсиз, отангиз тенги одамман, гапларимни маслаҳат тариқасида қабул қилинг... Сувнинг оқишига қараб иш тутмаган миробнинг кетмони лойда қолади. Маъмурий ходимни ҳам шу миробга ўхшатаман. Экиннинг ривожидан кўз-қулоқ бўлиб турмадингми, тамом, ҳосилингга барака кирмайди. Мана, қиш келяпти қиличини қайраб. Қим юпун, ким калонтаёқ... Ишчидан иш сўраш билан бирга унинг ҳолидан бохабар бўлиб туришда ҳам ҳикмат кўп, отагинам! Хазина — ғойибдан келмас, деб бежиз айтмаганлар!

Болтаев ичидан кўпириб келаётган жаҳлини босиб қололмади:

— Менга мураббийлик керак эмас, хўп денг!

Бу жавоб ҳамма қатори боядан бери гап қаерга бориб тақалишини сабрсизлик билан кутаётган Раҳимовгача мулзам қилди. У ўрнидан туриб, бу ерда ҳеч қандай ғаразгўй гапларга ўрин бўлмаслигини, ҳар ким ўз фикрини очиқ-ойдин айтиши, аммо қуюшқондан чиқиб кетмасликни уқтирди.

Болтаев эса унга парво қилмай чолни узиб-узиб олишда давом этди. Нечундирки, оддийгина бир ишчи, кимсан, бош инженерга ақл ўргатишга ҳад қилади...

Бироқ чолнинг тарафини олувчилар ҳам чиқиб қолди-ю, Хошим гапга кўноқ берди.

— Ёши узун кишини ҳурмат қилга билганини барвақт унутиб қўйибсиз,— деди Донпёров тутаяқиб,— бир хокисор кишига шунча дашиномми?

— Ўшангиз ақли, ёртоқлар,— тартибга чакирмоқчи бўлди яна бошлиқ,— асосий масаланингиз... унинг умумий иш юзасидан йиғилганмиз, шуни унутманглар.

Донпёров томоқ қириб олди-да, вазмин оҳангга ўтиб, участкадаги ҳамон судралишга сабаб бўлаётган асосий тўсқинликларни исботлай бошлади.

Ҳақиқатан ҳам трассада тартибсизликлар кўп эди. Кўчма ремонт устaxonалари ҳалигача йўлга қўйилмаган. Асосий иш қолиб, агрегатларни ўзинг ремонт қилиб юрасан.

Бир куни Музаффар оддий пластмассадан қилинган коллодка узилиб кетгани учун бутун бир смена вақтини бекор ўтказибди.

— Шуни реставрация қилиб олмасам бўлмайди,— деди у.— Шу нарсасиз бутун бир агрегат ҳаракатдан тўхтаб қолди-я.

— Ҳайронман,— деди қиз унга тикнлиб туриб,— бунинг тайёрини топиш эскини тузатишдан кўра осонроқ-ку, мунча қўйналмасангиз?

— Қаёқдан топаман?— жавоб қилди йигит,— ҳамма бало шундаки, бизда шунақа энг оддий запас қисмлар ҳам топилмайди. Янгисини сотиб олиш учун Туркманпстонга бориб келишим керак.

— Нега Туркменистонга бориб келаркансиз? Бунақа нарсалар билан ўзимизнипкилар таъминлашлари керак эмасми?

Музаффар кифт қоқди:

— Ўзимизникилар деб кимни айтяпсиз? Таъминот бўлиминими, ё бош инженерними? Улар кимга нима зарур эканлигини ҳам билишмайди. Айтган билан тушунмайди ҳам. Ўтган ҳафта, хабарингиз йўқ, Гулхайри бир детални туркменистонлик қурувчилардан топиб келибди.

Моҳидилнинг жаҳли чиқиб участка бошлигига бориб айтди. Дониёров учун ҳам бу гаплар янгилик эмас экан.

— Мендан табиасти оғир одам йўқ эди,— деди у хотиржамлик билан,— худди мана шунақа масалалар устида олишавериб қизиққон бўлиб кетганман. Ўйлаб қаранг-а, бошлиқлар мени кўргани кўзи қолмаяпти борган сари.

Хуллас, запас қисмлар анқонинг уруғидай гап эмиш. Бошлиқлар учун «Ўзсөлхозтехника» деган ташкилотдан запас қисм ундириш игна билан қудуқ қазишдай гап эмиш. Бундан кўра ўша Гулхайри сингари чакана нархда сотиб олиш осонроқ эмиш...

Дониёров ана шундай етишмовчиликлар, қурилишнинг жадал кетишига тўсқинлик қилаётган барча камчиликларни тўкиб солаверди. Бунга шубҳасиз биринчи гада трест бошлиғи жавоб қилиши, шундай камчиликлар қачон барҳам ейиши тўғрисида гапириши керак эди.

У талабларини тахлаб ташлаётган Дониёровга қараб-қараб қўйганича стол устидаги календарь варақаларига нималарнидир ёзиб, тагига чизик тортиб қўярди. Сўзлаш навбати етганда гапни нолишдан бошлади.

У ҳам икки кунда бир махсус идораларга борар, ҳозиргина Латифжон талаб қилган нарсаларни рўкач қилиб, маъмурий ходимлар билан типпа-тик олишар, тортишар эмиш. Бунақада кимга ёмон кўринмайсан, кимдан жанжалкаш деган ном олмайсан. Кунига қанча-қанча қоғозлар ёзилади, муҳрлар босилади, йиғилишлар, кенгашлар ўтказилади-да, яна ҳаммаси ғаладон ичига тиқиб қўйилаверади. Ҳамма ёққа қоғоз керак. Қоғозга ишонч бору, сенга ишонч йўқ. Ўша қоғозларни ундиришдан кўра қийин нарса бўлмаса керак. Ундирганингдан кейин мақсадингни амалга ошириш учун яна кутишинг керак. Кута-кута асабларинг қўзғаб, жиғибийрон бўласан киши. Талабларингнинг ўндан бири қондирилса ҳам майли, шунга минг шукур қиласан. Қолганига эса умид боғлаб юраверасан. Умид хўп яхши нарса-да. Бир куни лоп этиб рўёбга чиқиб қолар, дейиш билан кўнглинг тўлпб юраверади.

Бошлиқ ҳам нима қилсин, ахир? Ана шундай ваъдаларга ишониш билан кўнглини тўлдириб юрибди-да. Бошқа чора йўқ.

Дониёров бу хил гапларни бош инженердан ҳам эшит-

ган, ҳар эшитганда афсус еса-да, вазият уни яна айтишга мажбур қиларди. Ҳаётда учраб турадиган мана шу хил айрим маразликлар қачон йўқоларкин? Бунақада олға бориб бўладими ахир!

У яна сўз сўради:

— Ўртоқ бошлиқ,— дея маъюс оҳангда давом этди:— бу ерда менинг айрим «хуфияки» ишларим тўғрисида гап бўлди. Ўртоқлар ҳар хил шубҳага бормасликлари учун шу ишларимнинг кимга дахлдорлигини айтиб қўйсам. Асли бундан бош инженернинг хабари бор...

— Бу йиғилишга нима алоқаси бор унинг?— луқма ташлади Ҳошим.

— Яхши-яхши, агар умумий ишга фойдаси тегадиган бўлса, гапираверинг, ўртоқ Дониёров!

— Менда бирор қўпоровчиликка дахлдор махфий иш билан шуғулланиш бўлмаслигига ўзингиз ҳам ишонсангиз керак. Менинг қўлимдан келмайди, ўйлаб қаранг-а! Ўртоқ Болтаев мени сал бўлмаса жосуслар қаторига қўшиб қўяй деди. Ўзингиз кўриб турибсиз, мен жосусга ўхшайманми?

Ҳамма кулди. Ҳамро Нажимович ўтирганларни тартибга чақириб, Латифжонни сўзида давом этишга ундади:

— Яхши-яхши... Марҳамат, бир бошдан тушунтираверинг.

...Моҳидил участка бошлиғининг ишга кеч келиб, эрта кетиб қолишидан ҳайрон бўлиб юрарли. Бир кўни Звбайда унга: «Мана шу одамда бир гап бор-да, она, қачон қараманг, ҳаёлга кўмилиб юради, бирорта роман-пўмон ёзмаётганмикин?» деган эди. Моҳидил унинг гапига кулиб қўйди-ю, аммо ўзи Латифжоннинг дахлдорлигига эътибор бермай, ишларини бошқаридиган бўлди. Дам олиш кунларининг бирида Туябулоққа ҳаммомга борди-ю, тасодифан у билан учрашиб қолди. Латифжон қўярда-қўймай ўзи турган ҳовлига таклиф қилди.

Ҳовли эгалари экиндан бўшаган томорқаларини унинг ихтиёрига топшириб қўйишган экан. Худди ана шу ерда Латифжоннинг ҳақиқий тажриба станцияси бунёдга келибди.

Майда бетон плиталар билан дамбалари мустаҳкамланган канал макети. Макетнинг айрим жойлари зина-зина шаклида, айрим жойлар ровон, бир текисда, айрим жойлар эса бетонсиз қурилган. Қатор темир бочкалар тўла қаҳрабон ранг сув. Бу сувларни Латифжон мотоциклда атайин Амудан ташиб келар, ҳар кўни бўшаган бочкаларни ҳар кўни тўлдириб қўяр экан.

Моҳидилнинг ҳеч балога тушунмай ҳайрон бўлиб турганини кўрган Латифжон уни макетлар ёнига яқинроқ бошлаб келди. Шундан кейин ўзини ариқча тенги каналчалар эмас, балки сувга тўлиб оқаётган улкан канал, мустаҳкам котлованлар, шлюзлар қирғоғида юргандай ҳис қила бошлади.

«Бош тўғон»да турган Латифжон бочкаларни бирма-бир

ағдараркан, канал тўлиб оққан сув қирғоқларга урилар, бешик-бешик тўлқинлар билан гувиллаб оқар, тўғонларнинг бетон тароқлари орасида кучли шалолалар ҳосил қилиб, ўйноқларди.

Сув бетонли дамбаларга урилиб ўтгандан сўнг қоқ-қуруқ қум билан шибаланган оддий дамбаларга етганда шаштидан қайтди-да, аста лимиллаб оқа бошлади.

— Бунинг ҳамма ёғи қум-ку, сувни ютиб кетмайдими?— сўради ҳамон ҳайратда турган Моҳидил.

— Ҳамма гап шунда-да,— деди Латифжон севинчини яширолмай,— нақ уч ярим ойдан бери шундай тажриба ўтказаман. Натижасини дафтар-дафтар қилиб ёзиб ҳам қўйганман.

— Тушунолмадим. Канал дамбаларини бетонлашдан возкечиш керак демоқчимисиз?

— Бошдан-оёқ бетонсиз қурилишининг тарафдориман. Мана, ўйлаб қаранг-а, ҳозир сувнинг бетонланган жойларда нақадар нотинч оққанини кўрдингиз. Бетонсиз жойларга етгандагина сув тинчиди. Бу билан тез тинади ҳам. Хўш, тингач, унинг лойқаси қаёққа кетади? Ўйлаб кўринг-а!

Моҳидилнинг кўзлари катта-катта очилиб кетди.

— Тўхтанг,— деди у шошиб,— тинган сувнинг лойи қумга қапишиб кетади демоқчисиз-да?

— Лой эмас, балчиқ, Моҳидилхон, балчиқ. Аму суви тинч оққан пайтда йил фаслига қараб, ҳар кубометрига олти килограммдан ўн икки килограммгача балчиқ қолдиради. У бир ярим метргача қум ичига сингиб, каналнинг ости-ю, қирғоқларини бетондай мустаҳкамлаб ташлайди. Ўзингизга маълумки, Қизилқумнинг ҳар кубометр тупроғида уч процентгача гипс бор. Шу гипс балчиқ билан қўшилиб ҳақиқий бетонга айланади қолади, ўйлаб қаранг-а!—Дониёров икки оғиз гап билан ўз мақсадинн батафсил тушунтириб қўя қолди.

— Демак, бетон заводига ҳам ҳожат қолмас экан-да?— сўради Моҳидил бир зум хаёлга ботиб.

Латифжон бошини сарак-сарак қилди.

— Йўқ, унчаликка бормайлик. Тўғонлар, котлованлар учун, сувни тез оқизиш зарур бўлган жойлар учун бетон керак. Бусиз сув қирғоқларни емириб, ўпириб юбориши мумкин. Аммо асосий лойиҳада кўрсатилгандай, бошдан-оёқ капалнинг ости-ю устига бетон ишлатишга ҳожат йўқ. Ундай қилиш ортиқча харажат, ортиқча меҳнатдан бошқа нарса эмас, ўйлаб қаранг-а!

— Бунинг устига қурилиш муддатининг узайганини айтмайсизми,— беихтиёр уни қувватлаб юборди Моҳидил.

— Балли, балли, Моҳидил, ҳаммасига тушунибсиз,— Латифжоннинг кўзлари яшнаб кетди яна.— Мана шунақа таклифлар ҳисобига қурилиш муддатини бемалол қисқартириш мумкин.

Моҳидил ўз елкасида унинг қўллари турганини ҳам сезмай тикилиб қолди.

— Шунча гапларингиз бор экан, нимага ичингизда сақлаб юрибсиз? Буни рўёбга чиқариш керак. Ахир бу билан миллионлаб давлат маблағини кўкка совурилишдан асраб қоламиз-ку? Менимча, баҳоси йўқ идеяга қўл урибсиз. Тезроқ ёруғлиққа олиб чиқинг уни. Офтоб есин. Бўлмаса моғорлаб қолади.

Латифжон хомуш тортди.

— Бунақа гаплар ҳаммага ҳам ёқавермас экан,— бирдан терс ўгирилиб олди у,— одамларнинг қўлида муҳр босилиб, тасдиқлаб қўйилган қўлланмалар бор. Уни бузишга ҳамма ҳам ҳад қилавермайди, ўйлаб қаранг-а, менга ишонишди ҳам дейлик, мени қувватлашди ҳам дейлик. Хўш, бунақа нарсаларов амалга ошиб кетаверармиди.— У тажанг ҳолда қўл силтаб қўйди.

— Вақтингизни аяяпсизми?

— Вақт...— Латифжон бурнини жийпириб, аламли кулди,— анови сафар ишдан совиб қолибсиз деб таъна қилгандай бўлувдингиз. Бу сафар... Йўқ, мен сиздан гина қилаётганим йўқ. Сиз ҳақсиз. Қурилишга янги келган чоғларим менинг ҳам юрагимда ўт чақнардди. Шу ўт ҳарорати билан ёнб турардим. Қўп йиллик орзуларим шу даргоҳда рўёбга чиқишига ишонгандим. Локинг қирда гиёҳ ёмғир билан тирик, шонр илҳом билан, биздақа пилмин ишга ҳавасманд кишилар эса... бировларнинг қўллаб-қувватлашига муҳтожмиз.

Моҳидил қимбегга тортди.

— Бундай ишлар билан ош инженер муовини шуғулланиши керакми?

— Ҳа, Гулом ака асосан... Аммо гап унда эмас. Гулом ака мулоҳазали одам. Бошлигининг руҳи-раъйига қараб иш тутайди. Аслида-ку... Аслида унинг ҳам қўл-оёғини боғлаб қўйишган.

— Бу ишларингиздан воқиф қилганмидингиз уни?

— Билади. Бироқ бошлигининг чизган чизигидан чиқолмайди демоқчиман. Унинг ўзига қўйиб берилса-ку... унинг ҳам шу қурилиш ҳаётини бир қадар ўзгартириб юборгудай ажойиб ғоялари бор. Шу ғоясини бош инженерга айтиб кўрган экан. Оғзидан чиқмай, бўғзига урибди. Шундан бери лол-мим дейишга ҳайиқади боёқиш.

— Сиз ҳадеб Болтаевни қоралайверманг, мени хафа қилиб қўясиз. Ҳошимжон, биринчидан, менинг жонажон дугонаминг турмуш ўртоғи, иккинчидан, ўз акамдай кўраман уни.

— Узр, узр, Моҳидил, хатога айб йўқ. Сизни ўзимга яқин тутиб, дардимни айта қолибман. Бирор қариндошлик жойингиз борми?

— Қариндошдан яқинроқ,— деди Моҳидил,— мени шу қурилишга бошлаб келган одам.

— Катта иш қилибди.

— Қинойларингиз ўринсиз.

— Мен ҳам у билан беш йил бирга ўқиганман. Сиздак кўра яхшироқ билар эканман бўлмасам.

— Унда қадрдон дўст экансизлар. Наҳотки, тил топишиб кетиш шунчалик қийин бўлса?

— Тил топишиб эмиш... Ростдан ҳам акангиз эканлигига ишонапман энди.

— Нима, шубҳангиз борми?

— Йўғ-э, шубҳа қилиб ўлибманми! Шунчаки айтдим-қўйдим-да.

Улар бир-бирларига тикилиш билан ким нима ҳақда ўйлаётганини кўзларидан ўқиб олаётгандай эдилар.

— Гапиринг,— деди Моҳидил.— Гапнинг учини чувадингизми, давом этинг, ҳар қалай, мен акамнинг феълини яхшироқ билиб олсам, фойдаси тегиб қолармиди деб ўйлаяпман.

— Акангизнинг феълига тил тегизгим йўқ. Аммо дўстлигимиз қанчаликка борганини айтмоқчиман. Мана шу сиз кўрган масалани биринчи бўлиб унга етказгандим, фикримни қувватлармикин деган умидда эдим. Аммо шунча ялиниб-ёлворишимга қарамай, дурустроқ қулоқ солгиси ҳам келмади. Охири қаттиқ тортишиб қолдик. Шундан бери гапимиз гапимизга қовушмайди.

Моҳидил Ҳошимжоннинг худди шу одамдан огоҳ бўлиб юришлик ҳақида ўқтирганини эслади. Ким ҳақ, ким ноҳақ билмай қолди энди. Ҳар қалай, Дониёров билан шунча бирга ишлаб юриб ҳеч ёмонлик сезгани йўқ ҳозиргача. Қайтага...

— Болтаев яккаю ягона арбоб эмас-ку!— деб юборди у бирдан.

— Тўғри. Шунинг учун министрликка ёзиб юборгандим ҳаммасини. Айланиб келиб яна шунинг қўлига тушибди. Чақириб олиб, панду насиҳат қилди менга. Хуллас, янгилик унинг ашаддий душмани экан. Бош лойиҳада нима кўрсатилган бўлса, шуни қиласан, ундан заррача четга чиқишга ҳаққинг йўқ, деган гапни қилди.

— Мурожаат этадиган жой каммиди? Мен ўрнингизда бўлсам Марказий Комитетга ёзардим. Қойил-э, эркак киши бўла туриб...

У «бундан кўра юбка кийиб олинг» деб чимчилаб олмоқчийди-ю, қандайдир ички огоҳлантирувчи куч бунга йўл қўймади.

Шундан бери бир ойча вақт ўтди. Дониёровда андак ўзгариш юз берди. Гап келганда бош инженерга ҳам аччиқ-аччиқ гапириб, ичида ҳеч нарса яшириб қолмаётганини Моҳидил сеза бошлади. Ҳозир ҳам йиғилиш баҳона, уни узиб-узиб олмоқда.

Латифжоннинг қаттиқ-қаттиқ гапириши Моҳидилнинг хаёлини бўлиб юборди.

— Ўртоқ Болтаев эрта-индин ҳақида ҳам ўйлаши керак. Қолаверса, умуман, қурилишларнинг истиқболини ўйлашимиз керак. Болтаевнинг тутган йўлига келганда — у димдим ўйинига ўхшайди. Шовқинсиз, тинч ишлайверса-ю, план оширилиб бажарилса, бас. Тўғри, ёшларни тарбиялаш ҳақида писанда қилишида жон бор. Лекин алдаб-сулдаб, силаб-сийпаб эмас, балки меҳнатга ижодий ёндошиш борасида тарбиялаш керак. Мен шундай деб ўйлайман. Бизда бунга йўл борми? Йўқ! Ижодий ишлар учун барча дарвозалар беркитиб қўйилган. Ҳамма иллат ана шунда. Бу иллат йўқолмасакан, қурилишнинг жадаллашиб кетиши ҳақида сўз бўлиши мумкин эмас.

Болтаевнинг юзларидан қони қочиб, лабини беўхшов қийшайтирди-да, ўрнидан турди:

— Ҳурматли нотиқ, қайси ижодий ишларга йўл қўймаганимга изоҳ бериб ўтсангиз,— деди у «нотиқ» сўзига алоҳида урғу бериб,— агар ўзингизнинг ҳалиги...

— Фақат ўзимнинггина эмас, балки Фулом аканинг бош лойиҳага киритаётган қимматли янгиликлари шу чоққача инobatга ўтмай, бир бурчакда қолиб, чириб кетаётганини кўзда тутмоқдаман.

Ҳозир бошқарувнинг столи ёнидаги кўнғирок тўғмасини босган эди, қўшни хонадан секретарь қиз эшик орқали бош суқди.

— Фулом акани чақиринг.— бўйрук килди бош инженер.

Фулом ака тиниб қолди. Бош инженернинг мункайган ҳолда кириб келди. Озғинлигидан эғнидаги мош ранг пиджагининг икки бари осилиб ҳалпиллаб турар, кўзойнаги эса бурнининг учгинасига тушган эди.

— Қурилиш лойиҳасига қандай қимматли янгиликлар киритганингизни билмоқчимиз,— бош инженер уни силтаб ташлагандай, дағал оҳанг билан сўради.

Кириб келувчи, аввалига, ҳеч нарсага тушунмай, дам бошлиққа, дам Болтаевга тикилиб турди-да, кейин елкасини қисди.

— Айтинг, Фулом ака,— деди мулоимлик билан Латифжон,— ҳаммасини тўкиб солишга вақт етди.

Лекин Фулом ака индамай тураверди.

— Қани, айтинг,— ҳамон турқини бузмай хўмрайиб турарди бош инженер.

Фулом ака яна елкасини қисди-да, ҳазин овозда тутилиб гапирди:

— Нима дердим, айтадиганим йўқ...

Моҳидил унинг овозини биринчи бор эшитиши эди.

— Сизга жавоб бўлмасам,— Фулом ака чиқиб кетганидан кейин бош инженер яна Латифжонга юзланди.— Бемуроҳаза-

ликнинг оқибати мана шундай бўлади, ўртоқ. Номерингиз ўтмади шекилли, хўп денг!

Латифжон ҳақиқатан ҳам бемулоҳазаликка борганлигини сезиб, қип-қизариб кетди-ю, нафасини ичига ютди.

— Хўп, бунинг учун узр,— деди анчадан кейин. Унинг овозида бояги шиддатлиликдан асар ҳам қолмаган эди.

Шундан кейинги гаплар Моҳидилнинг қулоғига кирмай қолди. Чунки яна ҳаёлини Латифжоннинг ўша макетлари эгаллай бошлади. Ўзида эса шу Латифжон, Ғулом ака сингари бирор ижодий иш устида бош қотириб, шу ерда ҳам кўрган-билган чалкашликларни бартараф қилиш борасида бирор жиддийроқ таклиф ўйлаб топиш ҳаваси уйгонмоқда эди. Бироқ, қўлидан келармикин?!

II

Трест бошлиғи шунчаки маслаҳатлашиб олиш тариқасида ўтказмоқчи бўлган кичкина йиғини нақ уч ярим соат вақтни эгаллайди, деб ўйламаган эди. Лекин ёмон бўлмади. Кўп масалаларни келишиб олдилар.

Участкаларнинг етакчи ходимлари билан бот-бот худди шундай суҳбатлар уюштириб туриш фойдадан ҳоли эмас экан. Мана, ўзига маълум бўлмаган анча-мунча гаплардан хабар топди. Аллақачон шундай қилиш керак эди. Болтаевга ишониб, участкаларнинг йиғилишларида кам бўлар, кишиларнинг юрагида нима бор, ишни қай йўсинда олиб бориш учун қандай янги фикрлар тугиляпти — ҳуллас, буларнинг ҳаммасидан олисда юрар экан. Йўқ, бошлиқ иложи борица омманинг орасига ичкарироқ кириши, улар билан ҳамжиҳат бўлиши лозим.

Мана бугунги гаплар умумий мақсад йўлида кишиларда зўр интилиш ҳукмронлигини яна бир марта исботлаб берди.

...Ҳамма тарқаларкан, кабинетдан энг охирида чиқиб келаётган Латифжоннинг елкасига аста Болтаевнинг қўли тушди.

— Сен қол, кейин ўзим машинада олиб бориб қўяман,— деди у бирданига сенлашга ўтиб,— бафуржа гаплашиб олишга тўғри келади.

— Мотоциклизм бор... Моҳидилни бирга олиб кетишим керак.

— Хўжаназар ака билади-ку минишни? Ўша олиб кета қолсин, хўп де!— Сўнг секретарни чақириб, Латифжоннинг бу ерда қолишлиги ҳақида Хўжаназар ака билан Моҳидилга айтиб қўйишни буюрди.

— Хўп, де, дўстим,— деди Ҳошим яна унинг елкасига қоқиб қўйиб,— иш юзасидан қанча тортишиб олишмайлик, ишдан кейин яна эски дўстлигимизча қолишимиз керак. Хизматни шахсий муносабатларга аралаштириш иссофдан эмас, нима дейсан, хўп де.

Дониёров бирпас индамай турди-да, кейин унинг кабинети томон юрди.

Бош инженернинг кабинети ҳам кенггина, трест бошлигиникидан қолишмас, фақат фарқи шуки, қизил духоба алвон ёпилган «Т» шаклидаги узун стол ёнларига стул эмас, креслолар терилган. Чинни товоқда чойнақ, чойнақ атрофига эса бир хилда чиройли майда пиёлалар тўнтариб қўйилган.

Ҳошимжон юқорига ўтиб, ўз ўрнигамас, балки Латифжонга қарама-қарши ўтирди.

— Биласанми,— деди у икки қўлини стол устига узала қўйганича,— айниқса, кейинги пайтларда муносабатларимиз юзини қор босиб қоляпти, музлаш бору, эришдан дарак йўқ, хўп де...

Латифжон орқага — кресло суянчигига ўзини ташлаб, илтифотсизлик билан жилмайди.

— Яна қувлик қиялсан-а!— деди у ҳам сенсирашга ўтиб,— эсингда бўлса, бу гапни бундан икки ой бурун ўзим сенга айтгандим. Ўшанда мени менсимай тескари ўғирилдингу, кетавердинг. Танангга бир ўйлаб кўрдингми, муносабатларимизнинг бузилишига ким айбдор? Ўзингнинг манманлигинг, қайсарлигинг эмасми, Ҳошим?

— Қўйсанг-чи, бу гапларни,— Ҳошим очилиб кулди-ю, лекин бу кулгиси қалбаки чиқаётганлигини ўзи ҳам сезиб қизара бошлади.— Яна уришнб қоламиз худди. Яхшиси, хўп дегини-да, бир бошдан уша кашфиётининг тўшунтириб бер.

У яна «кашфиёт» сўзига урғу берди.

«Ҳа, яна ўзингни гўлликка солялсан,— деб ўйлади Дониёров, шон-шухрат ҳаётининг йўқлиги. Ҳақмасини эшитган сан. Энди мени еш бола фаҳмлаб, қулимга хуросқанд тут қазмоқчи бўлялсанми? Йўқ, оғайни, ичингни нима кемираётганини сезиб турибман. Майли, гапириб берай, истасанг, ўн марталаб, юз марталаб, минг марталаб гапиришга ҳам тайёрман!»

Дониёров энгашди-да, бармоқлари билан стол устига ҳар хил чизиклар тортиб бор фикрни баён қила бошлади. У шундай берилиб сўзлар эдики, ҳозиргина пешанаси ва кўз атрофларига чизик тортган ажинлар тахи ҳам аста ёйила бошлади. Ҳошим суҳбатдошининг қалбидаги фикрларини биринчи бор берилиб тинглаётгандай ўтирар, аҳён-аҳён савол ҳам ташлаб қўярди. Аммо ички дунёсида ғайирлик ҳисси куртак отиб, барг ёзаётганидан ўзи ҳам ўнғайсизланар, ҳадиксирар, бошқача жўшқинлик билан сўзлаётган Латифжонга бу сирни сездирмасликка уринарди.

— Буни ўзим учун, шон-шухрат ортириш учун қилаётганим йўқ,— давом этди Дониёров,— балки мана шу қурилишнинг осон ва тез битишини кўзлаялман. Сен буни бош инженер сифатида қўллаб-қувватларсан, ёрдам берарсан, балки ўзинг бош бўларсан дегандим. Унинг ўрнига... Ҳа, қўй-э!..

Ўшанда ўзинг кимсану, таклифинг нима бўларди дегандай жеркиб ташладинг, уришиб қолдик. Мана энди ҳаммасини бошдан-оёқ қайта гапиртириб ўтирибсан.

Ҳошим ўрнидан туриб папирос чекиб олди. Латифжон эса муддатдан фойдаланиб, бош инженернинг бўлак камчиликларини ҳам очиб ташлашга жазм қилди. Албатта, дўст сифатида. Дўст — дўстнинг ойнаси, дейдилар-ку. Унинг камчиликларини энг яқин кишиси айтмаса, ким айтади ахир.

Болтаев қурилишда ўзини яккаю ягона арбоб қилиб кўрсатади. Унинг измидан чиқишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Одамлар билан муомала қилишини-ку, асти қўяверасиз. Ҳеч кимнинг ёши ва обрўсини ҳам юз-хотир қилмай истаган жойда қўполлик билан шарт-шурт дилини сиёҳ қилиб кетаверади. Кимга керак бунақа ҳукмронлик усули. Агар одамлар унинг шу нуқсонини очиб ташламаётган бўлсалар, бу фақат ҳайиқаётганликларн ёки маъмурий ходим билан муносабатлари бузилиб қолишидан қўрқаётганликлари учун эмас, балки бошлиқни расмий жиҳатдан ҳурматини сақлаш, обрўсига путур етказмасликдан, холос. Наҳотки, буни унинг ўзи тушунмаса. Бунақада киши узоққа бормайди-ку. Қайта-га, бора-бора сўққабошдай ёлғизланиб қолиши турган гап. Кимга ишонади у? Министрликда хизмат қилаётган акасига-ми? Катта гапиришлари ҳам ўшанга орқа қилиб бўлса керак-да.

Латифжоннинг эҳтирос билан огоҳлантиришлари унинг дилига сокин гўлгула шарпасини тўка бошлади. Дўстининг гапларини у ўзича тушунди. «Бу ҳам жанг эълон қилиш учун берилган сигналмикин,— деб ўйлади у.— Мен билан яхши чиқишсанг чиқишдинг, бўлмаса ҳаммани сенга қарши қўйиб, тумшугингдан илинтираман, демоқчимикин? Ҳар қалай, эҳтиёт бўлган маъқул. Акс ҳолда, бу ихтилофчининг қўлидан ҳар нима келади. Томиримга болта уриб ўрнимни эгаллаш пайданмасмикин? Йўқ, чучварани хом санабсан, бола, мен ҳам бўш келадиганлардан эмасман. Менга мушт кўтаришингдан олдин ўзингнинг қаншарингга тушириб қолмайсин тагин!»

Ҳошим шундай деб ўйлади-ю, аммо унга сир бой бермади. Гўё Латифжоннинг маслаҳатомиз гаплари остида ўзини эриб кетгандай қилиб кўрсатди.

— Қўй, оғайни,— деди у тажангланганлигини яширолмай,— мен ҳам ёш бола эмасман-ку. Ҳаммасига тушунаман. Аммо мана бу сахро одамни шунақа дағаллаштириб қўяркан. Битта мен эмас, ҳатто сенинг ўзинг ҳам қўполлашиб қолдинг, ортиқча гап кўтаролмайсан. Институтда сендан ювош бола йўқ эди. Мана энди салдан-салга асабинг қўзғайди, хўп дегин! Мен ҳам шундай. Агар кишиларга баъзи-баъзида пўппи-са қилиб қўйсам, бунн сен ўзингга олмаслигинг керак. Раҳ-

барлик қилишнинг ўзига хос шунақа усуллари бўлади-да. Бошингга тушмаган — билмайсан.

Латифжон мийиғида кулиб қўйди: «Гўдаксан-да, гўдаксан!— деди ичида.— Гапларингдан латта иси келади-я! Раҳбарлик қилишнинг ўзига хос усули эмиш. Сендақа донадан ўргилдим-ку. Ҳақиқий раҳбарликни билмас экансан!»

Ҳошим суҳбатдошининг фикрини сезгандай яна гапга оройиш беришга ошиқди:

— Ке, майли, гап бошқа ёққа бурилиб кетяпти. Ҳалиги кашфиётинг масаласига келайлик. Тўгрисини айтганда, ақл-заковатингга қойилман, оғайни. Бу таклифнинг мушкулланиш-ни осон қилади, ҳўп де!

Бош инженер уни бирдан кўкка кўтара бошлади. Таклифи бўйича қанча кубометр бетон тежалиб, қанча давлат пули жамғарилиб қолишини ҳам ҳисоблаб чиқди. Унинг гаплари нақадар таъсирли, шу билан бирга ҳаяжонли ҳам эди. Аммо бу ҳолат узоқ давом этмади.

— Шундайку-я,— деди у.— Масаланинг бошқа томонини унутиб қўяяпсан шекилли, дўстим. Бу таклифнинг менга маъқул бўлгани билан, бошқаларга дарров ёқиб тушади деб ўйлайсанми? Мен министрликдагиларни, бош лойиҳанинг асосий авторларини кўзда тутяпман. Бунинг устига бош лойиҳа юзта чийриқдан ўтиб тасдиқлаб қўйилган. Шундай экан, тасодифан дунёга келган кичкина бир аниқликка кўлок бериш учун кимнинг вақти бор? Бунинг устига шу янгилигинг кичкина исбот талаб қилмайди. Исботларинг билан бир кун уни бир кун бунинг ишотиришининг керак. У ёққа югур, бу ёққа югур билан вақтинг утатиб, қанчалар санки, канал битиб, ишга тушиб кетибди. Мен бу ёғини ўйлаяпман. Бизни эса қурилишнинг бугунги тақдири қизиқтиради. Тезроқ қолоқликдан чиқиб олишимиз керак. Сен ҳам участкангни янги изга солиб юборишни ўйлашинг керак. Бунинг ўрнига фақат ўша ўй-хаёлинг билан банд бўлиб қолгансан. Ахир мен бош инженер бўлганимдан кейин ишга давлат нуқтаи назаридан қарашим керакми ё йўқми? Буни ҳам тушун-да, оғайни!

— Хуллас, менинг айтганимни қилу, ортиқча машмашаларингни йиғиштириб қўй, демоқчисан-да? Ахир бу таклифим қурилишни фақат қолоқликдан чиқарибгина қўймай, жадаллаб кетишига ҳам йўл очиб беради-ку! Шунингдек, коллективнинг қуриш, яратишга бўлган иштиёқини ошириб юборади. Оддийгина мутахассиснинг бажараётган кундалик ишида ҳам фан ёрдамга келиши мумкинлигига ишонч ҳосил қилади. Ўйлаб қара-я, ахир одамларда илмга ҳавас уйғонса, марказий лабораториялар, эксперимент тажриба участкалардагина эмас, мана шу биёбон қўйнида ҳам ҳақиқий ижод билан шугулланиш мумкинлигини исбот қилиб берсак, ёмонми?

Бу хилдаги гаплар Ҳошимнинг серҳадикликда қотган хактерига таъсир қилмас, қайтага энсасини қотирарди.

— Нима деяпсан, тентак? Трассани институтга тенглаш-тирмоқчимисан? Ҳар бир жойнинг ўзига хос мўътабар қондалари бор. Буни унутма. Шу қондадан четга чиқиш жиноятдай гап. Ўзингча донишмандлик қилавермасанг-чи ҳадеб. Ахир сенга қулоқ соладиган бўлсам, элбурутдан каллам кетади-я. Бу ерда ҳар ким ўзига топширилган вазифани бажариши керак. Илм, фан, ижод деган гаплар ўша институт лабораториясига хос. Қўй, унақа сафсаталаринг билан кишиларни асосий ишдан чалғитма!

— Шамолни қафасга солиб қўёлмайсан барибир!— дангал ҳужумга ўтди қип-қизариб кетган Дониёров,— мен «чалғитма»ганим билан уларнинг ўзлари бугун бўлмаса эртага «чалғиб» қолишса нима дейсан? Ахир трассадаги ҳаёт шуни тақозо қиляпти-да. Бош лойиҳадаги нуқсонлар ўз-ўзидан кўриниб қоляпти. Ҳар қадамда бир чалкашликка дуч келямиз, ўйлаб қара-я. Борди-ю, бош лойиҳагагина амал қиладиган бўлсак, ишнинг охири вой бўлади. Эртага бизга раҳмат демайдилар, қайтага кўршапалаклар, калтафаҳмлар, деб мазах қилишлари турган гап.

Ҳошим хахолаб кулди.

— Нима бало, бош лойиҳа авторларида қасдинг борми дейман! Уларнинг кимлигини биласанми. Ўйнашмагин арбоб билан, арбоб урар ҳар боб билан! Тагин абжағимиз чиқиб юрмасин. Менга қара, тирноқ орасидан кир қидириш ичиқораликнинг ўзгинаси. Ке, қўй, беғалва бошингга ташвиш ортириб нима қиласан?

— Қўрқоқлик ҳам эви билан-да! Кир қидириш эмиш... Қанақасига кир қидиряпман?

— Давлат ишларини таҳлил қилиш кир қидириш эмасми? Лойиҳани давлат тасдиқлаган ахир! Менга қолса унда ҳеч қандай нуқсон кўрмайман. Чунки мен коммунистман, ҳўп де! Партиямизга маъқул тушган қўлланмада бирорта нуқсон бўлишини тан олмайман. Унинг топшириги менинг учун қонун, ҳеч иккиланмай бажариш эса менинг асосий вазифам! Сенга ҳам шундай маслаҳат берардим, тухумдан чиқмаган донишманд!

Улар жим ўтириб қолдилар. Биринчи бўлиб жимликни Дониёров бузди:

— Ғулом акага ҳам худди шундай деган экансан!

Дониёров шундан кейин ўрнидан туриб кетмоқчи бўлди.

— Яна Ғулом аками? Гапни бошқа ёққа бурма. Унинг гапини эшитдинг-ку, ҳали?

— Ўзингни гўлликка солма!— ярим йўлда тўхтаб, қайрилиб қаради Дониёров.— Беозор бир кишининг тўғри таклифини маъқуллаш ўрнига, огзини очирмайдиган қилиб қўйибсан.

— Менингча, ҳар қанақа зеҳни пўстак донишмандлик қилаверса, лаббай, деб ишонаверишим керакми? Ғулом ака қотиб қолган одам, шунчаки менинг ҳимоямда қимирлаб турибди-да. Мендан бошқаси аллақачон унинг думини туккан бўларди. Оламга машҳур бўлган Даниловичдай олимнинг ғоясини таҳлил қилишига йўл қўймайман!

— Ҳа, энди тушундим дардингга, сен Даниловичга хушомадгўйлик қиляпсан. Ҳа, сенга қийин. Сенга ачинаман. Лекин шуни билиб қўй, инсоннинг фазилати унинг мансабида эмас — ташаббусида, ўйлаб қара! Чолни хафа қилиб қўйишдан қўрқасан-да!

Профессор Даниловични институтда ҳамма «чол» деб юритарди. У Ҳошим билан Латифжонни ҳам ўқитган, айниқса, Ҳошим учун муборак устоз ҳисобланарди.

Профессор айни вақтда Қизилқум канали қурилиши лойиҳасининг бош автори ҳам. Ҳошим ана шу кишининг тавсияси билан бош инженерлик вазифасига тайинланган ва бундан Латифжон хабардор эди.

— Ахир сен фақат содиқ шогирдгина эмас, инженер ҳамсан-ку!— Пинҳон ҳаяжонга тўлиб гапирди у,— инженер деган қатъиятли бўлиши керак, ахир! Ҳамма нарсага кўр-кўрона эмас, очиқ кўз билан, соф виждон кўзи билан қараш зарур! Яна бу кишим бўлажак олим эмишлар! Ўйга...

— Биласанми,— деди Ҳошим ғижини,— мен сендақларга ҳисоб бериб ўтирмайман. Сенинг вазифанг менга ақл ўргатиш эмас, бўйруғимни бажариш, тамом!

... Ҳошим ҳам бўйруғини гаплатишиб, бундан бу ёқ ҳамманинг олдида ади-бади айтишга олмади. Бўйғимизга ҳалал етказиб қўймасликни келишиб олармиз, деб ўйлашган эди. Шунинг учун бир-бирларига бўлган ғаразгўйликларини ҳам яширишга, ўзларини босишга уринишган, лекин ана шу уринишларини бир-бирларга сезиб қолиш билан яна баттар қизишиб кетган эдилар.

— Мен биринчи галда виждоним бўйруғига қулоқ соламан,— деди Латифжон,— сенинг бўйруғингга эмас!

— Ундай бўлса, туёғингни шиқиллатиб қол қурилишдан!

— Э, йўқ, мени осонгина кетказиб бўлибсан, оғайни, ўйлаб қара. Бу ердан ташаббускорларга тўғаноқ бўладиганлар кетаверсин.

Ҳошим бақувват муштумини столга гурс этиб урди.

— Қим тўғаноқ? Менми? Мен — бош инженер-а? Мен коммунистман-а?

— Коммунистликни пеш қилаверма ҳадеб!— бўш келмади Латифжон ҳам,—бу ном кўкрагига мушт уриб, чиранавериш учун берилмайди. Унж ардоқлаш, пок тутмоқ керак!

Ҳошимнинг ранги ўлик тусини олди, оёқларигача қалтироқ турди.

— Жўна!— деди у овозида хирилдоқ туриб, - жўна менинг кабинетимдан!

Дониёров истеҳзо билан кулди.

— Тавба,— деди у эшик олдида турганича,—экин ичида гумай ҳам битмай иложсиз экан-да. Хотиржам бўл, говлаб кетмай, юлиб ташлашлари ҳам мумкин. Хайр, мен кетдим!

Эшик тарс этиб ёпилди.

Болтаев чўчиб тушгандай ялт этиб қаради-ю, ўрнига чўкди. Папирос қутиси ҳали муштуми билан урганда стол устидан сакраб чойнак-пиёлалар турган жойгача кетиб қолган экан. Асабдан қалтираган қўлларини чўзиб уни олди-ю, аммо очолмади.

Нима қилсин, мени ҳақорат қилди деб, Латифжон устидан шикоят ёзсинми, масалани партия мажлисига қўйсинми! Нуфузли бир ходим бўла туриб, биқинни ёрадиган гапларга қўл силтаб қўяверсинми ё? Йўқ, эгри калтакка эгри тўқмоқ, дейдилар. Болтаев кимлигини энди кўрсатади. Шундайку-я, лекин Дониёровнинг ҳам ҳимоячилари чиқиб қолиши мумкин-да. Бир йўлини қилиб, думини тугиш керак эди асли... Тўғаноқ эмиш-а... Ҳа, сендақа лўттибозни... Билафонлигинг бошингга етса, ўзингдан кўр энди. Сенинг ўрнингга тажрибасиз бўлса ҳам ёшлардан тайинлайман, хўп де! Бошқа илож йўқ, ҳа, бошқа илож йўқ!

Болтаев уйига келди-ю, хотини иситиб берган овқатга қиё боқмади ҳам. Фақат тезроқ ўрин солиб беришни буюрди.

Токчадаги занг урадиган юмалоқ соатнинг мили ҳали ўн рақамига етгани ҳам йўқ. Болаларининг бири финший бошлади. Бу — юрагига қил сиғмай турган отанинг жонини ҳалқумига келтирди-да, жеркиб ташлади. Кейин ётиб олди. Аммо ҳадеганда кўзига уйқу келавермас, қайтага дилини алам кемириб, ажриққа ағанагандай тўлғанарди, холос. Орадан бир соат ўтгач, чой сўради.

Эри хўриллатиб иссиқ чой ичар экан, Маҳмуда унинг икки чаккасига тўзғиб тушган сочларига, ариқча каби парқи атрофидаги икки-уч оқ толаларга тикилиб ўтирди. Бир вақтлар ана шу сочларни бармоқлари билан тараб ўйнашни, ҳозиргидай чой ичаётган пайтда эрининг орқасидан келиб аста ўпиб қўйишни ёқтирарди. Энди-чи?

Маҳмуда ёлғиз қолган чоғларида ўша дамларни эслаб кетади. Ҳа! Улар фақат хотирада қолди, холос.

Мактабда ўқиб юрган йиллари бирор таниш қизнинг ўнинчини битирибоқ турмушга чиққанини эшитганда, эрмак қилиб, ундан куларди. «Қаёққа шошиларкин, мунча уй бекаси бўлишга ошиқишмаса, аввал ўқиб, олим бўлиб олмайди-ми?» Лекин ўшанда бундай савдо ўз бошида ҳам борлигини хаёлига келтирмаган эди. Унинг устига эрга чиққандан сўнг бир йил ўтар-ўтмас, тўнғич боласи тугилди-ю, бутунлай оёқ-

У оғзини тўлдириб фан кандидати бўлиб олса нима қилишадими, доктор бўлиб олса, қарда яшашларигача ҳикоя қилиб беради.

Маҳмуда содда бўлмаса, шу гапларнинг ҳаммасига лаққа тушиб, ишониб юрибди-я, лекин буларнинг ҳаммаси унинг шухратпарастликка мосланган елканини шишириб бораётганини билмас экан. Фақат кўнгли тоғдай кўтарилиб, ўзини ниҳоятда бахтли ҳис қиларди, холос. Шу туфайли эрининг ишлаши учун барча шарт-шароитни яратиб бериш пайдан бўлар, ҳар хил майда-чўйда гапларни эса бошидан ошириб ташларди. Лекин кунлар ўтиши билан Ҳошимдаги ўзгариш кўзга ташлана бошлади. Езув-чизувлари илгаригидай давом этмас, фақат эса келгандагина каравотга ётиб олиб китоб қарар, камдан-кам стол ёнига ўтирарди. Бу албатта хотинини ташвишга солмай қўймасди. Наҳотки, бутун орзулари рўёбга чиқмай қолиб кетса? Унинг устига эри уйга ҳам ичиб келаётган, қилдан қийиқ ахтариб, жеркиб ташлайдиган бўла бошлади. Фалончининг хотини у ерда ишлайди, пистончининг хотини артелга раис, сен бўлсанг пол ювувчиликдан бошқа нарсага ярамайсан, пешанам шўр бўлмаса сендай саводсизга уйланармидим, деб таъна тоши ёғдираварди. Бундай гапларга қайси аёл тоқат қила оларди дейсиз? Аммо Маҳмуда тишини тишига қўйиб ҳаммасига чидарди-ю, ҳеч ким йўқлигида юм-юм йиғлаб оларди. Айниқса, Туябулоққа кўчиб келганларидан кейин кўп ўйлайдиган бўлиб қолди. Ўша маҳал ўқишдан қолиб кетганлиги, қозон-товоқ билангина машғул бўлиб, ҳақиқий ҳаётдан орқада қолганлиги учун ўзини ўзи койир, эри олдида эса бир гуноҳ қилиб қўйгандай ҳис қиларди доим.

Шундан кейин ўзича план тузди. Болаларини боғчага жойлаб, бирор иш топса, ҳар қалай, уйда сиқилиб ўтиргандан кўра одамлар билан бирга бўлади. Ҳар хил кўнглил хижилликларни унутади-ку. Ҳа, шундай қилгани маъқул. Ҳаётини қайта қурмоқ учун аввал шу ҳаёт чархини айлантираётган чархнинг бирорта кичик винти бўлиб олиши керак-да ўзи ҳам.

Ишқилиб, умид учқунлари ўчмай, узоқдан бўлса ҳам йилт-йилт кўзга ташланиб турганидан мамнун эди у. Бироқ худди шунинг устига мактабдоши Моҳидил келиб қолди. У олий ўқув юртини битириб, қурилишга келибди. Бахти кулган қиз экан, бошқалар учун зарур эканлигини юракдан ҳис қилиб юради энди.

Худди шуни ўйлаб туриб уйда ўтириб қолганидан яна хижолат чекди. Мактабда дарс бераппман, деб уни алдади. Бу ҳам майлику-я, негадир ўша кундан бошлаб шундоқ ҳам безовта ҳаёт оқими бирданига чайқалиб кетди-ю, ўзи кечираётган турмушини четдан туриб Моҳидил кўзи билан кузатадиган бўлди. Йўқ, бу ҳолда узоққа бориш қийин. Уни ал-

батта ўзгартирмоқ керак. Борди-ю, шу ҳақда эри билан гаплашиб олса-чи?

У юрагига тугиб қўйган барча дард-ҳасратини тўкиб солишга фурсат излай бошлади.

Мана ҳозир ҳам эрининг тўзгиган сочларига тикилиб ўтирибди-ю, лекин негадир ичидагиларни тўкиб солишдан ҳайиқяпти. Бу ҳайиқиш алами эса томоғини гип бўғмоқда гўё. Бир вақтлардагилар сингарин ана шу бошни бағрига олса, сочларини ўпса, эркаласа-ю, аста гап бошласа... Йўқ, бунга қурби етмаяпти. Нега шундайлигига ўзи ҳайрон.

— Чойдан қуй!— эри кўпдан бери ишга узатиб турганини сезмаган экан. Дагал эшитилган бу овоз уни чўчитиб юборди.

— Мазангиз йўқроқми?— савол берди у атайин орадаги ноқулай жимликка зарба бермоқчи бўлиб. Бироқ саволи ўзига ноўрин сезилди шекилли, яна қизариб кетди. Ҳошим индамай тескари ўгирилиб ётиб олди. Унинг калта-култа нафас олишидан ухлаётганлигини ҳам, уйғоқлигини ҳам билиб бўлмасди.

Маҳмуданинг эса юраги тўлиб кетди. Бир нафасдан кейин бошини кўрпага чирмаб олганича пиқ-пиқ йиғлай бошлади.

III

Ҳошимнинг диссертация темаси ирригация ишоотлари қурилишига ҳеч қандай алоқаси йўқ эди. Устози профессор Даниловни ўз шогирдини кибиятати йиғит эканлигини мақтар, у билан фалсафаларни ҳам, (ҳанм билди деисиз, балки бу гапларни Ҳошимнинг ўзи тарқатгандир.)

Чол азатдан сергап, лекция пайтида булбулгўё бўлиб кетар, табиатида эса бировни мақтайдиган хислати йўқ, қайтага шунча одамларни ёқтирмасди ҳам. У ҳар бир дақиқанинг қадрига етар, дарсга лекциясини коридордан бошлаб ўқиб кирарди. Шу туфайли унинг дарси бошланиши олдидан доим аудитория эшигини очиқ қолдириб, студентлар лекция ёзадиган дафтарларини очиб, тайёр ҳолда ўтирардилар.

Профессорнинг сўзларида бирор қўрслик, кескинлик ҳам йўқ эмас. Аммо ҳамма бунга ўрганиб кетгани учун эътибор бермай қўйишган. Унинг Ўзбекистондаги қумлик ерларни сугориш масаласига доир бир қанча қалин-қалин китоблари ҳам нашр қилинган. Сув хўжалиги министрлиги техника советининг фахрий аъзоси, Қизилқумда улкан сув ишооти қурилиши учун тузилган лойиҳанинг бош автор сифатида ҳам обрўси кичкина эмас. Хуллас, Иттифоқимизнинг мумтоз арбобларидан бири ҳисобланади. Академияда ҳам бирор йиғилиш, кенгаш йўқки, профессор қатнашмаган, сўзга чиқмаган бўлсин. Унинг лекциясини тинглаш, китобига автограф ёздириб олиш ҳар бир фан ихлосманди учун фахр.

Унинг юриш-туриши, кафедра олдида сўзлаш усулларига тақлид қилувчилар ҳам кўп. Худди шундайлардан бири Ҳошим ҳам доим у қатнашган илмий кенгашлардан қолмас, иложи борича унга яқинроқ юришга, атрофида гирдикапалак бўлишга ҳаракат қиларди. Ҳатто дарсдан кейин профессорнинг портфелини кўтариб уйигача кузатиб қўйиш билан завқ оларди. Ахир кўчада унинг ким билан кетаётганини кўришлари, унга ҳавас қилишлари керак эди-да. Ҳошимнинг бу қилиқларидан баъзилари кулишса, баъзилари ҳақиқатан ҳам унга ҳавас қилишар, шундай нуфузли арбобнинг этагидан маҳкам тутдим, демак, узоққа боради, деб қўйишарди.

Ҳошим ўз келажагини олдиндан кўраётгандай, узоқни мўлжалга олиб астойдил интилаётгандай қилиб кўрсатарди ўзини. Рост-да, бора-бора академик бўлиб кетмаса нимайинмиш. Генералликни ҳавас қилмаган солдат солдатми ахир!

Дунё ари уяга ўхшар экан. Ғивпр-ғивпр қиласан, кира-сан, чиқасан, уринасан, суринасан, бол йиғасан. Сен йиққан болдан қавм аҳли баҳра топишини ўйлайсан. Шу ўйнинг билан ўша уяда ўрнинг бор, мақсаднинг, қувончинг, фароғатинг бор. Азиятсиз бол тотмоқ — турмуш кечирмоқнинг муқаддас қонунларига хилофдир. Аммо Ҳошим бундай қонунларни тан олмайди. Балки осонроқ йўл билан тезроқ лаззатга эришмоқ пайдан бўлади у.

Ўзи жуда яхши кийинар, бунинг устига бўш вақтларида кинотеатрни канда қилмасди. Келишган қизларга гап отишга, улар билан чақчақлашиш, танца қилишга келганда унинг олдида тушадигани йўқ. Ишқилиб, у ўзидан ўзи рози, ўзидан мамнун одам.

Бу соҳада Латифжон анча нўноқ кўринарди. Институтга студентлик давридан ёши бир оз ўтиб қолган пайтда келди. Офтобда пишиб, ҳабашдай қорайиб кетган, бунинг устига Ҳошимдай ўзига зеб бериш, чиройли кийимларга ҳам эътибор бермай қўйган эди. Институтга кириб олиш эса ҳаётида энг катта мукофот ҳисобланарди унга. Шу мукофотга эришди. Аммо ўзлаштиришлардан қийналар, сессия вақтларида имтиҳонлардан аранг икки баҳодан қутулиб қоларди. Бу жиҳатдан Ҳошим сингари саботли студентларга ҳавас қилар, нимагадир унинг иши юришиб, ҳар қандай қийинчиликлардан хамирдан қил сугургандай осонгина қутулиб кетишига ҳайрон бўларди. Баъзан уларга ҳасад қилса, баъзан ўзининг эпсизлигидан газабланарди ҳам. Фақат ўз касбига хос — асосий фанлардангина ўзлаштириш енгилроқ кўчарди, холос. Бошқаларидан оқсар, китобий гаплар, формулаларни сингдириб олишга қийналарди. Ишлаб чиқаришда, Мирзачўлда юриб, назарий билими моғорлаша бошлаганини сезмаган экан. Фан, назарий тадқиқотлар ўсиб кетибди. Шунинг учун эртаю кеч кутубхонадан чиқмас, оддий масалалар устида

ҳам соатлаб ўтирар, энг осон йўл турганда, аллақандай чакalakзорларда адашиб юргандай ҳис қиларди ўзини.

Бундай пайтларда тенгқурлари истироҳат боғларига, қизлар билан танцага ёки таниш-билишларнинг тўй маросими, туғилган кунини нишонлашга кетишарди. Ҳатто баъзиларнинг тагида шахсий машинасигача бор. У бўлса бошини китобдан кўтармас, кечаларни мижжа қоқмай ўтказганлари ҳам бўлар, ҳаёт қонунларини, ҳали дунёга келмаган, борди-ю, дунёга келса жамият учун зиғирдай фойда етказадиган жумбоқ сирларини билишга уринарди. Баъзан кассада бир мириси йўқ, емиши қоқ-қуруқ нон, икки тўғрам колбаса, икки чақмоқ қанд. Буни кўриб ҳалиги шахсий машинаси борлар кулишар балки...

Майли, кулишса кулишаверсин. Барибир уларнинг бахтиёрлиги текинга ҳам керакмас сенга. Чунки бу қийинчиликларнинг ўзига хос лаззати бор, келажагинг ёрқин. Ана шу умид ҳам катта бойлик, шахсий машинадан қимматроқ туради.

У шундай деб юпанарди-ю, аммо Ҳошимнинг баъзи-баъзида қўрс гапириб қўйишларидан ранжирди.

Аввалига Ҳошим Латифжонга анчагина қатъиятли, ростгўй ўртоқ сифатида кўринган эди. Ҳатто биринчи курсдаликларида Латифжон унга ихлос қўйган, дўст бўлса арзийдиган йилни экан деб ҳам юрарди. Шунинг учун ўзини яқин тутар, билмаганларини сўрар, маслаҳатлашарди. Баъзан Ҳошимнинг ўзи ҳам унинг олдига келиб:

Бўлди, бас, миянгни сичтаверма, дорди ҳамкурсини китоб мутумасан устида кўрс, бутун ошмаганшини эртага билиб оласан, тур, мулла бўламан, деб жонни жабборга бераверишнинг хосияти йўқ, дўстим, хўп де!

Шундан кейин бирор ёққа кетардилар. Бирорта таниш қизиникига олиб бориб, Ҳошимжон пластинка қўйдириб берарди.

Лекин бу узоққа бормади. Латифжон аста-секин ундаги энг ярамас хислатларни зийраклик билан сеза бошлади. Салдан-салга бировни ёмонлайдиган, менсимайдиган, кимнингдир пашшадай айбини туядай қилиб гапираверадиган, бунинг устига, худбин ҳам экан. Худди эрта-индинга ажойиб янгиликлар ижод қилиш билан оламни ҳайратга солиб юбораётгандай ўзини қўярга жой тополмасди ҳеч. Аллақандай ғоялари билан бошқалардан олдинда, ҳозирнинг ўзидаёқ келажакда яшаётган одам қилиб кўрсатарди. Миясида нималар йўқ дейсиз. Ҳали етилиб, бирор шаклга кирмаган муаммолар жуда кўп. Аслида эса уларнинг бирортасини амалга ошириш у ёқда турсин, унга қайси томондан ёндошишни ҳам билмайди. Бировдан бир нарса сўрашни эса ўзига ор деб билади. Бирор киши билан оралари бузилиб қолса, унинг устига бутун маразликларни ёғдираверади.

Шунақа одамга бирор мансабни ишониб топширишнинг ўзи хатодир. Чунки у истеъдодсиз истеъдодли эди. Ҳамма нарсани осон йўл билан ҳал қилишга уринар, охири эса нима бўлиши билан иши йўқ. Осон йўл тополмаса, ҳақиқатнинг абадий қонунлари айбдордай турмушдан нолий бошлайди. Кимлардандир нуқсон қидириш, олижаноб фикрларга ғов бўлиш ва ҳатто жон-жаҳди билан уни чалиб йиқитишдан ҳам тоймайди. Бировнинг юзага чиқаётган ҳар бир янгилиги сохта, истеъдоди шубҳали ва сариқ чақага арзимайдиган бўлиб кўринади.

Худди мана шундай иллатларини сезгандан кейин Латифжон ҳам ундан ўзини торта бошлади. Охири оралари ҳам бузилиб қолди.

Ҳошим унга терс ўгирилиб олганидан сўнг кўпчилик ичида уялтира бошлади. Айниқса, курс йиғилишларида сўзга чиқиб: «Биз биринчилик учун курашяпмиз. Курсимиз энг илгор курслар қаторида бўлиши керак. Лекин орамизда айримлар борки, уларга гап таъсир қилмас экан, таъна ҳам! Қачонгача араванинг ғилдирагига танда бўлиб юришади...» деб, таъна тошини ёғдираверарди.

Латифжонга қолса танда бўлгиси бормиди. Кимнинг юқори баҳода ўқигиси, оширилган стипендия олгиси келмайди ахир? Бироқ нима қилсинки, билиш зарур бўлган нарсалар кўп, ўқитувчиларнинг талаби ундан зўр. Шуларни била-кўра туриб Ҳошимнинг ногора қоқавериши инсофданми?

Бир куни Латифжон институт ҳовлисида консектдан бош кўтармай ўтираркан, бирдан қаршисидаги хиёбондан кулги эшитилиб қолди. Қараса, Ҳошим иккита келишган қизни қўлтиқлаб ўтиб кетаётган экан. Нега кулишади. Балки у қизларга Латифжон ҳақида бирор кулгили гап айтдимикин. Бу унинг қўлидан келади. «Кўрдингми, сен миянгни эговлаб ўтирибсан, мен бўлсам, ялло қилиб юрибман», дегандай унга назар ҳам ташлаб қўйди.

Латифжон зил кетиб, ўтирган ерига маҳкамроқ чўкди.

Уша пайтлар факультетда қизларнинг кўнглини овлашда ҳам Ҳошимнинг олдига тушадигани йўқ эди. Айримлари уни энгилтак деб санашса, айримлари қойил қолишарди. Шунга бўла қизларни «қармоққа тушириш усуллари» ҳақида оғиз кўпиртириб гапиришини қўймасди.

Аёл кишининг кўнглини овлаш, эр кишининг маҳоратига боғлиқ эмиш. Астойдил уринса ҳар қандай манман деганни ҳам қўлга қўндириши, севилиш, хоҳлаган вақтида осонгина ундан қутулиб кетавериш мумкин эмиш. Аёлнинг эса умиди поймол бўлиб алданганини сезгандан кейин фиғонга келиши, ўзини изтироб алангасига ташлаши билан иши йўқ. Мендан кейин дунёни сел босиб кетсин, деган экан бир доғули.

Ишқилиб, у ўзига ҳаддан ишонган йигит эди. Урғочи товуслар кўзни қамаштирувчи жилвагар думларини елпиғич-

дай ёйиб, хиёбонда қандай мағрур юрсалар, Ҳошим ҳам эр бўлиб тугилганидан шунчалик мамнун ва мағрур эди. Унингча, эркак киши ҳар иарсага қодир, ҳар нарсани енга олади, кўнгли истаган нарсани қилишга ҳақли. Аммо хотинларники чегараланган эмиш.

Шундай одам ҳам барибир охири биттасига уйланиб қолганлигига Латифжон ҳали-ҳали ҳайрон. Мана икки боланинг отаси бўлибди, гулдай хотини бор, аммо ҳамон аёллар ҳақидаги ўша фикрларидан воз кечмаганлигини Латифжон билмасди.

Ҳошимнинг ўша пайтлар факультет фахри деб ном олишига асосан, бир-иккита мухлислари сабаб бўлган эди. Улар лекциялардан пухта конспект олишга ёрдам қилишар, илмий конференцияларга тайёргарлик кўришида у билан жон куйдириб ишлашар, Ҳошим эса фақат улар тавсия этган қўлланмалардан бир қатор цитаталарни ёддан ўқиши, бурро-бурро гапира билиши билан олқишга сазовор бўларди. Имтиҳон пайтларида ҳам ўша мухлисларининг хизматига суянардди. У билетдаги саволларни қоғозга тушириб берса бас, бир неча минут ичида пухта жавоб ёзилган «шпаргалка» унга қайтиб келарди...

Бунинг эвазига улар «мукофот» олишарди. Биров ётоқхонага муҳтож, биров иқтисод жиҳатдан камчил. Ишқилиб, студентлик йиллари нималарга эришардики киши. Ҳошим эса деканат ва ҳатто ректоратдаги ходимлар билан ҳам тил топишиб олган, ниманки зарур бўлса, камирдан қил суғургандай ҳал қилишга ўста эди. Бунинг устига аксинчи мунинг эвазига уларнинг ҳаётидаги ҳар қандай муаммо ҳал бўлиши ҳам мумкин-да!

Ишқилиб, бошқа қанча-қанча зеҳни ўткир ёшлар турганда унинг аспирантурада олиб қолиниши Латифжон қатори бошқаларни ҳам ҳайратга солди. Даниловичдай ақлли бир одамнинг дидига ҳам қойил қолишмади.

Лекин қариликнинг ўз қонун-қоидалари бўлар экан шеклли-да. Утган умрингни қайтариб бўлмайди. Фақат ундан яхши хотиралар сақланиб қолиши мумкин, холос. Шундай экан, энди бирдан-бир умиднинг ёшларда. Ўзинг кун сайин ўжарлашиб, инжиқлашиб бораётганингга қарамай, юрагингнинг энг яхши бўлаги шогирдларингнинг меҳр-муҳаббатини қозониб олишга мойил тураркан. Ота-оналар ўз фарзандларини қанчалик ардоқласалар, қариялар ҳам ҳар бир навқироннинг кўнглида ўзидан яхши бир из қолдиргиси, бошини сслаб, кўзларидаги бахтиёрлик туйғуларига тикилиб тўғгиси, бу билан ўз ёшлигини кўргиси келар экан. Ҳошим ҳам чолнинг худди ана шу заиф томонини билиб олган ва шу томондан фойдаланиб қолишга муккасидан тушган эди. Чиқмаган жондан умид дегандай, астойдил кўрилган барча тадбир зое кетмас экан. Унинг омади юришди.

Аммо аспирантурада ҳам студентлик йилларидагидай «усталик» кетмаслигини хаёлига келтирмаган экан. Бунинг устига темаси ҳам каттагина меҳнат талаб қиладиган — мураккаб тема эди. Шунинг учун Данилович пкки йилгина бўш қўйиб берди-да, учинчи йили маҳкам ушлади. Талаб устига талаб ёғдираверди. Бирон берилган топшириқларни бажариши билан яна янги вазифа юкларди унга.

— Олим бўламан десангиз, ҳеч қачон осон йўл қидирманг, — дерди у шогирдининг баъзи мушкулликдан силлиққина қутулишга уринганини сезиб қолса, — фан осон йўл нстаган одамни ёқтирмайди. Вақти келиб қаттиқ ўч олиши турган гап. Шунн эсингизда тутинг.

Ҳошимнинг ёзганларини профессор кўриб чиқиб; ярмидан кўпини қирқиб ташлар; йигирма-ўттиз қогоздан фақат бир, бир ярим қогозгина қолдирар; яна ва яна бош қотириб ишлашни буюрарди.

Бу Ҳошим учун жуда оғир сабоқ эди. Кўпинча қарама-қарши назариялар гирдобидан чиқолмай, кўп масалаларни ечолмас, яна нажот излаб устози ёнига югурарди.

Қанча кўп китоб ўқимасин, шунча кўп мушкуллик туғилиб қоларди унинг олдида. Албатта, тадбир қўллашдан кўра, ҳийла ишлатиш осон-ку, лекин Данилович унга қараганда сезгирроқ эди-да. Ниҳоят, у ўз орзуси нақадар қимматга тушаётганига иқрор бўла бошлади. Данилович ҳам ўзгариб бормоқда. Кун сайин асаби қўзғаётганга ўхшайди. Кўпинча ўз шогирдига синовчан кўзларини тикиб ўтирган бўлади, бу тикилишдан эса «бекорга вақтингни ўтказмасанг-чи, бола», деяётгандай бўлаверарди.

Кунларнинг бирида у кафедрага шошиб келди-да:

— Назариянгизни практика билан боғлаш имкони тугилди, — деб қолди тўсатдан, — қурилишга борасиз! Хўп десангиз, ҳозироқ партгруппани чақириб, қарор чиқартириб бераман. Машҳур олимлар кўп ўйлаганларидан эмас, балки ҳаётдан тўғри сабоқ ола билганлари учун ҳам ном қозонганлар. Шунн бир карра билиб қўйинг!..

Бу гаплар унинг юзига тарсаки урилган билан баробар туюлди.

Масала аён. Чол ўз шогирдидан силлиққина қутулмоқчи. Ҳар қалай, Ҳошим шундай хулосага келди. Келди-ю, умрида биринчи бор ҳимоясиз қолгандай ҳис қила бошлади ўзини. «Майли, нима бўлса бўлгани, — деб ўйлади ичида. — Агар кўнмайдиган бўлсам, мендан олим чиқиш-чиқмаслигини кўндаланг қўйишн турган гап. Бундай одамга қарши туриш жонга жабр қилиш билан баробар».

— Диссертациянгизни кейинроққа сурасиз, шуниси маъқул, — кескин гапирди устоз.

«Ҳа, бутунлай воз кечиб юбормоқчи эмас экан-ку мен-

дан»,— кўнгли юпанч топди ниҳоят ва қувончдан ўзини зўр-ға тутиб, бошини кўтарди.

Кейин, маълум бўлишича, у республикадаги энг катта қурилишлардан бирига ўз устозининг лойиҳасини амалга оширишга кетаётган экан. Ўз устозининг лойиҳасини... Де-мак, Данилович унга ўзига ишонгандай ишонаркан ҳали. Ана шу ишончни оқлаш керак эди. Албатта, оқлаши керак!

Кафедра партгруппасининг йиғилишидан кейин Ҳошим одатдагича Даниловични уйигача кузатиб қўймоқчи бўлди. Бироқ профессор унинг қўлидан портфелини тортиб олди-да, ҳассасини дўқиллатиб, индамай ташқарига йўл олди.

Ҳошим ўсал бўлиб қолди, чунки студентлар, аспирантлар бунинг ҳаммасини кўриб, кузатиб туришарди.

Данилович зина орқали биринчи қаватга тушиб кетгунга қадар ҳам унга қиё боқиб қарагани йўқ. Ҳошим профессорнинг орқасидан кўз узмай турди-ю, аммо югуриб боришга юраги бетламади.

Кеч куз бўлгани учун шамол дов-дарахтлардаги олтин япроқларни силкитиб ерга тўкарди. Кўкдаги парча булутлар ҳам теваарак сингари ёқут ранг кашф этган. Енгил шамол тўкилган япроқларни судраб қочади. Ҳошимнинг елкасига ҳам бир япроқ қўниб олган, лекин у буни сезмас, хаёлчан борарди. Ҳозир бир томондан кўнгли таскин топган бўлса, бир томондан жуда ғаш эди. Таскин топиши шундаки, кўндан бери ўқиш жонига теккан, бошни шамоллатишга ҳам эришармикинман, деган орзусига эришди. Ғашлигига сабабчи ҳансирарди. Данилович ўзини алданган хис қилаётгандай туюларди. Бунини устига шогирдининг одатидан кузатиб қўйишини рад этиб, портфелини тортиб олди. Бундан ортиқ таъна бўлармиди?

Ҳошим кўчада тентираб юриб, профессор турган ҳовли ёнига бориб қолганини сезмаган эди. Ана икки тавақали зангори дарвоза. Ичкаридан занжир солиб, беркитиб қўйилган. Дарвоза остидаги ёмғир суви йиғилиб қолган кичкина кўлмак устида девор оша шох ташлаб турган чинорнинг қизғиш япроқлари, кўкда сузган булут парчалари акс этарди.

Дарвоза ёнидаги кўнғироқ тугмаси унга ўқталиб турган бармоққа ўхшаб кетди ҳозир. Ҳошим ҳар келганда ана шу кўнғироқ тугмасини дадил босар, ичкарига шахдам кириб бораверарди. Мана энди... Ким билади дейсиз, яна қачон келиб шу кўнғироқни жиринглатиш насиб бўларкин?

Буниси номаълум!

«Йўқ, чол менга ишониб янглишганлигини юрагидан сугуриб ташлашим керак,— деган қарорга келди у,— мен садоқатли ворис бўлиб қоламан. Ҳозирнинг ўзидаёқ ворисман. Бўлмасам, шундай оламшумул аҳамиятга эга бўлган гоё тақдирини менга ишониб топширармиди? Энди бирдан-бир

вазифам — шу ғояни бекаму кўст рўёбга чиқариш. Чолнинг бошини кўкка етказиш».

Диндорлар қуръонни қанчалик муқаддас билсалар, Ҳошим ҳам лойиҳага шундай садоқат билан сигинарди. Шунинг учун Ғулом ака, Латифжонга ўхшаганларнинг «тутуриқсиз кароматлари»ни йўқ қилиш керак. Ҳа, унга зарба бераверади. Тўғри келса, ҳар қанақасига жанг қилишга ҳам тайёрки, аммо лойиҳанинг бирор ерини қинғир дейилишига йўл қўймайди. Чунки бу устози Даниловичники. Ҳошим эса келажакда унинг ўрнини эгаллаб қолиши керак. Профессор бугунги Данилович бўлса, Ҳошим эртанги Данилович. Бу муқаррар. Унинг илоҳий мақсади шу!

Биринчи кунлардан бошлаб у ўзига Ғулом акадай беозор, аммо тажрибали бир мутахассисни ёрдамчи қилиб олиш билан мамнун бўлди. Қандай мушкулликлар, чалкашликлар бўлса фақат унинг ёрдами, унинг кўмаги билангина ҳал қила олар, ҳатто газеталарга ҳам мақолалар ёзишда унга суянади. Кундалик ҳисоботлар, юқори ташкилотларга юбориладиган докладномалар, ҳужжатлар, мажлисда гапириш тезисларигача тайёрлаб берарди Ғулом ака. Фақат имзо чекишу, амалга оширишгина бош инженернинг вазифаси ҳолос.

Ғулом ака бевосита бошлиғининг болаларча табиати, ҳар нарсанинг хотимасини ўйлаб-нетмай, шартта ҳал қилиб юборишидан ранжир, кўп ишлар нотўғри бўлаётганлигидан ачинар эди-ю, аммо бирор марта оғиз очиб, ўша нуқсонларини кўрсатишга ҳад қилолмасди. Балки, унинг қақиб олишидан қўрқар? Ҳар қалай, доим нафаси ичида. Қор тагида оқаётган сувнинг ўзгинаси у: на шилдираши эшитилади, на мавжи кўринади. Бировдан нолимайди, бировдан зорланмайди ҳам. Фақат ўзи билан ўзи курашиб, алам чекиб юраверади. Шунингдек, бировнинг тасаллисига ҳам муҳтож эмас.

Ҳошимдан бошқа одам бўлганда бундай ишбилармон, вазмин ходимининг иззатини хўп ўрнига қўйган, бутун хизматлари эвазига ўша лойиҳа масаласидаги янги фикрларини қўллаб-қувватлаган бўларди. Ақл таъбир этаркану, юракка хитоб қилолмас экан-да! Устози Даниловичга бўлган ихлоси туфайли ҳар қандай гашаббуслар инкор этилиб, фақат расмиятчиликкина ҳукмронлик қиларди.

Қурилишдагилар уни ёқтирмайдиган, аммо ҳайиқадагилар бўлиб қолдилар. Қилдан қийиқ топса, шер бўлиб ўкиришга тушади, илон бўлиб чақади, ўдагайлаб келиб бошингга муштамоқчи ҳам бўлади. «Тоғдан орқаси бўлганнинг — тоғдай юраги бўларкан», деб қўйишарди баъзилар унинг министрликда ишлаётган акасига ишора қилиб.

Қурилиш муддати-ю бўлажак каналнинг аҳамияти ҳам қизиқтирмай қўйди уни. Эртами, индинми, ишқилиб, бир куни қоғоздаги чизиқлар жонли қиёфага кирса бас. Канал

битган куни ўзи билан бирга Даниловичнинг ҳам кўкисида орден порлайди. Орден ҳам гапми, Олтин Юлдуз... Шунда устоз ўз шогирдини бағрига босиб, ким туфайли бу шарафга эришганини эълон қилади. Ўзига чинакам ворис қилиб кўтаради. Кейин кўраверасиз. Қаҳрамон — фан кандидати, Қаҳрамон — фан доктори, Қаҳрамон...

Ҳамма нарса бўлиши мумкин. Бироқ мана бу Дониёров деган отлиқ типик сувни лойқатмоқчи-да. Атторнинг қутисида йўқ гапларни топиб, миясини оғритгандан кўра, ўз бурчини ўтайверса-чи! Баданга қадалган зирапчанинг ўзгинаси-я... Йўқ, бадан йиринг олмасдан ана шу зирапчани суғуриб ташлаш керак. Майли, ёввойи қирчанғидай қийшанглайверсин ҳозирча, барибир Ҳошим уни ўз ногорасига ўзини ўйнатади ҳали! Бозор кўрган эчкидан кўрқ, деганлар-а! Ҳошим ҳам кўпни кўрган. Биринчи вазифа — унга зарба бериш. Қирчанғининг баҳридан ўтиш, ўрнига Моҳидилни тайинлаш. Бошқа чора йўқ. У ўзидан кўрсин!

Шу кундан бошлаб Болтаев Латифжондан қутулиш йўлини қидира бошлади.

— Программага нима гап бор?— деб сўради эшикдап кириб келган Маннопнинг гапириб ҳисога ишора қилиб.

Ҳонга тегди типоат-туҳматлар!— деб қўйди «Қорағу-жапак» креслолардан бирига ўтирар-ўтирмас. Сўнг бошидаги қулоқчинини олиб, зарда билан стол устига ташлади. Қон-қора софлардан эса ўзгариш йўқ, қонини қонгадди. Қондан қоронғу қусанг, тепангдан қинқирув аримас экан.

— Кимни айтяпсиз?

— Сахро маликаси устидан арз қилинман сизга.

— Нима жанжал чиқди?

— Жанжал эмас, ихтилоф! Якан масаласида. Эшакдай ишлатишни билади-ю, яканга келганда икки қўлинг бир тепа бўлиб қолаверади. Мана, унинг устидан арзи дод.— Қора қалам билан майда қилиб ёзилган бир варақ қоғозни узатди у.

Болтаев хатни лоқайдлик билан ўқиб турди-да, кейин ўрнидан туриб кетди.

«Ҳозир ўшқириб беради», деган хаёлга келди Манноп, кейин оёқларини бемалол стол остига узала ташлаб, ястапиб олди. Бу билан у ҳузур қилиб дам олаётгандай эди.

Бош инженер хатнинг сўнгги жумлаларини ўқиб улгурмай, столга зарда билан улоқтирди уни. Кўзлари эса чаноғидан чиққудай бўлиб, Маннопга ўқрайди.

— Тентак!— деди сўнг муштумини қаттиқ қисиб.

Маннопнинг кўзлари пирпираб кетди.

— Туҳматларинг билан басар бўл, ғийбатчи! Бу қоқ-қуруқ туҳмат-ку!— Ҳошимнинг сочлари тикка бўлиб кетди. У қоғозни олиб Маннопнинг бурни остида силкита бошла-

дн,— текканга тегиб, тегмагапга кесак отадиган бўлибсан ўзинг ҳам, хўп де!

Манноп пинагини бузмади.

— Тур, йўқол!

Манноп кетмоқчи бўлиб оёқларини йиғиштирди-да, қўл чўзди.

— Қогозни беринг, бўлмасам!

— Қогоз менда қолади, тамом!— стол галадонига солиб қўйди у.

Шу кунги кечқурун Ҳошим уйда овқат қилиб ўтираркан, хотинига бир яширин сир айтмоқчпдай шивирлади:

— Дугонанг қип-қизил бузуқн экан, қизталоқ!

— Моҳидилми?—чўчиб кетди Маҳмуда.—Бекор гап! Бировни ёмонлашга қандай тилингиз борди?!

Болтаев бир хўмрайиб қўйди-да:

— Ишонмасанг, сўра бориб!— деди,— ҳамма ёқда дув-дув гап!

ТУРТИНЧИ БОБ

I

Қаҳратон қиш кечалари шов-шувларга тўлиқ, сон-саноқсиз агрегат куёшчалари эса зулматни тумандай тарқатиб турарди. Каттакон қурилиш тақдир учун жавобгарликни астойдил ҳис қила бошлаган трест бошлиғи бошқалардан кўра камроқ ухларди. У ҳеч кутилмаган вақтда исталган участкада пайдо бўлиб қолар, қандай камчилик, нималарга зарурат тугилганини ўз кўзи билан кўриб, уни бир ёқлик қилмагунча, кўнгли тинчимай, шу атрофда юраверарди. Кейинги кунлардаги йиғилишлар, ҳар хил миш-миш гаплар, унинг «ишонган тоғи»дан кўнглини совутди. Болтаев ҳаддан ташқари қаттиққўллик қиламан деб, ўзига нисбатан кишиларда норозлиқ туғдирганга ўхшайди. Шарт-шароит ва одамларнинг талаблари билан бутунлай келишмай қўйган чоғи. Яхши раҳбар — яхши падар эмасми? Ўз фарзандларига ҳимоят кўрсатишни билмаган тошбағир падар олдида бора-бора фарзанд ҳам юрак олдириб қўйиши, ундан совиб кетиши мумкин. Ғамхўрлик, жонкуярлик, одабийликка нима етсип! Бу хил фазилатлардан маҳрум бўлган раҳбарнинг ҳолига вой! Иши ҳам унмайди ҳеч, обрўсига ҳам путур етади.

Кейинги кунларда кўпгина етишмовчиликларнинг ўрни тўлдирилди. Станциялардан ташиб келтирилмаган материаллар учун алоҳида автоколонналар ташкил этилди, участка марказларига каттакон радиокарнайлар ўрнатилиб, трест раҳбарининг буйруқлари, кундалнк янгиликлар, илғорларнинг планлари, ким тақдирнома билан мукофотланганлиги,

яқинда ташкил этилган ўзаро мусобақаларнинг натижалари тўғрисидаги хабарлар ҳам вақти-вақти билан етказиб туриладиган бўлди. Сменага чиқиш, қайтишлар ҳам радио орқали янграган диспетчернинг буйруғи билан бўлади. Унга рия қилмасликка ҳеч кимнинг ҳақи йўқ.

Говхона участкасига яқинроқ жойга янги қишлоқ қурила бошланди. Кўп ўтмай бу ер янада гавжумлашиб, янги ишчиларнинг ғала-говурига тўлиб қолади. Чунки, қурилишга келувчиларнинг ҳамон кети узилмасди. Турли миллатдан ташкил топаётган бу улкан оила Қизилқумда ҳақиқий дўстлик қасрини ўрнатмоқда эди.

Ишчиларнинг турмуш шароити кундан-кунга яхшиланиб борарди. Фақат клуб, ошхонагина эмас, баракларга ҳам ҳар хил чақириқлар, шиорлар ёпиштириб қўйилди. Шиорларнинг кўпчилиги шеър билан ёзилган. Бу ўша комсомол мажлиснинг натижаси эди албатта.

Гулхайри муҳаррир бўлиб тайинланган деворий газета мунтазам чиқиб туради. Клубда тез-тез қўрилган кинолар устида баҳс, мунозаралар қизийди. Хуллас, улар аввалги зерикарли ва нохуш турмушларини аста-секин унутаётган эдилар. Ўз навбатида, бошқа коллективларни ҳам бу соҳада бир оз ҳаракатга солиб қўйдилар.

Моҳидил ҳам аста-секин кам ухлашга одатланиб бораётган эди. Ўз зиммангда масъулият сезиб турганингдан кейин, баъзан миғзиб олиншгига ҳам кифоя экан. Нонушта қилиш ҳам шовиминч. Кейин, ошхонадан ишлар ҳақида участка бошлиғига қисқа доклад тайёрланади. Ундан янги топшириқлар олиб, ўз бригадасини шу топшириқлардан воқиф қиладди, ҳар бир ишчига вазифа топширади, смена бошланиши олдидан ҳар бир агрегатни шахсан ўзи қабул қилади. Уларнинг ҳар бир деталигача ярқираб туриши шарт. Ўзидан ҳам, сме-надошларидан ҳам шуни талаб қилади доим. «Ҳар бир машинани, ҳар бир гайка, ҳар бир литр сувни, ҳар мисқол ёқилгини кўзни чўпдан асрагандай асраш керак», деб уқтиради, у. Бу соҳада Зубайдадан назоратни янада кучайтиришни талаб қилади.

Биринчи бўлиб моторга ўт бериш билан бошқаларни ҳам жадал ишга чорлайди.

Сменадан бўшагандан кейин эса яна иш кўпаяди. Баъзан тиззасидан қум, қор кечиб сайхонликларда кезар, дам тепаликларга чиқиб, сийганиб тушар, яна дўнгликларга тирмашар, тентираб юарди. Авваллари ниҳоятда чарчаганлиги учун оёғини зўрға судраб босар, ўзини беҳол сезарди. Кейин-кейин бунга ўрганиб кетди. Ўша офтоб урган кунлар ўлиб қоламанми деб хаёлига келтириб юрибди-я, мана, одам ҳамма нарсаса чидар, кўникиб кетар экан-ку... Тўғри, ўша қад-

дини ёстиқдан кўтаргандан кейинги кунлар хийла оғир бўлди унга. Бир қанча вақтгача боши оғриб, бутун вужуди ачишар, бир нима сал тегса, додлаб юборгудай қолга тушарди. Мана энди мускуллари бўртиб, бутун аъзосида тетиклик, бардамлик сезар, анча тўлишиб қолгандай ҳам эди. Ҳозирги қиш совуғи ҳам қор қилмасди унга. Агар бошини жун рўмол билан танғиб олганини ҳисобламаганда, эғнидаги гупписи, пахталик шими, оёғидаги кирза этиги уни забардаст йигитлардай қилиб кўрсатарди. Икки юзи эса тоза қиш ҳавосида қизариб, ширмойи нон тусини олган эди.

Қурилишдаги ҳаёт гилдираги тобора жадал айланиб борарди. Моҳидил Амударё томонларигача ҳам бориб, бошдан-оёқ трасса ҳаёти билан танишиб келгиси келарди-ю, лекин ҳеч вақт тополмасди. Шундай бўлса ҳам, кунига уч-тўрт километр йўл босар, ўз участкаларидан ташқаридаги жойларга, айниқса, мусобақадoshлари — Туёқбоши участкасигача бориб келар, баъзан эса Тепақўрғон томонга йўл оларди. Бундай пайтларда дунёнинг бир чеккасидай туюлган бу «ёввойи водий»нинг шунчалик тез ўзгариб бораётганлигидан ҳайратда қоларди. Ҳар жой-ҳар жойда кўримсиз баракларни пана қилиб, чала-ярим битган бинолар, қор учқунлари сийпалаган асфальт йўл, қатор тизилган автомобилларни у ёқдан-бу ёққа чоптириб юрган кишилар завқ уйғотмай қўймасди. Узоқдан эса портлаш товушини эшитиб қоларди. Агрегатлар ишини енгиллаштиш учун бирдан-бир чора шу эди ҳозир, чунки Қизилқумнинг айрим ерларида тупроқ жуда юза қовланар, кўпинча агрегатлар харсанг тошларга дуч келиб, таққа тўхтаб қоларди. Баъзан ўн километрлаб масофа оҳактош қатламларидан иборат бўлиб, бульдозер хокандозларини ҳам синдириб юборай дерди.

Амударёдан эллик километр узоқликдаги Тепақўрғон участкасида Қизилқум каналининг юраги Тепақўрғон насос станцияси қурилиши керак. Ҳозир унга пойдевор қўйилмоқда. Бўлажак станция ёнидаги котлован ичида икки экскаватор тупроқ қовлаб, қирғоққа улоқтиради. Бульдозерлар уни суриб, атрофга ёяди, дамбаларни шиббалайди, осмонга бўй чўзган улкан минорали кўтарма краннинг вазоҳатидан завқланиб кетасан киши. Кўкда аста сузган кул ранг булутлар остида бу кран бир томонга аста оғиб кетаётгандай, бутун забардаст қомати билан ҳозир лорсиллаб ерга қулайдигандай туюлади, кран илгаклари йўғон-йўғон қувурларни автомобиль кузовларидан олиб қирғоққа қатор терар, кечагина қурилишга келган пайвандчилар эса ранг-баранг учқунлар сачратиб уларни улаб кетардилар.

Тарақ-туруқ, шовқин-сурон бир зум тинай демайди. Автомашиналарнинг гириллаши, симларнинг чивиллаши, агрегатларнинг тариллаши, арраларнинг визиллаши, болғаларнинг гурсиллаб урилиши — ҳаммаси юзлаб одамларнинг овоз-

ларига қоришиб кетади. Хуллас, чўлга шиддат билан ҳамла қилаётган тўфон кундан-кунга кучаяр, купдан-кунга зўр даҳшатга айланиб, азим саҳронинг пўстагини қоқарди.

Моҳидил мапа шуларни кўриб ғайратига ғайрат қўшади, ғайратгина эмас, мухаббати ошиб боради унинг. Лекин шу мухаббатига лойиқ иш қилиптими? Мана, Латифжон, Гулом акага ўхшаганлар бутун бир қурилиш устида қайғуришади, унинг тақдири ҳақида ўйлашади. Ана уни мухаббат дейиш мумкин. Кошки эди Моҳидил ҳам бирор янгиллик устида бош қотирса-ю, шу туфайли кечаларни ухламай, мия оғригидан қутулолмаса!

Моҳидилда улғайиб бораётган кўтаринки руҳ бошқаларга ҳам таъсир кўрсатмай иложи йўқ эди. Ҳа, унинг ҳаяжонларини ўзингизда ҳис қилмай, порлаб турган кўзларида соат сайин мавж уриб бораётган ажойиб белгиларнинг мафтун-ю, завқ-шавқига шерик бўлмасликнинг иложи йўқдай эди. Авваллари меҳнат энг машаққат, азоб-уқубат бўлиб туюлган бўлса, энди роҳат эди. Алёша, Гулхайри, Музаффарлар чарчаш нималигини билмай, янги иштиёқ билан жон койитишларни энг қолоқ бўлганларни ҳам уйқудан уйготди. Уларда орият иродасини ҳис этиш туйғулари голиб чиқди. Ҳатто лавангликда пом чиқарган Нодир ҳам ғайрат отини қамчилай бошлади. Аммо Маннопа ҳеч тушуниб бўлмайди. Тез-тез турқи бузилиб турадиган баҳор ҳавосига ўхшайди у.

Моҳидил эса худди мапани мандонга айлантириб, ҳар бир кишида ўз акс кўчини уйготувчи қудрат кашф этган, ҳеч кимни бетараф қолдирмасликка ҳаракат бошлаган эди. Ўшқиниб, янгиликлар билан ҳаммани ҳамадан оғирлаштириб олмоқда у. Буни манноп кўриб-билиб, ичидан зил кетмоқда.

— Моҳидил-опа, якшанба куни коллектив бўлиб марказга тушсак, нима дейсиз?— деб мурожаат қилишади унга.

— Ўртоқ Салимова, клубда ўз кучимиз билан бирорта пьеса қўйсак-чи? Музаффарнинг режиссёрликдан хабари бор эмиш,— деб маслаҳат солишади унга.

— Ошхонада томоқнинг маза-матраси қочди, ўзингиз бир тузлаб қўйинг,— деб арз ҳам қилишади. Ишқилиб, ҳамма уни ўз дўсти деб билади, ҳамма уни ёқлайди.

Кишиларнинг турмуши чуқур дарёларнинг остки оқими сингари Моҳидилдан яширин қолмасди. Ҳар хил баҳс, ўқилган китоб боисиди музокара бошланса, Моҳидилсиз ўтмайди, ҳамма бўш қолди дегунча гулга интилган боларидай унга томон интилади. Баъзан Латифжон ҳам унинг теварагида айланишиб қолар, шов-шувли даврага шерик бўларди.

Моҳидил кўринишдан камҳафсала, аммо ичи жўш уриб турган участка бошлиғи билан эса доим худди поездга кеч қолаётган сафарчидай шошиб-пишиб гапиришади. Оёқ устида йўл-йўриқ, кўрсатмалар олиш-бериш қилишади-да, икки ёққа қайрилиб кетишаверади. Шахсий турмуш, оилавий ма-

салалар, кимнинг кими бор — бу тўғрида ҳеч индаш йўқ. Ҳар ҳолда бирга ишлаб, бирга тургандан кейин, шу томонлар ҳам қизиқтираркан кишини. Балки бунақа масалалар Латифжонга ёқмас? Баттар бўлсин!

Моҳидил унга эътибор бермаслиги мумкин эди-ю, бироқ тушида кўрганидан бери, бу одамга нисбатан қандайдир қизиқиш пайдо бўлган, аҳён-аҳёнда миясига ҳар хил фикрлар келиб қоларди. Шунақа пайтда дарров яна Комилжонни эслайди у. Нега уни ҳеч унутолмасикин? Қалби ҳам нотинчланиб қолади дарров. Худди шундан кейин дилгир тортади. Дилгирликнинг тузоғидан қутулиш чораси фақат Мастура холага хат ёзишдир.

«Шундай чиройли хатлар битасанки, қизим,— дерди она жавоб хатида,— ўқиб туриб минг хил чиройли суратларни кўраётгандай бўлавераман. Қиш кунлари кумуш қор босган гумбазликлар, ёз оқшомларида осмон чўпчакдагидай қипқизил, худди денгизга ўт тушгандай бўлиб тикланади тасаввуримда. Бот-бот хат битиб тур, онам. Хат олган кунимдай аъло кун бўлмайди менда. Бутун қўни-қўшнилarga кўрсатиб, ўқиб чиқаман. Салом айтишни унутганларингга ҳам ўзимдан қўшиб салом айтаман, қизим. Аммо хатинг бир ҳафтадан ошиқроқ узилса, тамом, ўзимни йўқотиб юраман. Сен билан бирга ишлаётганлар ҳам менга жуда ёқиб қолди. Шундай яхши одамларки... айниқса, Алёша, Музаффар, Гулхайриларни ўз боламдай яхши кўриб қолдим. Кўнгли пок, хушчақчақ Хўжназар акани айтайсанми. Барака топкурни гаплари, ривоятларини ишхонада бир-биримизга айтиб юрадиган бўлибмиз.

Айтмоқчи, она қизим, Латифжон тўғрисида илгаригидай ёзмай қўйдинг. Нимага? Бир нима бўлди-ми унга? Ё оранглардан гап ўтди-ми? Икки сафардан бери ҳеч нима демайсан?

Қизим, хатингни битилишига қараб, руҳиятинг қандайлигини билиб оладиган бўлман. Сўраганинг айби йўқ-ку. Эҳтиётдан ўша йигитга кўнглил-пўнглил қўймаганмикинсан? Юрагим шуни сезиб турибди. Сезгимни яширолмаганим учун, кечир...»

Хатнинг шу ерига келганда Моҳидил уни қўлидан тушириб юборди. Бирданига лавлагидай қизарди. Гўё қаршисида биров тургану, унинг олдида хижолатли иш қилиб қўйгандай бошини кўтаролмасди. «Юрагим шуни сезиб турибди», дея такрорлади унинг лаблари ва шу заҳотиёқ тилини тишлаб қўйди.

Ўрнидан турди. Қаршисида ички дунёсининг бирдан-бир суҳбатдоши бўлган Комилжон. У тикилганича, мийиғида хнёл кулиб турарди.

— Нима дейсиз, Комилжон ака? — сўради қиз пичирлаб. Комилжоннинг лаблари ҳам қимирлагандай бўлди:

— Нима ҳам дердим,— жавоб қилди у.— Юрагингга қулоқ сол, дейман. Барибир ўлганлар қайта тирилмайди. Аммо ҳаёт давом этиши керак. Бунн биласан-ку ўзинг... Мен нима ҳам дердим... Юрагингга қулоқ сол, дейман!

Моҳидил юрагига қулоқ солди...

II

Ҳеч ким Гулхайрини шунчалик чиройли қўшиқ айтади деб ўйламаганди. Товуши майин, баҳор шабадасидай сеҳркор мавжланиб, тўппа-тўғри дилга қуйиларди гўё. Ҳаваскорлар уюшмаси ташкил бўлгандан бери икки-уч бор концерт қўйиб берилди-ю, лекин шу чоққача унинг қўшигини эшитмаган эдилар. Мана бугун конференсьелик ролини бажараётган Алёша унинг номини эълон қилди. Энг орқа қаторда — эшикка яқин ўтирган Нодир бошини ғоз кўтарди. Кейин саҳна томон қадалган нигоҳини бир зум узолмай қолганидан ёнига Моҳидил келиб ўтирганини ҳам сезмади.

Саҳнадаги қизнинг этаклари жимжимадор, оппоқ кўйлаги келишган қоматига жуда ярашиб тушган, ингичка сурма тортган кўзлари кулиб турар, лаблари эса ол рангга бўялган эди. Унинг шу ниҳоятда очилиб туриши узоқ ҳижрондан сўнг ошиғи висолига эришган ҳақиқий маъшуқани эслатарди ҳасра.

Гулхайри куйларди. Ҳамма унга маҳлиё. Буюк шодлик ҳисси Нодирнинг қалбида тўлиб-тошар, шу келинчакдай безанган дилбар қиз уники. Фақат уники эканлиги учун оғзи тили билан айтганда ҳам унинг кўзларидан ёшлар эса фақат унинггина бахтини сўзлар, иқболини куйларди.

Юраги тўрида ҳақиқий муҳаббат чашмаси жўш урган бу йигит Гулхайрисиз яшай олмаслигини билади. Унинг мафтунни, фақат унинг хаёли, фикри-зикри билан яшайди Нодир. Тўғри, ўзидаги ўжарлик, қизиққонлик бу туйғудан устун чиқиб қоларди баъзан. Бинобарин, ўрталарида аҳён-аҳён енгил-елпи хархаша кўтарилиб турар, бунга шубҳасиз «Қорағужанак» сабаб бўларди.

Бундай пайтларда Нодир ўзини қўярга жой тополмай юради. Сўнгги сафар қиз: «Ё уни денг, ё мани! Мани десангиз қилган қўполлигингиз учун Моҳидил опамдан узр сўранг», деб туриб олди. Нодир бундай шартни бажаришга Маннопдан қўрқади. Ахир бу ит феъл одамнинг қўлидан нималар кутиш мумкин эмас?! Уни Нодирчалик биладиган, феълига тушунадиган одам йўқ бу ўртада. Шунда ҳам, қандай бўлмасин унинг панжасидан қутулишга уринар, Гулхайри билан ўзи ўртасидаги сунъий ғовни улоқтириб ташлагиси келарди. Мана, қизнинг ёрдамида қарзларидан ҳам қутула бошлади. Иложи борича тезроқ у билан алоқасини узил-кесил қила қолса бўларди энди.

Шундай деб ўйларди-ю, аммо бу мақсадни Маннопга билдирмас, ўзини илгаригидай унга содиқ қилиб кўрсатар эди.

Гулхайри институтларда қишки сессиялар бошланиши билан имтиҳон топширгани жўнаб кетди. То у қайтгунча Нодирнинг ҳоли не кечганини ўзи билади фақат. Аразлашларига қадар апоқ-чапоқликда ўтган даврларининг қадрига етмаганидан энди ўзини қаттиқ-қаттиқ койий бошлади. Ҳатто у келган куни оёғига йқирилишга ҳам тайёр ҳолга тушди. Аразлашишларининг сабабларини кўп ўйлади. Ниҳоят, Гулхайри қайтган куни у Моҳидилнинг олдида борди-да: «Мени кечиринг, опа», дейишга мажбур бўлди.

Улар узоқ ўтириб суҳбат қилишди. Лекин ўзларидаги гинахонлик учқунлари ҳали тўла-тўқис ўчиб тугалланмаганига қарамай, ҳар ҳолда, бир мақсад йўлида келиша бошлаганликларидан икковлари ҳам мамнун бўлдилар.

Тун. Нодир бригадир олдидан чиққанда алламаҳал бўлиб қолган, ой чиқмаган бўлса ҳам, атроф қор шуъласи билан ёп-ёруғ. У ғирч-ғирч қор босиб Гулхайри турган барак атрофида хийла вақт тентираб юрди. Ичкари жимжит, бирор шарпа эшитилмайди. Фақат чироқ нури милтиллайди, холос. Нодир баракка яқин ўрнатилган «эшак» устидаги юпқа қировни сидириб ташлади-да, икки қўлига суянганича шу деразага тикилиб ўтираверди. Бу ўтириш билан гўё Гулхайрининг жамолига маҳлиё бўлиб қолгандай эди. «Тинч ухла, жонгинам», дея пичирлади-да, кейин ўрнидан туриб кета бошлади. Яна тўхтади. Юраги ҳеч қачон ҳозиргидай шиддат билан тепмаган эди. Оёқлари қайрилиб, яна орқага қайтди-да, шахдам бориб деразани аста чертди. Худди шу чоқ ички кўйлакдаги қиз сочлари яланғоч елкаларига тўзғиб тушган қиёфада кўриниш берди.

— Ким?— сўради у деярли товушсиз.

Нодирни яна кучли ҳаяжон қамраб олди.

— Гул! — деди йигит сал хириллаган овоз билан. Лекин бу овоз ўзиники эканлигига ишониш қийин эди.

Қиз шунча қараса ҳам йигитни таниёлмас, бир қўли билан яланғоч кўкрагини яширмоқчи бўларди ҳадеб.

— Гулхайри! — такрорлади Нодир ва ўзини четроқ олиб, юзига ёруғ туширди.

Қиз уни таниди-ю, бир сесканиб орқага хиёл чекинди-да, гойиб бўлди.

Орадан кўп вақт ўтгани йўқ. Бошини бўйнигача рўмол билан боғлаб олган, мўйнали қора пальтосига ўраниб, оёғида калиш билан чиқди.

— Нима қилиб юрибсиз бемаҳалда? — унинг кўзларида на ҳасрат, на ҳаяжон аломати бор эди ҳозир.

— Гул, мен... Салимовадан кечирим сўрадим,— ялиниш оҳангида шивирлади у.— Манноп билан алоқани узил-кесил қиламан!

Қиз турган ерида қимир этмай қолди. Унинг бугдой ранг лўппи юзида, мўлтиллаган кўзларида — хуллас, бутун қиёфасида унсиз мамнунлик ифодаси намоён эди. «Хийла ташвиш тортибди, боёқиш,— деб ўйлади у ичиди,— ўзим ҳам бағритош одамман-да, бўлмасам шунчалик қолга солиб қўярмидим...»

Аслида қизнинг ўзи ҳам озмунча қайғургани йўқ. Ташқи кўринишидан эътиборсиз бўлса-да, ички дунёсида нималар кечганини сездирмасди. Имтиҳон кунлари ўзи йироқда-ю, кўнгли қапчалик риёзат чекмади. Қайтгандан кейин ҳам, икки кўзи ўшанда бўлди. Қандай юрганини зимдан кузатар, қийналар, баъзида ўйлаб уйқусиз тонг оттирарди. Неча мартаб худди ҳозиргидай деразани чертиб келишини, номини айтиб чақиришини кутди, илҳақ бўлди. Мана, ниҳоят, шунга эришди. Эришди-ю, қаршисида ёлворгандай бўйин қисиб турган йигитга раҳми келди. Шу билан муҳаббати жўшиб, юраги ҳам қалтираб кетгандай бўлди.

Нодир уни скамейкага бошлади. Қиз ўтираркан, пальтосининг бари очилиб, оёқлари болдирларигача кўриниб кетди.

— Гул, мен сени...

Йигит ҳақиқий севгининг азоби ҳақида гапирмоқчи эди, аммо овози қалтираб, томоғи гип бўғилди-ю, ўзини таппа қиз томонга ташлаб, кўксига бош эгди. Пальто остида турган қизнинг қўллари ва унинг олдидан маҳкам тортиб бағрига босди.

— Биламан, Нодир акам...— деди қиз ва унинг шудринг кўнган сонларидан ўна бошлади.

Нодир қизнинг кўзларидан кўнган сонларидан ўна бошлади. Бориб қизнинг қалтироқ лабларига қўйди. Қиз пальтосининг сидирилиб тушаётганини, ялангоч елкаларини совуқ ялай бошлаганини ҳам сезмасди.

Нодир учун бу бахтли умрбод қўлда тутиб қолиш имкони туғилган. Агар орада «Қорағужанак» бўлмаганда эди...

Гур этиб қарсак чалинди... Одамлар таъзим қилаётган ёш хонанда қизни олқишлашар, қийқиришиб, ашулани қайта такрорлашини сўрашарди. Нодир бутун гавдасини олдинга ташлаб саҳнага миҳланган ишғонни зўрга олди-да, ёнидаги Моҳидилга қараб қўйди. Унинг шу ерда ўтирганини сезмаган экан. Жилмайдн. Моҳидил ҳам унинг қўлини олиб маҳкам қисди.

Худди шу пайт орқадан кимдир келиб Моҳидилнинг қулоғига шивирлади:

— Опа, Латифжон акам... Уртоқ Донпёров сизни йўқла-яптилар.

Бу ҳозиргина кириб келган Зубайда эди. У негадир ҳаяжонда.

— Вой, опа-ей,— деди кўчага чиққач у,— Латифжон акам тушмагур, ўтакамни ёривордилар-а, майда-чуйда кир-чиримни энди ювишга ўтирувдим, бир вақт идорадан шовқин эшитилиб қолди. Нима тўполон деб секин қарасам, Музаффарни чунонам доғлаяптиларки, турган жойимда қотиб қопман. «Масъулиятни сезасанларми, йўқми, ким айтади сени комсомол етакчиси деб?» Дакки эшитган Музаффару, мен дағ-дағ титрайман, холос.

— Нималигини билмадингми?

— Билолмай турувдим... Фаҳмлашимча, тупроқ қазиш қондаси бузилган экан-да. «Кўзнинг қайда эди? Ақлинг, фаросатингни еб қўйганмидинг», дедилар. Вой-бў, шундай тузладиларки, ҳеч аямай тузладилар. Бунақа феъллари йўқ эди-ю? Бола шўрликка ҳам юракларим ачиб кетди.

Моҳидил шошиб бораётгани учун ёнма-ён бидиллаганича воқеани тавсифлаб бераётган қизнинг гапларини аранг илиб оларди.

— Музаффар нинг дейишга ҳад қилолмай, нафасини ютиб ўтираверди бечора. Эртагаёқ айбдорини топасанлар, деб наказ қила бошладилар.

— Ким?

— Латифжон акам-да, ким бўларди. «Тўққиз юз олтмишинчи пикетдан қазишнинг ким бошлаган эди?» деб сўрадилар кейин. Музаффар ўйланиб туриб, «Менимча, Алёшка ҳам ишлаган, Қулаҳмад ҳам, қайси бирини эслай оламан», деди. «Қимнинг сменаси биринчи тушган?» деб сўраб қолдилар яна. Музаффар ўйланиб туриб, бирдан: «Тунги сменада биз ишлаганмиз, кундузгисида Моҳидил опам бригадаси ишлаган, балки ўшаларнинг айбидир», деб сизга тўпкаса бўладими?

— Дониёров нима деди?

— Ҳеч нима! Мени чақириб сўрадилар. «Моҳидил қани?» деб. Ҳозир чиқувдила, концертдала, дедим. «Чақир», дедилар. Опам бечора бирпас дам олсинлар-да, ҳозир ўзим қисталанг қилиб чиқарувдим, ҳеч тиниб-тинчимайдилар, дегандим: «Мунча жағингни пешлайсан, қақажон, айтганимни қилсанг-чи», деб бақирсалар бўладими. Юрагим чиқиб кетай деди-я. Шошиб, ичимга туплайман. Ҳеч бунақа одатлари йўқ эди-ю?.. Хонамга кириб ойнага қарасам, рангимда қон қолмабди. Телогрейкамни елкамга илиб, шошганимча сизнинг олдингизга чона қолибман. Бир вақт орқамдан яна «Тўхта, нарядларни бу ёққа бер!» дедилар. Шошиб ҳалиги бирга тўлғазганимизнинг ҳаммасини бир панка қилиб олдиларига қўйдим. Қўл қўйсалар керак, деб ўйласам, йўқ, олиб стол галадонига солдилар-да, кейин менга: «Нега серраиниб турибсан, бор, чақир! Ишни расвойи-радди қилсанлар ҳаммаг!» дедила.

Моҳидил қадамни тезлатди.

— Сизга қаттиқ гап тегмасмикин-а? — давом этди яна Зубайда. — Ҳеч бунақа одатлари йўқ эди-ю?..

Моҳидил кирганда участка бошлигининг қош-қовоғидан қор ёғиларди. Моҳидил ичкари кирди-ю, эшик олдидаги ғижир-ғижир табуреткани олдинроққа суриб, қўлларини тиззасига қўйганича ўтирди.

— Бу қандай гап, ўртоқ Салимова? — расмиятчилик билан гап бошлади Донёров. — Катта бракка йўл қўйибсизлар-ку? Ишонган тоғда кийик ўтламас, деб шунни айтадиларда... — У шунчалик тутаққан эдики, чаккаларигача қип-қизариб, юзидан тинмай тер қуйиларди. — Нима, кўзбўямачилик қилмоқчимисизлар?

— Қанақа брак? Қанақа кўзбўямачилик?! Масала нима устида бораётганини айтинг-да аввал.

Латифжон қўрслик қилиб унинг сўзини бўлди:

— Ҳали хабарим йўқ денг? Ростми шу? Ишонмайман! Ўзингизни гўлликка солаётган бўлманг тагин?

Моҳидил пинагини бузмади, тутақиб ҳам кетмади. Чунки ўз вазифамни сидқидил бажаряпман деб ўйлар, бунга ишонарди ҳам. Шунинг учун Латифжоннинг ҳозирги қиёфасига қараб турди-да, кулиб юборди.

Латифжон эса ҳамон жизгинаги чиқиб турар, тили эса масалани аниқроқ тушунтира олмай, тутилиб қолаётгандай эди. Ҳўлди мана шу одамни анча бамаънироқ деб санай бошлаган эди. Моҳидил: Мана энди бу ҳам ўзига етгунча экан...

— Бугунги тўққиз юз олтмишинчидан бир мингинчи пиллаишларимиз қиб ваъда қилувдингиз-ку?

— Тўғри, айтганмиз. Тонширмиш... — Латифжоннинг Тўққиз юз олтмишинчидан бир минг ўн иккинчисигача таппатайёр.

— Тайёр эмиш-а,— жиғибийрон бўлди яна Латифжон. — Бир минг ўн иккинчигача бошдан-оёқ нормага хилоф қилинган. Нақ бир ярим метр юзаки қовланибди, ўлчаб кўрдим.

Моҳидил мулзам бўлиб, анграйиб қолди:

— Рост... Ростданми? Ундай эмасдир-э!

— Ўлчаб кўрдим деяпман-ку, ёки ишонмаяпсизми? Нақ уч километр масофа бузилган.

— Бу нуқсонни кимнинг айби деб ўйлайсиз?

— Шунингиздан сўрамоқчиман-да.

— Эътиборсизликнинг оқибати бу.

— Тўғри! Эътиборсизликнинг оқибати. Мана энди кимни айблаймиз? Мени, сизни, Музаффарними? Ҳа, бошқа ҳеч кимни эмас, ўйлаб қаранг-а! Энди графиклар барбод бўлади, уни тузатишга кетган вақт туфайли яна қолоқликка юз тутамиз; бошимиз даккидан чиқмайди, келиб-келиб участка энди оёққа туриб олган пайтда-я! Шунча ниқтаганлари етмасмиди? Ёки сизларга гап қор қилмайдиган бўлиб қолганми?

Сизга кор қилмаса, мен ерга кириб кетгудай бўляпман. Ўйлаб қаранг-а!

Моҳидил ҳам бўш келмасликка ўтди:

— Латифжон ака, ўтинаман, мен аёл кишиман ахир,— деди у жиддий тикилиб,— ҳеч бўлмаса шу аёллигим ҳурмати, бир оз шафқат қилиб гапирсангиз.

«Дарвоқе аёл киши»,— деб ўйлади Латифжон ва хижолатомиз бош эгди. Моҳидил эътибор бермаган экан: Латифжоннинг икки чаккасидаги оқ толалар анча кўпайиб қолибди. Бутун бир участканинг ташвишини тортиш ҳазил гапми? Турли-туман феъл-атвордаги кишиларга, айниқса, шундай мураккаб шароитда мураккаб техникани бошқариш билан боғлиқ бўлган ишга раҳбарлик қилиш енгилмиди? Юз берган ҳар бир нуқсон учун, ҳар бир киши учун жавобгарлик туйғуси бутун мавҳумлиги билан унга катта масъулият юклар, иссиқ-совуқ кунларда бирортаси тасодифан бирор дардга чалиниб қолмаслиги учун кўз-қулоқ бўлиб туришга, хушёрликка чорларди уни. Участка учун ҳам, график, план, иш сифати, одамларга тўғри маош тақсимлаш учун ҳам, коллектив ўртасидаги аҳилликка ғубор қўнмаслиги учун ҳам; туриш-турмуш, емишлар, кишиларнинг руҳи-раъйини кўтариш учун ҳам биринчи галда у жавобгар!

Бунинг устига трассада мусобақа деган гаплар ҳам чиқди. Буни ўйламаслик инсофдан эмас, ақаллиси Моҳидил учун, уни шу мусобақада голиб чиқишга астойдил бел боғлаб қилаётган ҳаракатлари учун ҳам ҳафсаласизликка берилиш уятдир. Ишқилиб, бажарилиши зарур бўлган юмушларнинг маълум бир чегараси қолмаяпти энди. Тўғри, баъзан, тажанглиги тутиб, қизишиб кетишлари бор. Бундан энг аввал ўзи ҳам норози. Ўша Ҳошим билан сан-манга боришганлиги учун ҳам анча койинди. Битта гапдан қолиб турса, биров қулоғини кесмасди-ку, ахир! Барибир ким ҳақ, ким ноҳақлигини вақт исботлаб беради-ку!

Ана шундай хаёлларга борган кунни трассани бошдан-оёқ синчиклаб кузатиб юрарди. Ён тарафда бир оз димоғи билан хиргойи қилаётгандай «гинг-финг» қилган совуқ шамол нидосини ҳисобга олмаганда, ҳамма ёқ тинч, эгаларини энди гина дам олишга кузатиб, ўрни-ўрнида қотган агрегатлар қоп-қорайишиб, аллақандай баҳайбат махлуқларнинг калласига ўхшар эдилар. Шу билан бирга трассадаги айрим нотекисликлар ҳам кўзга ташланади. Тоғ устида юрган одам тоғнинг майдон доирасини сезмагандай, трасса ичидагилар ҳам бундай ишқалликларни сезишмас, аммо узоқдан туриб қараган кишига ҳаммаси намоён бўлиши мумкин. Бу ҳам барчага эмас, балки шу соҳада кўзи пишиб, маълум даражада тажриба орттирган кишиларга дарров сезилади. Хуллас, у кўрган нуқсон кичкина нуқсон эмас. Ана шу кузатувдан сўнг у идорага келган ва Музаффарни сўратган эди.

Моҳидил соатига қаради. Яна ярим соатдан сўнг Музаффарнинг бригадаси тунги сменага тушади. Улар билан бориб агрегат чироқлари ёрдамида ўша йўл қўйилган нуқсонларни ўзи бир кўздан кечириб кераклигини ўйлади.

Шу қисқа муддат ичда Моҳидилнинг бошига нималар кириб, нималар чиқмади дейсиз. Тўққиз юз олтмишинчи пикет қўлдан чиққан кун тўққиз юз олтмиш биринчи ким бошлаб берган эди-я?.. Хаёлан ҳаммасини кўз олдида келтиришга уринди. Тўққиз юз олтмишинчи Музаффарнинг бригадаси кучи билан тугалланган эди. Ундан кейин... Демак, ўзининг бригадасидагилар йўл қўйган бунга.

У ташқарига чиққанидан кейин ҳам, миясидаги шу мужмал фикрлардан қутулолмади.

Биров орқасидан шошиб келаётгандай бўлди.

— Қаёққа кетяпсиз, она? Ахир бугун тунги сменада дам олишингиз керак-ку?

Бу Музаффар эди.

— Бошлиқларга ҳам қойилмасман-да,— сўзида давом этди у.— Ҳеч қонунга тўғри келадими ахир? Дўқ-пўписаларига бало борми? Дарров одамнинг ҳафсаласини пир қилиб қўйди-я! Эртага кун йўқмиди?

— Музаффар,— деди таққа тўхтаб Моҳидил,— бригадангизда ҳеч кимдан шубҳа қилмайсизми?

Музаффар пахталик қўлқопини ечиб, совуқдан ёшланган кўзларини арта бошлади.

— Ҳеч кимдан. Ҳаммасига ишонаман. Бирортасини айбонлаш қонунга хилоф, она!

Моҳидил сўзидан қайтди.

— Қаёқдан билан, ўзингизнинг...

Нодир... Маннопдир балки? Ҳар нарса кутса бўлади улардан. Биласизми, Манноп Алёшга нима дебди? «Ударник бўлиб, деворий газетада жамолнинг жилвалаитгандан бери биздақаларни писанд қилмай қўйдинг-а, қария. Шунча жоннингни жабборга берганинг билан барибир ҳеч ким сенга ҳайкал қўймайди. Бугун борсан, эртага йўқ». Шунақа дебди-я. «Аниқроқ гапир, бу нима деганинг?» деб сўрабди Алёшка ҳам ҳайрон бўлиб. «Огоҳлантириб қўймоқчиман, коммунизм қурамыз деган гапларга ишонма. Бу — кишиларни яхшироқ ишлаши учун ўйлаб топилган хомаки хаёл. Сароб деса ҳам бўлади. Шу саробга сиғиниб қаҳрамонлик кўрсатяпсанки, эътиборда борсан, эртага белингни кўтаролмай қолганингда, биров сендан миннатдор бўлмайди. Ҳатто ўлганингдан кейин ҳам эсга олишмайди. Номинг офтобда қовжираган тиррақин бузоқ тапписидай тупроққа қоришади-ю кетади», дебди. Шу гаплар қонунга тўғри келадими? Алёшка ҳам башарасига қараб тупурмоқчи бўпти-ю, кейин тупукни ҳам азиз билиб, унинг ярамас нусхасини беағандан кўра, жигилдонни овутиш яхши, деб ютворибди. Чакки қилибди-да, тупурса бў-

ларди. «Икки дунёда тенги йўқ аблах бўлганимда ҳам, лақиллата олмайсан мен. Ҳеч қанақа элга дoston бўладиган ниятим йўқ, сендақа санқи шайтон гумонсироган келажакка астойдил нишонганимдан чанг ютяпман бу ерда!» — дебди Алёша. Қойил қилибди-а, опа? Чинакам комсомолнинг гапиде бу! «Қорагужанак» бўлса бўш келмай: «Эртага нима бўлишининг менга бир грамм алоқаси йўқ; мен бугуним билан яшайман. Одам бўламан десанг, сенга ҳам шу маслаҳат: Ақлинг борида гапимга кир, балки эртага ҳеч нима бўлмас», дебди. Кейин сиёсатга ўтиб, фалсафа сотибди. «Ҳозир дунёда нима гаплар бўлаётганидан хабаринг борми? Ишонмасанг, кечқурун кел, биргалашиб «Америка садоси»ни эшитамиз. Ҳамасини биласан-қўясан. Мамлакатимизнинг чор атрофига ракеталарни қалаштириб ташлаган империалистлар. Биттасини визиллатсә, тамом, кўз очиб-юмгунингча қурилишинг билан асфалсофилнинг чиқиб кетасан!» дебди. Алёшканинг ғазаби қайнаб: «Бунақа алмойи-алжойи сафсаталаринг билан чўчитолмайсан бизни, хотиржам бўл, тузунингга илинмайман. Бошқалар ҳам шундай. Ҳа, бу ердагиларни бемаъни гапларинг билан заҳарлагандан кўра, яхшиси, туёғининг шикиллатиб қол. Худди, ҳа-да!» — деган экан, у: «Нима бу — огоҳлантиришми? — деб сўрабди. — Илтифотларинг учун минг қуллуқ. Хўш, айтганингга қўнмасам-чи?» «Тагин доғда қолиб юрмагин деяпман-да!» «Қим доғда қолдиради, сенми? Бекорларни айтпбсан!» — дебди Манноп. Шундан кейин Алёша чўрт бурилиб кетаверибди. Бу гаплар қонунга тўғри келмайдикун-а, опа?!

— Ҳа, Манноп яна ҳаддидан ошяпти. Аммо ншлаши ёмон эмас-ку?

Музаффар қўл силтади.

— Яхши ишлашига ишонманг. Бир билгани бордир-да. Айёрликда тулкини ҳам ярим йўлда қолдириб кетади-я! Борди-ю, сувни лойқатиб, балиқ тутиб юрган бўлса-чи? Шунинг учун бугунги ишкallлининг мутасаддиси ҳам ундан бошқа ҳеч ким эмас деб ўйлайман. Гап шу! Вақтин ўтказмай, Доинёровга айтинг-да, бу ташвишдан бошингизни соқит қилинг. Кейин нима чора кўришларини ўзлари билишади. Хоҳласангиз, мен гувоҳликка ўтаман. Бу қонун!

— Ошиқма, Музаффар, сувнинг оқишига қарамай банд ташлаш — ақлдан эмас!

— Ҳа, ҳаммаси сув юзида қалқиб турибди-ку, ахир?

— Бунисидан шубҳам йўқ. Аммо дабдурустдан бир хулосага келиш қийин. Ахир уям анойп эмас-да. Ўзини оқлаб, бпзни тухматчиликда айблашдан тоймайди. Уни лом-мим деёлмай қолдириш учун, қўлимизда факт бўлпши керак.

— Майли, ўзингиз биласиз, аммо арқонни узун ташлашга ҳожат йўқдир деб ўйлайман. Хайр, клубга кириб тутилиб қолгандим, мана энди сиз билан гаплашиб, вақт кетяпти.

Айтмоқчи, дам олсангиз бўларди. Эрталаб кундузги сменага тушасиз.

У чолганича кетди. Чуқур фикрга толган Моҳидил ҳам унинг орқасидан қолмай, трасса томон бораверди.

«Маннопдан ҳар нарса кутса бўлади...— деди у ўзича шивирлаб.— Бугун бундай қилса, эртага бутун қурилиш талафот ичида қолади. Ҳушёр бўлиб туриш керак!»

Эрталаб Моҳидил ошхонага кириб борди. Бу вақт Манноп атрофига ёшларни тўплаб, гаплари билан кулдирмоқда экан.

— Илгари китоб ўқишда менинг олдимга тушадигани бўлмасди. Кўпинча ичак узадиганларини ўқирдим. Ёд олардим. Эслаш қобилиятимдан ҳалигача нолиган одам эмасман. Шундай қотириб гапирардимки, одамлар кулавериб қоринларини ушлаб қолишарди. Кейин трагедияга шўнғидим. Трагедияда маъни кўпроққа ўхшади. Шекспир, Шиллер, Ростан... Бунақа мураббийларим сон мингта... Кейин артистликка шўнғиб кўрдим. Олишмади. Уқувим йўқ эмиш... Халқ театридагиларга суфлёрликка майли, дейишди. Эслаш қобилиятимдан бундоғроқ меҳнаткаш артистларнинг жонига ора кириб юрдиму, надо признаться, ичкилик бошимга етди-да! Кейин тарак кўнларим суфлёр будкасида ўтириб, пьеса устига калламни қўйганимча, пук-пук асфалт босардим. Аслида-чи, вой, томошахонада ўтириб ухламабсан, дунёга келмабсан-да. Ё менга шунақаикин. Етти кун кўкнори ичган кўкнордан кичи... Бир кун «Ромео»нинг сўнги сахнасида сағанага кирган Ромео заҳар ичмоқчи бўлиб, энди оғзига шиша тутган экан, «ё ўлиш, ё қолиш, мана масала!» деб юборибман. Артист ҳам шуни қайтарворса бўладими! Улиб ётган Жульетта пиқ этиб кулворди. Кейин билсам, Гамлет билан Ромео монологни аралаштириб юборган эканман. Билмаганларга ничиво-ю, билганлар зални бошларига кўтариб, тоза кулишди-да. Трагедия комедияга айланиб кетганди ўшанда.

— Кейин нима бўлди?

— Нима бўларди, тўполон қилишди. Эшитганимни эшитдим. Кейин думимни тугиб, паттамни қўлга тутқазिशди.

«Эски муттаҳам экансан-да», деб қўйди унга четдан қулоқ солиб турган Моҳидил.

Маннопнинг кўзи Моҳидилга тушди.

— Саҳро маликасига саломлар бўлсин!— деди у.— Қани, кампанияга марҳамат.

Моҳидил унинг ёнига бориб ўтирди.

— Гуноҳкор бандаларингиз туфайли, тоза танбеҳ ебсиз деб эшитдим, ростми?— деб қолди Манноп Моҳидилнинг участка бошлиғидан эшитган даккиларига ишора қилиб.—

Кўп ҳаддидан ошяпти-да бу Дониёров! Мен шу олифтани астойдил ёмон кўраман...

— Яна Шекспирдан олмоқчимисиз?

— О, ул адибга шунчалик садоқатим зўрлигидан кўпинча ўз сўзимми, уникими, фарқиға бормай қоламан.

— Қўйинг уни. Менга тўғри жавоб қилинг, трассада иш-каллик чиқаришингизнинг боиси нима?

— О, маликам, бу иш учун мендай ҳалол меҳнаткашга туҳмат қилиш жиноятдир,— у туриб кетмоқчи бўлди. Моҳидил уни қўлидан ушлаб яна ўтиришга мажбур қилди.

— Сиздан савол сўраяпман ёки уни ҳеч ким сезмай қолади деб ўйлабмидингиз? Ишнинг белига тепишингизнинг боиси нима деяпман?

Манноп зўраки кулиб қўйди-да, яна ўзини гўлликка солди.

— Ойни этак билан ёпиб бўлмайди,— давом этди Моҳидил,— бутун сохта, кўз бўямачиликларингиз...

Манноп уни гапиртирмай илиб кетди:

— Етар, тўхтанг!

Ҳеч нимага арзимади тахминларингиз

Қайтиб яна луқма солган шайтонга беринг...

— Мен сизга артистка эмасман! Суфлёрлигингиз бу ерда кетмайди.

— Янглишган бўлсам, узр, маликам!

— Бугун трест бошлиғи олдида барча қилмишларингизни бўйнингизга оласиз, вассалом! Йўқ, десангиз, ўзим очиб ташлайман! Ҳеч қандай таянч нуқталарингиз иш беролмайди барибир.

Моҳидил «таянч нуқта» деб Болтаевни кўзда тутганига у яхши тушунди.

— Демак, «Яхши-яхши» шунинг учун ташриф буюрган экан-да, бугун азонлаб. Майли, нима десангиз деб кўринг, маликам, барибир айбдор мен эканлигимни исботлаб беролмайсиз!

Масалани узил-кесил ҳал қилишга йиғилдилар. Музаффар ораларида айбини бўйнига олишдан қочадиган, ҳалол одамлар ичига яшириниб, мушукдай писиб юрадиганлар ҳам бор эканлигини очиб ташлади, аммо номини айтишдан бош тортди.

— Фақат ўз оромини ўйлайди у, бошқаларди шаънига доғ тушши билан иши йўқ,— луқма ташлади Гулхайри.

Бошқалар уни қувватлаб кетишди.

— Айбини бўйнига олишдан қўрқса, нима қилади бош кўтариб юриб?

— Мард бўлса, ўртага тушиб ҳақ гапди айтсин!

— Унинг хатосини тузатадиган гўсхўр йўқ! Шундоқ ҳам вақтимиз зиқ ҳозир.

Трест бошлиғи:

— Бундайларни ҳаёт бўронини чанг-тўзондай чирпирак қи-

либ ташлайди,—деди.— Бугун тонг пайти баракларга кириб чиқдим,— дея давом этди яна Раҳимов,— оғир меҳнатдан сўнг роҳат қилиб дам олиш қандай яхши. Лекин ухлаётганлар ичида сиз айтган бирорта виждонсиз борлигини сезмадим, чунки ҳамма ухлаётган эди-да. Аммо битта нарсага ҳайронман, яхшилар, йўл қўйилган хато коллективга қанчалик зарар етказётганини билиб туриб, қандай одам тинч дам олиб ётаркин? Бунақаси йўқдир десам, кечаги оқибат фикримнинг аксини кўрсатиб турибди. Балки, хато қилсам қилибман-да, кўпчилик ичида билиб ўтиришибдими, дер. Бунақа одамдан ҳар нарса кутиш мумкин, эртага бундан катароқ фалокат туғдиришдан ҳам тоймайди.

Оёқ устида бўлаётган бу шошилишч йнгилиш узоқ чўзилиб кетиши мумкин эди. Шунинг учун одамлар қисқа-қисқа гапирардилар.

— Йўқ, биз коллективимиз шаънига ёмон гап бўлишини истамаймиз,— деди Алёша чинқирлиқ овоз билан,— ахир айбдор кимлиги оппа-аён-ку? Нега бекинмачоқ ўйнаймиз? Ёки қўрқамизми ундан? Ундай бўлса, мен айтаман. Орқага яширинма, Манноп! Виждонинг ҳалол бўлса, афтингни кўрсат.

— Оғзингга қараб гапир, қария, туҳматчилик қилганга жазо бор-а!

— Туҳмат эмаш-а! Ишботлаб бераймиз?

Ишботла!

Одатда янги пикет бошланишдан олдин ҳар бир машинист ўз экскаватори учун сула шаклида майдон тайёрлаб олади. Ковланаётган хандақ чуқурлашган сари ўша майдон ҳам чуқурлашиб бориши керак. Биринчи зинада туриб тупроқ қазиган икки ярим метр бўлган эди. Иккинчи зинага тушиб ишлаётган ҳам шунча чуқурликда ковлаши зарур. Аммо Манноп ундай қилмаган. Ҳамманинг кўзини шамғалат қилиб туриб, ярим метрдан кам чуқур олаверган. Унинг бу қилмишдан беҳабар қолган бошқалар ҳам шу йўсинда ковлаб кетаверганлар. Натижада, уч километр гача масофа бир ярим метрдан саёз ковланган.

Ҳозир Алёша ана шу тахминини гапириб берди. Лекин бу тахмин эмас, ҳақиқат бўлиб чиқди. Сир очилиб қолди.

— Хўш, энди нима дейсан? Гапир! — деди Латифжон ҳам Маннопга. Манноп Алёшага еб қўйгудай бўлиб ҳўмрайди.

— Бир ёқдан ҳайрон, бир ёқдан гирён қилиб қўйдинг-а, қария!

Ҳамма бирдан қийқирлиб юборди. Манноп кучли кулгини боснишга уриниб бақирди:

— Хўп, меҳнаткаш енгди. Ҳукм чиқаринг!

Ҳамма трест бошлигига қаради.

Бошлиқ бир колхоз тракторчиси ўн уч гектар ерни саёз ҳайдагани учун суд уни шу ерни қайтадан текинга ҳайдаб беришига, шу муддатда сарфланган ёқилги нархи, трактор-

нинг амортизациясигача тўлашга ҳукм чиқарганлигини айтиб берди.

— Менингча, биз ҳам шундай қиламиз. Қаршилик йўқми?— Барча бараварига қарсак уриб юборди.

Аммо Моҳидил нуқсонга йўл қўйилишида фақат Маннопнигина айблаш хато эканлигини уқтира бошлади.

— У шундай нуқсонга йўл қўяётган экан, нега бошқалар буни сезишмади? Нега эътибор берилмади? Демак, ҳаммамиз айбдормиз бунда,— деб хулоса чиқарди у,— шунинг учун, ўша нуқсонни ҳаммамиз баб-баравар йўқотишимиз керак.

Кўнчилик унга қўшилди. Аммо, бошлиқ айтганидай, агрегатларга сарфланган ёқилги нархи, амортизацияларнинг ҳақини тўлаш Маннопнинг зиммасига юклатилиши тўғри деб топилсин, деган таклифлар тушди.

— Яхши-яхши,— қарсакка жўр бўлди бошлиқ ҳам.— Демак, қарор бир овоздан қабул қилинди, шундайми?

Бўлган гаплардан хабар топган Ҳошимжон бошлиқ билан учрашди-да, унга эътироз билдирди:

— Маннопга нисбатан жуда шафқатсизлик қилинибди-да, назаримда, хўп денг!

Бошлиқ кулди.

— Шафқатсизлиги нимаси? Ҳамма жойда қонун бир. Ҳеч қайси хўжаликда бракка йўл қўйганларнинг зарарини қоплайдиган махсус фонд йўқ. Зарар етказибдими, марҳамат қилиб тўлаб қўйсин ўзи!

Маннопга нисбатан чиқарилган ҳукм Моҳидилга жуда маъқул бўлган эди. Фақат унинг хаёлини бошқа нарсга эгаллаб олди. Манноп тоифасидаги одамлар қайдан пайдо бўларкин-а? Инсон гўзаллик учун интилади, ёрқин уфқлар сари ошиқадн, ҳамманинг фикри-зикри хонадонимиз бойлигини кўнайтириб, бутун оламни қойил қолдирган фаннимиз, хўжалигимиз, маданиятимизни ривожлантирмоқ, фақат фаровон турмуш, мўл-кўлчиликни вужудга келтирмоқ билан банд. Ҳамма бугунгисинингина эмас, эртангисини ҳам ўйлайди. Майли, бугунча чиройли кийим-кечаклар насиб бўлмасин — бунинг учун тушқунликка тушмайди ҳеч ким, чунки буларнинг ҳаммаси олдинда ҳали. Шунинг учун энг оғир шарондда ҳам меҳнатдан баҳра олиб яшайдилар. Буларнинг ҳаёти зилол ирмоқлардай мавж уриб, дарёларга қўшилади, улкан денгизларга қуйилади. Хўш, Маннопларники-чи?! Бир ерда тўхтаб қолган кўлмак сувдан нима фарқи бор? Наҳотки, шу кўлмак сув устини чириндилар босиб, қуртлаб, сасиб кетишини сезмаса?

Бирдан Моҳидилнинг эсига Латифжоннинг шипшитган бир гапи тушди: «Механизмларнинг ҳадеганда ремонтга ту-

шаверишида бир гап бор. Кимдир атайин ишимизнинг белига тепмоқчи. Бу ҳам «Қорағужанак»нинг иши эмасмикин?»

Моҳидил шуни аниқроқ билмоқ учун Нодирни ўсмоқчи-лаб кўрди, аммо Нодир Маннопнинг бу хил ниятларидан хабарсиз эканлигини айтди. Қим билади, балки ўзининг «қадрдон» ҳамроҳидан ҳайиқиб, тўғри жавоб қилишдан бош тортгандир.

— Сиз қўрқоқсиз! — деди Моҳидил унга тикилиб туриб. — Маннопдан заҳарли илондан қўрққандай қўрқасиз.

Шунда ҳам Нодир тўғри жавобдан ўзини олиб қочди.

— Қўйинг, опа, мени қийнаманг! Мен ҳеч нарса билмайман.

— Билмаслигингиз мумкин эмас, — қисталанг қилди яна қиз.

— Билмайман, дедим, билмайман... Фақат...

— Нима фақат?

— Фақат ундан эҳтиёт бўлиш керак. Ёмон одам...

Моҳидилнинг ғазаби қайнаб кетди.

— Нега буни ичингизда сақлаб юрибсиз? Ҳамманинг олдида очиқ-ёруғ айтиб берсангиз... Ахир биз кўпчиликмиз. У ёлғиз.

— Гап ёлғизликда эмас, Моҳидил опа, — у шундай деди-ю, бошини ҳам қилиб, оёғи билан ер чиза бошлади.

— Айтаверинг, мен ҳеч кимга оғиз очмайман, — тил бириктиришга ўтди қиз, — аягинг!

— Мен устингиздан шикоят хати ёздим...

— Кимга?

Кимга билгани билмасликда да. Ўша мажбур қилди. Манноп. Унинг зури билан ёздим... ҳаммасини ёзди.

— Ҳаммасини?!

— Ҳа, кўрган-билганларимни ҳаммасини!

III

Моҳидилнинг Ҳошимдан ихлоси бутунлай қайтди. Латифжон «бу ўта кетган ҳасадгўй» деганида, ҳақ экан. Мана энди билди. Ҳақиқатан ҳам ҳасадгўйликда унинг олдида тушадигани йўқ. Бунинг устига қотиб қолган одам. Ташқи кўринишидан бировни билиб олиш қийин экан-да асти.

Ҳошимнинг барча кирдикорларини кўриб-билиб турганига қарамай Моҳидил ундан кўнгли совиганлигини яширишга, эски муносабатларини қайтиб тиклашга қанчалик уринмасин, бунга ҳеч эришолмади. Унинг кўнглидагини Ҳошимжон ҳам кўпдан бери сезиб юрибди. Кўпдан бери уйига ҳам таклиф қилмай қўйган. Балки у орқали айрим машмашалардан Маҳмуданинг хабар топиб қолиши мумкин деб ўйлар. Ҳар қалай, нима бўлса ҳам, ахир хотинининг қадрдон дугонаси-ку! Шуни унутмаслиги, кўнгил учун, ҳар замонда ундан салом-алик

келтириб туриши керак эди. Ундай деб ўйласа, Моҳидилнинг ўзи ҳам ҳеч қандай таклиф кутмай, дугонасининг олдига тўппа-тўғри бораверса, биров йўлини тўсармиди? Маҳмуда билан дўстлик туйғуларига бу ердаги машмашаларнинг ҳеч алоқаси йўқ-ку ахир?! Бу саҳройи азимда Моҳидил учун Маҳмудадан, қолаверса, Ҳошимжоннинг ўзидан ҳам яқинроқ ким бор? Ҳа, боргани маъқул. Дугонасининг болалари билан бирпас ўтириб, чақчақлашиб келгани маъқул.

Худди шундай ҳаёлга берилиб юрган маҳал радио орқали диспетчернинг овози янгради-ю, уни бош инженер ўз кабинетига таклиф қилаётганлигини расмий оҳангда эълон қилди. Бу Моҳидил билан Нодир ўртасида қисқагина суҳбат бўлиб ўтган кунга тўғри келган эди.

Ҳошим кабинетига йўқ экан. Муддатдан фойдаланишга тўғри келди-ю, Моҳидил дугонасининг олдига чопа қолди.

Дабдурустанд кириб келувчини Маҳмуда танимади. Қурилиш ҳақидаги аллақандай журнални varaқлаб ўтирганича, қимир этмай турди-да, кейин юзига табассум югурди:

— Моҳидилмисан?— сўради у чопа келиб.— Вой-бў, рабобий батальон бўп кетибсан-ку, жонгинам? — унинг совуқда музлаган юзларидан ўпа бошлади,— бормисан, бунча домдарагинг йўқ? Бориб кўриб келай десам... Ҳой, менга қара, хиёл семирибсанми-а? Саҳро ҳавоси сенга жа ёқибди. Кўз тегмасин, майли, туф-туф... Нечук худо ёрлақади?

Моҳидил ўзида йўқ хурсанд, дугонасининг ўпичига муздай юзини тутганича қиқирлаб куларди, холос.

— Болаларинг қани?

— Яслида. Қайнанам Тошкентга кетган. Ёлғиз ўзим кенг уйнинг келини бўлиб ўтирибман-да, жонгинам.

Улар узоқ гурунглашдилар. Маҳмудани Моҳидил атрофидаги муҳитнинг барча икир-чикирларигача қизиқтираркан. У савол устига савол ёғдирар, энг нозик нарсаларгача билгиси келарди.

— Бу жуда қизиқ! Бу жуда аломат! — деб қўярди завқи ошиб.

Энг мураккаб, энг оғир шароитдаги ишлар, ҳатто бошга тушган турли мушкулликлар ҳам унинг кўзи олдида олам-олам янгилик очарди. Афтидан у уйда ўтиравериб, тоза диққинафас бўлганга ўхшайди. Моҳидил биринчи келган кунини у хижолатдан қутулиш учун «ишлаб турибман» деганида, негадир ўнғайсизланиб, қизариб кетган, бу дугонасига қалбакироқ эшитилган, «бунда бир сир бор-ов» деган фикр ҳам миясига келган эди. Мана энди ўша сир очилиб қолса зора.

Моҳидил Маҳмуданинг овозида махфий бир нарса сезгандай бўлди. Унинг оилавий ҳаёти тўғрисида сўрай бошлаши билан ички бир асабийлик аломатлари юзага чиқиб, чеҳрасига андак соя ташлаб ўтди. Эр-хотин ўртасида бирон алам-ли ҳодиса юз бермаётганмикан? Нега шулар ҳақида «ғинг»

дейишга ожиз? Балки, ортиқча машмашалар билан шу қўн-гилли гурунг файзига рахна солишни истамас! Ҳар ҳолда, бир гап бор... Аёллар юрагини аёллар тез уқиб оладилару, аммо унинг таранг тортилган энг позик ипларига тегиб кетишдан ҳайиқадилар. Чунки ўша иплар узилиб кетиши, қутилмаганда бирор озор етиши ҳам мумкин-да! Майли, ўзи оғиз очини истамаётган экан, Моҳидил ҳам сўрамагани маъқул.

— Ҳой лақиллаб ўтиришимни қара-я, ўртоқжон,— орага тушган мушкул ноқулайликни бартараф қилди мезбон,— чой-пой қўйиш паққос ёдимдан чалғибди-я! Совуқдан келган сап, ахир.

У ошхонага ўтиши билан, ҳовли томондан бировнинг шангиллагани эшитилди:

— Ҳо, овсин, бомисиз, айланай? Бу қор ўлгурри кураб қўймадиларми? Ўғлимни чақирсам бўларкан-а, бирпасда саранжомлаб берарди. Ана бу ўрталиққа тўплаб қўйилса, ёзда экинни жонини киритади. Одам — қон билан, экин — нам билан-да, айланай.— Улар остонада учрашди шекилли, гапирувчининг нафаси бир зум ўчди-ю, шивирлашга ўтди.— Вой, биров келдим, айланай? Билмай, суриштирмай шангиллаганимни қаранг-а! Эр кишими?

— Йўқ, ўзимни дугонам... кираверинг!

Кўп ўтмай елкалари кенг, бўйчангина, қисик кўз, шапалочқай оёқлари зарғини кўриб бештардан ошиб келган жувон кириб келди. У тиззасигача икки қават жун пайпоқ, бир қарич қўнжли калишда эди. Эгинда қора сатин қўйлак, янги-гина оғизга гуллича ҳам бор.

— Касидан авайлабгина тутиб,— тани-жонингиз соғми? Совуқларга қалайсиз? Мен совуққа сира йўқман-да, айланай. Сариклигим учунми... ичимдан қалт-қалт титраб тураман, денг. Анов кўни бир шамол бўлди... Шамолга қалайсиз? Мен унга йўқман... Уйда ўтирсаман юрагимни ваҳима босиб кетаверади. Чўл чўлу, шаҳар шаҳар экан-да, айланай! Ўзингиз қатлисиз?

— Тошкентликман.

— Вой, тилингизга шакар, ҳамшаҳар эканмиз. Тошкентла тилич-омонликми? У ёқда совуқ йўқдир бунақа?

Маҳмуда дастурхон кўтариб кирди.

— Вой овсин-ей,— жағини пешлашга ўтди яна аёл,— анави сельсоветти хотинини янги қўйлагини кўрмабсиз, дунёга келмабсиз. Зангори помбарқутдан бирам хушбичим қилиб тиктирибдики, қадди-қоматига ярашиб, қучоқлаб турибди-я, қучоқлаб... Эриям ҳўл пул топармон одам экан-да... Иил ўтмасмишди, кийим-кечаклик олиб беришни канда қилса... Гардиронни эшиги синаман дейди... шунақа бадавлат оилада яшасанг-да...

Бу сернағма аёл Ғулом аканинг хотини бўлиб, табиати

асло эрига ўхшамасдн. Туябулоққа кўчиб келган кундан бош-лабоқ, худди шу ер шаронтига жуда мослашиб тушгандай бўлди-ю, бутун қишлоқ аёллари билан эгачи-сингилдай, тил топишиб кета қолди. Ҳамма уни танийди. У ҳаммага меҳмон. Бирор эшикка кириб чиқмаган кунн йўқ. Қим қанақа иморат қуряпти, ким бугун қўй сўйди, ким қачон шаҳарга бориб, нима олиб келди — ҳаммасидан хабардор.

— Айтгандай, овсин, бу қурилишдагиларга мукофот берармиш, деб эшитдим, ростми?

— Билмадим.

— Вой, нимага билмайсиз? Галавнойнинг хотини деб ким айтади сизни? Биз эрларимизни кўчадаги қилмиши-қидирмиши ишхонадаги янгиликларидан бохабар туришимиз керак. Бунақада хотинлигимиз қаёқда қолади, овсин?

Моҳидил қулиб ўтирар, Маҳмуда эса дугонаси билан тўйиб суҳбат қиламан деганда, бемаҳал ошдан чиққан тошдек бўлган бу аёлдан ранжир, унинг гапларига бош силкиб жавоб қиларди, холос. Шу билан бирга, Моҳидилдан хиёл хижолатда ҳам эди.

— Ҳа, айтгандай,— давом этди яна аёл,— шанба кунн трест бошлиғи ўғлига иминиша қилиб берармиш? Ҳошимжон билан борарсиз дейман?

— Бу ганди хабарим йўқ.

— Вой, Ҳошимжон айтмадими? Келганда сўранг-да, айланай. Катта мартабали кишилар билан тил топишиб юрганга нима етсин. Мани-ку, йўригим бўлак. Фулом акангиз тепсатебранмас, одамови. Бошида болта турганда ҳам, бировникига бориш-келиш қилишдан гап очтирмайди. Ишқилиб, ёрилай дейман. Сизни ўрнингизда бўлсамми.. вой-вой-вой, нималар қилмасдим. Эрингиззи маҳкам ушланг-да, ёлғиз бир ёққа бордира кўрманг! Қоши-кўзи келишгангина йигит, енгил-елли жувонларнинг кўзига дарров илинади-я. Дунёда беҳаё, бебошвоқ ғунажинлар камми дейсиз? Эр киши ичиб олса, тамом, сувдай суюлади-ю, ўшаларнинг ноз-карашмасига учадн-кетадн. Ҳар қалай, вақти-вақтида қармоқни сувдан тортиб-тортиб турса, ёмон бўлмайди. Тизгинни сал бўш қўйдннгизми, тамом! Умуман, эр кишига ишонган хотиннинг чўлтоқ сунургидан фарқи йўқ, ман шундай деб ўйлайман.

— Қўйсангиз-чи, Сабохон опа!— сабр косаси тўла бошлади Маҳмуданинг.— Келиб-келиб, иккнта болали бўлганда, энди...

Сабохон унинг гапини олиб кетди:

— Вой, нимасини айтасиз, овсин! Мани чолими бир эмас, учта боласи бор-а, кўрдингиз-ку, нималар қилди? Сал кўзимни чалғитганимга-я! Писмиқхондан чиққанн шу бўлса...

Маҳмуда безовталаниб қолди.

— Қўйинг, жон опа! Нима кераги бор шунақа гапларни?

— Вой овсин-эй, хомсиз-да ҳали. Эрри гапига лаққа ту-

шиб юраверасиз...— У Моҳидилга қараб гапирарди энди.— Қариб қуюлмаган, ачиб суюлмаган Ғулом акангиз анави мегажинга айланишиб юрибди-я, қурилишдаги аёл бор-ку, танирсиз? Қуёнқочдидаги-чи? Ой деса ой, кун деса кун эмиш...

Маҳмуданинг вужудидан муздай тер чиқиб кетди. У: «Бўлди, жим бўлинг», дея имо-ишора қила бошлади. Сабохон эса унга парво қилмасди. Моҳидилнинг ҳам лавлагиси чиқиб кетган, аммо нима дейишини билмай, аламдан ўзини зўрға тутиб ўтирар эди.

— Янглишяпсиз, опа,— деди ниҳоят, титраб-қақшаб,— Биринчидан, ўша қуёнқочдилик деганингиз мен бўламан, иккинчидан...

— Жим бўл, Моҳидил!— бақириб юборди Маҳмуда, сўнг ўрнидан сакраб турди-ю, йиғлагудай бир қиёфада Сабохоннинг устига келди.— Ўргилай опа, жон опа, чиқиб кетинг!— овозида қалтироқ бор эди унинг,— менинг жонажон дугонамни ҳақорат қиляпсиз!

Сабохон аввалига довдираб қолди. Оғзига бир гап келмай, узоқ қийналди, кейин кўзлари баттар қисилди, юзларидаги ажинлари яна кўпайди. Тишлари бир-бирига маҳкам бошилиб, юпқа лаблари кўкарди.

— Вой, безраймай ўлгин сан!— пишқириб гапирди у.— Боян бери санлигингни билганимда, мижғиб ташлардим-ку! Нима бало, ўйнаш орттиргани келганимдан бу сўраб?

— Опа!..— деди бўғилиб Маҳмуда.

Сабохон ҳеч парво қилмасди:

— Маҳмуд, сеннинг энг яхши донингиз сенсан... Вой сандақа донони ел кўтарсин! Учта оолали одамнинг турмуши билмоқ солмоқчи бўлдингми-а? Ҳой, мани совунимга кир юмбасан-а, мочағар! Буткинагини йириб, деворга таппи қип қўяман-а!..

— Бас!— ўкириб юборди Маҳмуда.

Моҳидил сакраб туриб, тез бурилиб олди.

— Кетинг... кетинг, ҳозир!..

Сабохон вайсай-вайсай чиқиб кетди. Маҳмуда кўзлари қип-қизариб кетган дугонаси олдига югуриб келди-да, чўккалаб қучоқлаб олди.

— Кечир...— ўзини тутолмай йиғлаб юборди у,— кечир, жонгинам. Кутилмаганда кириб, дилингни хуфтон қилиб кетди... Тили заҳар хотиннинг туҳматига қолдинг меникига келиб.

Моҳидил уни бағрига босди:

— Жиннивой, сен нимага кечирим сўраяпсан? Қўй, садқайи кўз ёшларинг кетсин. Тили заҳар бўлса бордир, аммо унда айб йўқ.

Маҳмуда бошани кўтариб дугонасига ҳайрон боқди:

— Ҳеч балога тушунмаяпман, жонгинам?

Моҳидил енгил кулиб, кўзини қисиб қўйди. Маҳмуда унинг иродасига қойил қолди. Шунча гап эшитиб, таъналарга қолиб ҳам яна ҳеч нарса бўлмагандай, хотиржам ўлтирибди-я!

— Бу нима деганинг, жонгинам?

— Унда айб йўқ,— такрорлади Моҳидил яна кулиб,— туҳмат уруғини сочган бошқалар.

Маҳмуда енгил тортгандай бўлди.

— Қанчалик ўзгариб кетяпсан-а, жонгинам!

— Сен ҳам!

— Қим нима демасин, барибир мен ундақа гийбатларга ишонмайман,— деди у ҳамон энтикиб-энтикиб қўяркан.— Ахир Ғулом ака отанг тенги одам-ку?

Моҳидил бош силкиди, сўнг яна кўз қисиб, миннатдорлик билдирди.

— Тўғри айтасан, аммо баъзилар ишоняпти-да.

Ташқарида қор учқунлаб турар, дарахтларнинг салқи шоҳлари кумуш рангда товланиб, кўзни қамаштирар, ҳавонинг авзойидан кечга яқин яна қалин қор ташлайдигандай кўринарди.

— Сизга бир нима кўрсатаман,— деди Ҳошим Моҳидилни очиқ чеҳра билан кутиб оларкан,— аммо ўтиниб сўрайман, бунда ёзилган гаплар асти ташқарига чиқмасин. Элга гап-сўз бўлишингизни истамайман, Моҳидилхон, хўп денг,— Ҳошимжон ўзини оғир аҳволда қолгандай ҳис қилар, бу мушкүлликдан холис қиладиган бирдан-бир одам шу қиз эди гўё.— Менга ҳам осон тутиб бўлмайди,— сурбетларча мугамбирликка ўтди кейин у,— ахир энг яқин кишинг ҳақида пастбаланд гап юрса, яхшими? Ростини айтсам, бошим қотиб қолди, шу ўринда ўтирганимдан минг пушаймонман. Бу хатда ёзилган гапларга ишонмай десам, иккинчиси ҳам келиб қолди. Нима қилай, маслаҳат беринг.

Моҳидил бош инженер узатган қоғозни олди-ю, ўқишга тутинди.

Ҳошим ҳақиқатан ҳам ниҳоятда азоб чекаётган одам қиёфасига кирган, шу қиёфанинг ўзи жуда кўп муҳим гапларни айтаётгандай, аини вақтда ҳеч нарса айтмаётгандай эди.

Моҳидил қоғозни очди. Унда участкадаги ишларнинг суствлигига «айрим кичик мансабдаги кишиларнинг хулқ-атвори» сабаб бўлаётгани исбот қилинган эди. Энг яхши машинистлар ишдан безмоқда... Унча тажрибаси йўқ, аммо сидқидил ҳунар ўрганаман деганлар эса ўз ҳолига ташлаб қўйилган. («Фамилияларини кўрсатиш эсига келмабди-да», деб ўйлади Моҳидил.) Техникага етарли эътибор йўқ, шунинг учун тез-тез агрегатлар чиқитга чиқиб туради. Бу — шубҳасиз, асосий ишнинг белига тепмоқда... Шахсан ўртоқ Дониёров

билан одамлар ўртасидаги келишмовчиликлар эса авжига чиққан... Хуллас, парокандалик бошланмоқда. Коллектив ўртасида уюшқоқлик борга ўхшаб кўринади-ю, аслида аҳвол оғир. Участка яна жар ёқасига бориб қолган...»

Тоқати тоқ бўла бошлаган Моҳидил жумлаларни тез-тез кўздан ўтказиб, ўзи ҳақида гап бораётган ерга тушди. «Бригадиримиз ўртоқ Салимова ахлоқ жиҳатидан ўзини оқлолмапти. Бу ёшларга салбий таъсир кўрсатмоқда. Бир кунни тонготар чоғи у ёлғиз ётган уйдан эркак киши чиқиб кетганини ўз кўзи билан кўрганлар бор. Фактларга мурожаат қилайлик. (Аммо ҳеч қандай фактдан дарак йўқ.) Гувоҳлардан фақат айримларининггина ўз қўли билан ёзган қуйидаги исботларга назар ташласак кифоя...»

Ҳошим уни ҳозир қалтираб-қақшаб, додлаб юборади, деб ўйлаган эди. Бироқ у кутган ҳол юз бермади. Қайтага Моҳидилнинг юзида енгил жилмайиш пайдо бўлиб, кулиб юборишдан ўзини зўрга сақлаб тургандай эди.

Хатнинг иккинчи қисми Нодирнинг қўли билан давом этирилган бўлиб, Моҳидилга аввалдан маълум, аниқ фактлар ўрнига тахминлар бир оз бўяб кўрсатилган эди.

Ҳошим қизининг жилмайишидан ҳам ўзинча хулоса чиқара бошлади. Шу билан бирга, унга нисбатан юрагининг аллақеридадир раҳмдиллик пайдо бўлди. Аммо у қандай тез пайдо бўлган бўлса, яна шундай тез сўна қолди.

«Бир ҳуснига икки ҳусн қўшилганга ухшайдими? Алча очилиб кетибди қўрмагур. Устидаги қиш кийимлари бир оз лог тушириб турганини назарга олмаганда...» Қизни енгисиз, қўлининг ичига тинчликни қўйиб, ҳа

ҳа кўйлақда, шу кўйлақ остидаги келишган қақди-қомати, оппоқ баданларигача тасаввур қила бошлади.

Ҳошим ўзига зеҳн солди. Илгари ёнгинасида юрган бунақаларни ром қилиб олиш ҳеч гап эмасди-ку? Наҳотки, энди Моҳидилни...

Моҳидил индамайгина қоғозни икки буклаб стол устига қўйди-да, бош инженер томонга силжитди.

— Боплашибди,— деди у тан берган бўлиб.

— Ҳали бу ҳолваси,— деди бош инженер, галадондан яна нимадир қидириб топди,— зўр гаплар бу ёқда.

Моҳидил иккинчи қоғозни ҳам олди-ю, аммо ўқигиси келмай, ушлаб тураверди.

— Шу гапларга чиппачин ишонайсизми?

Болтаев назарини четга олиб, икки-уч бор томоқ қириб олди-да, кейин елкасини қисди. Тўғриси, нима жавоб қилишни билмай қолди у.

«Таъсир қилмаяпти-ку, бу гаплар?» деб ўйлади ичида. Кейин Маннопдан хафа бўлди. Ҳадеб Моҳидил ҳақида гап суқавергандан кўра Доннёров тўғрисида кўпроқ ёзаверса-ку, Ҳошим мақсадига тезроқ етарди-я.

Моҳидилнинг таъби хира тортиб, бу ердан тезроқ чиқиб кетгиси келди.

Унда трасса бўйлаб тез-тез сайр қилишга мойиллик туғилишининг сабаби бор эди.

Ўша трест бошлиги кабинетида бўлган кичик йиғилиш туғалган кунни ҳамма қатори коридорга чиқди-ю, Дониёровни кутиб турди. Ундан ҳадеганда дарак бўлавермагач, ўзини тошойнага солиб, сочларини тартибга келтира бошлади. Шу пайт секретарь аёл унга Латифжоннинг бош инженер кабинетида ушланиб қолишлиги, у эса Хўжаназар ака билан бирга кетаверишлигини айтди.

Моҳидил бу буйруқни эшитган замони шитоб билан орқасига ўгирилди-ю... Шу пайт қаршидаги эшик олдида уни зимдан кузатиб турган Ғулом акага кўзи тушди. Ғулом ака бир қўлида кўзойнак тутган, иккинчи қўли билан ўз кабинети эшигини қия очганича турар, гўё нимадир айтмоққа чоғлангандай эди. Моҳидил ундан савол кутган вазиятда унсиз қараб қолди. Шу чоқ ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, очиқ турган эшик секингина ёпилди-да, ҳозиргина паришонхотир турган башара ҳам ўша эшик ортига яширинди.

Қизнинг юзи шундай оқариб кетган эдики, буни кўрган Хўжаназар ака ҳовлиқиб қолди.

— Нима гап, қизим? — сўради у ваҳимада, — бирор кимсadan чўчидингми?

Моҳидилнинг лаблари қалтирарди:

— Йўқ... ўзим, шундай... Юринг, кетамиз.

— Юр, юр, қизим, тоза ҳавога чиқайлик.

Моҳидил остонага етмай бошини ушлади.

— Тобинг қочди, чоғи, қизим? Искориномушга тилпон қоқайми?

— Йўқ, овора бўлманг.

— Ҳали Ғуломжон бирон гап айтдимми? Нега уни кўриб, чўчиб кетдинг?

Моҳидил бош тебратди. Энди унинг юзига аста жон кинриб борарди.

— У кишининг товушини ҳам эшитганим йўқ ҳатто.

— Ўзи шунақа камгап. Локигин, ёмон одаммас асти. Фурсат топиб, бафуржа гапириб берарман қизиксанг, қизим. Санга тикилиб қолганлигининг важи бор. Биттаю битта қиз дом-дараксиз йўқолган, ўлган дейишга ҳеч тили бормайди боёқишнинг. Агар тирик бўлганда сандай бўлармиди ҳозир...

— Шунга одамови бўлиб қолганми?

— Одамовики... Ҳа, қизим, ҳар ким пчидан ўтганини ўзи билади. Итп кетиб турса-ку...

— Итнинг нима дахли бор бу гапларга? — унинг сўзини бўлди Моҳидил.

Хўжаназар ака қизни соддалик қияпти, деб ўйлади шекилли, кулиб қўйди.

— Бир йўловчи йўл бўйида қўй боқиб юрган боладан сўрабди:

«Ўғлим, бу йўл қаёққа боради?»

Бола ҳайрон бўлиб:

«Қизиқсиз-а, йўлни оёғи бўлармиди бирор ёққа боргани? Бинога кептики, ўрнидан қимир этганини билмайман»,— деган экан. Шунинг сингари хўп антиқа савол бердинг-да, қизим. Ҳар замонда феъли айниб қолади, демоқчи эдим-да.

Қиз ўйга толди.

— Ўша одам кўзимга... ҳайронман, ҳар сафар уни кўрганимда бошқача бўлиб кетаман. Ё бировга ўхшатяпманми...

Бу гаплар шунчаки ўткинчидай бўлиб қолмади. Дам-бадам Моҳидил Ғулом аканинг эшикни қия очиб турганини кўз олдига келтирар ва негадир шу одам ҳақида кўпроқ билгиси келаверарди.

Бунақада киши хаёлпараст бўлиб қолиши ҳам мумкин экан. Моҳидил фикр-зикрини фақат унгагина ўғирлатиб қўймаслик учун, яна ишга шўнғиб кета қоларди. Шуниси маъқул.

Энди Ғулом аканинг қурилишга боғлиқ томонлари қизиқтира бошлади уни. Чолнинг лойиҳага ўзгартириш киритиш тўғрисидаги таклифларини Латифжондан батафсил сўраб, билиб олди. Трасса бўйлаб узоқ-узоқ кезиб қолишининг боиси ҳам ана шундан. У Говхона томонларни ўргана бошлади. Тўёқбоши тепалигидан то Хачқопгача бориб келди. Бу ердаги мушкулликларнинг даф қилиниши Ғулом акага таклифнинг амалга ошишига боғлиқ экан. Гўё бутун қурилиш зафари бор сир-асрорини инсондан дариг тутиб, қаергадир, кимгадир қўйиб қўйган экан. Унинг бирдан-бир қалити

ана шу Ғулом аканинг қулида эди. Ўша қалити бекор қолган, солинмас экан, девор остида бекор ётган темирдай занглаб кетади. Бу қалитни шахсан Моҳидилнинг ўзи қўлга олмоққа интилди. Бу билан Ғулом акага ёрдам бериши мумкин. Бироқ «Яхши-яхши» қизнинг ҳафсаласини пир қилиб қўйди. Трест бошлиғи ўша йигилишдан кейинроқ Ғулом акани чақириб суҳбатлашган экан. «Қандайдир бир ташаббус бошлаганингиз ҳақида миш-мишлар юрибди, шу тўғрими?»— деб сўрабди. Афсуски, чолдан лом-мпп деган садо чиқмабди. У аввал саволга савол назари билан қараб қўйибди-ю, кейин елкасини қисиб, «шунақа бир ҳаракат бор эди, ҳадисини олмаган одамга қийин экан... ҳеч ҳаён чиқмади», деб қўя қолибди.

— Очиқ бир нарса дейишдан бутунлай бош тортди,— деди «Яхши-яхши»,— тортинчоқлик қиялпими, билмадим.

— Жуда иззат-нафси баланд одамми?

— Иззат-нафсининг нима алоқаси бор бу гапларга?

— Иззат-нафси юксак одамлар шунақа тортинчоқ бўлса керак деб ўйлайман.

— Йўқ, бошқа сабаблари бордир...

Моҳидил ўйланиб қолди. «Ғалати одамлар-а, тавба, саба

би бордир, деб қўя қолишади. Наҳотки, сабабини билиш шунчалик қийин?»

Борди-ю, Ғулом аканинг олдига ўзи кириб, очиқ-ёруғ гаплашса-чи! Ахир бировга яқин бўлмоқ учун ақаллиси бирикки бор яккама-якка суҳбат қилмоқ ҳам керак-ку!

Эртасига Моҳидил агрегатини жадал бошқариб юрак-кан, қирғоқдаги тепаликларнинг бирида яна ўша таниш қиёфага кўзи тушди. Лекин қизғиш чанг тумани ичида таниёлмай, иккиланди. Шамол чангни ёйиб юбориши билан ўша турган одам Ғулом ака эканлиги аён бўлди.

У калта гуппи кийиб олган, бошида қозоқи телпак, қўлида газетага ўроғлик нимадир бор.

— Ассалому алайкум,— деди қиз агрегатдан тушибоқ унга яқинлашаркан,— мени кутяпсизми?

— Кеча борган экансиз, бошлиқ айтди,— деди у сокин овозда қўлидагини узатиб,— кеча кечқурун келмоқчи эдим, узр.

— Нимага узр сўраяпсиз?..— Моҳидилнинг тилига «Ғулом ака» деган сўз келавермади,— мен узр сўрашим керак-ку? Овора қилибман сизни. Шунча йўл босиб келибсиз.

— Ҳечқиси йўқ,— деди яна совуққонлик билан Ғулом ака, аммо қизнинг юзига тик боқолмасди,— агар бунинг сизга нафи тегиб қолса—мингдан-минг розиман.

Моҳидил уни ранжитиб қўймадиммикин, деб чўчиб қаради.

— Йўқ... бирор фойдасини топсак... бу сизнинг ютуғингиз!

— Менга шон-шуҳрат керак эмас, қизим! — шундай деди-ю, аста бурилиб кетиб қолди.

Моҳидил унинг ортидан югурмоқчи бўлди, бироқ негадир ўз оёқлари ўзига итоат қилмади.

Кечқурун алламаҳалгача Ғулом ака бериб кетган материаллар билан танишди. Албатта, унда айрим нуқсонлар ҳам йўқ эмас, чертёж устида ҳали анчагина бош қотириш керак. Буни Моҳидилнинг ўзи қилади. Қўлидан келганича ёрдам беради у чолга.

Туш пайтида ундай эланиб турган қор учқунлари кечга яқин паға-паға ёға бошлаган эди. Шамол пасайгани учун юз-кўзларга унча урилмас, қайтага кумуш ранг кашф этиб, оқшом дилбар кўринарди кўзга. Моҳидил ташқарига чиқди-да, бирпас қорбўрон ўйнаб, ўша студентлик палласини эслатгиси келди.

Зубайда боши ёстиққа тегди дегунча қалқий қолади. Ҳозир ҳам нозик хуррак тортмоқда. Шунинг учун Моҳидил уни уйғотишга кўнгли бўлмай, ўзи кийина бошлади.

Ҳамма ёқ оппоқ қор, ерда биронта доғ кўринмайди. Гўё бутун олам фақат шу беғубор либос билан безангандай.

Моҳидил соф ҳаводан тўйиб-тўйиб симирганича қанча юрганини билмайди. Қор юмалатиб ўнга яқин қор одамни

қўққайтириб қўйди. Бир вақт унинг олдида кимдир югуриб келди. Бу Зубайда экан, ҳайрон бўлди: у ухлаб ётувди-ку?!

— Хайрият-эй, дарров топа қолдим сиззи,— деди у гап оғзига тикилиб,— юринг, ҳалиги... Ғулом ака...

— Нимага бош яланг чиқдинг, жиннивой? Шамоллаб қоласан-ку!

Зубайда саволга парво қилмай, сўзида давом этди:

— Маст уйқуда эканман. Биров келиб эшикка шундай қаттиқ, урилдики, вагон-уй таг-туғи билан ағанаб кетай деди-я. Чўчиб уйгонсам.. сиз йўқсиз... «Оч-оч» дейди биров хириллаб. Овозидан маълум, ўлгидай маст. Маст одамдан жуда қўрқаман, оёқ-қўлим дағ-дағ титрайди, холос. Кейин эшикни бир итариб, ўқдай отилиб чиқиб кетдим. Юринг, юрагим ҳовлиқиб кетяпти, бирор кори ҳол, бўлмасин тағин.

Ҳақиқатан ҳам вагон-уйга кираверишдаги зина лабида тўнкадай бир нарса қорайиб ётарди. Ғулом ака қунишиб ўтирганича ухлаётган экан. Моҳидил уни елкасидан кўтарди.

— Опа, тўхтаг, одамларни чақирай.

— Қўй, ўзимиз эплаймиз, кел, ёрдам қил.

Икковлашиб мастни зўрга остонадан ичкарига олдилар. Ғулом аканинг оёқ-қўлларини музлаб кетибди. У ёқ-бу ёққа ағанатиб, устидаги гупписини ечишди-да, Моҳидилнинг кўрпасига ётқизишди. Зубайда эса бошига рўмолини тағиб, кўрпасини йиғиштира бошлади.

— Қаёққа?

— Бу одам шу ерда ётса... мен ўлсамам, эркак кишининг кўрпасидан кетганини ҳеч ким билмасин. Бунинг боғидаги ёнига суқила қолап.

Моҳидил тинч уйқуга кетган Ғулом акага тикилганича, узоқ ўтирди. Сочларига ёнишган қорлар эриб, юзларини юваётган сув томчиларини аста артди, кўрпани боши узра тортиб, қозикдаги ўз пальтосини ҳам унинг устига ташлади. Шундан кейин ўзи Зубайданинг каравотига чўзилди.

Эрталаб кўзнини очар-очмас, бошини кўтариб, Ғулом ака томонга қараса, унинг ўрни бўм-бўш. Кечаси туриб кетдим, ё эрта билан жўнаб қолдим, буниси номаълум.

Кейин баъзилар ҳазил, баъзилар чинга олиб ўша воқеа ҳақида пасту баланд гап қилиб юришди. Бу Маннопнинг зўри билан Нодирнинг қаламига ҳам илинган, Маҳмуданинг қулоғига етган, Сабохоннинг тилига эрк берган эди.

— Асли воқеа шу. Ҳалигиндай... ғийбат-надоматларга арзийдиган ҳеч нарсаси йўқ бунинг. Шунинг учун теримга ҳам юқтирмайман у гапларни.

Ҳошим унинг таърифини батафсил диққат билан эшитди.

— Хайрият,— деди енгил тортган одамдай,— менинг юкимни енгил қилдингиз. Ҳўкизнинг шоҳига урсанг, туёғи

эңирқайди, деганларидай, бу ярамаслар бемаза гапларни сиз тўғрингизда ёзгану, мен не азобларга тушиб юрибман. Биринчидан, ўзимга энг яқин кишининг мусибати учун қайғурсам, иккинчидан, тепада ўтирганларининг қулоғига етса, нима деган одам бўламиз, деган хавотирда эдим, хайрият-хайрият.

Болтаев энди қурилишнинг яна судралышга юз тутта бошлаганлиги, министрликдагилар бундан ташвиш қилаётганликлари, ҳатто яқин ўртада комиссия юбориб қолишлари тўғрисида гапира бошлади. Ҳозирнинг ўзида ҳам район, область партия комитетларининг кенгашларида қурилишни исканжага олишган эмиш. Қалтакнинг йўғони Болтаевнинг елкасида синармиш.

— Бош инженермисан, бас, тобе ходимларининг фақат иши учунгина эмас, хулқи, интизомн учун ҳам жавобгар экансан. Қилғилиқни бошқалар қилади-ю...

У шунчалик куйиниб гапирардики, билмаган одам бу гапларнинг чинпа-чинлигига астойдил ишониши, унга юракдан ачинниши ҳам мумкин.

— Тухматнинг уйи куйсин-да, уйи куйсин...— дея давом этди Болтаев оғир хўрсинишдан кейин.— Дунёда кимдан қўрқаман деиш, мени билмаган кишининг гийбат қилишидан, деган экан бир олим. Келинг, шу савил қолтур қоғознинг баҳридан ўтайлик,— у қўлида ўйнаб турган қоғозни шарт-шарт йиртиб, тўртга бўлиб ташлади.

Шундан кейин қиздаги Ҳошимжонга бўлган шубҳалар ҳам тонгги тумандай тарқалиб кетди. Юрагида пилқ самимийлик уйғониб, қаршисидаги бу суҳбатдошига очик чехра билан боқди.

Аммо бу ҳам узоққа бормади. Бирдан бош инженер яна Фулом ака, Латифжонлар «чучварани хом санаб, билимдонлик» қилаётганликларини қоралаб кетди.

— Улар қураётган минора шунчаки суратсифат безак, холос. Хўжақўрсингагина савлат тўкиб туради-ю, кейин салга қулайди.

Унинг гапича Моҳидил бундай одамлардан узоқроқ юргани маъқул экан. Яна «Қозонга яқин юрсанг, қораси юқар» деган мақолдай, келажаги порлоқ бир ёш ходимнинг биографиясига доғ тушиб қолиши ҳам мумкин эмиш.

— Дониёров жуда бўлмагур одам-да,— дея «доно» фикрлари билан суғоришга уринарди қизни.— Манави сизга бермай турганим хатда ҳам кўп гаплар бор. Баччагарнинг қилиб юрган ишидан кушод беҳабар эканмиз-да. Қилмишларига яраша жазо тортсин энди.

Моҳидил унинг ёнидаги иккинчи қоғозга қараб қўйди.

— Ўқиб чиқмадингиз-да буни ҳам, хоҳишингиз йўқми? Ҳай, майли, ўқимаганингиз маъқул. Сочларингиз тикка бўлиб кетар эди-да! Ўзидан кўрсин энди, думини тугиб, ўрнига ўзини-

гизни қўямиз. Мана, бригадирликда ишлаб, чиниқдингиз, синовдан ўтдингиз, муқаддима ёмон бўлмади. Бирдан юқорига кўтарилиб қўйиб, тушолмай юргандан кўра, пастдан зина-зина чиққанга нима етсин! Кейин, ўрнингиз мустаҳкам бўлади, хўп денг. Ё нотўғрими гапим?

Моҳидил яна индамади.

— Аммо Дониёровга ўхшаманг асло! У сиздай ёшларни қўллаш, ёрдам бериш ўрнига, вақти келганда, тўсқинлик қилади. Бундан хабарингиз йўқ ҳали сизнинг. Поданинг оласи ичида юрганга эмас, ташқаридан қараган қўйчивонга яхшироқ кўринади, хўп денг. Биз бу ерда ўтириб ҳаммасини кўриб-билиб турамиз. Инсоф билан айтганда, сизни ҳеч бўлмаса аллақачон мастер қилиб кўтаришимиз зарур эди. Ўша оёғингиздан чалиб турди-да доим. Рапорт ёзиб бер деб, шунча қистади...

Моҳидил ичида «одамни қоралаш учун ҳеч қандай қабихликдан қайтмас экан бу!» деб ўйлади. Кейин тишини тишига қўйиб:

— Ўзим ҳам унча амалга қизиқадиганлардан эмасман,— деб қўя қолди.

Ҳошим сўзида давом этди:

— Камтарликнинг чегараси бўлади, Моҳидилхон, хўп денг. Ҳозирги ниятимиз битта: сизни кўтаришу, Дониёров билан отликдан кутулиш.

Унинг юрагида нима борлигини билмайсиз ҳали. У сиздақа ўсиб келувчиларни ёқтирмайди, оёғингизга болта уради. Хўп денг. Қиз бола нарса шунча қийналганингиз етар.

— Мама, сизга айтганимдай, бу қизнинг ҳақиқатан ҳам бўлма-ма, енгилроқ ишга ўтказайлик деб, бирор марта бизга маслаҳат солдими!

— Ўзингиз айтдингиз-ку, оғир ишда ишлаш менга фойдага қолди, деб.

Ҳошим йиртган парча қоғозларини гижимлаб, зарда билан ахлат саватига ташлади. Шу ҳаракатининг ўзи ҳам унинг қанчалик асаби қўзғабганидан далолат берарди.

— Соддалик қилманг, Моҳидил,— деди у пўписа аралаш.— Бу сизга асти тўғри келмайди. Аввалдан бригадирликка қўйиб яхши қилинмаган экан. Ўша маҳалдаёқ Дониёровнинг баҳридан ўтиб, ўзингизни тайинласак бўлар экан. Нечево, ҳалиям кеч эмас. Агар у қаршилиқ қиладиган бўлса, кўрадиганини кўради биздан, бунинг учун имконият бор.

— Ахир бу ҳеч мантиққа тўғри келмайди-ку?!

— Баъзан шунақа мантиққа тўғри келмайдиган ишларни ҳам қилишга тўғри келади,— юрагидагини очиб солди у.

— Мен бировга хиёнат қилмайман!— дея такрорлади қиз.

— Хиёнат, хиёнат!— бош инженер ўрнидан туриб кетди.— Ким хиёнат қил деяпти? Чамамда ўшанинг ногорасига ўйнаётган бўлманг, тагин?

Қиз оёғини тираб олди.

— Мен унга ишонаман.

— Қимга? Дониёровгами?

— Латифжон акага! Унинг амалга оширмақчи бўлган гоёларига ҳам. Ҳатто Ғулом ака кўтарган масаланинг бебаҳолигига ҳам ишонаман. Бунақа одамлар билан ишлаш жуда қизиқарли. Қурилишда каттакон бурилиш ясаш мумкин улар билан.

Болтаев тутатди:

— Мен зеб-зебарликка йўл қўймайман!

Унинг луқмаси Моҳидил учун равшан эди. Яъни, менинг чизигимдан чиқмайсан, чиқдинг — туёғингни шиқиллатишга мажбур қиламан, демоқчи-да!

Моҳидил индамайгина ўрнидан турди.

Бош инженер бугунги режаси амалга ошмаганидан хафа бўлди. Вазиятни ўзгартириб юборишга қанча уринмасин, барибир қўлидан келмади.

IV

Моҳидил ташқарига чиқди-ю, тоза ҳаводан эркин нафас олди. Бирдан кўча юзида мотоциклни тариллатиб турган Латифжонга кўзи тушди.

— Нима қилиб турибсиз?

— Сизни кутиб... Келинг, ўтиринг... Олиб кетай деб келдим.

Латифжон қўй пўстагидан тиктирган иссиқ тўн ёқасини қулогигача кўтариб олган, пиёла оғзидай доира кўзли кўзойнаги эса юзини ярмигача эгаллаган эди. Моҳидил мотоцикл аравачасига ўтириб, клеёнка ёпқичи билан бошигача ўраб олди. Ёпқич шамолдан унинг юз-кўзини ҳимоя қиларди-ю, лекин қандайдир ҳид таратиб тургани учун қизнинг нафасини бўғарди.

Мотоцикл қор устида сакраб-сакраб борар, машина ғилдираклари ялаб, сирганчиқ қилиб ташлаган жойлардан аранг йўрғалар ва чайқалиб қўярди. Моҳидилнинг ичаги узилгудай бўлди. Бунинг устига нафаси қайтгани ёмон. Охири чидолмади-да, ёпқични юзидан олди. Энди, игнадай санчилувчи изғирин унинг башарасига келиб урилар, теккан жойини тешиб юборгудай бўлар, шамол қулоқ остидан «шир-шир» ўқдай учиб ўтарди. Атроф оппоқ, йўл четигаги сийрак дарахтларнинг шохлари таъзимга бош эгганлар. Булар худди оқ шол ёпинган келинчақларни эслатарди.

Моҳидил Ҳошимнинг гапларини эслади. Ўзидан бўлак ҳеч кимни тан олмайди-я! У нимаки деса, бошқалар шуни қилиши керакмикан? Одам ҳам шунақа бўладими? Ғирт бюрократ!

Моҳидилнинг қулоқчини остидан патила-патила сочилиб

турган қўнғир сочларин, қошларин қиров тортиб, оқариб кетди. Латифжоннинг ҳам ҳамма ёғи қиров. Ён томондан ёзиллашиб ўтаётган машиналар эса гўё оқ чойшабга буркангандай.

Улар трасса кесиб ўтган ерга етиб борганда бирдан шўнғиб кетишди-ю, қорда иланг-биланг из қолдириб, таққа тўхташди. Шу ердан чап томонга бурилиб, трасса ёқалаб кетиш керак. Сал нарида улкан қувурлар ортган икки машина ҳадеб бир-бирини тортар, ғилдираklarини тиқилган жойдан тортиб ололмаي «ғир-ғир» қилишини қўймасди. Латифжон ёрдамга борди, бироқ қанча уриниб, кучанишмасин, ғилдираклари ердан узлиб олишининг ҳеч иложи йўқ. Юз-қўзларига ёпишган қорлар эриди. Ҳамма терга пишмоқда. Моҳидил ҳам бирпас қарашган бўлди-да, кейин тинкаси қуриб, четга чиқди. Шу вақт кетинги машина орқа томонга қиялаб кетди-да, тўппа-тўғри бориб мотоциклга урилди. Мотоцикл ерга ағанганича бензини тўкилиб, қор юзини қоралади. У бутунлай ишдан чиққан эди. Латифжон сўкипти. Бундай ҳол юз беришини кутмаган шоферлар ҳам хижолатда қолдилар. Кейин уни даст кўтариб, кузовнинг бир четига олиб қўйишди.

— Трактор бўлмаса, қийин,— деган хулосага келди шоферлардан бири.

Аксига олиб яқин-атрофда бирорта тракторнинг қораси кўринмас. Хатто машиналар ҳам қатновдан тўхтаган эдилар.

Ҳозиргина терга пишиб турган Моҳидил совуқдан сўзларига муз югурди. Шунинг учун чидамеизлик билан ер деписилар у ёқ-бу ёқка юрар, оёқ остида эса кичкина текис май-...

Латифжон қизга кўзи тушган заҳотнеқ, раҳматини билдириб, югуриб борди-да, қўлидан тортиб бошлаб кетди.

Улар пилдалаб боришар, аҳси-аҳси тойиб кетиб, бир-бирларини ушлаб қолардилар.

— Чаққонроқ юраверинг,— дерди Латифжон,— қоронғи тушмай Тепақўргонга етиб олайлик.

Ҳозирнинг ўзидаёқ қоронғилик тушиб қолган, агар қор бўлмаганда, бир қадам парини кўриш ҳам амри маҳол эди.

— Янги гандан хабарингиз борми? — уни зериктирмаслик учун суҳбатлашиб кетишни маъқул кўрди Латифжон.— Тўраевни бош инженер ўзига шофер қилиб оладиган бўлибди.

Моҳидил ишонқирамай қаради.

— «Қорағужанак»ни-я?

— Ҳа. Манлоп бизда ўз мавқеини йўқотиб, обрўсига нутур етгандан кейин, унга маслаҳатга борган бўлса, дарров ўз қанотидан жой берган-да.

— Ҳайроиман, «Қорағужанак»нинг биронта оҳанрабоси бормикан-а? Болтаев бунча унга ёпишиб олмаса?

— Миждози совуқ одам шунақа бўлади. Ўйлаб қаранг-а!

Шу билан гапга яна қўноқ берилди, чунки совуқ оғиз очиргани қўймас, йўл юриш ниҳоятда қийинлашиб борарди.

Моҳидил яна ҳаёлга чўмди. «Қорағужанак»нинг кирди-корларини ўйлаб кетди. Ўша тўққиз юз олтиншинчи пикетдан бошланган нуқсон шубҳасиз унинг айби билан юз берганлигини ўзи ҳам тасдиқлади. Аммо битта ўзи ўша нуқсоннинг ҳаммасини бир ёқлик қилолмасди. Шунинг учун Моҳидил айбни кўпчилик зиммасига қўйди-ю, биргаликда тузатиш таклифини киритди. Лекин, эскини тузатгунча эсинг кетар, деб бежиз айтмаган эканлар. Сменада чарчаб чиққан одамга яна бир неча соат трассада қолш қанчалик қийин. Шунга қарамай, бир ярим ҳафта ҳеч кимда тиним бўлмади, низоят, нуқсонга барҳам берилди. Аммо ҳеч кимда асосий айбдорни кўрарга кўз қолмади. Маншоп эса Моҳидилга қарши астойдил ҳужум бошлабди энди. Қўлдан келса, аллақачоноқ адабини бериб, ҳордиқ чиқарган бўларди-ю, афсус, «аёл кишига қўл кўтариш — это не мужское дело-да». Шунинг учун аламонк бўлса керак. Болтаев эса унинг шохини қайириб қўйиш ўрнига, огиз-бурун ўпиша бошлаганига ҳайронсан. Эҳ, Болтаев, Болтаев!..

Осмонни ним ранг парда қоплаган. Шамолнинг хуружи ҳам кучайиб бормоқда. Машиналар тўхтаган жойдан ярим километрча узоқлашганларида даҳшатли қор бўрони кўтарилиб берди.

— Менда бир фикр туғилганди... Хўп десангиз, айтардим,— деб қолди унга етиб олган Моҳидил.

— Қанақа фикр?

Моҳидил ийманиб гапирди:

— Шу... Ғулом аканинг ғоясини сизникига қўшиб, бир бутун қилиб, ишланса бўлмасмикин? Ахир иккови бир-бирига жуда яқин-ку?

— Мен ҳамон ўша ишни давом эттиряпти деб ўйлаяпсиз, шеклли? Йўқ, Моҳидилхон, мен ундан бутунлай воз кечдим. Утган кун яна шу тўғрида баҳслашиб, Ҳошим билан сан-манга борганмиз. Оч қорним — тинч қулоғим, деган нақл хўп доно нақл экан-да!

Моҳидил унга жиддий тикилди-да, кейин зўраки кулди.

— Ростдан гапиряписизми? Ҳеч ишонмайман, Латифжон ака. Умуман, сиздан бунақа гап чиқишининг ўзи жиноят.

— Ўйлаб қаранг-а, Моҳидилхон, барибир мендан ҳеч ким миннатдор бўлмайди.

— Бекор айтасиз! — зарда билан гапирди қиз. — Бунақа дейсиз деб ҳеч ўйламасдим. Нимадан чўчияписиз? Ҳошим аканинг дўқнданми? Ё жонингизни койитгингиз келмай қолдими? Хафа бўлмангу, тўғри гап келганда, туғишганингни аяма, деганлар. Бузоқнинг юургани сомонхонагача экан-да, бўлмасам?

— Моҳидилхон...

Қиз қизиниб кетди:

— Қўйинг-э, эшитишни ҳам истамайман! Ахир, бу тас-

лим бўлиш-ку, Латифжон ака? Ҳеч ким миннатдор бўлмайди эмиш-а?! Қимнинг миннатдор бўлишини истардингиз? Ҳошим аканими? Ахир уни бир киши учунгина эмас, халқ учун, эл-юрт учун қиялсиз-ку? Ёки толиқиб қолдингизми? Ундай бўлса, менга беринг, ўзим охирига етказаман! Менга ишонасизми?

— Нега ишонмай, Моҳидилхон? Модомики, бу нарса сизни жуда қизиқтириб қолган экан, марҳамат, ҳаммасини қўлингизга тутқазишим мумкин.

Шамол яна кучайди.

Моҳидил юзларини беркитиб, бир нафас тўхтаб қолди. Шамолни куч билан ёриб бораётган Латифжон эса қўл силтаб, уни олға ундайди. Ҳамма ёқ тегирмон паррагидай ғувиллайди, мўрига шамол қамалгандай увиллайди, ҳорғин уҳ тортади.

Моҳидил оқ дока пардалар орасида аранг кўзга чалинган Латифжоннинг ортидан қоралаб борарди.

— Маҳкам бўлинг,— дея далда берди у ҳам яқинроқ келиб.

Унинг товуши зўрға эшитилар, шунинг учун Моҳидил англаб ололмасди.

Қор қуюни кучайиб, шундоққина ёнгиналарида баланд минорадай гирдибод ҳосил бўлди-да, ер устини ялаганича, париллаб кетди.

— Моҳидил, Моҳидил...— овозининг борица чақира бошладн йиғит.

Аммо Моҳидил кўринмас эли. У ёқ-бу ёққа югуриб қилир-кулгидан ўзини тутолмаётгани кўринди. Латифжон унга қоқилиб кетай деди.

— Мен сизни айиқ полвонми дебман.

— Ўзингиз-чи? Ўзингиз қор одамнинг ўзгинаси бўлиб қопсиз-ку?

Икковларининг оғизларига қор тиқилгунча қаҳ-қаҳ уриб кулишди.

Яна йўлга тушдилар. Уларнинг шу қиёфасини кўрган одам икки тўп қор уюми думалаб кетяпти деб ўйлаши мумкин.

— Бугун тонг отгунча... бугун тонг отгунча, дейман... шундай юраверамизми?

— Эрталабгача юрсак-а!

— Тез-тез бўлинг. Жинни-санқиликка барҳам бериш керак.

— Анави довондан кейин Тепақўрғон кўринади.

Улар қаршисида тоғдай қад кўтариб турган тепаликка зўрға чиқиб олдилар, аммо қор юмшоқ бўлгани учун уларни ўз қаърига тортиб кетди. Шамол эса думалатиб бориб, қор билан қандайдир унурга ўхшаш жойга улоқтирди. Қор

уюми эса икки кишининг устини қоплаб ташлади. Аммо бундан ҳам ранжиганлари йўқ, чунки бу ер қор устида юришдан кўра тинч, ҳам иссиқроқ туюларди. Бирдан Моҳидилнинг димоғига қўй тери ҳиди, одам нафаси урилди. Ақлини йиғиштириб қараса, Латифжоннинг қучоғида, пўстинга ўраниб ётган экан. Тезда ўрнидан турмоқчи бўлди-ю, қаддини кўтариши билан яна йиқилди. Бу сафар у анчагача ўзини ўнглай олмади. Бунинг устига, кулгиси қистар, оғзига тўлган қорни чайнаб-чайнаб ютарди. Латифжон эса унинг остида ётганича қимир этолмас, шаддодлиги тутган қизни ўзидан нари итаролмас, уни қучоқлаб, бағрига босиб олишдан ҳам ўзини зўрға тийиб турарди.

— Туринг,— дея олди у қизнинг елкасидан хиёл нуқиб.

Шундан сўнг шамолга қарши юриб кетишди. Ҳар қадам босганларидан кейин чайқалиб, йиқилишдан ўзларини тутиб қолиш учун бир-бирларига суянишар, нафасларини ростлаб олишарди. Шамол эса уларни гоҳ орқага, гоҳ олдинга чайқатиб юборар, тез-тез йиқилиб, тиқилиб қолардилар. Бора-бора ҳолдан тойиб, юришга имкон қолмади.

V

Олови гувиллаб ёнаётган каттакон чўян печка кенггина баракнинг қоқ ўртасида эди, шунинг учун ҳамма ёққа иссиқ баб-баравар таралар, одамлар юпқа кийимда ўтирардилар. Қозикларда илиқлик барра пўстин ва мўйна қалпоқлар, девор тагига қатор териб қўйилган калишли пиймалардан бу хона аҳлининг камгина эмаслигини билиш мумкин. Ёғоч шифтга осилган электр лампа дам ёришиб, дам хиралашиб турар, баракнинг иккинчи ярми эса ним қоронги бўлиб, унда ишдан чарчаб келганлар ҳозир маза қилиб уйқуни уришмоқда эди.

Бу ердагиларнинг кўпчилиги молдавиялик экан. Ташқаридан совуқ буглар ичида кириб келган қорачагина йигит соф рус тилида гапирса ҳам, оғзига нимадир солиб олгандай туюларди.

— Хуш келибсиз, меҳмонлар! — деди у, пўстинини ечган эди, ёқаси тор иссиқ жемпери устидан ҳовур кўтарилди.— Машинани кутмай кетганинглار хўп яхши бўлган экан.— Меҳмонлар ёнига чўккалади кейин,— юрганга билинмайди-ю, тек турган одамни қотириб қўяди бу совуқ.

Моҳидилнинг кўз олдида ҳали филдиракларини тортолмай гириллаб ётган ярим йўлдаги икки машина, хуноби ошиб, заҳмат чекаётган шоферлар келди.

— Туябулоққа бориб, трактор топиб келгунимча шеригим шамдай қотиб қолибди. Санчагига ташлаб келдим.

Шундан сўнг у индамай хўриллатиб иссиқ-иссиқ чой ичишга тушди.

Ниҳоятда чарчаганлиги учунми, Моҳидилнинг кўзини уй

қу тортиб кетмоқда. Иложи бўлса шундоққина бош қўйсаму, мизғиб ором олсам дерди. Бироқ участка бошлиғи Тешавой ака ўз мусобақадошларини бемаҳалда келишганига қарамай, муносиб кўтиб олиш тараддудини кўра бошладди.

Баракка кираверишдаги темир бочкадан ясалган мангалкага козон осилди.

— Бекорга овора бўляписиз-да, Тешавой ака! — деди Латифжон.

— Овораси нимаси, саховатингди қули бўлай. Иттифоқо бир кенсизлар-да, бир ошам ош қилмайинми? Азза-базза кеп юрган бўғанингларда бошқа гап!

Бирпасда жаз-жүз қилиб, ёғ қиздирилди-да, барак ичи ёқимли пиёздор хидига тўлди.

— Баъзи-баъзида айрим ишларимизга қойил қолмайман-да, шу.— У тўғралган сабзиларни мис товоққа сола туриб, ҳасратга туриб кетди.— Шу йилди охирига қолмай насос станцияси биносини қуриб тугаллаш даркор эди, мана бугун йигирма иккиси. Янги йил келиб қолти, саховатингди қўли бўлай. Бу жойдан кетиб қоғим бор худди.

— Ҳаво ишнинг белига тенаётгандир-да?

— Бунақа ҳаволади кўшини кўрганмиз, саховатингди қули бўлай. Касбимиз шунақа, бундан зўр қуюнларда ишлаб, суюғимиз қотган. Йўқ, гап бошқа ёқда. Ташкилотчиликнинг динлари бўлишида. Ахир халигача қўшимча илан деган нарсалар йўқ. Икки қўлимизди боғлаб этибди булар. Ҳаши, кутамиз, ҳали кутамиз, ушлақалардан дарақ йўқ. Сўрайвериб организмни ели тўкилди. Қачон қарасанг, ана-мана дейишадиларки, буларнинг ҳаммаси ҳамма қўйиб, шундайлаб югур югур, бўл-бўлминан ақлнингди шоширади. Эндан, гап шу жонда қосин-ку, сирасини айтсам, бош инженеримиз хомроқ-да. Юмушга ақли етмайдими, ҳайронман. Ҳеч кераксиз нақзларли опкелиб ташлаверишди билади, ҳолос.

— Ўзи шунақа одам,— унинг фикрини тасдиқлади Латифжон,— ётиғи билан тушунтирмоқчи бўлсанг, юзингга сачраб, силтаб ташлайди. Хотиржам бўлинг, Тешавой ака, ойнинг ўн беши қоронғи бўлса — ўн беши ёруғ. Бунақа қилар-верса бир кунги тағига сув келиб қолади.

Тешавой эътироз билдирди:

— О, саховатингди қули бўлай, Латифжон, билмас экансиз бунақаларди. Оғриқ жойини топса — олти ой қишлайди, деганлар. Сиз билан бизди тағимизга сув қўйса қуядики, аммо ўзини хафа қилмайди. Мана бу синглим Тешавой акам бошлғимизди гийват қиланти деб ўйламасин яша, ман куйганимдан гапираман-да, саховатингди қули бўлай.

— Унинг кимлиги бу кишига ҳам маълум бўлиб қолди чоғимда,— Латифжон синовчан бокди қизга.

— Ҳа, илгарӣ билмасам ҳам, энди библиб олганман,— тан олди Мохидил ҳам.

— Балли, синглим,— давом этди Тешавой,— турмуш тарзи яхшиниям тез танитади элга, ёмондиям. Ушандай доим ўзини яккаю ягона арбобман, баридан кўп биламан дегандан қўрқиб даркор. Сизди бирда запас қисмлардан қийналибсизлар деб эшитувдим. Бизда унақа қисмлар оёқ ости бўп ётибди, шундан олиб бориб берсак-чи, деб унга маслаҳат солсам, ишингиз бўлмасин, ўзлари топиб олишади, дея пўписа қилиб берса бўладими! Тангрининг молини шайтон қизғанибди, деб, шунн айтади-да.

«Ҳошим ҳамма ердаги ишларни бутунлай чалкаштириб юборган кўринади,— деб ўйлади Моҳидил.— Бундан унга нима фойдайки-а? Ахир бу — бировни кўролмасликкина эмас, умумий ишга душманлик қилиш-ку! Балки, бу — хўжалик ишларини яхши билмаслик оқибатидир».

— Гофил бандасининг иши шу-да,— деди яна Тешавой ака.— Биров, бошқалар учун яшаш — менинг бахтим, деб ўйлайди, биров, бахтни бошқача тушунади.

— Ҳа, шунақа одам у! — деди яна Латифжон.— Келинг, ўшани гапирмайлик. Яхши бўлса ошини ер, ёмон бўлса бошини.

— Ҳай, синглим, жа, ҳолдан тойибсиз. Бехос қалқиб кетяпсиз. Жижжа сабр қилинг, ҳозир дамлайман, бир луқма бўлса-да, ош ўлдирсин, деган нақл бор. Озиб-ёзиб бир келибсиз, емай ухласангиз, хафа қиласиз бизди, саховатингизди қули бўлай.

Ош ҳақиқатан ҳам мазали бўлган экан, шунинг учун Моҳидилдан бошқа ҳаммалари мақтаб-мақтаб ейишди. Моҳидил эса тезроқ ёта қолсам, деб ўйларди фақат.

Аммо ётгандан кейин эса уйқуси қочиб кетди. Хаёлини шу оқшомги гаплар эгаллаб олди-ю, ҳеч жоловини бермади. Кўриниб турибди, сув чиқариш учун ҳаммада ҳам баб-баравар чўғ аланга олган. Бу яхши, аммо Ҳошимгина... Тешавой ака бундай одамларнинг умри узун бўлади деган гапни қилди. Йўқ, бундай одамлар узоқ яшамаслиги керак. Уларнинг яшашга ҳаққи йўқ. Асло йўқ! Бугунча ўзларига тиргак қидиришлари мумкин, эртага, ёппасига ҳамма таниб олганда, қўлларидан ҳўкиз ҳам сув пчмай қўяди.

Қиз чаи томони билан ётгани учун юрак уриши барала сезилиб турар, ҳаддан зиёд тез ураётганга ўхшарди. Бу — уйқусига ҳам халал бермоқда. Шунинг учун ўнг томонга ағдарилди. Яна айтгани бўлмади. Қўз олдида хаёлий шарпада? бирдан Латифжоннинг қилёфаси гавдаланди. Ҳамон қор тагида йиғитнинг иссиқ нафасини сезиб ётгандай ҳис қилди ўзини. Қим билади, агар ўша дам, ўшандай ётиш сал узоққа чўзилганда, оқибати нимага олиб келардийкин.

Моҳидил беихтиёр чўчиб тушди, кейин елкасидан аста кўтарганини эслади. «Жуда бамаъни йиғит,— деб қўйди яна,— юриш-туриши, ҳатто қарашларида ҳам бир дунё маъно бор.

Худди ақлли китобга ўхшайди. Ҳар саҳифасида янгилик, янгилик... ўқиб маза қиласан киши. Аммо ғоясидан воз кечгани яхши бўлмабди. Майли, ўзим рўёбга чиқараман уни... Латифжон яхши йигит...»

Яна сесканиб тушди. Онаси айтмоқчи, унга кўнгил қўйгани рост бўлса-я? Хўш, кўнгил қўйса ёмонми? Баҳор гуллар билан кўркем бўлганидай, балоғатга етган ёшлик муҳаббатсиз яшай оладими?

Моҳидилнинг қалби кўпдан бери сувсираб ётган адир бағрига ўхшайди. У ҳарорат нафасини кесиб тушадиган саноқсиз ёмғир томчиларига зор. Ана шу томчиларга барака кирса борми, ундан соф муҳаббатнинг ранг-баранг гулларини униб чиқиб, чамандай яшнаб кетади.

Хаёлнинг кўчаси қурсин, бир бошлангандан кейин, ҳар даҳага етаклаб кетавераркан кишини. Ҳозиргина фикрини банд қилиб турган нарсалар сувга чўккан тошдай бир зумда йўқолиб, унинг ўрнини иккинчиси эгаллаб олади. Энди қаршисида Ғулом ака пайдо бўлди. Бу одам ҳам Моҳидил учун ҳали магзи чақилмаган мураккаб жумбоққа ўхшайди. Моҳидил у ҳақда ўйлайди, хаёл ҳар кўчага кириб, ҳар бир эшикни қоқади. Ҳеч шарпа йўқ. Қийналади, изтироб чекади. Ниҳоят, инжу қидирган моҳир ғаввосдай сирли дарё тубига етиб бораётгандай сезади ўзини...

БЕШИНЧИ БОБ

I

«Яхши-яхши» Ғулом аканинг ташабоуси билан астойдил кизика бошлаганидан Ҳошим хабар топган ва бир оз хавотирга тушаётган эди. Трест бошлиғи Ғулом ака билан До-ниёровнинг таъсирига берилиб, уларни қўллаб юборадиган бўлса, Ҳошим тузган режаларининг тагига сув кетиши ҳам мумкин-да. Эҳ, хомкалла, шу пайтгача Даниловичга хабар бериб, асосий лойиҳани қанчалик ҳимоя қилаётганини шипшитиб қўйса бўлмасмиди. Бу билан биринчидан, устозига нисбатан садоқатини яна бир карра намойиш этса, иккинчидан, профессорнинг ўзи келибми, хат орқалими бу «лойиҳа таҳлилчилари», ҳатто Раҳимовга ҳам хиёл пўниса билан таҳдид қилиб қўйган бўларди.

Ҳали ҳам кеч эмас. Аммо унгача Ғулом аканинг ҳафсала-сини пир қилиб, шаштндан қайтариб туриш керак. Хийла қўрқоқ одам. Бир-икки дўқ кифоя унга.

Ана шу хаёллар билан у ўз ёрдамчисининг олдида кирди: — Бойўғли товуш чиқармай учади, дейишадн, шуни эшитганмисиз?— сўради у заҳархандалик билан,— сиз ҳам индамай юриб парвозни баланд олмоқчисиз шеклли?

Ғулом ака унинг ичини беш қўлидай билгани учун гап

нима тўғрида бораётганига дарров тушунди. Стол ғаладони-дан сигарета олиб, тамакн тутунидан саргайиб кетган бармоқлари орасида эзиб турди-да, кейин муштугига ўрнатди. Ҳар вақтдагидек узоқ-узоқ муштугини сўриб, буруқсатиб тутун қайтариши, кўзини эса шу сигарета чўгидан узмай қолиши керак эди. Аммо бу сафар ундай қилмади. У ёқ-бу ёғини қаради, ички ва кўкрак чўнтакларигача титкилаб чиқди. Стол устидаги қоғозлар остини пайпаслаб қидирди — гугурт йўқ. Ноилож чекишдан воз кечишга тўғри келди. Бурунларининг катаклари керилди. Қириб келувчига эса парво қилмаётгандай икки қўлини стол қиррасига тираганича, жим қолди.

— Менсиз яна машамангизни бошлайдиган бўлсангиз, ўзингиздан кўринг,— дўқ билан гапиришда давом этди Болтаев.— Бир марта айтганман, бемаъни дахмазалар билан миянгизни ачитманг, деб. Шу гап қонун бўлиши керак эди сизга. Ёки менга қарши уруш очмоқчимсиз? Ҳай-ҳай, шахтингиздан қайтинг-а, ўтган кунингни унутма, эски чоригингни қуритма, деган гап бор-а? Хўп денг, биродар. Агар тарихни ковлаштирадиган бўлсак, кимга тўю кимга аза, худо билади уни. Коммунистик қурилишнинг бош тўғонида ўтирибмиз. Аввалги гуноҳлар дастурхондай ёйилиб ташланса борми...— пўписона қўрқитмоқчи бўлди у.

Сўнг Ғулом аканинг кўзларига маъноли тикилди. Аммо у тикилган кўзлар сокин. Ҳозирги гаплар қандай таъсир қилаётганини билиб бўлмасди ҳеч. Мана шу сокинлик, мана шу башарани жуда ёмон кўради Ҳошим. Кўпдан бери ёмон кўради. Бунинг яна бир боиси шундаки; Ҳошим уни ўз ҳай-баракаллачилари сафига ҳеч тортолмади. Ғулом ака бошқача тоифа одам экан. Бетарафлик усулини қўллаётганмикин? Ҳар қалай, бундай одамдан яхшилик кутиш қийин.

— Бирорта киши мендан бемаслаҳат ҳеч қандай новаторлик устида ўйламаслиги керак,— кескин давом этди бош инженер,— хўп денг!..— у муштумини тутиб ўз кўкрагига уриб қўйди,— сиз учун бу ерда менинг айтганим бўлади, фақат менинг айтганим! Йўқ десам — йўқ, ҳа десам — ҳа! Вассалом!

У Ғулом акадан бўлак ҳеч ким билан шунчалик очиқ, сурбетларча гаплашмаса керак.

Балки Ғулом аканинг тили қисқиклик жойи бору, Ҳошим шунга ишора қилармикин? Нима десам деявераман, барибир у ҳеч кимга ногора қоқолмайди, деб ўйлар. Буниси бизга номаълум!

У эшикни зарб билан ёппиб чиқиб кетгандан кейин, Ғулом ака яна гугурт қидиришга тушди. Қаёқда қолди-а? Дарвоқе, стол ғаладонида экан. Бир чекиб ҳузур қилсин энди.

Ғулом ака асаби қайнаб кетганиданми, бурун катаклари балиқнинг ой қулоғидай тез-тез ҳаракатга тушиб қолди. Си-

гаретани ҳар тортганда ана шу катаклардан тутун буруқсиб чиқиб, бутун юзларига кул ранг парда тортар эди.

У кўринишдан вазмин, аини вақтда аламзада ҳам. Ички дунёси эса қамишлари титилиб, бўғотларидан осилиб ётган эски чалдивор кулбадай эмас эди аммо. Унда яширин бир онг борку, у бутун хаёл дунёсини доимо бойитиб, безаб турар, кўксини тоғдек кўтаришга мадад берарди. Шу билан бирга яна нимадир мавжуд эдики, у Ғулом акани дам-бадам тазйиқ остига олар, эҳтиёткор бўлишга мажбур этарди. Хўш, у нима экан?

«Нима?! — дея савол берди қандайдир ички овоз ўзига,— бойўғли овоз чиқармай учар эмиш... Вой сен-эй, топиб гапирганини қаранг-а. Нега овоз чиқармайди? Яшаш шароити шунга мажбур қилармикан? Сенинг ҳам ана шу беозор тун қушидан нима фарқинг қолди, Ғулом? Нима сени дамдузликка мажбур этади? Ё ўша «эски гуноҳлар» эркинга танба солиб қўйганмикин?.. Тўхта, пашшадан туя ясапти шекилли, Ҳошим! Индамаган сайин хоҳлаган мақомига гамза қилдириш пайиданга ўхшайди мени. Наҳотки, ханталдан ҳолвайтарни фарқ қилолмаган бедид пазанда қайла пиширишни ўргатса-ю, сен лақма бўлиб тураверсанг унинг олдида? Бунга ким айбдор? Ўзинг! Ўзинг айбдорсан, вассалом!»

Ғулом аканинг кабинети узун каридордай эди. Эпи тор, бир стол кўндаланг қўйилса, йўлни бутунлай тўсиб қўйгудек. Томи ҳам паст. Аммо шу эдлайгина хона бош ижкелер ёрдамчиси учун роҳатижон макон эди: ҳам иссиқ, ҳам озода.

У столни хонанинг ўртасига—бир одам сиққудай йўл қолдириб—ойини қилиб қўйган. Орқа томондаги қанотлари кенг шкаф эса ҳар хил папкалар билан қопланган. Катини муқовали лойиҳа материаллари билан тирбанд.

Ғулом ака муштукка қадалган сигаретни кулдонга тираб, муштумларини столга, бошини эса шу тошдай муштумлари устига қўйди. «Қани, ўзинг кечираётган турмуш муҳитига бир назар ташлаб қўй-чи, огайни,— дея қисталган қилди яна ҳалиги ички овоз кучга кириб,— дунёни остин-устун қилиб юборгудай аини ғайратга тўлган чоқларингда мана шу ўз мақсадларингни ҳимоя қилолмай, латтадай шалвираб қоламан деб ўйлаганмидинг? Ўша маҳалдаги орзу-ниятларинг устига тупроқ тортиб қўймоқчимисан энди? Бора-бора ўз қадрингни ҳам менсимай қўйдинг, ундан айрилиб қолмоқдасан. Ёки қобилиятингга ишонч йўқолдимми? Бир ўйлаб кўр-чи, яхшилаб ўйлаб кўр!»

Қобилият, қобилият!..

Ғулом ака бошини кўтариб шкафда қалашиб ётган папкаларга боқди. Кўзларига папкалар эмас, шкаф ойнасида Ҳошимнинг ўқрайиб турган башараси акс бергандай бўлди. «Бу ерда менинг айтганим бўлади, фақат менинг айтганим!» — дерди у тишини гижирлатиб.

Нима айтгани? Аслида бирор нарса айтишни ҳам билмай-ди-ку, у. Ғулом акаси мана шу папкаларнинг бирортасини очиб, тузукроқ ақл юргизишга ҳам, амалга татбиқ этишга ҳам ожиз сезади-ку, ўзини. Бутун иш, йўл-йўриқлар Ғулом акаси битмайди-ку, бу ерда.

Участкалардан келиб турган талаблар, докладномалар, қўшимча планлар, смета қозғалари, янги-янги чертёжлар сўралган талабномаларнинг саногн бўлмади баъзан. Бу масалалар устида маслаҳатлашиб олиш учун ҳам бош инженер олдига кириб обрў топган эмас. Барибир «даф қилинг, бу гапларни», «бугун вақтингизни, бир йўлни топиб жавоб қилавермайсизми», дейди. Масаланинг охиригача тинглагиси ҳам келмайди унинг. Яна бош инженермиш-а, шундай масъулиятсиз бўлишга виждони чидаганини айтинг.

Ғулом ака бош инженернинг деярли ҳамма ишларини саранжомлаб юради. Қўлидан эрта-ю кеч телефон трубкаси тушмайди, бошлиқ олдига югуради, машинка устида соатлаб ўтиради. Ишлар силлиққина юришиб турса-ку майли-я, бирор ишқаллик чиқиб қолса, яна Ҳошимдан балога қолади. Ҳошим шунақа одам. Яна ўзини ниҳоятда оқил, ҳаммадан ортиқ биладиган қилиб кўрсатишини айтмайсизми. Лекин бу фақат ниқоб учунгина, холос. Ахир қандай бўлмасин яшаши, иложи борича юқорида мартабага эришиб яшаши керак-да унинг. Амал, мартаба — энг юксак нарса. Бировнинг ижоди, жон куйдириб амалга оширмакчи бўлган режаси эса куйиб кўлга айланмайдими? У билан неча пуллик иш бор.

Шундай одамни ер кўтариб турганидан ажабланасан киши. Лекин иложинг қанча. Вақтинча бўлса ҳам чидашинг керак. Ҳаёт бундайларнинг борлигини билади, кўради, жамият сабр-матонат билан ундан инсоф кутади. Ахир ким бўлса-да, инсон эмасми? Инсон яшаш учун яратилган. Шунга кўра арқонни узун ташлаб, унинг разолат ботқоғидан чиқиб олишга имкон беради. Борди-ю, шунда ҳам бўлмаса, улоқтириб ташлашга мажбур.

«Сен-чи? — дея савол берди яна Ғулом аканинг ички овози. — Сен ана шундай одамнинг қўлида қўғирчоқ бўлиб қолгансан. Тўғри, жуда кўп афзаллик томонларинг бор. Ҳошим ундан кўз юмолмайди. Аммо шу афзал томонларингни у қоллишга солиб қўйган. Шундан четга чиқишга асло ҳақнинг йўқи. Мана шу ёзув столию шкаф тўла папкаларгина сенинг хўжалигингда. Бошқа ёққа ортиқроқ мўралашга ҳам ҳуқуқинг қирқилган. Чунки ўртада тош девор бор. Бу девор ковакларидан қандайдир гайри табиий қонун, буйруқлар ўрмалаб чиқиб, оёқ-қўлингни маҳкам тангиб ташлашга иштилоқчи.

Бироқ, қонун қотиб қолган нарса эмас, ҳар қандай буйруқ ҳам муқаддас саналавермайди. Буни биласан. Аммо билиб билмасликка соласан ўзингни. Ё эски гуноҳларингни пеш қи-

лаётганидан чўцияпсанми? Эски гуноҳ... Агар ўша гуноҳ саналса, қилмишларингга яраша жазо тортгансан-ку, ахир. Яна нимаси қолган унинг? Кел, оғайни, вақт ўтмасдан ўзлигингни намоён қил, йўлингга гов бўлиб турган шу деворни буз, кўзга оқ кўришиб, аслида олачипор ўша одамнинг баҳридан ўт. Унга суфлёр бўлиб яшашинг етар энди. Ҳалол виждонинг, пок қалбинг буюрганига қулоқ сол! Ахир юксак ғояларга ишончинг бор, шахсий манфаат тамасида эмас, умумхалқ хазинасини бойитишга ҳисса қўшиш умидингга қанот бер!

Мана шу қаршингда турган материалларнинг кўпи ислохот талаб қиялпти. Буни сендан яхшироқ биладигани йўқ. Ҳар қандай лойиҳани бир кўриш билан таниб оладиган катта тажрибанг бор. Шундай экан, ана шу ислохотнинг мутасаддиси сен бўлишинг керак! Нега шунга ҳад қилолмаяпсан? Қўрқасанми? Ёнингда яхши кишлар ҳам бор-ку? Улар сенга ёрдамга келишди. Қўлтигингдан олмоққа уринишяпти. Шунки ўра-била туриб ўзингни гўлликка соялсан яна. Ҳатто, трест бошлиғига ҳам ёлгон гапирдинг. Ғоянгни инкор этдинг. Моҳидил келибди. Агар шахсан ўзи олдингга кирганда уни ҳам ёш болага хўрозқанд ваъда қилгандай алдаб-сулдаб чиқарармидинг. Ҳар қалай, оғзи куйган пуфлаб ичар, қабилда иш тутяпсан шекилли! Йўқ, бунга ҳаққинг йўқ, оғайни, асло ҳаққинг йўқ. Бугунча ҳеч ким айбламаслиги мумкин сени. Аммо, эртага эл олдида юзинг қора бўлиб қолишини унутма. Ҳошим қураётган бугунги усти ялтироқ қасрининг таги бўш, у қулагандан сўнг энг аввал шу қалбақликниши бирдан бир гувоҳи бўлган сени оқламайди ҳеч ким!»

Ғулом ака шифаф эшикларини бир тортишда очиб юборди-ю, пиджакни, кўйракни, кўйиб таштаётган эди. Бир зумда оёқ ости, стол усти папкаларга тўлиб кетди. Гинҳол, у ишларни қўйган нарсасини топди-ю, хотиржам бўлди. Моҳидил ҳам худди мана шу нарсанинг ҳидини биллиб келган эди-да. Дарвоқе, бунинг тақдирини охирига етказиш унинг қўлидан келадди. Унга ишониш мумкини. Жуда довиорақ кўрпнади қизи тушмагур.

Худди шу кунки Ғулом ака Қуёпқочдига бориб, қўлидаги материални Моҳидилга топширдп. Лекин ҳеч толеи ўнг келмайдиган одам экан-да. Нима бўлади-ю, кўпдан бери ичкиликни оғзига олмай юриб, бирданига ўша оқшом тоза ичади. Кейин, қачон ва қандай ҳолатда Моҳидилнинг уйига тушиб қолганини билмайди. Шундан бери кайфияти бузуқ. Ўша қиз олдида ўзини ноқулай аҳволда сезар, мавридини топиб, узр сўрагиси келар эди. «Оҳ, шўринг қурғур одам-эй,— деб қўярди ўзига ўзи,— бошингга не савдолар тушмаяпти-я! Қизинг тенги бир нораस्ताга рашк қилган хотинингни айтсанг-чи. Ўша кунки бутун қишлоқни бошига кўтариб, сени бузуқига чиқарди. Сен туфайлп қиз боёқнишинг ҳоли не кечдийкин? Қош қўяман деб, кўз чиқаришниинг бир хили-да бу ҳам!».

Ўтган гапга салавот ўқиб қўявериш Ғулом аканинг қўлидан келмасди. Ичидан азоб чеккани чеккан. Аслида-ку бунақа икир-чикирларга хотима бериб, фақат келажак режаларни тўғрисида ўйласа ёмон бўлмасди.

II

Ўттизинчи йилларнинг ўрталарида узоқ сафардан қайтаётган кичик бир карвон Зарафшон дарёсига яқин сайхонликка келиб тўхтади. Айни ёз палласи бўлгани учун, ҳароратнинг зўридан ҳамма жон териға ботган. Бир томонда қумлик — дилгир манзара. Иккинчи томонда — Зарафшон сувлари тошқинидан ҳосил бўлган доира шакл каттакон қўл. Сув юзи тўлқинланмас. Ҳатто қилт этган жилодан ном-нишон йўқ. Фақат тиниқ осмон узра сузиб уфқ четиға ёнбошлаган қуёшнинг олов ранг тигларигина акс этарди. Қирғоқ ўт-ўланларға бурканган. Лекин улар ҳам худди сеҳрлангандек қимир этишмас, чигирткалар чирилламас, қушлар сайрамасди. Шунга қарамай, ҳамма хурсанд, юзларда хушбахтлик жилваланарди. Афтидан, улар кўпдан бери шундай манзилни соғинишиб қолишгану, ер юзида қалқиб турган шу ҳаёт сувини кўришға орзуманд эдилар.

Вақтичоғлик бошланди. Одамлар севинчдан фақат кулишарди, холос. Ниҳоят, узоқ йўл босиб, мажоллари қуригани ҳам эсдан чиқди. Оёқларини қавартириб юборган кирза этикларини ечишға ошиқдилар, гардиши кенг шляпалар четға иргитилди. Бирин-кетин сувға тушиб, қўл осоийшталигини буздилар. Қимсасиз воҳа шодиёна садолар, қийқириқларға тўлиб кетди. Юклардан халос бўлган ҳоргин туялар ҳам бирмунча вақт сувдан бош кўтармай туришди-да, кейин ўт-ўланлар чангини кўтариб, қирғоқда кезиб қолишди.

Уфқ чети аргувон тус олиб, узоқ хилватликлар эса юзларига қора парда тортмоқда эди. Чўмилувчилар буни сезишмас, қирғоққа чиқишни асло ўйлашмасди ҳам.

Қўк юзини юлдузлар банд этди. Зўрға қўзғалган уйқусироқ шабада ўт-ўланларға жон киритди. Бу — дарё томондан эсаётган бўлса керакки, баданларға роҳат бахш этгудай салқин ҳам эди. Ҳар жой-ҳар жойда қандайдир ҳашаротлар нидо солиб, тунги қушлар нагма бошлади.

Кўп ўтмай гулхан ёқилди. Қумгонлар вақир-вуқур қайнаб қолишди. Сувдан чиққач, ҳамманинг иштаҳаси очилиб, қўлга теккан улушларини пок-покиза туширдилар. Кейин чодир қуришға ҳам улгурмай, айримларнинг кўзини уйқу олиб қочди. Фақат йигирма беш ёшлар чамасидаги бўйчан, нозиккина гавдали, чайир бир йигит ўйға толиб, узоқларға кўз тиккан, холос.

Карвонбошилиқ қилаётган эллик ёшлардаги, қувноқ табиат бир киши унга яқинлашди.

— Дам олсанг бўларди, ўғлим,— деди меҳрибонлик би-

лан.— Иссиқдан лоҳас тортиб, мажолнинг кетганини кўрганимда: тўхташимиз билан ўзингни таппа ташлайсан, деб ўйловдим... Мана, сафар қариди. Эрталаб салқинда йўлга тушсак, Зарафшон бўйида нонушта қиламиз, кечга бориб Самарқандда бўламиз. Яна қаллигини ёнидасан-да, ўғлим,— кулиб қўйди у.— Қанчалик соғинганингни биламан. Еш келиннинг вислоига тўймай, бир эмас, уч ойга кетish айтишга осон...

Аммо йигитнинг хаёли бошқа ёқда экан:

— Эшитилсизми, устоз?— деди ҳамон ҳолатини бузмай,— қулоқ солинг, ана, ана... Қулоқ солинг, биров қўшиқ айта-япти,— саҳро томонга қўл чўзди у.

Ҳақиқатан ҳам туя ўркак қумликлар қаъридан танбур садосидай ёқимли нидо янгради. Бу майин оҳанг дам яқин, дам узоқдан эшитилар, дам қиз боланинг димоғида куйланган чиройли қўшиққа, дам қўшнаи садосига ўхшаб кетарди.

— Қум куйлаяпти.— деди устози унга жавобан, сўнг батафсил тушунтира кетди: — Дарёга яқин барханлар шунақа куйлагич бўлади. Нимага дерсан? Чунки дарё томонда эсган шабада қизиган барханларга урилганда қум зарралари бири-бирига ишқаланади. Ундан чиққан овоз шунақа ёқимли садодай чалинади қулоққа. Қараб тур, кечаси шамол кучайса, карнай-сурнай ҳам босиб кетади ҳамма ёқни. Қорақумдан Қизилқум фақат бу билангина эмас, бошқа хислатлари билан ҳам фарқ қилади. Умуман, бу қумни олтинга тенг қилиш мумкин. Келажакда қизилқумнинг бебаҳолиги ана шобот қилинади. Мана шу пойқадамнинг етиб турган жойлар қанчадан-қанча дуру гавҳарларининг хазинасини инсон нигоҳидан аниқроқ кўриб олади. Фақат қумт билан ўрганиш керак бўли. Сен билан биз урганишимиз керак, устоз...

Уларнинг олдига сочларига оқ оралаган гавдали бир киши келди.

— Ҳа, Матвей Владимирович, уйқу қочдими дейман?

Матвей Владимирович қўлларини ёйиб, узоқ керишди-да, ҳузур қилгандай бўлди.

— Қочди,— деди у.— Ҳайронман, профессор, кеча бу маҳал донг қотиб қолувдим. Бугун... Ё яна бир чўмилиб чиқсаммикин-а? Сенинг ҳафсаланг қалай, Ғуломжон?

— Ғуломжон ухласин, чарчаган,— эътироз билдирди профессор.

— Сиз-чи, профессор?

— Бир оз ишларим бор!

Ғуломжон яна хаёлга ботди. Балки шу саҳрою азим дўзанини, оғир мусибатли йўллари тарк этаётганларига ҳамон ишонмай, дилгир фикрларга толгандир. Ахир кечагина бундай фарогатли дамлар насиб бўлишини ким тасаввур қилганди дейсиз. Мана шу салқин шабада, мана шу роҳатижон ётишларга эришолмасдан қумлар маскани ичра ном-нишонсиз йўқолиб кетиш ҳеч гап эмас эди-да.

Оҳ, табиат, табиат, мунча бешафқат бўлмасанг. Ахир мана шу ерлар ҳам бир замонлар дилларни кўкдам нафасндай шодликка тўлдирувчи, кишига сон-саноксиз бахт ваъда этувчи, гўзал, дилбар даргоҳлар эмасмиди? Қани, ўша осмон ўпар миноралару, жилвакор кошоналар, ҳашаматли саройлар? Гавжум расталар, бир келган кишини ҳусну жамоли билан ўзига ром қилувчи сертабассум шаҳарлар қани?!

Барча шаҳарлардагидек бу ерларда ҳам кўкимтир жилва бериб, тўлқинлари баҳамдай товланган каналлар теварагинда эртаю кеч кўнгли очар базмлар қизган хиёбонлар, гулзорлар билан безанган сарҳовузлар, шиша ранг кўллар бунёд эмасмиди? Одамлар қайиқларда сайр қилиб, булбуллар нағмасига маст эдилар, ошиқлар маъшуқаларига атаб қўшиқлар тўқишар эди. Ҳар жума кунлари бозорлар шовқинсуронли, кўчалар серқатнов, расталар гавжум бўларди. Шуларнинг ҳаммасини қаён яширдинг, эй, бешафқат сахро!

Ҳозир вайронага айланган тўгонлар, қўлаган тош деворлар, чаддивор қалъаларгина қум остидан арабг бош кўтариб, қаққайишиб турибди, холос. Айримлари археологлар томонидан қовланиб, пойдеворларигача очиб қўйилган. Айримлари ҳали иш маромига етар-етмас, ташлаб кетилган.

Бир замонлар энг сайроғ, энг зиёратгоҳ саналган Мадина-тул-ужжор деб аталган савдогарлар шаҳрининг атрофидаги минглаб рабоблар ҳам ҳувиллаб турибди ҳозир. Ҳусн-жамолини шоирлар Мадинага тенг қилиб қуйлаган, жаҳон аҳлига машхур, муқаддас, улкан даргоҳ табиат ҳукми билан мангу қабрга дафн этилган экан.

Ҳамон қаддини кўтариб чала-ярим қимтиниб турган уйлар томини тиканакли ўт-ўланлар босиб ётибди. Кимсасиз ҳовлиларда калтакесаклар базм қуради, мадрасалар газандаларининг инига айланган. Бўм-бўш ялангликлар, бағри кең майдонларга тикилиб туриб, бир замонлардаги гуллаган водий, унумдор далаларини тасаввур қилиш мумкин. Бу тасаввурлар сизни шундай чулғаб оладики, гўё ҳамма нарса кўз олдингизда аста жонланиб бораётгандай туюлади. Анани эшиги очик, қазноқдай уйчага ҳозиргина бир ёш келин кириб кетгани, сизни кутиб олиш учун япа чиқиб келаётгандай бўлаверади. Ташқари ҳовлида кўёв боланинг йўтали, отнинг кишнашигача эшитилаётгандай ҳис қиласан ўзингни. Ҳали замон ҳамма ёқни бағ-буғ босиб кетади-да, подадан қайтган сийирлар эшикма-эшик тарқалади гўё.

Афсуски, буларнинг ҳаммаси ҳаёл тасаввур, холос. Сувсизлик вабоси, қурғоқчилик жафосига дош беролмай ҳалокатга учраган барн. Табиат эса унинг устига қум кафанини ёпиб ташлаган.

Кафанлар йиртилиб, воҳалар ўз сири-асрорини ошкор этади энди. Янги шаҳарлар, янги қишлоқлар бунёд бўлади. Бунинг учун, биринчи галда, сув керак. Сув, сув — дейди ҳар

зарра тупроқ. Сув, сув!— дейди ҳар кўзга ташланган гиёҳ! Сув — ҳаёт. Сувсиз тириклик йўқ,— дейди табиат! Шунинг учун бу ерларда кўпдан бери текширув ишлари авж олган. Янги-янги каналлар учун лойиҳалар тузилади, лойиҳалар инкор этилади. Янги-янги лойиҳа учун сафар бошланади.

Профессор Солиҳ Пўлатович Жамолов раҳбарлигидаги бу экспедициянинг мақсади ҳам шудир.

Экспедиция составида тарихчи-археолог, тупроқшунос, табиатшунос ва ишчилар бор. Уларнинг кўпчилиги табиат заҳматлари билан олишиб, мардлик кўрсатишнинг илк синовларига бардош беролмай дастлабки ой ичиёқ қайтиб кетишга мажбур бўлдилар. Состав қисқарди. Аммо, қолганларнинг иродаси букилмади.

Қадамма-қадам юриб, ҳар бир қарич ерни синчиклаб текширишга тўғри келди. Озиқ-овқат ортилган от, эшаклар, ҳар хил илмий асбоб-ускуналар юкланган туялар кучли бўрон, қуюнларга дош бериши керак эди.

Отлар ҳалок бўлди, эшакларни йиртқичлар тунда ғажиб кетди, туялар озайди. Замбилдай огир асбобларни елкаларда кўтариб юришга тўғри келди. Аҳён-аҳёнда қишлоқлар ҳам учраб турар, экспедициячилар учун бир-икки кун мириқиб ҳордиқ олишга, озиқ-овқатлар, мешкобларга сув ғамлашга тўғри келарди. Шунда қишлоқ аҳолисининг раҳми келиб, уларга:

— Тўғри нул турганда, ҳа, келиб ишми эдеб? — дейишарди.

— Биз саҳрони ўрганмоқдамиз,— деб жавоб қиларди Солиҳ Пўлатович.

— Нима зарили тушди?

— Саҳрони йўқ қилиб, янги шаҳарлар қурамиз.

— Бе-е,— дея қўл силташарди улар,— худо яратган саҳрони йўқотиб бўларканми. Чакки бошлабсизлар шу ишни. Берганига шукур қилиб, уйда ўтиравермайсизларми?

Профессор Жамолов бу ерларнинг истиқболига ҳаммадан кўра кўпроқ ишонарди. У Қорақум, Қизилқум саҳроларини жуда яхши ўрганган, бу воҳалар тўғрисидаги илмий китоблари билан шуҳрат қозонган эди. Унинг энг яқин ҳамроҳи Матвей Владимирович Ленинград университетини битириб келгандан бери доим бирга. Бу одам ҳам қадимий сув йўллари тўғрисида бирор асар яратиш ниятида юрибди.

Орадан икки ой ўтар-ўтмас экспедицияни тўхтатиш ҳақида буйруқ келиб қолди. Нима қилиш керак? Ишни ярим-ёрти қилиб, ташлаб кетишдан ёмони йўқ. Бироқ кўпчилик бир овоздан экспедицияни давом эттиришни маъқуллашди. Бу, албатта, қонунга хилоф эди. Начора. Қишилардаги келажакка бўлган ишонч, виждон қайтиб кетишга йўл қўймасди-да.

Кўпчилик озиб-тўзиб кетди. Аммо, сўнгги куч қолгунга қадар ҳам курашмоққа аҳд-паймон қилган эдилар. Уларни

бунчалик жасорат кўрсатишга ундаган яна бир нарса шундаки, йўлларда учраб турган кўпчилик қишлоқларда ҳаёт кечириш нақадар оғир, ҳовлиларнинг ярмигача қум босиб ётар, қудуқларда доим сув бўлавермаганлигидан чанқоқ эдилар. Одамлар ўз қишлоқларини ташлаб, бошлари оған томонга кетиб қолишмоқда. Қачонгача шу аҳволда яшаш мумкин? Асрлар бўйи сув чиқариш учун курашлар боради-ю, лекин бу кураш охирига етмай қолиб кетаверади.

Тер чиққандан — жон чиқмас, деганларидай, матонат кўрсатилган жойда ҳар қандай тўсиқ ҳам ноилож қолар экан. Экспедициячилар қанча-қанча оғирчиликларни енгиб, янги маршрут схемалари, топографик съёмкалар, геологик маълумотларнинг хомаки нусхаларини қоғозга туширавердилар. Қадимий сув йўллари, Зарафшоннинг эски ўзанлари суратга олинди. Бу — айниқса, профессор Жамолов учун катта ғалаба эди. Бироқ уни ташвишга солаётган бошқа нарса ҳам бор эдики, шу ҳақда ҳурматли ўқувчига маълумот беролмай ўтолмаймиз.

Экспедиция бошланмасдан бир неча йил бурун Бош Туркман канали қурилиши масаласи кун тартибига тушиб қолди-ю, газета, радио ва ҳатто чет эл матбуотлари ҳам бунга алоҳида ўрин бериб, шарҳлай бошладилар. Қурилажак каналнинг афзалликлари, перспектив планлар, Қорақумнинг келажаги, халқ кўтаринкилиги тўғрисидаги гаплар оғиздан-оғизга кўчиб қолди. Жуда кўп мутахассисларнинг фикри ва халқ оғзигадики миш-мишларга кўра, жуда қадимда Аму Орол денгизига эмас, тўппа-тўғри Каспийга бориб қуйилган. Бироқ замонлар ўта у азалий ўзанини ўзгартириб юборган эмиш. Бу миш-мишларнинг қанчалик тўғри, нотўғрилигини билишга Пётр Биринчи ҳам қизиққан. Ахир савдо-сотиқ ишларини йўлга қўйиш зарур эди-да. Бироқ унинг Қорақумга юборган барча экспедиция отрядлари Петербургга қайтишга муяссар бўлолмади. Айтишларича, улар Қорақумнинг даҳшатли қуюнлари ичида қурбон бўлишган, жасадлари қум остида қолиб кетган эмиш.

Фақат бизнинг асримиздагипа ўша миш-мишларни амалга оширишга бел боғланди.

Экспедиция кетидан экспедиция тузилади, илмий ишлар ёзилади, кетма-кет қурилиш лойиҳалари вужудга келади. Амунинг эски ўзани бўйлаб янги канал ўтса, у фақат Қорақумда янги обод воҳалар вужудга келтирибгина қолмай, тўппа-тўғри Каспий денгизигача, ундан Волга дарёси орқали кемалар қатнаши учун йўл очилишини таъминлайди. Юк ташииш, сайр-саёҳат яхши йўлга қўйиладди, электр қувватлари ошади. Хуллас, кўз кўриб, қулоқ эшитмаган мўъжизалар...

Тузилаётган лойиҳалар кишипи ҳайратда қолдирадиган даражада буюк ваъдалар инъом қиларди. 1932 йили қурилишнинг бош лойиҳаси маъқуллангандан кейин ҳам, уни яна

бир кўриб чиқиш учун алоҳида комиссиялар тузилди. Комиссияларнинг бир составида профессор Жамолов ҳам бор эди.

Пўлат Солиҳович бир-икки йиғилишдан сўнг, кутилмаганда ишни таққа тўхтатди-да, сўнг беш-олти кишидан иборат ўзига ҳамроҳ тўплаб дом-дараксиз йўқолади. Роппа-роса икки ойдан кейин офтобда қоп-қорайиб, қошлари куйган, ўзини олдириб қўйган бир аҳволда пайдо бўлади яна.

Қорақумга бориб қайтган экан.

Профессор ҳисобот бериб ўтирмайди-да, ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, ариза ёзиб комиссия составидан чиқарилишини сўрайди. Кейин, маълум бўлишича, Бош Туркман канали қурилишини бошлаш ҳозирча мақсадга лойиқ эмаслигини исботлаб қайтган экан. Шу мазмунда докладномалар ёзди, матбуотда мақолалари билан чиқа бошлади. Лекин унинг фикрини маъқуллайдиганлар жуда озчиликини ташкил этарди. Икки орада энг яқин ҳамкасблари билан ҳам ораларни бузилиб қолди. Улар Жамоловнинг тутган мавқеига тушунмасдилар. Эртанги кунни тасаввур қилмаслик ўта кетган кўрлик, тараққиёт йўлига ров бўлиш, деб ундан нолий бошладилар.

Ғуломжоннинг ўз устозига бўлган муҳаббати ниҳоятда чексиз эди. Уни ўз отасидай яхши кўрарди. Айниқса ажойиб фазилатлари, яхши хислатлари, доно фикрларини ҳурмат қилар, уни ҳам устозидек бўлиб отишини орzusида эди. Бироқ, кейинги миш-мишлар уни ҳам иккилантириш қилди. Ўшанда у қалбидини энг яхши бўлагини Бош Туркман канали қурилиши масаласида эди. Унга қарши чиққан устози ҳайрон қолдирди. Ҳарна қилса ҳам, устозини қўлини қилтириш ичсифидан эмас-да.

— Бунинг сабаблари кўп,— деди кейинги бир суҳбатда Жамолов.— Биргина Тахнатошда бунёд бўладиган тўғоннинг ўзи ўн беш миллион сўмга тушаркан. Бундай тўғонлар битта қурилмайди-ку... Эртанги куннинг гамини ейишдан олдин бугунимиз тўғрисида ўйлашимиз маъқулроқдир. Биринчи қаватга гишт қўймай туриб, тўртинчининг томига тунука қоқиш мумкинми? Бугунинг билан мамнун бўлсанггина, эртанги куннинг юракка сиғади. Ҳозирча аҳолиси элс, сувга муҳтож бўлган ерларнинг дардига малҳам топиш зарур. Халқ хўжалигимизни оёққа турғазиб олсак, кейин қолгани бўлаверади. Шуниси ҳам борки, Қорақум Қизилқум эмас. Унинг табиатини билган билади. Бир ёқдан қурилиш бошлаб, иккинчи ёқдан ишини чишпаққа чиқариб туришини мумкин. Давлатнинг миллиардлаб сўмлари кўкка совурилиши турган гап. Ўша совуриладиган харажатнинг тўртдан бирини Қарши ва Бухоро воҳаларига харжланса, биласанми, нималар бўлади?.. Шунанга, ўғлим, узоқдаги қўйруқдан яқиндаги ўпка яхши, деб бежиз айтмаганлар. Кел, ким нима деб ўйласа, ўйлайверсин, аммо биз фикримизда маҳкам бўлайлик. Ҳақиқат эгиладиган,

аммо синмайди. Вақти келиб ким ҳақ, ким ноҳақлиги аройиш топиши мумкин.

Шундан кейин Жамолов Москвага хат ёзди. Бироқ, жавоб келиб улгурмай, ўзи Қизилқумга жўнаб кетди. Экспедицияни тўхтатиш ҳақидаги буйруққа ўша хатнинг алоқаси йўқмикан? Мана шу нарса уни ташвишга солмоқда эди.

Сафар қариди. Ғуломжон она юртини шунчалик соғинган эдики, ҳар эслаганда юрак-бағри эзилиб кетарди. Ҳали, Солиҳ Пўлатович айтганидек, у ёқда беғубор, илк севгиси, жондан азиз қаллиғи — Фазилат кутмоқда. Жажжигина қизчаси билан ҳар кун йўлга тикилиб, кўзлари тешиляётгандир.

Сафар қариди. Аммо қолган ҳар бир дақиқа бир йилдай туюлмоқда унга.

— Ҳалиям уйғоқмисан, Ғуломжон?— сўради фонус шами-ни ўчириб, унинг ёнига келган профессор.

Туялар ҳамон кавш қайтармоқда. Чигирткаларнинг чириллаши авжида, сув юзидан шалп-шулп қилган овозлар эшитилади. Балиқ кўпга ўхшайди кўлда. Қум томонда шамолда тебранган эрганақдай «ға-арит-ға-аринт» деган товуш тинмайди.

Профессор икки қўлини бошига ёстиқ қилиб, шундоққина қум устига чўзилди.

— Бунақа шоҳона ётишларга не етсин-а, ўғлим?—деди ҳузур қилиб оёқларини узала соларкан.— Ухлаяпсанми?

Ғуломжон кулди.

— Қум устида ётишни денг?

— Ҳа, уч ойдан бери қумдан чиқолмаймиз. Бари қийинчилик ортда қолди энди. Аммо мен чеккан заҳматларимга асло ачинмайман. Бир киши ариқ қазийди, минг киши сув ичади, деган гап бор. Бир кун кишилар бир пиёла чой устида сен билан бизни эслаб қўйишса, бас.

Унинг гаплари Ғуломжонга писандадай тегди.

— Устоз, мен ҳам қийналганимдан полиганим йўқ. Қайтага бу сафаримиздан жуда мамнунман. Кўп нарса билдим, кўп нарса ўргандим. Бу қийинчиликларни бошдан кечирмаганимда, ҳаётнинг қадр-қимматига бугунгидай етмасдим балки.

— Тўғри, дунёда заҳматсиз роҳат, беташвиш неъмат топилиши мумкин эмас...

— Аҳмад Дониш...— дея устознинг сўзини илб кетди Ғуломжон,—«Наводир ул вақое»да бор бу гаплар.

— Балли, ўғлим. Унинг бари рисолатларини ўқиганмисан?

— Ўқиганман, устоз. Кўп доно фикрлар айтган у одам.

— «Рисола ё мухтасари аз тарихи салтанати хонадони манғити»ни¹ ҳам ўқиганмисан?

Ғуломжон андек сукутга толди.

¹ А. Дониш. «Манғития хонадони салтанати тарихидан қисқача рисола». (Бу қўлёзма Бухоро музейида сақланади.)

— Бунисидан беҳабар эканман, устоз. Қандай мавзулар бор унда?

— Бу рисолада мана шу сен билан биз кезган жойларга сув чиқариб, обод қилиш мавзуида фикр юритилади. Сув чиқаришнинг биринчи лойиҳасини ҳам тузиб берган экан у. Шу тариқа Дониш Амир билан сану манга бориб қолишган.

— Биринчи лойиҳа, дедингизми? Мен Аҳмад Дониш ўз замонасининг кўп нодир асарлар ёзган буюк олими, шоири, мунажжими эканлигини пухта биламан-ку, аммо ўтқир муҳандислиги боисида маълумотим йўқ экан. Шу хусусда суҳбатингизга жуда муҳтожман.

Жамолов Ғуломжонни ўз фарзандидай севарди. Ундаги ҳассос қалб, қувликни билмайдиган соддалик, эплн-шудлилик, ўз мураббийсига бўлган чуқур садоқат аллақачонлар устозининг эътиқодини қозониб олган эди.

Вақт алламаҳалга бориб қолган. Шундоққина қўл кўтарса етадиган тепасидан ҳавони «шир» кесиб нимадир чирқиллаб ўтди. Балиқлар ҳамон шалп-шулп қилиб сув тинчини бузмоқда. Яқингинадан қизларнинг қиқирлаб кулишига ўхшаган майин товушлар «ҳақи-ҳақи-ҳақи» деган овозларга жўр бўлиб эшитилади. Жамолов бу хилдаги садоларга азалдан ўрганиб қолганига қарамай, бир нафас қулоқ солиб турди-да, кейин ҳикоясини бошлади...

Ушанда ҳам худди ҳозиргидай узоқ сафардан қайтаётган тўрт отлиқ йўл юриб ниҳоятда чарчаган эди. Отларга дам бермас эканлар, нафас ҳарчанд чикаймоқ ишатида манзилга ошиқардилар. Чўлу биебонда-ку бир томчи сув минининг уруғидай гап. Лекин улар кириб келган биринчи қишлоқнинг ҳам қуп-қуруқлиги ҳайратга солди.

Ички-ташқи ва томорқали ҳовлиларнинг эшиклари ланг очик, ундан бўм-бўш огилхона, бостирмаларнинг ичкарисигача кўриниб турарди. Пахса деворлар устидан кўчага шох ташлаган дарахт япроқлари сап-сариқ. Бевақт дардга чалинган шохлардаги меваларнинг этлари данагига ёпишиб кетган. Уларнинг баъзилари қон сўраётган каналарга ўхшар, баъзилари эса қуп-қуруқ новдалар жисмида худди кул ранг қурум босган сўғалдай бўртиб турардилар. Ҳали куз кирганча йўқ, аммо айни пишиқчилик пайтида атрофнинг нурсиз, заъфарон кўриниши кишининг дилини эзарди. Қишлоқнинг у бошидан-бу бошига етгунга қадар бирор кимсанинг қораси кўрингани йўқ. На сада дарахтлари ости, на мачитлар, на доим базм қизийдиган гавжум гузарда бирор шарпа эшитасиз. Анҳорлар қуруқ, чархпалаклар қимир этмай қотган, тегирмоннинг пармаклари айланмайди. Ҳамма ёқ бўм-бўш.

Отлиқлар нафасни бўғувчи чанги кўтарилган кўчалардан юриб, бирор кимсани учратармиз, деган умидда эдилар, умид-

лари пучга чиқди. Фақат шарқ томонга қийшайиброқ ўсган каттакон бир тут танасига биқиниб олганича ухлаётган кимсага дуч келдилар-да, отдан тушдилар. Ухлаётган деб фараз қилиш беҳуда экан. Оқ ятак-иштонини моғор босиб, қуриш-қоқ танасига чиппа ёпишиб кетган, товонлари эса шўрхок ердай оқариб, тарс-тарс ёрилган ёш бола тенги киши ётарди. Унинг кўзлари очиқ. Аммо қимир этишга ҳоли йўқ. Бемажол, мунгли бир овозда илтижо билан мурожаат қилди у:

— Сув!..

Йўловчилардан бири чолнинг қаддини кўтариб турди, иккинчиси мешкобдан сув қуйиб лабига тутди. Ниҳоятда очкўзлик билан косага интилган чол сувни гулт-гулт ичганга қадар ҳам тепасида саккизта кўз тикилиб турди. Шундан кейин ҳам чол ўзига келавермади. Узоқ кутдилар. Яна сув ичириб, бир оз қотган нондан ивитиб едиришди. Шундан кейингина у тилга кира бошлади. Маълум бўлишича, Зарафшон дарёсида сув камайиб кетгандан кейин шу атрофдаги қишлоқларда тирикчиликнинг иложи қолмабди. Ҳамма Фиждивон томонларга кўчиб кетибди. Дов-дарахтлар қурибди, экинлар қовжираб қолибди. Қурғоқчилик деҳқон бошига тушган энг ёмон офат эмасми, қақроқ жойда қандай ҳаёт кечириш мумкин?

— Қиёмат қойим бўлиб кетди атрофда,— дея тушунтира бошлади чол,— қари-қартанг, ёш болаларгача йиги-сигиминан кўчишди. Киндик қони тўкилган она тупроғидан ким жудо бўлгиси келади. Маниям қисташди. Тоза қисташди, довулга учраган кема дарғаси фарқ бўлаётган кемасини ташлаб кетмайди-ку, балки бирга фарқ бўлади. Мен ҳам шу воҳанинг оқсоқоли — ишонган дарғаси эдим. Азиз жойимизни ташлаб қаёққа борай. Бир кунимни кўриб кетарман, деган эдим... Одамлар айюҳаннос солишди. Дод-фарёд кўтаришди. Кетишга кўнмадим. Қишлоқдан анча наригача кузатиб келдим. Кампирим сизни ёлғиз ташлаб кетмайман, деб этагимга ёпишиб олди. Худонинг зорини қилдим, шунча кет, деб қистадим, оёғини тираб олди...

Чол кир яктагининг энги билан кўз ёшларини артиб, ўкириб юборди.

— Кампир қани? Сув қидириб кетдимми?

— Қанақа сув? Бу яқин-атрофда сувдан ном-нишон бормиди, мулла. Ана... ётибди у...

Суҳбат билан бўлиб, тут орқасида янгигина қабр борлигини ҳеч ким сезмаган экан.

Тўрт йўловчи баб-баравар юзларига фотиҳа тортишди. Кейин бирма-бир чўкка тушиб, қуръон туширишди.

— Охирги нафаси чиққунча сув деб ётди, боёқиш,— ҳасратда давом этди нотавон чол,— юрак-бағрим қоп бўлди. Бошимни уриб ёрганин илож топсам қани эди. Менни кечир, ҳаммасига тентак чолнинг айбдор, деб пешанамга муштлайман, холос. Кампиргинамни олиб қолмаганимда, шу алфозга туш-

масди-да. Э, худо, қайси гуноҳларимиз учун бу кулфатларни ёғдирдинг бошимизга?! Бормисан ўзинг ёки йўқмисан? Бор бўлсанг, айт! Бу надоматлар нечун? Нима қасдинг бор эди шу осий бандангда, айт!..

Чол ўпкаси тўлиб, бутун нимжон вужудини силкиб йиғларди. Йўловчиларнинг юпатишлари ҳам қор қилмасди унга.

— Ҳар ишнинг бошланиши олло таолодан,— деди унинг ёнига чўккалаганлардан бири.— Яратган эгамнинг эҳсон-фармони олдида ризо бўлиб, бўйсунмоқдан ўзга чора йўқдир. Шукур қилинг, арбоб бобо!

— Эҳсон-эҳсон!— такрорлади боядан бери тут танасига қўлини тираб, бошини қуйи эгганича фикрга толган узун бўйли киши. Унинг ичини дард-алам кемирар, чолнинг ҳасрат-надоматидан ларзага келган, вужудини ёндириб томирларида қони қайнар, кўзлари қип-қизариб кетган эди. У сокин оҳангда деди:

Кундалик ризқинг гумонсиз етса ҳам
Ул сабабдин бўлмагай, касб айлагил,
Гарчи ўлим бўлмаса-да ажалсиз,
Аждаҳонинг оғзига сен кирмагил.

Ҳеч кимнинг ризқи осмондан тушмагай. Ҳаракат қилмаган мақсадига ета олурми, арбоб? Деҳқон ер ҳайдаб уруғ сочмагунча, ҳаром бўлган! Олло таолонинг эҳсони деб ризқу насиба, эҳтиёж учун курашмай турнш инсофдан эмас.

У ниҳоятда ғазабга келган эди. Шунинг учун бўлса керак, кўнгалдан тунтилиб-тунтилиб қолар, лаблари қалтирар эди.

Узун бўйли киши, бошнинг асоси ўшлардан ошиб қолганига қарамай, юзида битта ҳам ажини пуқ, ҳушдор устига соя ташлаб турган қовоқлари йирик, кенг пешана, бошидаги салтаси шундоқ ҳам катта кўришган қалласини янада катталаштирган, чўққи соқол, яхшигина кийимда эди. Бу одам олдида бошқалар хиёл таъзим билан жим турардилар. Бирор киши у гапирганда сўз қотишни ўзига эп кўрмасди чоғи.

— Ҳаёт оламида энг зарур нарсаси — сувдир,— давом этди у ҳамон асабий ҳолатда,— ҳар қандай гўзал элатда сув етарли бўлмаса, ундай элатнинг хароб бўлиши муқаррардир. Давлат салтанати — тахт устида ўтирган тождор деҳқонга сув етказиб бериш ғамини емас экан, ундай султоннинг халқдан ушур ва хирож олиши ҳам дуруст эмас. Барча тирикчилик буюмларини муҳайё қилмас экан, у ҳолда фуқаро устидан олиб еган ва ичганлари ҳалол эмасдир. Мабодо, амир қулоқ берса, шундай демагич даркор.

— Бу сўзлар аччиқ бўлиб, кўнгилларига унинг ҳайбати тушмасмикин?— сўзловчинини шаштидан қайтармоққа ҳад қилди ҳамроҳларидан бири.

Лекин сўзловчи қатъий қарорга келган эди:

— Тождор олдида қўрқиб, ҳақ сўзни айтмаслик — имоннинг бўшлиғи ва чин эътиқод йўқлигининг аломатидир. Ўлимдан қўрқиш не фойда? Одам боласига албатта бир ўлим бор. Уннинг икки бор дунёга келиши мумкин эмасдир.

Шу гаплардан сўнг у чолни бирга олиб кетишга қистади. Чол ҳам тутган ернинг кесадиғанлардан экан. Қўнмади. Амирдан қаттиқ гина қилувчи калласи катта киши бир мешкоб сув, нонларини ва эҳтиёт шарт деб, ортиқча кийимларини унга инъом этди. Кейин қабр ёнида ўтириб яна узундан-узоқ қуръон туширди-да, чолдан хабар олиб туришга ваъда бериб, ўрнидан турди.

Бу — кўринишдан баджаҳл, аммо ҳаддан зиёд нодир қалб эгасининг илтифотлари чолга қаттиқ таъсир қилган эди. У, халоскорининг оёқларига йиқилиб, пойи ҳокини кўзларига суртди:

— О, мутафаккири аъзам, худо ҳаққи, номингни айтиб кет, ҳақинга дуо қилиб ўтай. Кимсан ўзинг, қайси элат ҳукмдорисан?

Салобатли киши аламли кулди.

— Ҳукмдорлик мақбул фазилат эмас. Менга не керак у! Одам дунёга ё ибодат, ё иморат учун келади. Мен иккинчиси-ни танлаган бандасиман,— деди у чолнинг елкасидан аста кўтариб оларкан,— сиздай муштинар бир кексанинг ҳожатини чиқара олсам агар, шунинг ўзи менга дуодир. Номимни сўрадингиз, айтмоғим фарз. Бухорода «Аҳмад Маҳдуми Дониш», «Аҳмад Маҳдуми Муҳандис», «Аҳмад Маҳдуми мунажжим», «Аҳмад калла» деб юритадилар мени. Аслида Аҳмади Доннишман холос.

Чол фотиҳага қўл очди:

— Мартабанг бундан ҳам улуғ бўлсин, илму фазл осмонининг порлоқ юлдузи Аҳмади Дониш!..

Шу куннинг эртасига Аҳмад Дониш келаётганлиги ҳаққидаги хабар бутун Бухорога тарқалди. Заковатли илм аҳллари, қариндош-уруғлар, ёру биродарлар Донишни кутиб олиш учун унинг йўлига пешвоз чиқдилар.

Амир Музаффар совға-саломлар билан Донишни элчи сифатида Россия подшосига юборган эди. Истеъдодли олимнинг Россияга биринчи бор боришн эмас. Бунга қадар ҳам сафар қилиб, русларнинг ўша давр ҳаётига хос урф-одатлари, маданиятидан ўз халқини воқиф қилган, рисоалар ёзган эди. Айниқса, тиббиёт, ташриҳот фанларидан маълумот бериш учун ҳайвон ва инсон жасадларининг қуп-қуруқ суяклари қўйилган махсус хоналар, подшоҳ саройидаги базмлар, «ой юзли, сарв бўйли, нозик бадан маҳбублар», Петербург расталари тўғрисидаги таассуротлар бирмунча қизиқарли туюлган эди унга.

Аммо бу боришида ижтимоий ҳаётга ўткир зеҳн билан яна чуқурроқ назар ташлашга тўғри келди. Биров меҳнатсиз тур-

муш кечиради, айш-ишратга, бойлик орттириш, мол-дунё тўп-лашга мойил, биров меҳнат қилади, заҳмат чекади, аммо топгани кундалигига етмайди. Кишилар турмуш тўғрисида рақобатда яшайдилар. Икки хил дунёқараш, икки хил ғоялар бир-бирига қарши кураш бошлаганини ҳам сезмаслик мумкин эмас. Бутун Россия бўйлаб халқ оммасининг манфаатларини ҳимоя қилувчи, эски тузумни ағдариб ташлаш учун бош кў-тараётган қандайдир улкан куч кезиб юради. У кундан-кунга камол топмоқда.

Аҳмад Дониш прогрессив оқим асосчилари билан танишди, маърифатпарвар кишилар, сиёсий қарашлари турлича бўлган олимлар, файласуфлар, ҳунармандлар билан яқин суҳбатда бўлди. «Дунёда катта инқилоблар бўлади, эски давлат хонадонлари ўзгаради, янги давлат, янги миллатлар пайдо бўлади», деган хулосага келди. Бухоро амирлигининг ҳам оқибатда емирилиши зарур ва муқаррарлигини қиёс этди у. Кела келгунча боши ўйдан чиқмади. Ўз халқининг чор-ночор ҳаёти бирма-бир кўз олдидан ўтар, бир пиёла сувини беминнат ичолмаган фуқаронинг кечираётган кунлари, амирликнинг мавжуд тартиблари ҳақидаги фикрлар ғалаён кўтарарди қалбида. Ҳаммадан бугунги йўлда учратган кекса деҳқоннинг аҳволи, қишлоқлар, экинзорлар, полизларнинг сувсизликдан қовжираб ётгани бутун фикри-зикрини занжирбанд этган эди. Шунинг учун ёру биродарларининг ниҳоятда шоду хуррамлик билан кутиб олишлари ҳам юрагига сиғмас, тезроқ амир билан учрашмоққа ошиқарди.

Амир элчиларни ёзги қароргоҳи — Чорбоғда кутарди.

Амир элчиларни кутган кундан ошмак салмак ҳабаб, кимхоб чопон кийган уламолар қўл қовуштириб, таъзимга бош этдилар. Дониш ҳамроҳларининг энг олдида виқор билан бораркан, бошини хиёл қимирлатиб, саломга алик олар, лекин то нчкарига киргунча ҳам бирор кимсага кулиб қарагани йўқ. Турганларнинг кўпчилиги ўзига ҳаддан зиёд бино қўйган бу одамни азалдан ёқтиришмасди. Бир вақтлар ой билан қуёшнинг тутилишини олдиндан башорат қила олган бу одамни дёв, парилар ҳамроҳи, «сеҳргар» деб айюҳаннос солиб юардилар. Ер юмалоқ, у қуёш теварагида сайр қилиб юрувчи сайёрадир, дегани учун эса, диндан қайтган кофир, деб эълон қилишган эди. Мана энди, «ўрисларга сиғинган худосиз, шайтонбаччани амир иззату икром билан кутиб олаётир». Бундан ҳамма ғазабда.

— Зоҳиран қилган ҳурмат ва таъзимларимиз садқайи кетсин унга, — шивирлади: уламолардан бири ёнидагиларга, — кўнгил учун қиё боқмай: ўтди-я, бидъаткор. Бунча кибр-ҳаво-си ошмаса.

Унга бошқаси қўшилди. Сөкип-аста шивир-шивир, иғво, фитна-фасод гаплар ўрмалади. Кўпчилик «ўрис подшосига сотилган даҳрий» деб сўкар эди. Дониш эса бундай ғийбатларга

этибор қилмай, шахдам одим ташлаб боғ тўрига йўналди. Таъзимга бош эгган заррин либосдаги аъёнларга эпмдан кўз ташлар, оёқларидаги чиройли, хушбичим пойафзалларини кўрганда яна ўша товонлари шўр босиб, қақроқ ердай торс-торс ёрилган чолни эсларди.

Амир боғ ўртасидаги чиройли айвонда мансабдор, вазиру вузаролари даврасида ўтирарди. Ҳамма ёқда анвойи гуллар. Боғ тўридан сайроқи қушларнинг пайдар-пай нидоси, булбуллар навоси, товусларнинг қийқириши буюк бир симфония кашф этмоқда.

Ҳукмдор, кўринишдан эллик ёшларга бориб қолган, аммо чиройли, қуюқ қошлари остидаги хумор кўзлари эса сузилиброқ боқар, серсавлат, шу билан бирга хушқоматига шоҳона либослар жуда ярашган. Серҳафсалалик билан силлиқ таралган соқолларини ушлаганича назарини келувчиларга тиккан эди. Айвон қаршисидаги чорбурчак шаклда терилган хонтахталарга эса нозу неъматлар сочиб ташланган.

Элчилар яқинлашиб таъзим қилишлари билан, амир ўрнидан турди-да, баджаҳл қарашлари хиёл ёришиб ўз ёнидаги хонтахта атрофига уларни таклиф қилди. Дониш учун алоҳида атлас якандозлар солиниб, қизил духоба жилдли лўлаболишлар қўйилган эди. Дониш даставвал ҳукмдорга, сўнг те-варакка тўпланган муҳтарам аъёнларга қараб, рус элининг бузрукворидан салому алик олиб келганлигини изҳор этди.

Мажлис аҳли гурр этиб нидо солди:

— Офарин!— ҳамма фотиҳага қўл очди. Шундан сўнг таом устига таомлар тортилди. Донишнинг иштаҳаси бўғилганиданми ёки азалдан чимтомоқ бўлгани учунми, ундан-бундан чимчилабгина қўйди, холос.

Амир унга мурожаат қилди:

— Қани Маҳдум, Ўрусия юртинда кўрган-билган тафсилотларингизни тингламоққа муштоқмиз. Аҳли мажлис сиздан садо кутади.

Дониш хиёл эгилиб яна таъзим қилди-да, мажлис аҳлига юзланди. Ҳақиқатан ҳам сон-саноксиз кўзлар унга тикилган. Бу кўзлар ичида еб қўйгудай дағал боққанлар ҳам йўқ эмас. Шу кўз эгалари ичларида «бу шариатдан юз ўгирган Маҳдум калла ўрус подшосининг жосуси бўлиб келмаганмикин? Ҳукмдор мунча уни иззат-икром билан ёнига ўтқазмаса. Мазмунан ўрислар подшоси билан ўртадаги муносабатларга зиён-заҳмат етишига сабаб бўлурмикин? Йўқса, бу йўлдан озганни, наузубилло, тошбўрон қилган савобга қолурди»,— дея игво қилаётганларини ҳам Маҳдум ўткир фаросат билан сезиб турарди.

Аммо шундай кўзлар ҳам борки, уларни худди бир жуфт наргисга ўхшатиш мумкин. Дониш худди ана шуларга мулоҳим нигоҳ ташлади-да, аввал тутила-тутила, кейин шаррос оққан анҳор сувидай, шахдам сўзлай кетди.

У гапирар экан, Петербург шахрининг майда қайроқ тош-

лар терилган кенг-кенг кўчалари, ёғ тушса ялагудай тоза, мрамардай силлиқ йўлкалари, ҳар бир газ ерда гўла чўяндан ясалган фокусдонлардаги газ лампаларнинг тун бўйи ёниб, атрофни сутга чайгандай ёритиб туриш кўз олдида турди.

— Кишилар расталарда бир-бирларига қарши келиб тўқнашмайдилар,— дея тартиб-қоидалар ҳақида давом этди у.— Арава, инёдаларнинг йўллари алоҳида-алоҳида. Биров-биров билан қичқириб сўзлашши йўқ. Йироқдан чақириш айб саналур. Булардан шубҳасиз, биз мусулмон бандалари ҳам ибралар олмоғимиз даркор. Сув сероб. Шаҳар ўртасининг Жайхундай дарё ҳайқириб оқаду. Дарё устидаги олий иморатлар, хушбичим ариқлар, сайр-томоша уйлари бисёр кўнглимизга хуш келди. Ўрис ҳунарманд ва донишмандларининг бу мусторашлик санъатларига офарин айтдик. От ўйини, лўттибозлик, рақс-раққосалар ва бошқа хил томошаларда ҳозир бўлдик. Мазкур томошаларни руқбонлар, давлат арбоблари, бош қўмондонлар, шаҳар улуғлари кўришга ҳақлидир. Оддий фуқаро бундан бенаиб! Дарвоқе, алар Исо ва Биби Марям суратлари ҳузурига боргандагина ибодат қилиб, кўнглиларини бир оз очурлар. Петербург шаҳри зийнатларини, ажойиб ва гаройиботларини тасвир этишга ақл ожиздир..

Тўғриси айтганда, Дониш ўз хоҳишига зид бўлган гапларни айтди. Шундай бўлса шаҳри янмида ҳам халқлар ўртасида катта тафовутлар ҳукм сураётганини батафсил баён қилишдан ўзини зўрга тутиб турар эди. «Дунёда катта инқилоб бўлиб кетган» деган хабарлар этишни қанчалик истаётганлиги фақат ўзига маълум.

Бу ердагиларга инқилоб тўғрисида сўз очиб — ҳукизнинг қулоғига танбур чертиш билан баробар. Улар нуқул ўзларини ўйлайдилар. Зебу зийнат, позу неъматларга кўминиб яшашни истайдилар. Аммо дунё орттириш чўғини чангаллаш билан баробарлигини, оқибатда тубсиз кул-тупроққа ботиб, ҳалок бўлишларини, бойликларидан ажрлишларини билмайдилар. Бошқа бировлар ер-сувга зор, беллари букчайган, роҳат нималигини билмай машаққатда умр кечирадилар.

Донишнинг кўз олдида яна ўша тут остида ётган кекса деҳқон сурати келиб тўхтади-да, бир нафас тилига сўз бермай қўйди. «Инқилоб!» дея шивирлади унинг қалби. Шундан кейин, беҳуда валдирашларга чек қўймоқ мақсадида, бу умумий ваъзхонликка хотима берди. Сўнг, сўз навбати бошқа элчиларга етиб, улар қуруқ маърузахонликка ўтдилар. Россия подшоҳи юборган инъомларни эҳтиром билан амирга топширдилар. Амир ҳам ўз навбатида уларга янги-янги кимхоб либослар туҳфа этди. Бироқ Дониш ўз улушини олишдан бош торганини кўрган аҳли мажлис ҳайратда қолди. Ўзаро яна ғовур-ғувур, игволи гапларга эрк берадилар.

— Бу мукофотлар учун ҳаддан зиёд сарфарозман,— деди

Дониш,— аммо ҳазратим олий ҳикмат кўрсатсалар, менда бошқа мукофотга муҳтожлик бор эрдн.

Музаффархон қошларини чимириб, бир нафас тикилиб турди-да, сўнг жавоб қилди:

— Улуг салтанатимизга кўрсатган хизматларингиз эвазига қандай тилакларингиз бўлса сўранг, Маҳдум!

Дониш таъзим қилди:

— Бу сафар эрта баҳорда ёгин-сочиннинг кам бўлиши далили бор эрди, сиз ҳазратимга арзи иншо қилдимки, бу йил ёмғир оз бўляпти, гармоб вақтида сув нуқсонга юз тутиши мумкин деб. Мана шундай офат яна деҳқон бошига тушди. Самарқанд суви умидида хотиржам тортиб янглишилди. Мамлакатнинг ободлиги — сувлар деҳқончиликка етарли даражада мўл бўлишидандир. Ҳаёт оламида энг керакли, зарур нарса ҳам шудир. Шафқат этинг, ҳазратим, менинг фуқарога раҳмим келади.¹

Дониш сўзларини сокин туриб айтган бўлса ҳам, қалбининг чуқур еридан отилиб чиқаётган эди. Бироқ уни ҳеч ким сезмасди, дурут эътибор ҳам беришмасди.

Амир жавоб қилди:

— Бу мусибатдан воқифмиз, Маҳдум. Олло таолонинг амри маъруфига бас келмоққа бандаси ожиз. Зероки, бу улудан бизни бенасиб қилмаган экан, фақирлик билан сабр қилишга зўр бермоқ даркор.

— Олло таоло осмондан қор, ёмғирдан бўлак ҳеч нарса инъом этмас, ҳазратим! Шул сабабдин ҳаракатда бўлмоқ инсоннинг маслагидир.

Бу сўзлар аҳли мажлис ўртасида норозилик туғдирди. Ғовур-ғувур кучайди.

— Астаффирулло!— деган овозлар янгради.

Бошқа одам бўлганида, амир уни нима қилишини биларди, аммо Дониш илм-маърифатда шуҳрат қозониб, хорижий элларда ҳам машҳур бўлиб бормоқда. Бунинг устига рус подшоҳи билан фақат шу «динсиз» орқалигина алоқа боглаб турилибди. Шунинг учун ўзини босди-да, сўради:

— Айтинг-чи, Маҳдум, сиз қандай маслаҳат берурсиз? Балонинг олдини олмоққа не чоралар кўрмоқ лозим?

— Бирдан-бир чора Жайхундан сув келтиришдир. Бунга фақат сиз ҳазрати олийларининг ижозатлари даркор. Харажатлар учун хазинадан мутлақо маблағ сарфланмайди. Барча иш фуқаронинг маблағи, кучи ва қудрати-ла бажо келтирилур.

Аъёнлар бир-бирларига маъноли қараб олишди. Амир ўйланиб қолди. Ниҳоят, орадан бирмунча тортишув, баҳс, му-

¹ Аҳмад Донишнинг сув чиқариш фаолияти билан мукамал танишишимда бебаҳо ёрдам кўрсатган тарих фанлари кандидати А. Муҳаммад-жоновга самимий ҳурмат ва миннатдорлик изҳор қиламан.

нозаралар ўтиб турди-да, сўнг режалар қуриш, ҳисоб-китоблар тузиш, хуллас, муҳандисликни Дониш ўз зиммасига олмасмикин, деган таклиф тушди. Чунки, салтанатда бу мушкул вазифани ҳал этиш қўлидан келадиган, ақл-заковатли, илму фозилли киши угина эди холос.

Дониш бажону дил кўнди.

Ёзилаётган рисоалар, қанчадан-қанча илмий тадқиқотлар четга суриб қўйилди. Қишлоқда қолган чол ҳолидан хабар олиб туришни дўстларидан бирига топширди-да, Аҳмад Дониш ўн олти нафар ҳамроҳ билан яна сафарга чиқди.

Дониш Қизилқумни авваллари ҳам атрофлича ўрганган, юрак томирини текширган синчков ҳаками ҳозиқ сингари ҳар бир воҳа, ҳар бир гиёҳ мавзуъи, ҳар сиқим тупроқ мавқеини кўздан кечирган эди. У ўз замонасининг ажойиб географи ва картографи ҳам эди-да.

Олти ойга яқин қум кечди у. Оловдай ёндирувчи кун тиги ҳокими мутлоқ бўлган биёбоннинг у ёғидан кириб, бу ёғидан чиқди. Неча бор даҳшатли ҳодисаларга дуч келиб, кўп фожиаларни бошдан кечирди. Ниҳоят, ўн олти чоғли забардаст йигитлардан фақат учтаси билангина қайтиб келди, холос. Уларни ўша чоқда кўрган киши асло таниёлмас, худди қароқчи урган йўловчидай бор-йўқларидан айрилиб, озиб-тўзиб кетишган эди. Асли рангини йўқотиб, уводага айланган эгниларидан жусур келбақлари, қалъалар, янаи бош қиёфаларидан қўрқиб кетиш мумкин эди.

Аҳмад Донишнинг чеккан заҳматлари, бошдан кечирган мусибатлари эес кетмади. У Амудан сув етабди келиш режаларини бешимасини қўймади, қўрмадики қана, сув тақсимлаш иншоотларининг батафсил лойиҳасини ва шу иншоотларга сарфланадиган чиқимлар ҳисобини ҳам пухта чизиб қайтди. Унинг лойиҳаси бўйича Термез яқинидаги Калиф ёки Карки деган жойларда бош истеҳком қурилиб, Аму сувини янги канал орқали Бухорога буриб келиш мумкин. Шунда сув олти юз чақирим йўл босиб, Миёнколгача келиши, бир йўла Қашқадарё чўлларида бунёдга келадиган экинзор — водийларни ҳам суғориш кўзда тутилган экан.

Ҳатто, истеҳкомлар сувга чидамли энг мустаҳкам жисм — тош ва қир (ганч) билан қурилиши зарурлиги ҳам унутилмаган.

Амир уни бу сафар ўз аркида совуққина кутиб олди. Олимнинг чеккан уқубатлари эвазига лойиҳа ва режалари билан дурустроқ қизиқмади ҳам. Дониш қандай бўлмасин ниётига етиши керак эди. Шунинг учун қурилишнинг оғирлиги амирнинг хазиначисига ҳеч қандай зарар етказмаслигини яна уқтира кетди:

— Агар Бухоронинг етти ярим туманидаги заминдорларнинг ҳар таноб еридан икки тангадан солиқ йиғиш тўғрисида ишорати олий бўлса, кўп миқдор танга тўпланур,— деди у

ўзи тузган чиқимлар ҳисоби билан таништирар экан,— шу маблагдан икки лак¹ харж қилнмса, бас, ҳазратим.

Музаффархон қуюқ соқолларини тутамлаганча хаёлга чўмди. У, Дониш Чорбоғда кўрган амирга сира ўхшамасди ҳозир. Гап ёқмайдиган, инжиқ ва серзарда бўлиб қолган эди. Қош-қовоғи уюлиб, башарасидан заҳар томиб турарди. Агар бошда ўзи сув чиқариш режалари тузиш масаласига ризолик бермаганида эди, ҳозироқ кўтар бунақа даҳмазаларингни, деб ҳайдатиб юборган ва иккинчи бор аркка йўлатмасликка фармон қилган бўларди. У ўзини босди. Бирор йўл топиш кераки, «Аҳмад калланинг ўзи туёғини шиқиллатиб қолсин». У баҳона излади:

— Биз кўп фикр юритиб кўрдик, Маҳдум,— деди у ижирганиб.— Бухоронинг бурунги подшоҳлари Жайхундан бир қатра ҳам сув олмаганлар, балки у ёқдан келатурғон сув бошини беркитганлар. Бунинг сабаби шулки, мабодо, душмanning ҳужуми ёки дарё тошқини содир бўлиб қолса, Бухорони сув босиб, у вайрон бўлади. Зероки, шундай экан, Жайхундан сув олиш мантиқдан йироқдир!

Дониш сукут қилди. «Оқил бўлмаган одам ҳеч қачон одил бўлолмайди», деб ўйлади у. Аммо, ётиб қолгунча отиб қол, қабилида иш тутиб, яна бас келмасликка уринди:

— Бундай хавфсираш ҳам асоссиз, ҳазратим. Майли, сув тошқини бўлди деб фараз айланг. Мабодо, каналнинг боши Карки қаршисиндан бўлса, сув Қаршининг мағриби, Қоровул қири ва Мамажугротнинг жанубидин, дашт, қумликлар орасиндин оқиб ўтиб, Нарзим ҳам Чоржўй яқинида яна қайтиб Жайхунга равона бўлур. Ундан ҳеч жой зарар кўрмайди. Агар сув Калиф қаршисиндин бош олса, Ғузор дарёси ўз оқимини ўзгартиб, Қашқа ва Жайхун ораси бўйлаб оқур. Яна сув бошига тош ҳам қирдан мустаҳкам истеҳком ўрнатишимиз, қоровуллар тайин этишимиз мақсадга лоийқдир. Ундаги пазорат аҳли доимо сувдан бохабар бўлурлар.

Амир бу оқилона фикрларни тухум пўчоғидай эзиб ташлашга уринди. Дониш рад жавобини олгач, афсус еди. Шунда Музаффар бундан кўра менга хушомад қилиб, инъомлар талаб этсанг бўлмасми, деган ишорани қилди. Ҳатто ҳузурида бирор обрўлироқ вазифага тайинлаши мумкинлигини ҳам изҳор этди. Дониш унга жавобан:

— Мабодо, менинг режаларим амалга оширилар экан, унда олий ҳазратлари ҳузурида хизматга қолишга ваъда берурмен!— деб шартта масалани кўндаланг қўйди.— Ҳол-қудратимга яраша юмушларини бажарурмен. Зероки, таклифларим рад этилар экан, у ҳолда мени кечирсинлар, от фил юкини кўтаролмаса узрлидир.

Дониш шахдам юриб, аркдан чиқиб кетди.

¹ Бир лак — юз минг тангага тенг.

Солиҳ Пўлатовичнинг ҳикояси Ғуломжонни ўйлатиб қўйган эди. У сукутга толди. Кўз олдига Дониш фақат доно олимгина эмас, халқ манфаати йўлида ўз ҳаётини ҳам қурбон қилишга тайёр турган энг матонатли киши бўлиб гавдаланди.

— Амир рад қилгач, у бутун режаларидан воз кечдимми?— сўради Ғуломжон.

Жамолов жавоб қилди:

— Йўқ, мақсадларини охирига етказмоққа қўп уринди. Сўнгги бор Санкт-Петербургга сафар қилганида, Туркистон вилоятининг генерал-губернатори фон Кауфман бплап ўша ерда учрашди. Сув масаласида баҳс очиб, Амудан ёки Сирдарёдан канал чиқариш учун мутахассислар талаб қилди. Бироқ, Кауфман Россия подшоҳи ҳузурда катта ваъдалар қилганига қарамай, Туркистонга қайтганидан сўнг ўз ваъдаларини пайсалга солди. Дониш шу билан ўзини енгил ҳис қилиб қолгани йўқ, аммо у, ўз режаларининг бир кунмас-бир кун рўёбга чиқишига ишонарди. Мана, сен билан биз буюк олим қадами етган ерларни яна кезиб чиқдик. Унинг дастлабки лойиҳаси қанчалик тўғри эканлигига аминмиз ҳозир. Шунинг ўзи Донишнинг ғалабаси эмасми, ўғлим? Тўғри, бизнинг бу хизматимиз Қизилқум капали қурилишининг дебочаси, холос. Ҳамма нин олдига ҳали! Қанча-қанча тўқнашувлар, янги тўқнашувлар, қуролли қўқолашлар, муваффақиятлар, мағлубиятлар ва курашлар кутади бизни. Буенг мумкин эмас. Дониш айтаганидек, дунёда заҳматсиз роҳат, ташвишсиз неъмат бўлмайди. Шунинг учун!..

— Ҳа, аммо... — деди Ғуломжон. — Оқинида Зафаршоннинг ҳаётбахш сувлари, серманзара даре соҳиллари, фароғатгоҳ жойлар, боғ-роғлар кутмоқда эди уларни.

IV

Зулмат ичра нур ёғилгандай ҳувиллаб турган ҳовли бир нафасда шодликка тўлди. Солиҳ Пўлатовичнинг хотини Марям опанинг қувончи чексиз. У югуриб-елиб меҳмонларга жой тайёрлар, қўни-қўшниларнинг болалари шов-шув кўтариб, отлардаги юкларни туширишга кўмаклашишга киришдилар. Сафарбоши билан бирга Матвей Владимирович ҳам келган. Самарқандда яқинлари бўлмагани учун шу ҳовлида туриш керак эди.

Ғуломжон кўча эшикдан кириб келган чоғи ҳовли ўртасидаги анор туплари орқасида бир ёш чеҳра кўринди-ю, дарров лип этиб, ўзини панага олди. У Ғуломжоннинг назаридан қочиб қутулмади. Майда япроқлар орасига бошини суқиб, кийик боласидай яшириниб турган бу ювош аёл — Фазилат эди. Унинг қўлидаги ширингина қизчаси жажжи қўлла-

рини чўзганича яқпилашаётган Ғуломжонга талпинар, худди қуш сингари чувур-чувур қиларди.

— Келдингизми?— деди бошини қўйи эганича аёл. Ғуломжон бир қўлига қизини олиб, иккинчиси билан Ғазилатни елкасидан аста ўзига тортди.

Ғазилат бош кўтарди. Унинг ийманиброқ мулойим кўз қарашлари жуда ажиб ва чиройли эди.

Бир нафасдан сўнг учовлон боғчадан чиқдилар. Ғазилат эндигина ювиниб улгурган Солиҳ Пўлатовичга хиёл эгилиб салом қилди. Шундан кейин профессор билан Матвей Владимирович бирма-бир қизчани қўлларига олиб эркалата бошлашди:

— Жа, ширин бўпти-ку бу?— Жамолов қизчанинг қиқир-қиқир кулишидан завқланарди.— Қандоқ дўндиқ қизча-я. Гапиришни билиб қолдингми, чумчуқчам?

— Оти нима?— сўради Матвей Владимирович.

— Марямхон,— дея жавоб қилди Ғуломжон.— Янгамизга ҳавас қилиб қўйганмиз,— профессорнинг хотини томон ишора қилди у.

Ғазилат нимадир демоқчи бўлди-ю, дарров тилини тишладди. У бошида эридан бесўроқ қизчанинг бобоси билан бирга бошқа ном қўйган ва шу ном уларга жуда ёқиб тушган эди. Балки Ғазилат шуни айтиб, эрига эътироз билдирмоқчи бўлгандир! Лекин ундай қилмади.

— Онангнинг баайни ўзисан-а,— қизча ҳамон эркаланиб, профессорнинг ёқасига чангал соларди.— Вой-вой, неварам тушмагур, отамни қаёққа олиб кетдингиз, деб бўғмоқчи шекилли-а? Ҳой, қўйвор. Ана, отанг, соппа-соғ қайтди...

Енгил кулишди.

Қизча ҳақиқатан ҳам Жамоловга неvara ўрнида эди. Чунки Ғуломжон беш ёшли палласидан шу оилага тушиб қолган ва Жамоловнинг ўз фарзандидай эди. У яхшигина тарбия топди.

Қушларнинг бирида Марям опа қўшинининг боласини чаён чақиб олганлиги ва ҳовлини бошига кўтариб дод солаётганлигидан эрига хабар қилади. Солиҳ Пўлатовичнинг табибликдан ҳам унча-мунча хабари бор эди. Шунинг учун дарров чиқиб, боланинг дардига малҳам бўлди.

Бола касалманд, нозиккина жуссасидаги кийимлари бир аҳволда эди. Бола бу ҳовли эгаларига ҳам узоқ қариндош, ўнинчи йилларнинг очарчиликка юз тутган даврида фарзанд боқишга қурби етмай қолган онаси олис қишлоқдан келиб, ташлаб кетган экан. Бола бу ҳовлида дастёрлик қилиб юрар экану, аммо эгнига бирорта янги кийгулик битмас, чор-ночор яшар экан. Гапдан гап чиқиб, Солиҳ Пўлатович уни ўғил қилиб олиш истаги борлигини ўзи айтди. Шу-шу бўлди-ю, Ғуломжон унинг қўлида тарбия топа бошлади. Балоғатга етгач, ўзи кўз остига олиб юрган хушфеългина қиз — Ғазилатга уйлантириб қўйилади.

Фазилат кўча бошида кичкина ямоқчи дўкони бор бир кекса косибнинг қизи бўлиб, қўшни маҳаллада яшар, каттагина ҳовлилари ҳам бор эди. Қайната бўлмиш ўзидан бўлак бирор эр киши оилада йўқлиги учун Ғуломжонни ичкўёв қилмоқчи бўлади. Куёв, қуда томонлар ҳам бунга розилик берадилар. Аммо Ғуломжон учун Солиҳ Пўлатовичсиз, алоҳида яшаш енгилмиди? Бу унга ҳазинатда ўрганиб қолганлигидан эмас, балки илм-маърифат ҳазинасига дохил бир киши билан ҳамнафас бўлишдан бахтиёр эди у. Ахир ўзини униб-ўсмоққа даъват этган ҳар қандай ниҳол ҳам қуёшга интилади-да.

Шу пайтлар Ғуломжон Педагогика академиясида ўқир, кечки мактабда ҳам дарс берар эди. У ёшликнинг энг ширин дамлари, ҳузур-ҳаловатларидан воз кечиб, илму фанга мукасидан тушади. Унда устозининг ортидан қадамма-қадам юриб, у босиб ўтган йўлдан бориш, ўшанинг ўзидай бўлиш орзуси ҳам кундан-кунга улғаярди, камол топарди. Бу жиҳатдан устозининг кўмаги ҳар кун, ҳар соатда жуда-жуда зарур эди унга.

Солиҳ Пўлатович шогирдининг дардини яхши тушунарди. Бунинг учун эринмай, сидқидилдан унга мураббийлик қилар, унинг ҳар янги муваффақиятидан қувонар, тадқиқот ишлари бўйича сафарга ҳам бирга олиб чиқарди.

Ғуломжоннинг бошида бирор илмий асар яратиш фикри ҳам йўқ эмас. Айниқса, мана шу экспедициядан кейин бу ишга иштиёқи яна кучаяди. Бу тўғрисида Жамолов билан маслаҳатлашиб олса бўлармиди?

... Жамолов ҳамон қизчани кўлидан қўймас, Марям опа, кўлиб келганига онасига ёмонга берингиз, деса ҳам кўнмасди. Бола унинг жон-дили-да: Ёшми унинг беш йили, аҳил умр кечириб, бирорта фарзанд кўрмаганлари сабабдир бунга.

— Айтмоқчи,— деди профессор бирдан эсига тушиб,— Москвадан хат борми ҳеч?

Марям опа нимагадир бошқача бўлиб кетди. Афтидан, қандай жавоб қилишни билмай, қийналаётганга ўхшайди. Нима бўлиши мумкин?

— Йўқ, ҳеч қанақа жавоб... келгани йўқ,— деди у тутилиб. Аммо тўғри боқишдан ҳайиқаётган кўзлари бошқача нарсани айтиб турарди. Жамолов ҳам буни сезгирлик билан фаҳмлаган, лекин чуқурроқ суриштиришни эп кўрмасди чоғи. Болани онасига узатди. Фикрга толди. Бошига бирор ташвиш тушган. Бу шубҳасиз. Буни юраги сезиб турибди.

Ғуломжон боласини кўтариб, хотини билан маъюс бир ҳолатда чиқиб кетди. Аммо эртасига хабар олса, устози ўз ишига шўнғиб кетган, гўё ҳеч қандай кўнгилсиз воқеадан дарақ йўқдай эди. Ғуломжон ҳам унга ҳалақит бермаслик учун кам келадиган бўлди-ю, ўз машғулотига берилди. Кундузи ўқир, кечга яқин шошиб келиб, овқатини пала-партиш

ерди-да, мактабга чопарди. Шу алфозда орадан икки ярим ҳафтача вақт ўтди. Бир куни хотини уни ғалати кутиб олди. Негадир тили гапга келмас, оёқ-қўли титраб, қақшаётгандай эди.

— Хабарингиз бўлмадими?— сўради у эрининг юзидаги хотиржамликни кўриб.

— Нимадан?

— Устозингизни шу кечаси...

Ғуломжоннинг миясига бир нарса қаттиқ келиб урилгандай бўлди. «Олиб кетишибди? Қаёққа?» Дарвоқе, бир нарса бўлишини сезиб юрувди-я...

Ғуломжон портфелини останага ташлаб, орқасига югурди.

У профессорнинг ҳовлисига кириб келганда ҳамма ёқ сув сепгандай жимжит эди. Фақат профессорнинг ишлайдиган хонасига кираверишдаги жойда Марям опа пиқ-пиқ йиғлар, аммо кўзларида бир томчи ёш кўринмасди. Баъзан шунақа — йиғлай-йиғлай кўзингда ёш қолмайди-ю, аммо юрагингда чекаётган азоб-изтироб ўсиб-улғаяверади.

Марям опа Ғуломжонни кўрган заҳоти энтика-энтика яқинлашди-да, бағрига олиб ҳўнграб юборди.

— Устозингизни... — ортиқ ҳеч нарса деёлмади у.

Ғуломжон бундай пайтда нима қилишни билмасди. Гангиб қолди. Қандай қилиб аёлнинг дардига малҳам топиш мумкин, ахир?

Ғуломжон ариқ бўйида ранги оппоқ оқариб кетган Матвей Владимировични кўрди. У ҳам «Шунақа бўлди» дегандай, бошини қимирлатиб қўя қолди. Ғуломжон яқинлашди.

— Бу қанақаси, Матвей Владимирович?— деб сўради-ю, бир нима томоғига тиқилгандай қалқиб кетиб.— Сиз билсангиз керак, ахир?

Матвей Владимирович аста бош тебратди.

— Менга ҳеч нарса демадиларми?— салмоқлаб сўради йигит.

— Деди,— жавоб қилди Матвей Владимирович.—«Дунёда заҳматсиз роҳат, беташвиш неъмат топилиши мумкин эмас...»

Ғуломжон ҳам кўзларида ёш қалққанини сизди.

Одамзод шунақа. Миясига сиққан, ақли бовар қила оладиган ҳодиса ва воқеаларнигина билишга қодир. Дунёда шундай мавҳум нарсалар ҳам бўладики, уни асло мияга сиғдирилмай қийналасан киши. Минг уринма, минг қайғурма, бор қобилиятингни сарфлашга чиранма, барибир, у мавҳумлигича қолаверади. Жамоловнинг қамалиши ҳам Ғуломжон учун шундай бўлди.

Матвей Владимирович Марям опани Ленинградга олиб кетди.

Ғуломжон эса ҳеч қутилмаганда иродасизликка берилиб, ҳамма нарсадан қўнгли совида, уйда камдан-кам бўлар, дарсларга ҳам хўжа кўрсинга, тирикчилик учунгина бориб келарди, холос. Борган сари ўзи яшаб турган муҳит гўё уни эзар, изтироб қозонида қайнатишини қўймасди. У ўйлар эди холос. Охири, қайнатаси қазо қилгандан сўнг, ҳовлини сотди. Тошкентга кўчиб кетишга мажбур бўлди. Бироқ бу ерда ҳам ўзини қўлга ололгани йўқ. Аччиқни аччиқ кесади, деганларидек, аламини ичкиликдан оларди у. Баъзан таниш-билишлар уни зўрга уйга элтиб қўярдилар, ичгандан кейин тинч юрса ҳам майли эди-я, кўча-кўйларда, хоҳлаган ерида оғзига келганини валдираб, қичқириб юрарди. Саёқ юрган таёқ ер, деб бежиз айтмас эканлар. Охири нима бўлади-ю, қандайдир тухматга учрайди. Хуллас, ўзининг иродасизлиги ўзининг бошига етади.

Ҳаёт баъзан жумбоққа ўхшайди. Ҳеч қутилмаган бир пайтда хилма-хил мўъжизаларни қаршинга шундай тўдалаб ташлайдики, бир зум ўзингни ўнглаёлмай, эсанкираб қоласан киши. Агар бўш келсанг, оёқ-қўлингни кишанлаб ана шу жумбоқлар қаърига тортмоқчи ҳам бўлади. Қандайдир тубсизлик, бўшлиқ томон чорлайверади сени. Зимистонлик қўйнига фарқ бўлаётгантай, бу зимистонликдан қутулишнинг иложи йўқдай туюлгандай. Аммо инсон мезон сини ари беқарор эмаски, ел қаёққа пуфласа, ўша ёққа чарҳ урса, э куради, эшитади, ўр қилади, фикр юритади. Бу фазилатлари билан оламда бор маъмуротдан устунлир у. Ниманки найранг ишлатиб, ўпқондай ўз қомига тортгандай. Бундан инсоннинг ақл заковати, олтий қудрати олдида таъзим қилишга мажбур. Э қаршинга тургандай, аммо шу билан инсон ақлини чарҳлайди, жумбоқларни ечишга имкон туғдиради. У дақшати олишувга чорлайди, аммо шу билан инсоннинг кучига куч қўшади, пўлатдай тоблайди. Ватанга ёвузларча бостириб кирган фашист газандалари ўзларини дунёда енгиб бўлмас миқдор деб санаган эдилар. Довулдай қутуриб, селдай ёпирилиб келишлари, аввалига ҳаммани гангитиб қўйди, тасодифан бошланган уруш қон-қоронги зулмат сингари оламга ёйилди-ю, эркин фалокат балолари чодраси билан чирмаб ташлашга уринди. Бироқ, билиш ва тафаккур қилишдай юксак қобилият эгаси бўлган эркин инсон фикри қараб турмади, тезда сергак тортиб, урушнинг бутун қонун-қоидалари тагига етмоққа интилди. Курашда шикаст еди. Аммо таслим бўлгани йўқ. Қурбон берди, аммо эрк байрогига қитдай доғ туширгани йўқ. Куч йинди, тобланди. Қаҳрамон деган номга сазовор бўлди. Шаънини тупроққа қоргани йўқ!

Ғуломжон эркини турмада сақлагандан кўра, ўша жангларда қурбон бўлишни минг карра афзал ва шарафли деб биларди. Не чораки, шу ҳам насиб қилмаган экан унга. Лекин бу эрксизлиги учун ҳеч кимни айбламас, фақат ўзини,

Ўзинигина айбларди, холос. Ахир, мастликда ақли қочиб, кимларни ҳақорат қилмаган, нималар деб валдирамаган дейсиз? Нега ўз иродасини қўлдан бериб қўйди? Нега?

Ирода — инсоннинг қудрати, севиш ва севилиш, нафрати ва қувончи, вафоси ва ишончи демакдир. Ўзига ишончи бўлмаган одамда ирода нима қилсин!

Орадан ўтган ўн тўрт йиллик беҳуда умр унинг ёшлигини ҳам олиб кетган эди. У қайтиб келганда сочлари тўкилиб, соқол-мўйловида қорасидан оқи кўпроқ, ранг-рўйини олдириб, кўзлари маъюс боқадиغان бир аҳволда эди.

Унга хотини ўлганини айтдилар. Қизи ҳақида эса ҳеч ким аниқроқ бир нарса айтолмади. Баъзилар: «Қасали оғир эди, у ҳам дунёдан ўтган бўлса керак»,— деб ачиниш билдирдилар.

Ғуломжон бирорта меҳрибони қолмаганига ишонди. Лекин у илгариги Ғуломжон эмас эди энди. Белни маҳкам боғлаб ҳаётини бошқатдан бошлашга қарор қилди. Фарҳод ГЭС қурилишига кетди. Олти ой ишлаб, Оҳангарон ГЭСида, ундан кейин Фаргона атрофидаги ирригация иншоотлари қурилишида қатнашди. Ниҳоят, тақдир Қизилқум каналига етаклаб келган экан.

Ҳошим Ғулом акани ишга олишдан аввал кўп суриштирди. Нима учун қамалганлигини билгач, унга ҳомийлик қилиш билан ўз елкасига қанчалик ортиқча ташвиш, оғир юк ортаётганини ҳам писанда қилиб қўйди. Ҳамон, ҳар замонда «эски гуноҳларингиз» деб таъна қилиши ҳам худди шу боисдан.

Ғулом аканинг хотини Сабохон асли нуроталик бўлиб, икки боласи билан бева қолган экан. Ғулом акага теккандан сўнг, учинчи бола туғилди. Ғулом ака серхархаша хотинининг гиринг-пирингига ўрганиб қолганидан унча-мунчасини терисига юқтирмайди. Аммо Фазилат бошқа олам эди-да. Айниқса, энди билиняпти Фазилатнинг фазилатлари. Уни ҳеч унута олмайди ҳамон. Баъзида хазин хаёлларга берилиб, унинг қиёфасини бир нафасга кўз олдида жонлантирар, яна йўқотар ва шу хаёл кўчаларидан эшикма-эшик юриб, яна қидиришга тушарди. «Қошки, ҳозир тирик бўлса, бошимга кўтарардим» дер, ситам дардида оғир тин олиб, эзиларди.

Ҳа, у тирик экан. Айниқса, Моҳидил келгандан бери бу ўй унда ишонч тугдирмоқда. Еки адашаётганмикин? Ахир, Фазилатнинг баайни ўзгинаси-ку?

Ғулом ака шу қизни ҳар кўрганда Фазилатнинг жовдироқ кўзлари, сертабассум юпқа лаблари, тим қора, шамшод тароқдай узун киприкларини аниқ танир, ширин ва ёқимли кулгисини эшитгандай бўларди... Нега унинг номи Моҳидил? Моҳидил — Фазилат. Марям — Фазилат — Моҳидил! Баайни ўзгинаси...

I

Қиш одамларнинг тинка-тинкасини қуритган, ҳамма ўзини ниҳоятда чарчаган ҳис қиларди. Аста саргиш рангга кира бошлаган қор энди фарчилламас, балки шилп-шилп қиларди, холос. Бироқ ерда узокроқ туриб қолсангиз, шундоққина қадамингиз тушган жой эриб, жигар ранг лойга айланади.

Қуёш аста-секин теваракка ястанган қишнинг хира хотираларини ҳам ердан қира бошлади. Оппоқ саллаларини дол қўйган барханлар ён бағридан эса ҳовур кўтарилиб, кўзни қамаштирар, у ер-бу ерда муз уюмларигина ётар, вагон-уйлар бўғотига осилган сумалакларнинг умри тугаб, кўз ёши тўкардилар. Кўп ўтмай улардан ҳам ном-нишон қолмади. Осмон шу қадар бегубор, шу қадар кўм-кўк кўринардики, гўё ҳеч қаерда бунақа тиниқлик бўлиши мумкин эмасдай.

Кечагина қорга бурканган қумликларни сунбул гуллари гиламдай қоплади. Улар ичида сариқ, бинафша ранг гуллар, айиқтовон, бойчечаклар ҳам аста силкиниб, ўзларини кўз-кўз қилмоқчи бўлардилар.

Қанотлари ранг-баранг капалаклар якка-якка, баъзан тўп-тўп бўлиб ўриб юришарди. Олтий ўтларга қўниб турганида кўзингиз тушса, беҳосдан уларни ҳам гул бўлса керак, деб ўйлашингиз мумкин. Гала-гала учиб юрган қушларнинг эса сон санови йўқ. Ҳамма ёқда «қув-қув», «ғиқ-ғиқ», «қий-ёв, қий-ёв», «жигир-жигир»...

Бир ёмгир қуйиб ўтгандан кейин қумлоқни қузиқоринлар босиб кетди. Албатта, уларни кўз билан дарров кўриш мумкин эмас. У ер-бу ер қавариб, бўртиб-бўртиб туради. Ўша ерларни оёқ учи билан туртиб қўйсангиз бас, марҳамат қилиб тўда-тўда қузиқоринларни саватчангизга солаварасиз.

Яқин-йироқларда қўй-қўзиларнинг маъраши, туяларнинг ўкиришлари, қулунларнинг нозик кишнашлари эшитилади. Баъзан бу томонларга ҳам ўйнаб келиб қолишади-да, атрофда бир-бирларини қувлашиб юришади. Хуллас, саҳрога сеп ёйган баҳор фасли бутун мавжудотнинг қулфи-дилини очиб юборган.

Моҳидилнинг қувончи эса бепоён. У партия аъзолигига кандидатлик муддати тугаб, ҳақиқий аъзоликка ўтган. Ундаги кўтаринки руҳ шунчалик улканки, гўё эртагаёқ ўзининг бутун фаолиятини қайта қуриш, иложи бўлса ҳаммасини бошқатдан бошлашга ҳам ғайрат-иштиёқи зўр эди. Миясида ҳар хил тантанавор гаплар кезарди. «Мен ҳақиқий коммунистман! Ўзимга топширилган ишга янада жиддий ва янада масъулият билан қарашим керак энди. Шундагина кўпроқ

манфаат келтиришим мумкин. Шунинг учун ҳамма вақт ўрганай, тажрибали кишилардан ёрдам сўрай, омманинг фикрини диққат билан тинглай, сидқидил ҳурмат қилай! Доимо олға қараб интилиш, ҳамма вақт янгилик қидириш, ютуқлардан мағрурланмаслик, муваффақиятсизликлар кўндаланг бўлганида ҳам тушкунликка берилмаслик, шуҳрат кетидан қувмаслик — менинг олий маслагим бўлсин! Мен шуни истайман, фақат шуни!»

Райком бюросидан яна Латифжоннинг мотоциклида қайтарди.

Куп илиқ. Атроф мусаффо. Хушбўй ҳид димоқни маст қилгудай сромбахш, тоза ҳаводан симириб, ҳузур қилар, кўзлари эса бахтдан яшнаб эди. Ям-яшил кўкатлар кўрпасига бурканган паст-баландликлар, уфққача чўзилган қирмизи лозазор ранг-баранг товланмоқда, ёнмоқда. Ҳамма ёқда шабада ғириллаб нур уфқини тилиб, сукунат бағрини гўё парчалар, ҳаётнинг жўшқин садоларини теваракка ёярди.

Бирдан Моҳидилнинг кўзи йўл бўйидаги таниш тепаликка тушди. Биринчи бор трассага кетаётган куни худди ана шу тепаликка чиқиб, саҳронинг қутуришини кузатган эди. Мана ҳозир бу ерлар бутунлай бошқача. Ранг-баранг гуллар чамани кишини худди ўз бағри томон имлаётгандай тебранадилар.

— Вой-бў-ў...— деди Моҳидил севинчи тошиб,— шунча гул-а!

Латифжон мотоциклни тўхтатди:

— Ҳаммасини сизга тақдим қилмоқчиман, тушинг.

— Ҳаммасини-я? Шунақаям сахиймисиз?— қиз югура ўша ёққа кетди.— Раҳмат, Латифжон ака!

Тепалик айтарли баланд бўлмаслигига қарамай, олам бутун кенлиги билан кўзга яққол ташланар, қаёққа қараманг, гул, кўкат, лола ранг гилам... Моҳидил худди учиб кетмоқчи бўлгандай қанотини кенг ёйди-ю, турган ерида гир айлана бошлади. У кулар, ёш бола сингари ирғишлар, завқ-шавқи ортиб, дунёнинг бутун ташвишларини бир зумга унутган эди.

Йўл устида мотоциклдан тушмай уни кузатаётган Латифжон ҳамон илжайиб турарди. Қиз қўлини силкитганича уни ёнига чақирди:

— Бу ёққа чиқинг!..

Латифжон қўлини оғзига карнай қилиб бақирди:

— Сиз шу ерда бўлинг! Мен уйга бориб, дарров қайтаман!

Моҳидил, маъқул дегандай яна қўл силтади. Мотоциклчанг кўтариб, кўздап гоийиб бўлгунча қараб турди-да, сўнг гул теришга тушди. Сал ўтмай бир кучоқ бўлди унинг гуллари. Бағрига босиб-босиб ҳидларкан, юзлари гуллар ичида

кўринмай қолди. Унинг дам у ёққа, дам бу ёққа сакраб гул териши капалак орқасидан қувлаган ёш болани эслатарди. Кейин шундоққина чап қўлини ерга тираб ўтирди-да, қушлар чарх урган осмонга тикилди. Гоҳ кўзларини ўйнатар, гоҳ жилмаяр, гоҳ яна бошини кўкси узра тутиб турган даста гуллар ичига суқар эди.

Табиатдаги ҳамма нарса шу қадар мукаммал, шу қадар дилбарки, ундан фақат баҳра олибгина қолмай, хилма-хил тасаввурларга бериласан, қандайдир куй, қўшиқ тинглаётгандай бўласан киши. Табиат кўринишидангина шундай эмас, унинг эшигини қоқсанг, нималарни сўйлаб бермайди сенга, нималарни намоиш қилмайди!

Моҳидил чаккасига гул тақиб олди. Бу—бир дона қирмизи лола эди.

Кўпдан бери унинг қалбига қўйилиб турган бир нарса ёдига тушди. Ўша нарса юрагининг тўрида ниш уриб улгаймоқда эди. Айниқса, мана шу баҳор чоғи бунга яққол ҳис қилиш мумкин. Кўнгли эса доим бир лаззат тусар, яна шу лаззат тўла, лиммо-лим жомни лабидан узгиси келмас, жом ичидаги тотли нарса ҳеч қачон тугалланмай, булоқдай қайнаб туришини истарди. Нега шундайлигига ўзи ҳам ҳайрон. «Наҳотки, севиб қолган бўлсам», деб ўйлайди яна у ичда. Шу заҳотиёқ Латифжоннинг бус-бутун қиёфаси намоиш бўлади унинг кўзи олдида.

У ширин ҳаёлларга шунчалик ғарқ эдики, «1 азик» машина яқинлашиб тўхтаганини ҳам, унинг ичидан биров тушиб чиқмоқчи эканлигини ҳам сезмасди.

Куй утман шунда қўлини кўнглига қўйиб, бахитдан Моҳидил чўчигани йўқ. Фақат юраги тез-тез уриб кетди, холос. Қучоғидаги гуллар эса ерга сочилиб тушди.

— Дарров келдингизми?— дея шивирлади у, кўзларини ўз кўзи устидан олишга уриниб.

Йигит қаҳ-қаҳ уриб юборди. Бу — Болтаев экан. Дайди шамол атиргул гунчасини япроқлар орасига яширгандай, Моҳидилнинг лабларидаги табассум жилваси ҳам бирданига сўнди.

— Мени ким деб ўйловдингиз?— сўради кулишда давом этиб Ҳошим.

— Ҳар қалай сизни ўйлаганим йўқ эди!— деб юборди қиз.

Болтаев жиддий қиёфага кирди.

— Ҳа, жаҳлингиз чиқиб турган экан шекилли? Сизни табриклаш учун йўлингизга гул териб чиқмоқчи эдим. Қарасам, ўзингиз бу ёқда юрибсиз. Қани, юринг, ҳув анави ерда бундан яхшилари бор. Ўзим териб, бир қучоқ қилиб бераман, ҳўп денг.

Моҳидил кўнди.

— Айтмоқчи, менинг гапларимни ўйлаб кўрддингизми?

Моҳидил ҳайрон бўлиб қаради.

— Қайси гапларингизни?

— Ана холос, дарров унута қолибсиз-да. Сизни участка бошлиғи вазифасига кўтариш ниятидаги суҳбатимиз-чи?

— Ҳалиям ўша гапми? Мен учун ҳамма вазифа бир хил деганман-ку? Қайси ўринда яхшироқ наф келтира олсам, ўша менга бас.

— Участка бошлиғи бўлишингиз керак. Гап тамом! Агар Дониёров бўлмаганда...

— Қўйсангиз-чи, шунақа гапларни,— унинг сўзини бўлди қиз.— Дониёровнинг бунга нима алоқаси бор?

— Алоқаси бор-да, сингилжон, алоқаси бор. Бирдан-бир рақибингиз ўша.

— Бекор гап! Дониёров менга ҳеч қачон ёмонликни раво кўрмайди.

— Нимага кўрмасин? Ёки мени билмайди дейсизми? Ҳаммасидан хабарим бор, ҳўп деявернинг. Бутун масъулиятни бошингизга юклаб, ўзи ялло қилиб юргани-чи? Тўққиз юз олтишинчи пикетдан бошлаб юз берган ҳодисага сизни балогардон қилди. Аслида ўзи жавобгар бўлиши керак. Йўқ, буларни ўз бошидан соқит қиляпти у. Лекин гапни сиз эшит-япсиз, ҳўп денг.

— Менга қаранг, Ҳошим ака,— қизишиб гапирди Моҳидил,— мақсадингиз нима ўзи? Айтиб қўя қолмайсизми? Латифжон аканинг устидан шикоят ёзиб берайми? Хомтама бўлманг. Мендан «Қорағужанак» чиқмайди.

— «Қорағужанак»ни нима қиласиз ўртага тикиб? Мен унга ўхшайсиз деяманми? Жуда ғўр экансиз-ку ҳали... Сизнинг ғамингизни есаму... Менга деса баттар бўлинг-э! Яхшплик ёқмаган иошукур банда!

Ҳошим ниҳоятда ранжиган бўлиб, тескари ўгирилди.

Ҳақиқатда эса у ўзидан ранжиган эди. Шу қизни Тошкентдан ўзи етаклаб келган, ҳар доим менинг айтганимни қилади, ҳар қачон қўллаб-қувватлайди, деган эди-я. Ҳатто Дониёровни бир ёқлик қилишда кўмакдош бўлади, деб ўйлаганди. Мана, оқибат! Аёл кишига сир бериш — омадни бой бериш билан баробар. Яхшиям, ичидагини ҳаммасини тўла-тўкис айтиб, оғзидан гуллаб қўймагани. Ҳозирнинг ўзида ҳам анча-мунча ортиқча гапларни айтиб қўйди чоғи. Энди, бир иложини топиб, қозонга қонқоқ ёпиш керак.

Улар аста пастроққа тушиб кетишди. Ҳошим ҳидсиз, аммо чиройли дала гуллари қийғос очилган жойларга бошлаб борди.

— Мана булар сизга... Булар ҳам сизга!— деди у бир тутам-бир тутам гул тутқазиб,— хоҳласангиз, ҳаммасини юлиб бераман.

— Йўқ, юлманг, далани безаб тургани маъқул.

— Таги кон бунинг. Бугун юлсангиз, эртага яна патир-
лаб чиқаверади.

Ҳошим бирдан қандайдир чуқурликка тойиб кетди-ю, ер-
га ўтириб қолди. Тоза кулишдилар.

— Сиз ҳам ўтиринг,— деди кейин оёқларини узала таш-
лаб,— дам олинг. Гап бор.

— Қанақа гап?

Ҳошим эзилган одамдай оғир уф тортди.

— Ҳо, ҳолингиз танг шекилли?— ҳазил қилди қиз,— пи-
ма, бирор кимсадан хафамисиз?

— Хафамасман... Азобдаман! Маҳмуда билан аразлашиб
қолганмиз. Орамиз бузиладиганга ўхшайди.

— Қўйинг-э!— чўчиб кетди Моҳидил.

— Хўп денг, Моҳидилхон. Мен бировга ҳасрат қилган
одам эмасман. Сизни яқин тутиб... Очигини айтай, бизники-
га бот-бот кириб-чиқиб турмайсиз, билмайсиз. Айтмоқчи, у
қурилишга ишга кириб олган. Хабарингиз борми?

— Қурилишга?

— Ҳа, Тепақўрғонда пайвандчиларга шогирд тушибди.
Менга қулоқ солмай қўйган.

— Вой Маҳмуда тушмагур-эй... Бир трассада ишлаб ту-
риб, билмаганимни қаранг. Хабар ҳам қилмайди.

— Ишга боши билан шўнгиб кетган. Ҳеч ким кўзига
кўринмайди ҳозир. Ишга ўтгандан бери бутунлай бўлакча
булиб қолган. Уйдан бош олиб чиқиб кетгим келади баъзан.

Моҳидил кулди.

— Нега куласиз?

— Хотинидан ҳасрат қилган одам билан биринчи учра-
шишим. Ҳуш, сиз... ботанишга кириб қаёққа бо-
рардингиз? Айб ўзингизда бўлса, бурингизни ташлаб...
ақл билан иш тутинг. Менинг маслаҳатим шу.

— Қуллуқ, маслаҳатингизга, лекин бир нима ичимни ке-
миргани кемирган. Ўзимни қаерга қўйишимни билмайман.
Бунга нима дейсиз?

Қиз Ҳошимга қиё боқиб қўйди-ю, қовоғини уйди.

— Илгарилари ҳам худди мана шундай жаҳлингиз чиқа
бошлаганини жуда ёқтирардим,— деди бирдан сурбетлик
қилиб Ҳошим.

— Қўйсангиз-чи!— жеркиб берди қиз.

— Мана шунақа силтаб ташлашингизда ҳам лато-
фат бор. Овозингиз қалтираб, кишининг бадан-баданларига
таъсир ўтказди. Этларинг жимирлашиб кетади гўё, хўп
денг.

Моҳидил юзини четга бурди.

— Сиздан яшириб нима қиламан,— деди яна Ҳошим, қиз-
дан садо чиқавермагач,— Маҳмудадан совиётганимга асли
сиз сабабкорсиз!

Ўрнидан сакраб турди қиз:

— Бу нима деганингиз?

Ҳошим ҳам ўрнидан туриб унга яқинлашди:

— Моҳидил!.. «Ешликда берган кўнгил айрилмас бало бўлур», деб бекорга қўшиқ тўқилмаган экан. Мен сизни ҳеч унута олмаяпман. Илгар кўрмай юрганимда бошқа гап эди. Анча тинчиб қолгандим. Мана, энди...

— Демак, бу ердан тезда кетишим керак экан-да?

— Йўқ, йўқ,— ёлворди Ҳошим,— кетсангиз, кетмасангиз ҳам ҳолим шу энди.

— Уялмайсизми шунақа дегани, Ҳошим ака? Икки болангизнинг ҳурмати — Маҳмуда сиздан айрилмайди ҳеч, шуни ўйласангиз-чи! — У сўзини давом эттира олмай Ҳошимга еб қўйгудек бўлиб тикилди. Ўигитнинг кўзлари пешанасига жингалак бўлиб тушган соч толалари соясида яна ҳам қорароқ, шу билан бирга ёқимсиз бўлиб кўринди.

— Мен сизни ҳозир нима деб аташни билмай қолдим.

— Нима деб аташ мумкин?

— Ўзингиз биласиз.

— Фолбинманмики, юрагингизда нима борлигини била олсам?

— Қўйинг, боринг, болаларингизнинг олдиға. Бунақа гапларингиз билан мени хафа қияпсиз. Бугун мен учун жуда хурсандчилик кун эди.

— Кечиринг, Моҳидил. Юрагимдагини яшира олмаган эдим. Сиз тушунмаяпсиз менга. Ҳеч қачон тушунмайсиз, ҳўп деяверинг.

Асли муддаони сездириб қўймаслик учун бегуноҳлик ниқобини юзига тутди у. Мунофиқликни ўзингга афзал кўрдигми, бас, макрни ишга сол. Макр эса тилсим сингари сирли йўлларга бой.

— Тушунишни ҳам истамайман, Ҳошим ака! — деди қиз унга жавобан, — қўйинг, шу гапларни сиз айтмадингиз, мен эшитмадим, — соддалик қилди Моҳидил, — қаттиқ аччиглашиб қоламиз худди.

Болтаев унга мулойим тикилганича беҳаё кўзларини қадаб, хушқоматига ярашган олов ранг шойи кўйлагининг очиқ ёқаси орқали назарга ташланувчи чиройли бўйни, кўкракларини кузатар эди. Беҳаё одам ҳар қандай ахлоқсизликдан ҳам лаззат топади-да, ахир. Ички ҳирс юзага отилиб чиқиб, этларигача жимирлатиб юборди.

— Майли, кетаман, — деди у орқасига қайрилиб икки-уч қадам ташлар экан. Сўнг яна тўхтади. — Фақат битта илтимосим бор. Шу қўлингиздаги гуллардан бир бор тўйиб қидласам.

Унинг бу истаги қизга галати туюлди. Шу билан бирга дилида хиёл ғашлик ҳам туғилди-ю, кўксини аста эзди.

— Марҳамат! — деди у қучоғидагиларни кўрсатиб.

Ҳошим икки қўлини чўзганича, яқинлашди-да, сўнг... шердай отилиб, қизни қучоқлаб олди. Моҳидил сесканиб тушди. У ўзини ўнглаб олгунга қадар қизнинг атир совун ҳиди анқиб турувчи, сат тўзгиган сочлари, марварид резалар ёпишган юзларни, иссиқ бўйинларидан ўна бошлади.

Оёқ остига сочилиб тушган гуллардан бўшаган қўллар Ҳошимнинг кўкрагидан зўр бериб итарарди.

Ниҳоят, қиз йигит қучогидан бўшалди-да, жон ҳолатда қўлдан учиб қочган қушдай отилиб, нари кетди. Кўзлари ердан инмадир қидира бошлади. Сўнг, ярми чўккан каттагина тошнинг таталаб, тимдалаб суғуриб олди-ю, қаршиснда қутурган бўридай кўзларига қон тўлиб ҳансираётган йигитга ўқ-талди.

— Яқинлашманг!— хитоб қилди у.

Ҳошим бир қадам босса бас, қиз унинг қаншарига тош билан солишдан тоймайдиган эди ҳозир. Йигит бу хавфни сезиб, четланди. Худди шу пайт орқадан югуриб келган Латифжон унинг елкасидан тортиб, ўзига қаратмоқчи бўлди. Ҳошим яна тойиб кетдими, ё мувозанатини тутолмай қолдими, ерга йиқилиб, ўтириб қолди. Бироқ қайта туриш насиб қилмади унга. Чунки қияроқ ерга бориб қолган экан. Тийганчоқ ўт устида икки-уч қадам пастлик томон думалаб кетди.

Бу можарони қаердандир кузатиб турган «Қорағужанак» кейин бўлиб-да, Ҳошимнинг қасдини олмоққа ошиқти.

— Тегма!— деб буйруқ қилди, зўра босқа туриб олган Ҳошим.— Муштини пеш қиладиган одамларнинг адабини бошика ёкла бераман!— Аммо яқинроқ келишга юраги бет-бет қийинчилик қилиб қолган экан. Хей де! Сондан нафрат қиламан! Агар, бу ҳам камлик қилсан...

— Қўлингдан келганини қил,— деди Латифжон.

Ҳошим машинасига ўтирди. Машини ҳам Доннёровга ўқ-рая-ўқрая бошлиғи ортидан бориб, машинага ўтирди-да, моторга газ берди.

Моҳидил ҳамон қўлидаги тошни ташламай даг-даг титрар, рангида бир қатра қон қолмаган эди. Кейин бир нима деб шивирлади-да, кўзлари аста сузилиб, бошини ушлаганича маст кишидай чайқала бошлади. Латифжон югуриб бориб ушлаб қолмаганда, у ўтлар устига қулаган бўларди.

Моҳидил Ҳошим билан Латифжон ўртасида катта муш-лаш бошланиб кетишидан қўрққан эди. Хайрият, унгача бормадди. Ҳошим муштумини кўрсатди-ю, аммо туширишга келганда, юраксизлик қилди. Унинг шу қўрқоқлиги қанчали кулгили кўринмасин, Моҳидил кулар ҳолатда эмас эди. Болтаевнинг пастликка қараб ўмбалоқ ошиши қизнинг юрагини чиқариб юбораёзди.

Эртасига ҳам ўзига келолмай юрди у. Шунинг учун шошилиш равишида чақирилган «Латифжоннинг ахлоқи муҳокамасига» қатнаша олгани йўқ. Бу айримлар учун қўл келди. Ўртадаги можаронинг бирдан-бир гувоҳи бўлган «Қорағужанак» оёғи осмондан келтирилган далиллар билан тоза кекирдагини чўзди, ҳайбаракаллачилар «Ўз бошлиғига қўл кўтарган одамга» қатъий жазо берилишини талаб қилиб туриб олдилар. Агар, трест партия бюроси «жиноятчи»га ҳомийлик кўрсатадиган бўлса, юқори ташкилотларга ҳам шикоят қилишлари мумкинлигини қистириб ўтдилар. Хўлас, уларнинг қўли баланд келди. Донниёров ўз вазифасидан бўшатилиши ҳақида қарор ёзилди.

Хўш, ўша муҳокамага Моҳидил қатнашганда ҳам нима қила оларди дейсиз? Ҳошим мени қучоқлади, ўпди, деб арз қилармиди? Қучоқлади, ўпди дейиш, қиз бола нарсага осонмиди? Йўқ, у бунга ботина олмасди ҳеч!

Моҳидил Фулом ака, Латифжоннинг гоялари билан чуқур танишиб олгач, шу гоялар ичига шўнгиб кетди-да, бу ҳодисани унутишга ҳаракат қилди. Бўш қолди дегунча уйга югуриб келиб, зўр иштиёқ билан ишга киришиб, каттақон оқ қоғоз устидан бош кўтара олмас, Зубайда қисталанг қилиб турмаса, овқат ейишни ҳам унутиб қўярди. Ёзиш, чизишлар баъзан кечалари ҳам давом этар, хира чироқ нурида кўзларини ачишиб, оғрий бошлаганига ҳам парво қилмасди. У бутун куч-қувватини, қобилиятини ишга солишга уринарди. Кўпинча қатор-қатор чигалликлар туғилиб қолар, трасса бўйлаб соатлаб кезар, Латифжон билан хаёлан баҳслашар, ўйлар, ўша чигалликининг тағига етмагунча кўнгли тинчимасди ҳеч. Бошқалар унинг бунчалик жонини жабборга беравермаслигини, бунақада одам тез чарчаб, ўзини олдириб қўйиши мумкинлигини ўқтиришарди. Моҳидил ҳаммага қулоқ соларди-ю, аммо ижодий иш ўзига лаззат бағишлаётгани учун яна машгулотга бериларди. Унга кундалик вазифаси ҳам, дўстларининг шов-шуви ҳам — ҳеч нарса ҳалақит бермас эди. Фақат биргина нарса — у туфайли Латифжоннинг муҳокамага тушиши, бекордан-бекорга жазо олиш ҳодисаси дам-бадам эсига тушиб, багрини эзиб қўярди, холос. Ахир, жазо бўлганда ҳам, ўз вазифасидан четлатиш-а! Бу кичкина жазом?

«Нима жин уриб гул тергани қолдим ўша кунини,— деб койинарди яна,—нега муҳокамага беравермадим, нега?»

Бу хатосини у ҳеч қачон унутолмаса керак!

II

Худбинлик — разолатнинг кенжа ўғли экан. Бир зарба билан инсоний адолатни ботқоққа булғайди-да, бировнинг юзини қора қилиш билан ҳузур-ҳаловат топади. Ахир,

ни айтди дейсиз-ку... Ҳошимдан яхшилик кутиш — очиқ ҳаводан ёмғир тилаш билан баробар. Ўйлаб қаранг-а!

Моҳидил бошини қуйи эгганича қолди. Қиз назарида ҳақиқатан ҳам ёппа-ёлғиз қолаётгандай эди. «Наҳотки, умрбод қайтиб кўришмасак?» деган фикрлар унинг бошида тебраниб қолди. Ахир, ўтган шу қисқа муддат ичида у йигитга анча ўрганиб қолган эди-да.

Латифжоннинг маъқул томони шунда эдики, у кўп фазилатлари билан Комилжонни эслатарди. Гўё Комилжон қайта тирилгану, яна ўша илк севги гулига оби қаёт ато қилингандай. Ҳатто айрим жиҳатдан Комилжондан ҳам устунроқ томонлари бор эди унинг. Буни билиш қийин эмасди. Дастлабки учрашган кунлари бунчаликка борсам керак, деб ҳеч ўйлаган эмасди. Сира-сира ўйламаган. Мана энди... ҳатто унинг айрим нуқсонлари ҳам ҳозирги ҳиссиётига заррача ғубор солишга ожиз. Аммо, буни ҳеч ким билмайди. Шарқ қизлари шунақа, бировга кўпгил берганларини кўпича пинҳон тутадилар. Бу соҳада ҳамма улар учун бегона. Ичларида туғён кўтарилиб, бодроқдай қовурилишларига қарамай, бировга сир айтгандан кўра чилпарчин бўлишни афзал кўрадилар. Севгининг самимийлиги ҳам шундаки, улар бутун туйғуларини энг яқинларига сездириб қўйганликларини фақат ўша — ўзлари кутган чин савдатга эришгандагина биладилар. Бу эса узоқ вақт хотираларидан ўчмайди.

Моҳидил икки ҳафталик унумсиз ўтган кунлардан кейин яна ёзув-чизувларга боши билан шўнгиди. Расчётлар, схемалар билан машғул бўлди. Айрим майда нуқсонлар Моҳидилнинг миясини айна ачитаётган бир пайт Раҳимов ундан «янги ғоялар» материалларини сўраб қолди.

Материаллар билан танишиш учун эса кўп вақт сарф бўлгани йўқ. Роппа-роса икки ҳафтадан кейин Раҳимов Гулом ака билан Моҳидилни ўз ёнига чақиртирди-да, тезроқ буни такомиллаштириш кераклигини уқтирди. Аммо айрим масалалар устида танқидий мулоҳазалари ҳам йўқ эмас. Уларни тузатиш борасида Раҳимовнинг ўзи ҳам бевосита ёрдам бериши мумкин. Авторлар бунга қаршилик кўрсатишмаса бас!

Асло!

«Яхши-яхши»даги бу ҳол Ҳошимнинг бемаъни уринишларига қарши берилган қаттиқ зарба эди.

Орадан бир ойча ўтди. Тайёр бўлган янги лойиҳани муҳокама қилиш учун кенгаш чақиринишга қарор қилинди. Болтаев бунга ҳам тиш-тирноғи билан қарши турганлигини яширолмади.

— Нима қилаётганингизни биласизми, ўртоқ Раҳимов! — деди у ҳаддан зиёд тутақиб, — бунақа ўзбошимчалигимиз учун тавба деб қолмайлик тагин. Бошимизни ғалвага қўйишдан нима фойда?

— Ростдан ҳам муҳофазакор бўлиб кетяпсизми, Ҳошим-жон?— дедн босиқлик билан трест бошлиғи,— давлат манфаатини кўзлаган кишиларнинг боши нега галва остида қолар экан? Ғолибларни қойимайдилар! Бу ҳўп яхши гап-а!

— Ғолиблик эмас, бунинг тагида мағлубият бор! Ахир, бу ҳали хом... Яхши ўйланмаган, давлат тасдиқламаган ғоя — хом хаёл билан баробар.

— Хом хаёллигига аминмисиз?

— Ҳар ҳолда бу бир талай исбот талаб қилади.

— Хом хаёллигига аминмисиз?— такрорладн яна Раҳимов.

Ҳошим довдираб қолди. Аслида унга ҳам енгил эмас эди ҳозир. Ахир, доим инкор қилиб келган масала бирданнга амалга ошиб кетса, унинг обрўси нима бўлади? Яна келиб-келиб ўзи ишдан бўшатиб юборган одамнинг ташаббусини қўллаш ўтакетган бебурдлик-да. Унинг устига, баъзи иккиланиб юрган талабдорларидан ҳам айрилади. Майли, трест бошлиғи унинг ҳақида нима деб ўйласа, ўйлайверсин. Аммо қўлидан келганича бу масалаларнинг ҳал бўлишига тамба қўйиши керак.

— Хом хаёллигига аминман!— деб юборди у сурбетлик билан бошлиқнинг юзига тик боқиб.— Менга ишонмай-сиз, тўғри. Аммо умумий муҳокамага қўйишдан олдин ҳақиқий мутахассисларнинг фикрини эшитиш зарур ҳўп денг.

Бошлиқ совуққонлигини бузмади.

— Сизга шундай кишини маълумдир. Лекин бу усул эскириб қолганини ҳам унутманг. Сизнинг биз муҳокама қилиб кўрайлик. Агар ҳаммага маъқул тушса, кейин юқоридагиларга юбориш қочмас дейман. Яхшими?

— Сизнинг усулингиз-чи, ўртоқ Раҳимов, коммунист-сиз-а!

Бошлиқ ўзини қаттиқ гапириб юборишдан қанчалик сақламасин, барибир уддасидан чиқолмади:

— Шубҳа қиялпман денг? Сизнингча, виждон буюрган насага қўл урган кишини коммунист санамайдиларми? Ўзига бино қўйган, ўз манфаатини кўзлаб, кишилар меҳнатига ҳурматсиз бўлган одам ҳақиқий коммунист бўла олмайди. Шуни бир карра билиб қўйсангиз яхши бўларди.

— Демак, мен виждонсизман, ёмон одамман, шунақами?

— Ундай деганимча йўқ. Лекин бир нарсани яширмайман сиздан, сиз одамларнинг шахсий фикрларини менсимаёпсиз. Улар бирор янгилик ижод этишдан эса ҳайқиб қоляптилар. Мана шу нарсани рўёбга чиқариш масаласида сиз

бош-қошлик қилишингиз керак эди асли. Ундай қилмадингиз. Шу яхшими?

— Ўртоқ Раҳимов, сиз бошлиқ бўлсангиз, мен бош инженерман. Қурилиш сизга қанчалик қадрли бўлса, мен учун ҳам шунчалик қиммат. Мен ҳам масъулиятни сиздан кам ҳис қилмайман, ҳўп денг! Шунга кўра илм оламида доврўқ қозопган арбоблар яратган қўлланмаларни четга суриб қўйиб, кечагина тухумдан чиққан жўжахўроз ақл эгаларининг мужмал кўрсатмаларига кўр-кўрона амал қилишни истамайман. Бу билан қурилишни бутўнлай барбод қилиб қўйиш мўмкин. Эндигина ишимиз юришиб кетган пайтда-я яна?!

— Яхши... Лекин орқада қолишларнинг асли сабаби ўша «жўжахўроз ақл эгаларининг» қобилиятига ишонмаслигимиз бўлди. Мана энди...

— Фақат ҳақиқий янгиликларгина тараққиётга куч бағишлайди.

— Бу янгиликлар ҳақиқий эмасми? Хотиржам бўлинг, бунинг муваффақият қозонишига заррача шубҳа йўқ менда.

— Менда бор... Ўртоқ Раҳимов, ўтинаман сиздан, мени қурилишга кишан солмоқчи деб ўйламанг. Битта-ю битта ниятим — исботланмаган таклифларга ёпишиб олиб, уни янгилик деб санайвермаслик, холос. Келинг, бир оз сабр қилайлик-да, буни махсус ташкилотларга юбориб кўрайлик аввал. Агар маъқул деб топишса, майли, икки қўлимни кўтариб, таслим бўламан сизга.

— Таслим бўлишнинг ҳожати йўқ!

— ...Оёғингизга йиқилишга ҳам тайёрман, ҳўп денг.— дедн Болтаев.

— Оёққа йиқилишнинг ҳам ҳожати йўқ.

Болтаевнинг мақсади равшан эди.

«Сендақа қотиб қолган тўралар бор, тараққиёт ҳақида ҳам гап бўлиши мўмкин эмас,— деб ўйлади ичида Раҳимов.— Махсус ташкилотга юборар эмиш... У ерда ҳам сенга ўхшаган бирортасининг қўлига тушиб қолса, тамом! Текшир-текширдан ўтиб, тасдиқланиб кетгўнча йил ўтади. Қурилиш муддатини қисқартириш тўғрисида ўйлаш ҳам кечикади унда. Йўқ, бизга ҳозир, айни шу кўнларда керак бу иарса. Биринчи бўлиб, ўзимиз амалга оширамиз бунин!»

Шўндан кейин Раҳимов бутўн вазминликини ўзига олди-ю, имконияти борича Ҳошимни инсофга чақаришга уринди. Бироқ ҳаракати фойдасиз эди. Шу билан бирга Ҳошим ҳам бошлиқни ўз фикридан заррача қайтара олмаслигига тўшунди. Алам эса унинг ичини кемириб, емириб бормоқда эди.

Эртаси куни кенгашга қизғин тайёргарлик кўрилаётган пайтда «яхши-яхши»ни шошилишч обкомга чақириб қолишди.

Раҳимов бош инженерии суриштирди. Болтаев эрта тонг билан шаҳарга жўнаб кетган экан.

...Хона барча область бошлиқларининг кабинетларидан фарқ қилмас, кенг-мўлгина ва ёруғ эди. Деворга областнинг каттакон харитаси осиб қўйилган. Кичкина, юмалоққина соат, репродуктор, оқ жилдли диван, креслоларгина хонага ҳам оддийлик, ҳам қандайдир жило бериб турарди. Кўчага қараган катта-катта деразалар орқали ташқаридаги қайноқ ҳаёт сурони ичкарига қуйилиб турибди. Секретарь ўз иш столи ёнида эмас, худди ана шу деразалар тоқчасига яқин қўйилган узун столнинг энг бошидан жой олиб ўтирарди. Эшик томонга орқасини қилиб ўтирган яна бир киши эса Раҳимовга тапишдай кўринди.

— Келинг, келинг,— дея самимий кутиб олди уни секретарь ва ўша одамнинг қаршисидан жой кўрсатди.

Раҳимов машинапи инҳоятда тез ҳайдатиб келган, аммо ўзи пиёда юриб толиққан одамдай ҳорғин ва терга пишиб кетган эди. Бунинг кўрган секретарь дераза тоқчасидан вентиляторни олиб, турма-тасни боради элики биридлаб айланган резина паррак ел пуркай бошлади. Раҳимов ўтиргандагига қаршисидаги Ҳошим эканлигини кўриб, ҳайратда қолди. Кечин келиб келди келган экан?

Афтидан, секретарь олмади. Биринчи кўриб ўтган бўлса керакки, Болтаев қулоқларигача қип-қизарган, ўзи анча-мунча асабий кўринарди.

Маълум бўлишича, Ҳошим обкомга Раҳимов устидан шикоят қилиб келган экан. Бир томондан қараганда секретарга айтган гапларида ҳақиқат бор. Трассада иш суръати жадаллашди, аммо бутун коллектив шу чоққача бажариш керак бўлган вазифани тўла-тўқис уддасидан чиқаётгани йўқ. Бунинг устига бош инженернинг камситилиши, омма ўртасида унинг обрўсини тўкиш, Раҳимов раҳбарлигида оммани унга қарши қўйишга уринишлар — ҳеч мантиққа тўғри келмайдиган гап.

Трест бошлиғи бу гапларни обком секретари огзидан эшитаркан, Ҳошимни ҳимоя қилмаётгани сезилиб турса ҳам ўшанинг арз-додини батафсил такрорлаётганидан ҳайратда эди.

Баланд бўй, бурни бир оз яссироқ, ихчам кийиниб, сочларини бир томонга силлиқ тараган, оғир табиатли секретарь қандайдир чуқуқроқ тилда сўзлар, ҳар замонда лабининг бир чеккасида хиёл кулиб ҳам қўярди. У ҳар қандай шикояномо масалаларни ўз вақтида, аммо мужассам далиллар ёрдамида ҳал қилишга одатланган. Шунинг учун Ҳошим

орқали трестнинг раҳбар ходимлари ўртасидаги келишмовчиликларни эшитган замони дарров Раҳимовни чақиртирган ва биргаликда бу низони бартараф қилмоқчи бўлган.

Раҳимов обком секретарининг сўзларини берилиб тинглар экан, Ҳошимга қарамас, аммо унинг шунчаликка борганидан ниҳоятда хафа эди.

— Бир нарса мени ҳайрон қилмоқда,— деди секретарь Раҳимовга мулоим боқиб.— Лойиҳанинг янги нусхаси вужудга келган экан, нега уни мутахассислар билан келишиб олинмади? Ҳеч бўлмаса трестда ихтиро бюроси бор... Уларнинг вазифасини тортиб олиб қўйибсиз-да?

— Мутлақо ундай эмас,— деди қатъий оҳангда Раҳимов,— тайёр материаллар билан танишиб чиққанимдан кейин уни ихтиро бўлимига бериб, хулосаларини сўраганман. Уни ҳеч кечиктириб бўлмасди, муддат ғанимат, қурилиш ўз усулини янги изга солиб юборилишини талаб қилиб қолган. Буни тушунган ихтиро бўлими ходимлари ҳам шошилинич кўриб чиқиб, ижобий хулосаларини берганлар. Бундан ўртоқ Болтаев беҳабар қолган бўлсалар, мен айбдор эмас! У киши янгиликнинг тақдири ҳақида ўйлаш у ёқда турсин, ҳатто ундан бутунлай юз ўгирдилар.

Обком секретари бировга қулоқ солганда чап қўлининг кафтига юзини қўйиб, бутун диққат-эътиборини суҳбатдоши ихтиёрига топширарди-қўярди. Ҳозир ҳам шундай қилди. Янги гоёанинг бутун афзал томонларини эшитар экан, Раҳимовни гапидан чалғитмаслик учун бирор марта луқма ташламади, савол ҳам бермади.

— Ўртоқ Болтаевни фақат кундалик график, кундалик план қизиқтириши мумкин,— деди трест бошлиғи, ахборотни хотималаб,— бизларни эса ҳар қандай шароитда ишга ижодий ёндашиш қизиқтиради. Доимо қидириш, фикрлашга таянмаслик — қурувчилар учун ёт нарса. Буни ўртоқ Болтаев яхши билишлари керак.

Ҳошим стол устига эгилиб турган қаддини шахдам кўтарди-да:

— Бу нимаси, ўртоқ Раҳимов?— деди лабларигача бўзариб,— нега «биз»у «сиз»га ўтиб қолдингиз? Коллективнинг бирлигини бузмоқчимисиз? Партия принципига хилоф-ку бу ишингиз, хўп денг! Ёки мени ёлғизлаб қўйиш ниятидამисиз? Бунақа усул кишини оёғидан чалиш билан баробар... Қани, гапиринг...

— Яхши... Агар шу феълингиз, шу тактикангиз бўлатургон бўлса, ёлғизланиб қолишингиз ҳам ҳеч гап эмас!— дангал тўғриси айтиб қўйди Раҳимов.

— Тўғри, мансабдор кишининг қўли баланд келади доим. Сафбош оёғини тираб олгандан кейин саф унинг хоҳишига қараб оқади-да.

— Ўз хислатларингизни менга ёйманг. Мансабдан фой-

даланиб кишиларни ўз хоҳишимга мажбуран бўйсиндирувчи одам эмасман. Бу партия аъзосига ярашмайди.

— Во-во! Мен ҳам худди шуни айтмоқчиман-да, ҳўп деяверинг.

— Келинг, қўйинг, бундай майда гапларни область партия комитетида қилмайлик. Яхшимас. Ҳар қанақа келишмовчиликларни ўша ўзимизда тортишиб, ҳал қилганимиз маъқул.

— Сиз билан тортишиб, бир хулосага келиш енгилмиди? Мен сизни жуда яхши билиб олдим, ҳўп деяверинг.

— Мен ҳам одамларнинг гапларига ишониб-ишонмай, сиз тўғрингизда яхши фикрда эдим. Бу фикрдан воз кечишга мажбурман энди.

Ҳадеб эшкнинг очилиб-ёпилаверганидан қабулхонага келувчилар йиғилиб қолганга ўхшайди. Обком секретарининг вақти зиқ. Шунга қарамай сабр-тоқат билан трест ходимларининг тортишувларини эшитди у. Ҳар қалай кўп нарса маълум бўлиб қолди.

— Мурсага келинглар,— деди у икковини одилликка чақириб,— бир ташкилотда ҳамжиҳат ишлаб туриб, мурсасизликка эрк бериш билан умумий ишга зиён етказиш мумкин. Ёш бола эмассизлар! Бўнақа аччиқ, аламли гапларни қўйинглар. Шундан қараган одамга кулгилли бу қилиқларингиз, сизларга ярашмайди. Раҳбар кишиларсиз... Менинг маслаҳатимга муҳтожлигингиз ҳам йўқ. Аммо, лойиҳа соҳасида ҳеч нима дейлмайман. Менимча, дўстларим, бу тўғрида олишиб фикрлашганимиз, фикрларини хабардор қилсак, нима дейсиз?

— Тўғри!— деб юборди жони кирган Ҳошим.

— Бу сизларга ишонмаслигим учун эмас, умуман, қонда шундай,— давом этди секретарь,— ҳаёт тақозо қилган ҳар бир ислохотни назариячилар билан бамаслаҳат амалга ошириш фойдадан ҳоли эмас. Ўз чекимизни билишимиз керак-да, ахир. Келинглар, ихтиро бўлими хулосасини министрликка ҳавола қилайлик. Қўришар, текширишар, янги фикрлар беришар балки. Ишнинг пухта бўлгани дуруст-да. Ё бошқа таклифлар борми?

— Бу ёқдан хотиржам бўлинглар,— деди тасодифан Ҳошим.— Ўзим хат ёзганман министрликка. Мутахасссларини юборишар. Профессор Даниловичнинг ўзи келиб қолса, ажаб эмас. У, бундай воқеага бефарқ қаролмайди...

Болтаев «Мана энди адабларингни ейсан!» дегандай трест бошлиғига кескин қаради. Секретарь билан Раҳимов ҳам бир-бирларига нигоҳ ташлаб олдилар. Кейин обком секретари нариги столдаги қутидан папирос олиш учун ўрнидан турди. Папирос тутатиб, сабр косаси тўлган одамдай ўрнига ўтирди-да, қош устига кўрсаткич бармоғини қўйганича андак фпкрга толди.

— Унда, обкомга келишнинг ҳожати ҳам қолмаган экан-ку?— деди лабига папирос қўйиб, гугурт чақаркан,— масалани батафсил тушунтириб, обком номидан ёзсак маъқулмасмиди?

— Мен ҳам тушунтириб ёздим, ўртоқ секретарь!

Ҳошим зил кетиб ерга боқди. Раҳимов ўйларди: «Вой чаққон-эй, нималар деб ёздийкин? Албатта, ташвишли сигнал юборган бўлса керак».

Ҳар қалай, вазият кескин тус оладиган кўринади энди. Бу-ку майли, оқибатда қурилиш муддати масаласини ҳал қилиш чўзилиб кетмасмикин-да!

ЕТТИНЧИ БОБ

I

Ҳошим Моҳидилга суюқлик қиламан деб ўзига ташвиш орттирди. У қизнинг юрагини билмасди. Синалмаган отнинг сиртидан ўтма деганлари ҳақ экан. Албатта, Моҳидил ҳам бировга фалончи менга ёпишди деб айтишдан уялади. У андишали қиз. Латифжон ҳам қизнинг шаънига доғ туширмаслик учун бор гапни айтишдан бош тортиб, нафасини чиқармади. Лекин, «Қорағужанак»ни назарга олмаганда, Ҳошимнинг қизга ёпишганлигига бирдан-бир гувоҳ Латифжоннинг ўзи эди. Шу туфайли ҳам Ҳошим уни тезроқ орадан улоқтириш учун қўлидан келган қабиллигини ишлатган бўлса керак. Чунки бир кунмас бир кун ҳаммага ногора қоқиши ҳам мумкин эди-да. Бунинг устига унинг қизда кўнгли ҳам бор эмиш. Бунга «Қорағужанак» етказди. Ҳошим шу чоққача сезмаганини айтинг-а!

Энди Моҳидил ёлғиз. Лекин, барибир, қўлдан бутунлай кетган у. Ўша суюқлиги сабабли қизнинг олдида Ҳошимнинг на эркак сифатида ҳурмати қолган, на маъмурий ходим сифатида. Ўлгидай ёмон кўриб қолган бўлиши, Латифжоннинг ўчини олиши ҳам мумкин-да. Бир кори ҳол юз бериб, Ҳошимнинг аҳволи танг бўлиб қолгудай бўлса, у мадад бериш ўрнига, дарҳол қоралашга ўтиши аниқ. Хуллас, қордан қутулиб, ёмғирга учраган бўлса-я?! Тошкентдан кимни бошлаб келди ўзи? Жаннат деб жаҳаннамга йўлиққан одамнинг қисмати тушмасин яна бошига!

Мана шу ташвиш кўнглини бир оз хира қилиб турарди.

Моҳидилни Латифжоннинг ўрнига тайинлаш билан гўё юрагида ҳеч кек сақламаслигини, ўртадаги гина-кудуратни эса улоқтириб ташлашга ҳам қодирлигини исботлаган бўлди. «Кўрдингмп, мен шунақа одамман, сен менинг бачкана-лигимни кўтармайдиган бўлсанг ҳам, барибир сени қўллаяпман».

Моҳидил авваллари бир бригадагагина бош эди, энди бутун бир участкага. Бунинг ҳис қилиш — уни яна олға интилишга, доим ўзига нисбатан янгича масъулият сезиб туришга, барча қатори ўзини ҳам кузатишга, айрим нуқсонларига қарши курашишга ундар, бу кураш натижасида авваллари ҳалақит берган кўп нарсалардан қутулишга ҳаракат қиларди.

Моҳидил кундан-кунга инсон табиатининг нақадар мураккаблигига янада чуқурроқ тушуна бошлади. Бу мураккаблик унинг олдида ҳеч қандай лойиҳа ва назарий қоидаларга кирмаган вазифаларни ҳам кўндаланг қўяр, ҳали шу чоққача дурустроқ ўйлаб кўрмаган нарсаларни ўйлашга мажбур этарди. Нега Зубайда Музаффарга бўлган муҳаббатига бунчалик бефарқ қарайдиган бўлиб қолди? Музаффарнинг ҳаёли қандай сирли ташвишлар билан банд? Нега Гулхайри Нодирнинг тақдири учун куйиб-ёнади, қийналади? Ҳўш, Зубайдадаги баъзи писмиқ аломатлар қандай пайдо бўлди? Унинг тез ўсиб бораётган кейинги кунлардаги ғалати хусусиятидан Моҳидил хавотирли, бир ёқламалик белгиларни ҳам пайқаб қолди. Тўғри, ҳозирча бундан бирор хулоса чиқариб бўлмас, фақат тасодифий кузатишлар билангина кифояланмоқда, холос.

Зубайда сўнгги ойлар ичи ишдан бўлак бирор нарса тўғрисида гаплашгиси келмаётир. Моҳидил бунинг ҳам сезиб турибди. Ахир, икковлари бир хонада ётиб-туришларидан ташқари, дўст тутинганлар-ку? Бунинг тил билан ифода қилинмаса-да, бутун муомала-муносабатлари яққол айтиб турибди. Шундай экан, айрим нарсаларни сир сақлашга уни

Моҳидилнинг хотирасида бошқа, унинг ҳаёлида кўриб турган айрим воқеалар ҳам сурат торта бошлади: кунларнинг бирида клубга Зубайда чамадонида куюдорига беланиб ётган ажойиб гулдор кофтасини кийиб чиқди. Қизлар бу кийимининг материаллини, бичимини зўр иштиёқ билан мақтаб кетишди. Қимдир бунинг «шаҳарга борганда, паркларга сайр қилгани ёки театрга чиққанда кийишга асрасанг бўларди, бу ерда уринтириб нима қиласан», деса:

— Шундай, ўзим... Бир шамоллатгим келди-да,— дея баҳона қилди у.

Балки шундайдир. Аммо борган сари иш маҳаллари ҳам ўзига зеб берадиган бўлиб қолиши Моҳидилга кўп нарсани айтиб турарди. Чакка сочларини қўнғир қилиб, пешанаси устига ярим ойдек қайрилма гажак тушириб юради. Яна бир кун лабларини билинар-билинмас ол рангга бўяб, кўзлари атрофига ингичка илдам сурма тортишни ҳам унутмабди. Эғнида кўкрагига лангар сурати солинган, этаклари жимжимадор, ҳаво ранг шерstdан бежирим тикилган кўйлак. Баланд пошнаги туфли кийиб севган йигити билан учрашувга ошиққан маъшуқага ўхшарди. Шундоқ ҳам кўҳлик-

кина қизга пардоз-андоз бир оз ортиқчалик қиларкан. Қайтага ҳуснини сохталаштириб турарди. Ахир, қуёш ёғдусига бурканган куппа-кундуз кунни ранг-баранг чироқ ёқиб қўйишга не ҳожат?

Наҳотки, буларнинг ҳаммаси Музаффар учунгина бўлса? Нега шу чоққача бунақа қилмасди бўлмаса? Аҳён-аҳён қизлар ўртасида бўлиб турадиган муҳаббат тўғрисидаги баҳслар эса унинг жиғига тегмоқда. Биров ўз севгилиси тўғрисида гап очиб қолса, у дарров хомуш тортади-ю, нчидан азоб чека бошлайди.

Илгари Моҳидил билан ҳар тўғрида узоқ гаплашиб ётишар, ҳадеганда кўзларига уйқу келавермасди. Энди, эрта кунда ётиб, тезда кўзини юмиб, ўзини ухлаганга солади. Бунинг тагида нима борикин?

Шундай хаёлларга бориб юрган кунларнинг бирида Моҳидил ярм кечаси ўйгониб кетди. Кейин ҳеч ухлаётмади. Юм-юмалоқ ой ичкарига мўралаб тургандай қимир этмай қолган, теваракка зар кокил ёйиб, ўргимчак уядай чирмаб ташлаган. Айни ёз кечаси бўлишига қарамай, тунги салқин этларни жимирлатгудай. Аммо биргина чойшаб кифоя холос. Моҳидил ҳам ана шундай чойшабга ўралиб, ғалати хаёлларга берилмоқда эди. У онасидан ҳар ҳафта хат олар, хатга жавоб ёзиши ҳамон канда қилмасди. Кейинги вақтларда иккинчи бир одамдан ҳам хат кутадиган бўлди. Бу—Латифжон эди. Лекин, нимагадир Латифжон фақат бир мартагина хат ёзди, холос.

Аммо Моҳидил ундан хат кутишни қўймайди. Кутганда ҳам жуда орзқиб кутади. «Балки бунга ҳаққим йўқдир,—деб ўйлайди яна,—ахир унинг шахсий ҳаёти билан таниш эмасман-ку? Бу ҳақда бирор марта гап очилмаган бўлса, юрагида нима бор, нима йўқ — ҳеч нарсаси аён эмас менга. Бунинг устига ёши ҳам анчага бориб қолган. Қирқларда бўлса керак. Майли, гап ёшда эмас, дейлик. Хўш, нега уни ўзимдан улоқтириб ташлолмайман, нега тобора хаёлимни банд қилиб олишига йўл қўяман? У бўлса парвоний фалак. Рост-да, мендан бошқа ташвиши йўқми... Мен адолатсизман! Ахир, яқингача ҳам бутунлай бошқа одамни, гўдаклигимдан юрагимга яқин, қадрдон бўлиб қолган одамни ўйлардим-ку? Унинг хаёли билангина яшамасмидим фақат? Нега бунчалик тез ўзгарми? Бу хил енгилтаклик қаёқдан пайдо бўлиб қолди менда? Кимга ўхшаб кетяпман? Ахир, бу бевафолик-ку? Севги деган нарса кўчманчи лўлининг ўтолмас эмас, у мангу қад кўтариб қолувчи муқаддас ҳайкалдир. Уни на тошқин, на бўрон, на ўт-олов емира олади, на зилзила, на тухмат қиличи қўпоришга қодир! Ҳақиқатан ҳам адолатсизман! Комилжоннинг суратини ардоқлаб, қаршимга илиб қўйсаму, бутунлай бўлак одам ҳақда ўйласам. Йўқ! Бунчалик енгилтакликка берилмаслигим керак!»

У ўзини яна иш тўғрисида ўйлашга мажбур этди. Бироқ бу билан ички хоҳишига қарши чиқаётганини ҳам билди. Чунки кўпдан бери ана шу хоҳиш замирида аллақандай сирли ҳол содир бўлаётганга ўхшар, чуқур илдиздан ниш уриб юзага чиқаётгандай туюларди. Уни суғуриб ташлаш эса, қўлидан келмайди ҳозир. Латифжон билан биринчи бор учрашганда шундай бўлади деб ўйлаганмиди, асли? Бир оз ёқтирмаган ҳам эди-ку ҳатто. Ҳошимнинг ғийбатига ишониб, у билан бир участкада ишлашигидан кўнгли хижил тортмаганмиди? Мунча энди уни шунчалик тез юрагига яқин олиб қолмаса? Борган сари азиз бир кишидай бўлиб кўринмоқда у. Айниқса, бу ердан кетганидан бери... Эҳтиёж тўқинликка учраса, иштиёқ зўрайиб кетади, деган гап тўғри экан-да.

Моҳидил хаёлини қувлаб улгурмай, қандайдир шитирлаган товуш эшитилиб қолди. Қўзини очди. Ҳозиргина хуррак отиб ётган Зубайда ўрнидан туриб келарди.

Моҳидил унга танбеҳ бера-бера енгилроқ кўйлақда ётишга ўргатиб олган эди. Ҳозир, ана шу этаги узун оқ ҳарир кўйлақдаги қиз оққуш сингари енгил ҳаракат билан хонанинг қоронғи бурчагида куйманиб юрибди. Балки, ташқарига чиқмоқчидир? Бундай пайтда Моҳидилни уйғотарди-ку?

Ўйқ, бу сафар у Моҳидил томонга қарамади ҳам. Моҳидил эса зинадан унинг ҳаракатларини кузатар, негадир оёқ товуши чиқармай, авайлаб юришидан хавотирда эди.

Зубайда аста юриб, ой ёруғи тушган тўртбурчак новвот билан сопа олдига қайрган, Моҳидилнинг эс-ҳуши учди. Бутун баданларига чумош югургандай бўлиб қолди. Чунки Зубайданинг кўзлари очиқ, аммо боқишлари жонсиз, миждалари ҳаракатсиз, лабларигина нима-лардир деб пичирлар, юзлари оппоқ дока тусига кирган эди. Юриши ҳам уйғоқ одамнинг юришига ўхшамас, қандайдир беихтиёрлик бор эди унда.

Ҳа, у уйғоқ эмас, уйқусираб, худди хаёлий шарпадай сузиб юрибди.

Моҳидил ойпарастлик дардига дучор бўлганлар ҳақида эшитган, уйқусида тун кезиб, ўнгида қиладиган ишларини бемалол бажариб бўлгач, яна келиб ётганларни ҳам тасаввур қилган эди.

Шундайлар ҳам, бўларканки, ҳовлини супуриб-сидириб, ҳатто самоварга ўт қалаб, чойгача дамлаб қўяркан. Агар уни уйғотиб юборилса, юраги ёрилиб кетиши мумкин эмиш. Шунинг учун ҳозир Моҳидил ҳам нафасини ичига ютиб, гинг деёлмай ётарди. Зубайда хона эшигига борганида ниманидир унутгандай орқасига бир қайрилди-ю, кейин чиқиб кетди. Моҳидил унинг лабларида нозик табассум борлигини, юзлари хиёл ҳаракатга келганини ой ёруғида аниқ кўрди. Аммо, оёқлари шарпасиз зинадан аста тушиб кетганга қадар қи-

мир этмади-да, кейин сакраб туриб дераза томон интилди.

Зубайда ташқарида шитоб билан боряпти. Моҳидил эшннка югурди. Узун соя ташлаб кетаётган оппоқ кўйлакдаги Зубайда унга қанотсиз фариштага ўхшаб кўринарди, ҳозир.

Моҳидил остонада қотиб кузатди уни. Андак ваҳима ҳам босди. Бировни чақиришдан ҳам, қўшни ётоқхонадагилар олдинга чопиб боришдан ҳам ожиз қолди. Ўзини эса худди қил устида тургандай ҳис этарди. Қилт этса бас, қил чирт узилади-ю, Моҳидил тубсиз жаҳаннамга кулаб кетади гўё. Аммо кузатиш керак, қани, қизи тушмагур қаёққача бораркин?

Зубайда ошхона биносининг соясига етганда бирдан эриб кетгандай кўздан йўқолди. Моҳидил орқаспдан аста бормоқчи бўлиб, эндигина зинадан тушган эди ҳамки, яна Зубайданинг шарпаси кўриниш берди. Бу сафар у қоронғиликдан чиқиб, ошхонага яқин жойда тўхтаган «Газик» машинаси томон борарди. Афтидан, машинада кимдир уни кутмоқда. Моҳидилга машина таниш кўринди. Демак, ким кутаётганлиги ҳам аён!

Бир оз кўнгли хотиржам топди унинг. Шу билан бирга юрагида ғазаб ҳам уйғонди. Ўрнига қайтиб келаркан, лаблари: «Муттаҳам, ярамас!» деб аламли шивирлаб қўйди.

II

Сўнгги ҳафта бутун коллектив Аму бўйлаб сайр қилиш, мириқиб дам олишга чиқиш учун тайёргарлик кўра бошладди. Бу фикрни биринчи бўлиб ўртага ташлаган Моҳидилнинг ўзи автобус масаласини ҳал қилиши керак. Магнитофон бор. Фақат радиодан берилаётган пайтда энг яхши кўшнқ ва музикаларни ёзиб олинса бас. Бунини Музаффар, волейбол ўйини учун копток ва сетка топиш масаласини эса Алёша ўз зиммасига олди.

Трест қарамоғида машинанинг ҳамма хилидан бор экану, аммо автобус йўқ экан. Шунинг учун Моҳидил тоза оёқдан қолди. Охири Туябулоққа яқин бир пионер лагерининг автобусини ёллашга тўғри келди. Уни ундиришга бош инженер ҳам анча-мунча ҳисса қўшган бўлди. Эвазига ёшлар билан ўзи ҳам сайилга чиқади. Бунини ўзи айтди. Моҳидил эътироз билдиргани йўқ. Аммо айтмоққа оғиз ростлаб юрган бошқа нарсаси бор эди дилида.

— Битта гапни келишиб олайлик,— деди қиз,— Зубайда-ни ўз ҳолига тинч қўйинг!

Ҳошим ялт этиб унга қаради. Ранги оқарди. Аммо жавоб бергани йўқ.

— Менга қилган қилиқларингизни кечирман, майли,— давом этди Моҳидил,— аммо бир норасиданинг соддалиги-

дан фойдаланиб, бошини айлантиришингизга йўл қўймайман!

— Бундан ҳам хабардорман денг?

— Бирга ётиб, бирга тургандан кейин унинг ҳаётида нима содир бўлаётганини билишим шарт.

— Ўзи айтиб бердимиз?

— Бунинг аҳамияти йўқ.

— Сиз жуда қаттиқ кетяпсиз-ку? Қўрқиб қолдим!— кулиб ҳазилга олди Ҳошим.— «Қирғовулдан қоровул қўйсанг, бошингдан қийқирув аримайди», деб эшитгандим яқинда...

Моҳидилнинг ҳам шарттакилиги тутиб кетди:

— Яна биттаси: «Қоронғида қозиқ қидирганнынг бурни қонайди», деган экан. Кўзингизни очиб юринг, қоқилиб қоласиз...

— Хўш, нима қилмоқчисиз?

Моҳидил қалтираб борарди:

— Масалангизни партия мажлисига қўйдираман!

Ҳошим қаттиқ кулди. Аммо бу кулгиси жуда қуруқ ва дағал эшитилди. Моҳидил яна аччиқ-аччиқ гаплар билан ўйиб олмоқчи эди-ю, бироқ ҳозир ўрни эмас-да.

— Вой-бў-ў!— деди энди ғазаб билан Ҳошим, чўрт бурилиб кетган қизнинг орқасидан тикилиб.— Осмонга чиқиб кетдингиз-ку бу! «Ҳайдагани тўртта қўзи-ю, ҳуштаги тоғу тоғини ёратя-я!»

У шундай деди-ю, аммо юрагига гулғула елишиб, пайдан зил кетди. «Эҳтиёт бўлиш керак, ундан ҳар нарса кутиш мумкин... халдан ошиш ярамайди, хўп де!»

Ешлар тушган автобус ўрнидан силжиб улгурмасданоқ, янгроқ қўшиқлар бутун кенгликлар устида бир текис қанот қоқди. Бу қувноқ қўшиқдан Гулхайрига ёнма-ён ўтирган Нодир, ҳатто автобус ҳайдовчисигача холи қолгани йўқ. Моҳидил ҳам димоғида оҳиста бошқаларга жўр бўлар экан, нигоҳини олис-олисликлардан узмасди.

Олақуроқ кўрпасимон қақроқ чўл, қанча-қанча унумдор яйдоқ ерлар — бўм-бўш. Қип-яланғоч тепаликлар, хилват пастқамликлар оби ҳаёт кўрмай ранги заъфарондай сарғайган. Моҳидил автобус қиррасига елкасини тираганича елпигандай гир айланиб ўтаётган ҳазин боқувчи қишлоқлар, танасини сўлгин япроқлари билан яширган чанг-губорли доврахтларга тикиларди. Дили эса эзилиб борарди. Ҳамма ёқ олов селига шўнгиб ёнар, уфққа қадар чўзилган далалар узра гармсел кезиб, нур кўксини парчалар, борлиқ иссиққа тоб беролмай ҳансирарди.

Баҳор ҳам бу томонларни ёнгингарчилик билан қондира олмабди. Кун иссиби билан эса ариқлар қуриган. Мўл ҳосил ундирмоқ ниятда экани тиккан деҳқонлар эса бор сувни ол-

тин тортгандай мисқоллаб сарфлардилар. Саратон чилласига келиб эса артезиан қудуқлари ковлашга тушдилар. Бироқ насос ёрдамида чиқарилган ер ости сувида экин қондириш туяни қошиқда сугориш билан баробар экан. Шунга қарамай деҳқонда тиним йўқ. Зог учмаган бепоён далалардан одам оёғи узилмайдн. Ҳар бир кўчатни ҳалокатдан асраш, парваришлашни сусайтирмаслик учун тиришади.

Қишлоқ кўчалари ҳам жимжит. Аҳён-аҳёнда отини елдириб шаҳар томон кетаётган кекса, кул ранг чангдан огир тортиб, ерга ҳорғин бош эгган толлар остидан мактабига ошиқаётган оқ ятакли болаларгина учраб туради. Қўй-қўзилар тилларини осилтириб, девор панасига ўзларини олганлар. Қушлар сайрамайди. Кенг кўчаларнинг асфальтлари мисдай қизийди. Ундан чиққан иссиқнинг тафти огизбурунга урилиб, ниҳоятда беҳузур қилар, автобусдагиларнинг ҳам кўнглида аламли ҳис кўзгарди. Фикрлар чувалашиб, ложувард омонда кезган лахта-лахта кул ранг булутлардай хира тортиб борарди.

Сувсизлик — эл бошига битган энг ёмон мусибат эканлигига мана шу манзаралар гувоҳ бўлиши мумкин. Энди бу мусибатларга хотима бериш вақти етган. Яқин орада канал сувлари таралиб, бу ерларни яшнатиб юборади. Қишлоқ хўжалик экинлари, бепоён далалар қовжираб қолиш азобидан қутулади. Буниси аниқ!

Узоқ йўл босилди. Булутлар тарқалиб, Аму томондан елган шабада эса яна бахтиёрлик ёғдусига эрк берди. Чеҳралар ёришди. Яна қалблар жўш уриб, енгил, жарангдор товушлар, қувноқ қўшиқлар авжига чиқди. Бу вақт улар Қаллақуладига етиб қолишган эди.

Бу жой ҳақида ҳар хил ривоятлар бор: айтишларича, шоҳ Исмоил худди шу ерда қаттиқ жанг қилиб, кўп кишининг бошига етган эмиш. Яна бир ривоятга қараганда, неча-неча асрлардан бери жуда кўп одамлар худди шу ердан Қизилқумга сув чиқараман деб, ўжар табиатга дош беролмай бош қўйган эмиш.

Айниқса, баҳор пайтлари Аму худди оч бўридай ўшқириб, шиддат билан оқади. Челақлаб қуйилган ёмғир, ваҳшиёна қутураётган шамол ва тошқин сел бир-бирларига кўмаклашиб, тошларни иргитар, қирғоқларни қўпориб кетар, не азоб билан кўтарилган дамбаларни бузиб, сепоячилар, миробларни оқизиб кетарди. Бунинг устига подшо, хону беклар шу ердан сув етаклаб келмаганларнинг бошини олар, тош тагига бостириб, дамба қўярдилар. Ана шунинг учун бу ер «Қаллақулади» деб аталармиш.

Бу афсонадир, албатта. Лекин ҳар қандай афсонада ҳам бир ҳақиқат бор. Сув учун курашиб, сув учун жоп берган, шу сув туфайли умрининг энг яхши дамларини ҳузур-ҳаловатсиз ўтказган ота-боболаримиз қисмати кимнинг ёдида

эмас! Шу сув деб қўшнилар, маҳаллалар, жондош элатлар ўртасидаги ўзаро олишув, жанжал, одам ўлдиришгача борган низо-лар-чи?

Ёшлар автобусдан тушишлари билан худди отасидан суюнчи олгани чопган болалардай югурганларича Қаллақулади тепалигига чиқиб олишди. Илгари камдан-кам одам қадами етган бу қўхна манзил бир зумда яшариб кетгандай бўлди. Қувноқ товушлар тева-ракка янгича фйиз ва латофат ёйди.

Тепаликдан қадимий улкан Амударёнинг ажойиб манзараси бутун улугворлиги билан кўзга яққол ташланади. Тилла рангдаги бир-бирини қувалашиб оқаётган бешик-бешик тўлқинлар томошабинини ўз оқими сари тортаётгандай бўлади.

Ёшларнинг бир қисми пастга тушиб, яқингинада қад қўтарган тўғон олди-га бордилар. Қизилқум машина каналининг бош тўғони худди мана шу эди. Шу ердан чиқиб, шлюзлар орқали шарқираб оқаётган сув Қорақўл канали орқали Қорақўл райони далаларининг чанқоғини қондирмоқда ҳозир. Эндиги навбат Қизилқум каналига!

Бир неча йигитлар тўғон ҳавзасига тушиб, чўмила бошладилар. Нодир билан Музаффар пастроқда ким кўп «қаймоқ» қилиш ўйнашарди. Нодир устароқ экан. У ясси-роқ тош олиб сув оқими-га қарата отар, тош эса сув юзида сакрай-сакрай беш-олти «қаймоқ» ҳосил қиларди.

Моҳидил билан Ўзбеклар тўғон кўнраги-ни астига тўриб, бетон тороқлари орасидан вулкандай чиқаётган шалолани томоша қилишарди. Сув шовқини қулоқни батанг қилгудай оғиб-оғиб, танини тапта қўшмасти ҳеч Шунинг учун бўлса керак, таъриридан кура кураётганларнинг бундан бирин-рига фикрларини тушунтирардилар.

Бетонли дарвоза ярим очиб қўйилган, холос. Агар каттароқ очилса борми, бундан ҳам даҳшатли туюлса керак сув овози. Гўё шундоққина оёғингиз остидан беҳисоб бедов отлар қийшанглашиб чпқарди-ю, қирғоқларга оқ ёл таратиб, олга чопарди. Бу отларнинг ўзига хос сеҳри ҳам бор. Шу сеҳр ёрдамида туёқлари остидан сон-саноқсиз кумуш тангалар, маржонлар олиб отишар, маржон увоқларидан ҳосил бўлаётган туман эса ҳавода бир зум муаллақ туриб қолар эди. Юзларингизга марварид доналари сачраб келиб совуққина урилади, ранг-баранг камалаклар эса кўзни қамаштиради.

Моҳидил сув юзидан назарини олиб трасса томонга тикилиб қолди. Балки шу туришда дунёга келадиган янги-янги далаларни, боғларни, яйловларни кўз олдига келтираётгандир? Ҳар қалай, Қаллақулади тепалигига кўп йиллардан бери бирор кимсанинг калласи қулаганини кўрмагандир. Бундан кейин ҳам кўрмайди. Чунки каттакон канал бўйлаб фақат сув юмалайди энди. Бу сув бутун чўл ва саҳрога жон бахш этади.

...Аму бўйлари нақадар кўркам. Бир-бирига тутшиб, ёнма-ён ўсган девордай зич чакалакзорлар... Гўё бу ер ёввойи ўрмон, унинг ичига турли-туман ажойиботлар яширингандай.

Ҳамма шовиллаб оқаётган дарё ёқалаб юриб, яна шу дарахтзорлар ичига кириб бораётганларини ҳам сезмасдилар. Зич шох-шаббалар девори оралаб ўтган ўйдим-чуқур йўлкадан турнақатор бўлиб борар эканлар, ҳаммада ҳам бирдай ваҳимали ҳиссиёт уйғона бошлади.

Ана шу япроқлари сарғая бошлаган пакана сада сингари тўппак ўсган қорақанд дарахтлари орқасидан бирор йиртқич чиқиб келаётгандай туюлади. Борди-ю, шундай ҳол юз берса қаёққа қочиб қутулиш мумкин? Ахир, Ўрта Осиёнинг энг йиртқич ҳайвонлари, олачипор йўлбарсларини ҳам худди мана шунақа ерларда учратиш мумкин-да. Овчилар кўпинча йўлбарс қидириб шу томонга чиқишарди.

Ешлар ўзаро шивирлашиб гаплашишар, ҳатто авайлаб қадам босишарди. Тез-тез қандайдир жониворнинг «ғи-иқ» деган товуши, дарахт шохининг шитир этгани ҳам чўчитиб-чўчитиб қўярди уларни.

Узундан-узоқ туюлган йўлка кўм-кўк майсазорга олиб чиқди. Қуёш нури ўт-ўланлар устини сийпаб тургандек. Илик шабада япроқларни силкитади, тўргайлар хониш қилади, беданалар пайдарпай сайрайди. Ҳар хил ёввойи гуллар тинмай чайқалади. Дарёнинг шовқини эса кишиларни баландроқ гаплашишга мажбур этади.

Анчагина юриб чарчагандан сўнг, бир оз шу ўтлар устида юмалаб, дам олиш қандай яхши. Ешлар цирк акробатларидай умбалоқ ошиб, югуришиб, қувлашиб кетдилар. Ҳадемай, шу шовқин-сурон дарё нидосини ҳам босиб кетди.

Алёша гитарасини олиб, тингиллатиши билан дарров унинг атрофига йиғилдилар. Бепоен бугдойзорларни эслатувчи майин рус қўшиғи янгради. Унга қизлар жўр бўлдилар. Кейин гитарани қўйиб, Алёша гармонини олди. Кетма-кет чалинган шўх куйлар ям-яшил водийга янгича файз таратиб турарди.

Айримлар яна атрофни томоша қилишга истак билдиришди. Аму бўйлаб пароходда сайрга чиқишни маъқуладилар.

Моҳидил билан Музаффар узоқ кўрфазгача бориб, балиқчиларнинг кечагина ремонтдан чиққан пароходини гаплашиб келишди.

Кўп ўтмай пароход палубаси одамларга тўлди. Узун гудок бериб дарё сатҳини тилганича пароход олға интиларкан, бўтана сувнинг соф ва ёқимли саси дилга хуш ёқарди. Пароход зирҳига келиб урилган тўлқинлардан ҳосил бўлган ўрқачларда оқиш кўпиклар ярақлай бошлади. Шамолда тебранаётган қирғоқдаги қамишзорлар эса аста орқага чекинара, бош силкиш билан сафарга чиққанларни олқишлардилар.

Балиқчи қушларнинг «чув-чув»и, ёввойи ўрдакларнинг «ғақ-ғақ»и ҳам эшитилиб турарди...

Қўпчилик борт тўсиғига тирсақларини қўйиб шу сувлар маконининг улугвор ва буюклигини томоша қилишар, бу буюклик олдида шу чоққача ўзларига улкан бўлиб туюлган кўп нарсалар, амалга оширилмоқчи бўлган ишлар диққатга сазоворсиз туюла бошлади. Шу билан бирга қандайдир илҳомбахш туйғулар ҳам уйғонардик, бу туйғулар мана шу сувлардай жўш урса, ҳаётда ҳали ҳеч бир жондор ақлига келмаган мўъжизалар бунёд этиш мумкиндай. Дарҳақиқат, бугунги сайр умрбод эсда қоладиган бўлди.

Моҳидил бурун томонга ўтди. Пароход оқимга қарши сузаётгани учун осмон қаъридан чиқиб, атай шу пароходни ағдармоққа ошпаётгандай, аммо кучи етмай яна икки томонга палахса-палахса отилаётгандай туюларди сув. Моҳидил ўзини палубадамас, балки шу сув кучини кўкси билан ёриб, бешик-бешик тўлқинлар оша олға интилаётгандай ҳис қиларди. У, қулочини кенг ёзса бас, бу тўлқинлар таслим бўлиб ортга қайтиши, ўз қўйнидаги сон-саноқсиз мўъжизаларни намоён қилиши мумкин.

Бирдан музика янгради. Бу — канидан кўприкчасига ўрнатилган радиокарнайидан янграрди.

Палубада танца бошланди. Йигитлар қизларни талашиб, уртага тортардилар. Моҳидилнинг олдида Мурзоффар билан Нодир келиб илтижоли кўзларини тикиб турдилар. Моҳидил ўйлаб ўтирмай Нодирга икки қўлини узатганича сеҳрлангандек оқибдан кетарди.

Нодир анча енгил танца тушар экан, лекин унинг кўксига мас, институтда уюштирилган кечаларда тушиб, оёғи анча келишиб қолган эди. Нодир сувнинг майин жилвасидай енгил чалинаётган «вальс»га аста пириллаб кетаркан, Моҳидил ундан кўзини узмас, авваллари ўлгудай қўпол кўринган бу йигит қўлидан энди фақат яхшиликларгина келадигандай, жуда юксак, самовий мавжудотга ўхшарди. Қиз йигитнинг сертабассум лабларидан, кун тиги акс этган силлиқ юзларидан нигоҳини узмасди.

Гулхайри кўнгил қўйганича бор экан. Нодирдаги кўзлар ҳеч кимда йўқ. Моҳидил шунча вақт бунга эътибор бермабди. Мана энди, уларга тикилиб туриб кимнингдир кўзларини эслади. Комилжоннинг кўзларини бўлса керак. Йўқ, Латифжоннинг... Тавба, кейинги дамлар Комилжонни эсласа, нимагадир қаршиенда фақат Латифжон гавдаланади. Комилжондаги қадрдон белгилар қани? Наҳотки, хотирасининг энг нозик еридан жой олган ўша чизиқлар аста ўчирилиб кетётган бўлса? Ҳар қалай, бу бежиз эмас!

Моҳидилнинг шахсий ҳаётида икки қарама-қаршилиқлар денгизи тўфон кўтарарди. Моҳидил шу тўфон қаърига нечоғлик гарқ эдики, денгиз қиргоқларига яқинлашиш у ёқда

турсин, қирғоқни кўришга ҳам ожиз. Минг эшкак эшиб, қайғини олға сурмасин, барибир кучли тўлқинлар қаршилиги олдида бир хасдай қалқиб қолаётгандай гўё.

Пароход олға интилган сари сарғиш ҳошия тортган қирғоқдаги қамишларни орқада қолдирарди. Энди қўй-қўзилар яйрашиб юрган яйловлар, балиқчиларнинг кичкина-кичкина капалари кўзга ташланади. Дам олиш кунини бўлгани учун шаҳардан оиласи билан чиқиб, сувга қармоқ ташлаб қатор тизилишганлар кўринади. Ов ҳавасмандлари, енгил машиналар, чўмилиб қум устига ётиб, офтобга ўзини солган ярим-яланғоч йигит-қизлар, болалар учрайди. Улар ҳам бошларини кўтариб, пароходда сайр қилувчиларга ҳавасли тикилишар, қўлларини силкитиб имо-ишора қилишарди. Ҳар замонда ўтиб турган ҳар хил пароходларнинг ҳавони зир титратиб ўкиришлари, капитанларнинг рупор орқали бир-бирлари билан салом-алик қилишлари ҳам қандайдир завқли туюларди ҳозир.

Танца тушувчилар фақат хурсанд ва беармонгина эмас, балки бахтиёр ҳам эдилар. Йигитлар иложи борица кўпроқ Моҳидил билан тушишни исташар, дам-бадам илиб кетишар-верарди. Моҳидил ҳансираб, юзларига тер маржонлари тизилганига қарамай ҳеч кимга қаршилиқ кўрсатмасди. Қитмиргина Алёша ҳам кема бошқарувчилар билан ниманидир келишиб тушди-да, Моҳидилнинг ёнига борди:

— Опа, рухсат этинг, ўзимнинг энг яхши кўрган рақсимга таклиф этай сизни,— деди.

Кутилмаганда одамни беихтиёр ҳаракатга солувчи шўхчан куй янгради.

— Йўғ-э, қўйсангиз-чи, мен русча рақсга йўқман,— деди Моҳидил ҳансираб.

— Билганингизча, опа.

— Билганингизча, опа, билганингизча,— Алёшани бошқалар қувватлаша бошлашди бир меъёردа қарсак уриб.

Алёша эса енглариини шимариб, шим камарини бармоқлари билан сидириб тўғрилади-да, ер депсина бошлади.

— Сазангиз ўлмасин,— деди Моҳидил ҳам бошидаги дуррасини томоғнеча тортиб боғларкан, дарров рус деҳқон аёлига ўхшади қолди. Бир оз уқувсизлик билан бўлса-да, оёқларининг ер депсиниши, дам равон, дам шўх айланишининг айрим нуқсонларини ҳам сездирмасди. Алёша унга имо-ишора қилган ҳолда нозик гамза билан тапир-тупур полни тарақлата бошлади. Қиз қаршисида дам чўккалаб, дам ирғишлаб йўрғаларди. Ҳамма, ҳатто капитан кўприкчасидигилар ҳам қарсак чалиб, икки ёшнинг рақсини берилиб томоша қилардилар.

Қуй алмашилди. Шундан кейин бошқалар ҳам ўзларини тутиб қолишолмади, шекилли, бирин-кетин ўртага тушишди. Ҳеч ким ўйиндан бенасиб қолгани йўқ. Пароходнинг қордай

опноқ рубкасиға тушиб турган лаълин рангдаги жимирлаётган сув шуъласи ҳам, оёқ остида аста лопиллаб бораётган палуба ва ҳатто улкан дарё ҳам рақсга тушмоқда эди гўё. Фақат бир киши маъюсроқ, холос. У, палубанинг энг четига бориб, сувдан кўзини олмай ўтирар, ҳеч ким билан иши йўқдай, Моҳидил одамларнинг боши узра бўй чўзиб кўриб қолди.

— Музаффар!— деди у овозининг борича. Бироқ овози шу шовқин тўнидан нарига ўтмади. «Нега ёлғиз ўтирибди», деб ўйлади қиз ва шу заҳотиёқ эсига бир нима тушди-ю, атрофга аланглай бошлади. Кимнидир қидирадди у.

Зубайданинг ҳам, Ҳошимнинг ҳам қораси ҳеч қаерда кўзга чалинмасди.

III

Моҳидилнинг шубҳа қилганича бор эди. Зубайда билан Ҳошим қирғоқда қолишган экан.

Чакалакзордаги сўқмоқ бўйлаб келаётганларида Зубайданинг пастак дарахт шохида тебраниб турган панжасиз бир пой қўлқопга кўзи тушди.

— Вой, анавини қаранг, ғалати-я! Ниманинг халтачаси бу?

Ҳошим шох-шаббалар оралаб бир қарашда қўлқоп, бир қарашда икки одамнинг дастонига ўхшаган нарсани чирт этиб синдириб олди.

— Ўзи юмшоғу, оғир-а?— деди у шохча бандидан ушлаб қўлиб сатмонлаганича.— Не, ичига бир нима борми?

Халтачанинг бир тегини кўриб қўлиб олган Зубайда найча шаклида бўртиб чиққан. Зубайда югуриб бориб, ана шу найча орқали мўралади:

— Вой, кўрмаяпсизми, ичи тўла полопон-ку?

Ростдан ҳам темир қанот бўлаётган қушчалар биринкетини тумшуқларини кўрсатдилар.

— Ваҳмақушнинг боласи бўлса керак,— билагонлик қилди Ҳошим.— Ана, ота-онаси чирқиллаб қолишди-ку.

Шохдан-шохга сакраб, «чир-чир» сайраётган кичкина қушчалар ҳолига одамнинг раҳми келарди.

— Нега уздингиз? Тезроқ жойига қўйинг. Худди қарғишига қоламиз-а.

— Қайга қўяман? Бир қатим ип топиладими?

Зубайда қўйлагининг этаги чокидан бир қаричча ип суғуриб олди. Икковлон шошиб-пишиб халтачанинг бандидан яна улаб қўйишди.

— Тушиб кетса уволига қоламиз-да,— ачинди Зубайда.

Шундан кейин икковлари панага ўтиб туришди. Бу вақт ваҳмақушлар учиб келиб, уя ёнига қўнганларича, бирпас аланглаб туришди-да, кейин навбатма-навбат найча орқали халтача ичига кириб чиқишди.

Шунақа халтачалар бошқа шоҳларда ҳам осилиб турар, улар Зубайдани анча қизиқтириб қўйган эди.

Тўғри йўл қолиб, чакалакзор оралаб юрганлари яхши бўлган экан, шунча ажойиботларни кўришяпти. Бу билан ҳам-роҳларидан анча узоқлашиб қолишганини ҳам сезмасдилар.

Ернинг устки қатлами анча бўш. Авайлаб юрилмаса, оёқ ботиб, тиззагача лой чиқиши мумкин. Шунга қарамай, анчагина кезишди. Бора-бора ботқоқликка, ундан кейин каттакон ҳовуздай билқиллаб турган сувга дуч келишди. Ҳамма ёқ қамишзор, худди ўрмоидай шовиллайди. Қилич янглиғ ўткир барглари эса баданингизни тилиб, куйдириб юборай дейди. Шундоққина қулоғингиз остида чивиллар мингиллар, қўнган жойини шартта узиб оларди.

Сув юзида қалпоқчадай яна нималардир сузиб юрганини кўришди.

— Бу — қўнғир деган қушнинг уяси, китобдан ўқигандим, — деди Зубайда.

— Олса бўладими?

— Йўқ, у кўзга сузиб юргандай кўрингани билан, асли тагидан бирон нарсага боғлаб қўйилган.

Ҳақиқатан ҳам қўға ва қамиш спикларидан жуда моҳирона тўқилган бу ин тоғорадай доира атрофидан чиқмай сузиб юарди.

— Ичиди тухуми йўқмикин?

— Йўқ. Қўнғирлар май ойларида тухум очиб, жўжаларини шундаёқ учирма қилишади.

— Ҳозир июнь-ку, болаларини шу атрофда юргандир бўлмасам?

У сўзини тугатар-тугатмас қуюқ қамишлар орасида шипир этган товуш эшитилди-ю, олачипор товукдай бир нарсанинг шарпаси кўринди.

— Ана, айтмовмидим?

Зубайда уни кўришга қизиқиб, сувни чапиллатганича югуриб кетди. Шу вақт бирдан «қоровул», «қоровул» деган қаттиқ қичқириқ эшитилди. Унга жавобан бошқа ёқдан ҳам шундай овозлар кела бошлади. Қўнғирлар бир-бирлари билан шу тилда гаплашсалар керак.

— Бу ёққа келинг, Ҳошим ака, бу ёққа келинг.

— Қаёқдасиз?— Ҳошим атрофга аланглаб, қизни тополмасди. Ниҳоят, шим почаларини кўтарди-ю, ҳозиргина қадам изи тушган, мағзава рангдаги сув варақлаб, ботқоқ ҳиди анқиб турган жойдан кечиб ўтди.

Зубайда бир тўда қўнғир болаларининг «кик-кик-кик» қилиб сузиб юрганларини кўрган экан. Улар худди беданага ўхшар, одам шарпасини сезибоқ кўздан йўқолишга, қамишлари қуюқ ўсган томонга сузиб қочишга ошиқардилар. Сал нарида эса она қўнғирнинг овози келиб қолди: «Гек-гек-гек!»

Бу қуш ўзининг чиройлилиги билан товуқ ва ўрдадан бутунлай фарқ қиларди. Бошида қизғиш, аммо учи қорамтир айри шаклида гултож, шу тожга туташ бўлиб майин патлардан иборат қайрилма ёқали узун оппоқ бўйинини мағрур тутиб, тумшугини найзадай ўқталганича бир ерда пир-пир айланарди.

— Хаяжонланяпти,— деди Ҳошим.

Қушнинг беқасам нусха танасидаги йўл-йўл жилолар кўзни олғудай. Сувга тегиб турган пастки томони эса кумушдай оппоқ.

У болаларини ёнига чақириб олди-да, тезроқ қочиншга уринди. Аммо Зубайда билан Ҳошим унинг ортидан қолмасликка ҳаракат қилдилар. Буни кўрган қўнғир болаларини ташлаб, чиройли қанотларини елкандай ёйди-ю, ўз жонини асраш пайида анча нарига учиб тушди. Сал ўтмай яна ўша томондан «гек-гек-гек» деган товуш эшитилиб, жўжаларини илдам қочишга даъват этди.

Қувлаб бораётганларнинг оёқ-қўллари тилиниб, бўйинларини ачиша бошлади. Аммо, на қўнғир, на жўжаларни тутишга муяссар бўлдилар. Ниҳоятда чарчаб ҳориган ҳолда ортга қайтиб, дарё бўйига етганларида ёшлар тушган пароход қирғоқдан узоқлашиб кетган эди.

— Ўлғудай чанқадим,— деди Зубайда қуриган лабларини ташлаб.— Бекорга вақтинини ўтказиб нима азоб эди-я?

Ҳошимнинг ҳам томоқлари қақраб борар, бирор нусхада рофда пичишга ярайдиган бир қўлтум сув кўринмасди. Дарё суви лой, қум аралаш, сатқийен.

— Қушнинг товуғи оқиб кетди, деган ашулага ўхшайди-ку бу ер,— қилди Зубайда.

— Қулманг, ёлғиз қолдик. Ҳошимиз не кечиши гумон ҳали.

— Паҳотки, бирорта суви бор одамни учрата олмасак?

— Қаёқдан учратамиз? Бир томонимиз дарёин азим, бир томонимиз тўқайзор, ҳализамон чўзилиб қолмасак, дейман. Бу ердан ўлигимизни топишади, хўп денг. Агар, қарға-қузғунга ем бўлмасак...

— Ваҳима қилманг-а, Ҳошим ака, тоза юракдан бор экан-да, а!

Ҳошим ҳазил қилаётган эди. У югуриб келиб қизнинг елкасига қўл ташлади-ю, қулоғининг остигинасидан «чўлп» этиб ўпиб олди.

Икковлон юра-юра яна Қоракўл канали бўйидан чиқиб қолдилар.

Қиз қирғоқ бўйлаб олдинда бораркан, ҳар қадам босганда нозик гавдаси хиёл силкинар, орқасини тўлдириб турган сочлари тўлғанар эди. Сувдан салқин шабада эсиб, юзларига урилар, тўлқинларнинг қирғоқ билан ўйнашиб, шивирлашлари уларнинг чанқоғини яна оширди. Анча юришди. Бирдан Зубайда қичқириб юборди:

— Вой тушимми, ўнгимми? Жаннатнинг эшигидан чиқиб қолдик шекилли? Анави шоҳона ариқни қаранг. Бу— жаннат қўриқчиларининг қароргоҳи бўлса керак.

— Қўриқчилар зиқна бўлмаса, бир пиёла сувини дариг тутмас биздан.

— Дариг тутса, жаннатнинг ичидан топамиз сувни. Сиз қўриқчиларни гапга солиб турасиз, ман ичкари кириб кетаман.

— Тўғри, шайтон ҳам шунақа қилиб кираркан жаннатга,— хахолаб кулди йигит.

Унинг кулгиси қаршидаги дала шийпонида чўзилиб ётган оқсоқол чолни туриб ўтиришга мажбур этди.

— Эндигина ёнбошловдим, кўзим илғаб қопти. Қариликданми, билмайман... Келинлар, келинлар.

— Ассалому алайкум, ота,— деди қиз хиёл эғиллиб,— бир пиёладан сувингизга муҳтож бўлиб келдик.

— Бош устига, бош устига. Яхна чой бор. Истасанглар, муздай ҳандалагимам бор, сўйиб бераман. Қани, палосга чиқинглар.

Ёшлар яхнадан кўра ҳандалакни маъқул кўришди. Чол тилим-тилим қилиб ташлади-да, икки ёшнинг иштаҳа билан ҳандалак ейишини томоша қилди.

— Болам, қурилишданмисизлар дейман?

— Ҳа, қурилишдан.

— Ўзимам билувдим. Олаверинглар, олаверинглар, болаларим!

Шийпонга сув сепилиб, салқин қилиб қўйилган эди. Атроф пахтазор. Тизза бўйи бўлиб қолган гўзалар ичида тракторлар кезиб юради. Қизларнинг қиқирлаш-ю, эркак кишининг гапиргани эшитилади. Тол шоҳидаги чумчуқлар «живир-живир» қилади. Каналдан таралаётган ариқ тўла сувлар эса шовиллаб оқади. Ҳамама ёқда жонланиш, ҳар нарсада гўзаллик бор.

— Ота, колхозда нима иш қиласиз?— сўз қотди Ҳошим.

— Сувчиман, болам.

— Шундай пайтда гўза суғорадиларми?

— Суғорамиз-да. Гўза парваришни яхши кўради. Қанча суғориб, қанча парваришни ўрнига қўйсанг, шунча етилиб ўсаверади, ҳосили мўл бўлади. Айни сув ичадиган маҳалда, ҳозир. Кечаю кундузи суғорамиз.

— Тиним йўқ, денг?

— Тиним қаёқда, болам. Мана сизлар билан андак сўзлашиб ўтирибману, хаёлим эгатларда. Ҳар лаҳзада бориб-келиб, кўз-қулоқ бўлиб турмасанг, кўнглинг ўрнига тушмайди. Пахта жуда нозик нарса-да. Ҳар доим айланиб-ўргилиб туришинг керак... Хўп, мен бир айланиб келгунча, ўтириб туринглар, кейин чой дамлаб бераман.

Чол марзадан юриб, ўқ ариқ бўйлаб кетди.

— Чойи бошидан қолсин. Бир қочиб қолмаймизми, хўп денг.

— Бўпти,— яна завқ билан кулди Зубайда.— Қаёққа қочамиз?

— Жаннатга-да.

Қаршидаги қуюқ дарахтлар илиқ қучоғига олди уларни. Бу ердаги ёш-ёш олма туплари, олча, шафтолилар фарқ пишганича йўқ ҳали. Шунга қарамай бор бисотини кўз-кўз қилгандай шоҳларини қуйи экканлар. Зубайда ана шу шоҳлар оралаб қочарди. Ҳошим унп қувларди. Дам у дарахт, дам бу дарахт ёшларни панага олар, бир-бирларига кўз тушган заҳотиёқ яна югурардилар.

Ниҳоят, қиз чарчаганидан тўхтади-ю, олма тупига суянганича, энтика-энтика нафас ола бошлади.

— Яхши бўлмади,— деди у яқинлашиб келаётган Ҳошимга.— Чол қайтиб келса, кетиб қолганимизни кўриб, ранжидимизми? Тузини еб, тузлигига тупургандай хайрлашмай қочиб қолдик-да.

Ҳошим жавоб бериш ўрнига унга икки қўлини чўзди. Бу қўллар қизин йигитнинг огушига узатди. Юз юзга тегди. Қизнинг қаршилиқ қилмаётганини кўргач, бағрига қаттиқроқ босди.

Кўзларини олди олди Зубайда энтикиб

Ҳошим муддатини бой бермасликка аҳд қилди-да, қизининг юзларидан, чиройли бўйинидан, очик елкаларидан ўпатопа кўкрак устигача тушди. Ана шу кўкрак остидаги юрак

интилган жўжачадай тилирчиларди.

Ниҳоят, қиз ўзини бўшатиб олди-да, анча ергача қочиб борди. Бироқ, узоқ кетмади. Оёқларида дармон йўқолгандай аста ўтиришга мажбур бўлди.

Боғ илиқ, сувга шўнгигандай сокин ва дим. Қуруқ чангга беланган ўтлар қилт этмайди. Кунгурали ола-кула соялар Зубайданинг елкаси ва боши узра чайқалиб турар, юзларида мавжланарди.

Орқадан шитир-шитир юриб келган Ҳошим яна қизнинг ёнига ўтирди-да, ўнг қўлини унинг елкасига ташлади. Қиз бошини йигитнинг кўксига қўйди.

— Ёмонсиз-а?— дея эркаланди у, йигитнинг тугмаларини ўйнаб.— Хотин, бола-чақали одам билан юраман деб ҳеч ўйламагандим.

Ҳошим индамай яна уни ўна бошлади.

— Жаннатда ҳамма нарсага ҳуқуқ берилган, хўп денг.— Шундан кейин яна ўпди.

Бу вақт қиз боланинг қўшиги эшитилиб қолди. Зубайда қулоқ солди-да:

— Гулхайри!— деди.— Ашулани тоза қияди-да, қурғур. Сайрдан қайтишяпти шекилли. Қаёқда қолдинглар, деб

сўрашса, нима деймиз? Қўнғилларига нима гап келаркин?

— Нима келса, келаверсин,— бағрига яна қаттиқроқ босди уни Ҳошим. Қўлларин қизнинг елкаларидан белгача тушииб, қаттиқ чирмаша бошлади.

Халқ достонларида тасвирланган танпоз аёллардаги зўр шавқ ва назокат кишини ўзига қандай мафтун қила олса, бу содда қиздаги нозу қарашмалар ҳам Ҳошимни шунчалик ўзига чирмаб қўймоқда эди. Ундаги мавж ураётган ҳозирги туйғулар фақат бир неча муддатли, холос. Аммо қизга нима бўлишини ўйламайди. Худбин одамдан нима ҳам кутиш мумкин, ахир!

Зубанда йиртқич қуш човутига тушган беозор қуён боласини эслатарди ҳозир. Аввалига қочиб қутулолмади. Энди осмону фалакка чиққанда унинг човутидан қутулиш ҳақида ўйлаш ортиқча. Осмон йироқ, ер қаттиқ. Жоп асраш учун курашишининг иложи йўқ. Тўғриси, курашиб ҳам нима қиларди. Гўё самовий ҳислар шаробининг тағ-туғигача сиқоргану, ана шу шароб кайфи билан маст уйқуда ҳозир у. Уйгонгандан сўнг не ҳол содир бўлиши тушига ҳам кирмаса керак. Ахир, уйқудаги одам ўнгидан нималар кутаётганини қаёқдан билсин!

Қиз бирдан ўйга толди. Туман ичида Музаффарнинг гира-шира қиёфаси ҳам кўриниб қолди унга. Лекин у қиёфа борган сари йироқлашиб, ортда қолмоқда. Бунинг учун қиз ўзини айбдор ҳам санамас, ҳатто уни Ҳошимга солиштириб кўриш тўғрисида ҳам ўйламасди. Муҳаббатнинг кўзи кўр, деганларини шудир-да.

— Моҳидил опамдан хижолатдаман!— деди у сокин овозда.— Ҳеч нимага тушунолмади ҳайрон бечора. Нуқул гап сўрамоқчи бўлади-ю, мен қувлик қилиб қочиб қоламан доим. Буниям сезиб юрибди.

— Парво қилма!

— Парво қилмай бўларканми? Опа-сингилдай бўлиб қолганмиз-а! Юзига тик қаролмайман ҳеч!

— Бошқа уйга чиқиб кета қолсанг бўлмайдимми? Гулхайрин турган баракка, масалан.

— О, анов кишининг қарангу. Шундай одамни ёлғиз ташлаб-а? Унда мендан жуда хафа бўлади-ку? Йўқ, қиттай хафа қилишни истамайман. Бунақа меҳрибон қизнинг қўнғиллини оғритиш инсофданмас. Кейин ётми билан тушунтирарман ўзим. У тушунади. Менга ёмонлик тиламайди ҳеч.

Ҳошим мазахнамо кулди-да, қизнинг эътироз билдиришини билиб, Моҳидил ҳақида ёмон гапга ўтмади.

Шу маҳал дарё томондан ҳайқиряқ эшитилиб қолди. Зубайдага таниш бу овоз уни чўчитиб юборди-да, ўрнидан турди.

— Бир гап бўлди! Юринг тезроқ!

— Бахт ҳақида маъқул гаплар айтдинг,— дея унинг фикрини бўлди бошқаси,— мен бир китобда Ушинскийнинг шундай гапларини ўқиганман: «Бир киши ҳаётида қанча кўп лаззат кўрган бўлмасин, ҳали бунинг ўзи бахт эмас. Бу — кишилар зўр бериб, қувиб юрадиган ва тутиб бўлмайдиган шарпанинг қанотларидаги зар уқагина холос... Ёрда инсон етиша оладиган ва унинг бахтига муносиб бўлган ягона нарса — фақат меҳнатдир...»

Шундан кейин у бунга мисоллар келтира бошлади. Лекин, мисоллари тумтарақроқ чиқа бошлагани учун қизғин тортишувга сабаб бўлди. Кимдир бахтни кўпроқ пул топа билишда, турмушнинг тотлилигида деб кўрувди, ҳамма унга ёпирилиб исбот талаб қила бошлади. Афсуски, унинг далиллари ҳеч кимга маъқул бўлмади.

— Пул топаман деб, судга тушиб қолган, турмада умрини ўтказганлар йўқми?

— Мен ҳалол пул топиш тўғрисида гапиряпман.

— Ҳалолми, ҳаромми, ишқилиб, пул турмушнинг гўзаллигини белгиламайди. Тотли турмушнинг ўзи ҳам ҳақиқий бахт эмас. Фақат яхши турмушнинггина ўйлаб, тўю томошалар, базмларда умр ўтказганлар ҳам охири нима бўлишларини кўз олдинга келтира оласанми? Тотли турмуш ҳаётдаги асосий мақсад эмас. Йўқ, киши ўз олдига ундан ҳам каттароқ мақсадлар қўя билиши керак!

— Оббо, файласуфлик қилаверма! Мен тотли турмуш деб, тор маънодаги, ўзим қурадиган оила маъносига гапни айтаётганим йўқ-ку?

— Қайси маънода бўлмасин, айтганларингга қўшилмайман. Чунки минг бой-бадавлат яшамагин, барибир меҳнат қилмасанг, иккала хил турмушнинг ҳам хароб бўлади. Пул топиш осон, аммо у ҳеч кимга вафо қилмайди. Турмушимизни соғломлаштираётган, юзимизни ёруғ қилаётган ҳам меҳнатимиз. Менимча, тирик эканман, доим юзим ёруғ бўлгани, эртанги куним кўз олдимда кўриниб тургани учун ҳам бахтиёрман.

Шундан кейин яна тортишувга куч кирди. Бахт аста-секин муҳаббатнинг туғилиши ҳам меҳнатга боғлиқми деган баҳс билан алмашиб кета бошлади. Алёша жамият учун, халқ учун меҳнат қилинган ердагина онланинг мустаҳкам бўлишини уқтирди. Бундан Моҳидил ҳам четда қолишни истамасди. Хуллас, бир тўп қорақанд дарахти соясига фақат муҳаббат, дўстлик тўғрисида, йигитлик ва қизлик шарафи, бахт боисидаги жиддий гапларни ҳал қилиб олишга йиғилгандай эдилар.

— Фақат меҳнат билан машғул бўлиб, муҳаббатсиз ҳам яшаш мумкинми?— деган савол тушди ўртага.

— Муҳаббатсиз бахтиёр бўлиш мумкин эмас!— деди Гулхайри.

У нимагадир кўпчиликнинг кулгисини қистатди.

— Нега куласиз? Бу менинг шахсий фикриммас...

— Бахтиёр ҳаёт кечириш учун муҳаббатнинг ўзигина етмайди,— яна билагонлик қилди Алёша.— Фақат қалб ҳаёти билан яшаш — худбинликдир. Бу бонсда Белинскийнинг айтганларини эсланг: «Агар бахтимиз фақат муҳаббатдангина иборат бўлиб қолганда эди, дунё тобутлар ва парчалаган юракларга тўлиб кетган бўларди... Йўқ, инсон учун юракнинг ички дунёсидан бўлак яна бошқа дунё ҳам бор... Бу тинмай ишлаш, тўхтовсиз ҳаракатда бўлиш... Келажакнинг ўтмиш билан абадий кураш дунёсидир». Кўрдингизми, оҳ-воҳ, ўлдим-қолдим деган туйғулар ҳам турмушимизни беэамас экан.

— Муҳаббатга нисбатан бешафқатлик қиляпсан, Алёша,— дея гапга аралашди Моҳидил,— муҳаббатни чегаралаб қўйиш ярамайди. Ахир унинг маъноси кенг. Муҳаббат фақат қалб ҳаёти деган гап эмас.

— Тўғри,— деди Қулаҳмад.— Ахир муҳаббатнинг хиллари бўлади. Мана, масалан, чинакам, оташин муҳаббат бор...

— У нима деганинг?

— Тўғри,— Қулаҳмад ўринга Моҳидил жавоб қилди,— Ватан муҳаббати бор.

— Нақадар танинали гаплар... чалқанча ётганча дуқма ташлади Моҳидил.

Шундан кейин ҳамма баб-бараварига гапира бошлади. Биров Николай Островскийдан гап очди. Моҳидил эса бошқа бир қаҳрамонлик ўғрининг савобини берди.

Қаҳрамон қиш эрушининг энг оғир йиллари эди. Анниқса, қамалда қолган ленинградликлар учун ҳеч енгил тутиб бўлмасди. Озиқ-овқат йўқ. Қиш бошига бир юз йигирма беш граммдан пош тақсимланади кунига. Шунга ҳам шукур қилардилар. Ахир, ҳамма нарса фронт учун, га-лаба учун тежаб-тергалар эди-да. Ватан учун жанг қилаётган қаҳрамонлар юпун қолишмасин, қурол ушлаган қўллари совуқ емасин деб иссиқ кийимлар: пайпоқ, қўлқоплар тўқиб юборилар, қоғоз-қаламларгача — ҳаммасини фронтга жўнати-лар эди. Ана шу кунларда жангчилардан бири Ленинграддан кичкинагина совга олди. Бу — бир неча жумла ёзилган қоғоз ва уч-тўрт бурда қотган пош, холос. «Азиз ватандошларим,— деб ёзилганди қоғозда,— она туногимизни фашист газандалари қўлига топшириб қўймаглар!» Шу қисқагина жумлани ўша жангчи кўзларига суртиб-суртиб ўқи-ди. Нонинг эса бўлашиб ейишди. Шундан кейин бу бебаҳодай туюлган совгани юборган аёлга миннатдорчилик билдириш учун хат ёзишга қарор қилишди. Хатни фронт мухбирларидан бири орқали юбордилар. Бироқ мухбир етиб келганда ўша совга юборган Варвара Андреевнанинг очликдан ўлганини айтдилар. У — ўша совга юборган куннинг эртасигаёқ

ўлган экан. Қўрдингизми, Варвара Андреевна ўзи оч туриб, Ватанни ҳимоя қилаётган жангчиларнинг ғамини еган. Мана буни чинакам фидокорлик, ҳақиқий муҳаббат деса бўлади.

Моҳидил сўзини тугатди. Аммо, анчагача ҳеч кимдан сано чқмади. Ҳамма бошини қуйи эгганича, худди ўша жасур аёл хотирасини эслаётгандай жим қолдилар.

— Бундай оташин муҳаббатга ҳайкал қўйса арзийди,— деди кимдир.

— Йўқ, ўша аёлга ҳайкал ўрнагиш керак.

— Тўғри, мен ҳукумат бўлсам, шунақа қилардим,— деди Нодир ҳам.

— Барибир, мен ҳақ чиқдим шекилли?— деди Алёша, фақат шахсий қалб ҳаёти билан яшаш ўта кетган худбинликка киради. Варвара Андреевнанинг шахсий фароғати мамлакат тақдирини билан чамбарчас боғланган эди. Бундай қалб билан фахрланса арзийди.

Баҳс яна қизиди. Энди ёшлар алоҳида-алоҳида гуруҳларга бўлиниб, бақириниб, тортишардилар.

— Оббо, жуда баланд кетянимиз-ку, сал настроққа тушайлик,— деди яна биров,— нима, шахсий муҳаббатга қаршисизлар? Демак, ҳеч кимга ҳеч ким кўнгли қўймаслиги керак экан-да?!

— Йўқ, муҳаббатнинг хиллари ҳақида гап кетяпти,— тушунтирди Моҳидил,— севги-муҳаббатсиз яшаш мумкин эмас. Буни ҳеч ким инкор қилмайди.

Унинг сўзини Алёша илиб кетди:

— Тўғри, аммо муҳаббат оҳ-воҳ қилиб, тушкунликка берилувчилар ўйлагандай енгиб бўлмайдиган, қудратли нарса ҳам эмас.

Алёша дарё лабидаги ўтлоқ томонга қараб-қараб қўярди. У ерда боядан бери Зубайда билан Музаффар ўртасида қандайдир жанжал борарди. Музаффар йўғон қўлларини силтаб, нималардир деб, жон куйдирар, бошини силкитар, аразлаган бўлиб ерга ўтириб оларди. Зубайда эса бошини қуйи эгиб, жимгина сочларини ўйнаш билан банд.

Моҳидил ҳам ўша ёққа қараб-қараб қўяркан, йигитнинг «виждон», «ярамас хулқ» деган сўзларини эшитиб қолди.

Қиз Музаффарга тескари ўғирланиб, тиззаларини қучоқлаганича ўтирарди.

Моҳидил Музаффарнинг қизда кўнгли борлигини шу бугун сезд. Сезд-ю, Ҳошимнинг бирга сайрга чиқишига истак билдирганида қаршилиқ қилмаганидан пушаймон эди. Ҳошим эса боғдан югуриб келишгандан кейин Зубайдани ёлғиз қолдириб, ўзини сувга ташлаган, у ерда чўмилаётганлар билан бир-бирларига тўи отиш ўйнард.

Дарё бўйидаги икки ёшдан кўзини олмай қолган Моҳидилнинг диққатини яна Алёша бўлди.

— Фараз қилинг, мана мен бир ҳурлиқонни севиб қол-

дим, дейлик. Менга қиё боқай демайди у. Хўш, мен нима қилишим керак? Ҳажрида ёниб, гулдай умримни хазон қилиб юравераманми? Йўқ, дўстлар, ҳар кимнинг жони ўзига ширин. Мен яшашни истайман!

— Жигарингдан урмаган-да ҳали, билмайсан,—деди Қулаҳмад,—урса борми, оёғи куйган товукдай питирлаб қолардинг.

— Бир нарсани унутиб қўяяпсан Алёша,—деди яна бошқаси,—дунёда муҳаббат эркинлиги бор. Ҳар ким Ватанини, ўз халқини севишдан ташқари, дидига ёққан қизини ёки йигитини ҳам севишга ҳақли. Бировнинг ишқида ёниш, изтироб чекиш ҳам яхши фазилат. Киши бу билан ўзининг садоқатини синовдан ўтказади, вафодор бўлади. Севгига лойиқ бўлиш борасида ўзини тарбиялайди.

— Изтироб чекмасликнинг иложи йўқмикин-а?

— Йўқ, унақ севгини тан олмайман. Азоб чекмасанг, бардош бериш билан иродангни ўтда тобламасанг, севгидан нима лаззат! Муҳаббатни тиканакли гулга ўхшатадилар, ҳам азоби бор, ҳам ёқимли ҳиди.

Қулаҳмаднинг гаплари кўпчиликка анча ёқиб бораётгандай эди. Шунинг учун унга яқинроқ ўтириб олишди. Бу кўримсизгина одамда ҳам шунча гаплар бор экан. Унинг фикрича яшшдай чақнаб тугилган севги қанчалик тез қарор топса, шунча тез сўнар эмас. Бундай севги беқарор бўлгани, айрим кишиларда такрор-такрор юз бериб туриши мумкин эмиш. Жуда секинлик билан қаддини тиклаган севги эса каттикий бўлиб, ҳеч сўнмайдиган, муаттар гуллари билан яшнаган таманзор ёққа улғайиб кетган.

«Бундай севги беқарорроқ, айрим кишиларда такрор-такрор юз бериб туриши мумкин,—деб ўйлади Моҳидил.—Наҳотки, мендаги туйғу ҳам Қулаҳмаднинг айтганидай бўлса? Ахир, аввал Қомилжонни деб юриб, мана энди... балки бу ҳам севги эмасдир, шунчаки ҳавасдир...»

Ала шундай шубҳа тугилди унда. Бу шубҳа зум ўтмай палак отиб девпечакдай бутун танасига чирмашиб олдики, ундан қутулишнинг иложи бўлмай қолди.

Шу пайт сочлари тўзғиб, бир оз ранги синиққан Зубайда кўз ёшларини артганича қорақанд дарахтлари ортига ўтиб кетди. Моҳидил уни кўрди-ю, югуриб орқасидан бораверди. Ярим йўлда унга Музаффар етиб олди.

— Нима гап?—сўради Моҳидил шошиб.

— Билмадим... Қонунга тўғри келмайдиган гап қилиб қўйдим шекилли.

IV

Моҳидилни ихтиро бўлими ходимлари билан бирга обкомга чақиртиришган эди. Шаҳарга Раҳимовнинг машинасида етиб келди-ю, то бошқалар йиғилгунга қадар шаҳарнинг

ҳар бурчига бориб томоша қилиш билан вақт ўтказди. Серҳашам қатор-қатор бинолар мағрур шаҳар бўйнига тақилган маржонга ўхшайди. Миллий нақшлар билан безалган меҳмонхона, маданият саройи, магазинлар, ёз бўйи ранг-баранг гуллари билан дилни хушнуд этувчи кенг-кенг майдонлар, ишчи шаҳарчалари, комсомол кўли, ойнадай шаффоф йўллар... Моҳидил сайр қилиб тўймасди.

Ҳошим эса министрликдан вакил бўлиб келаётган Даниловични кутиб олиш учун аэропортга кетган. Балки ҳозир у ўз устозининг атрофида гирдикапалак бўлиб келаётгандир, асосий лойиҳага қарши «ҳужум» бошлаганларнинг додини бериш тўғрисида уқтираётгандир. У, устозининг феълини яхши билади. Ниҳоятда чўрткесар одам. Ўз лойиҳасига янгилик киритмоқчи бўлганларнинг таъзирини бериши турган гап. Ахир, Данилович киму Ғулом акага ўхшаганлар ким? Йўқ, шундай нуфузли олимнинг сўзини икки қиладиганлар ҳали тугилмаган. Ишқилиб, кураш кескин тус оладиган ўхшайди-да. Барибир Моҳидил ва Раҳимовлар чапак чалиб қолишаверади. Уларнинг айтгани бўлмайди.

...Обком секретари соат учга яқин қабул қилди. Узун стол атрофидаги креслоларнинг ҳаммаси эгалланди. Ҳошим бошлаб кирган оппоқ соқолли кишини обком секретари эшик олдида кутиб олиб, қўлтиғидан ушлаганича ўзига ёнма-ён ўтказди. Ҳошим ҳам устозининг биқинидан жой олди. Ўртада бир нафас ҳазил-мutoйиба гаплар қизиби турди. Чол елкасини силкитиб, бошини бир оз эгиб туриб, ингичка товуш билан чийиллаб кулар экан.

Ҳаммани бир қатор кўздан кечириб чиқаётган Моҳидил қаторда Ғулом ака борлигини ҳам кўриб бир оз хотиржам бўлди.

Ғулом ака қаерда ўтирганини ҳам унутиб, огзини очганича қолган эди. Афтидан, профессор унинг кўзига жуда аломат одам бўлиб кўринарди ҳозир. Ҳар қалай, Моҳидил шундай деб ўйлади. Аслида эса улар азалдан таниш, лекин қаерда, қачон таниш бўлганлигини кўз олдига келтиролмай гаранг эди Ғулом ака.

Моҳидил эса чолни институтдан билади. У иккинчи курсдалик пайтида профессор юқори курсларга дарс берар, кейин министрликка ўтиб кетган эди. Аммо шунда ҳам аспирантлар билан шуғулланиб турар, кафедра йиғилишларида актив қатнашарди. Студентлар унинг номини ҳурмат билан тилга олиб, гапириб юардилар.

Енгил ҳазил-мutoйиба гаплар тугади. Обком секретари ўрнидан туриб, ҳурматли профессорнинг вақти зиқлигига қарамай, Тошкентдан учиб келганлиги ва бугунги маслаҳат йиғилишига иштирок этаётганлиги учун мажлис аҳли номидан ташаккур билдирди. Кейин қисқа кириш сўзи қилиб, масалани бутун вазияти билан батафсил таништирди.

Ҳамро Раҳимов сўз олди. Даниловни ҳурмати у гапни рус тилида бошлаган эди, Ҳошим кинояли кулиб туриб, унинг сўзини бўла қолди:

— Ҳурматли профессор бизнинг тилимизни яхши биладилар. Ўзбек тилида гапираверсапиз бўлар эди.

Даниловни ҳам уни қувватлади:

— Ҳа, марҳамат қилинг, марҳамат қилинг.

Профессорнинг шу икки оғпз сўзи ҳам унинг ўзбек тилида анча чиройли гапиришидан далолат берди. Бу билан у ўзинга нисбатан ҳаммада бошқача меҳр уйғотиб юборди. Кўпчиликнинг юзида ширин табассум қўзғалди.

Раҳимов нутқини бир оз қизиқ гаплар билан бошлади.

Стол устига лойиҳанинг янги нусхаси дастурхондай ёйиб қўйилган, профессор унга бош эгган эди.

— Албатта, буюк кашфиётлар осонликча туғилмайди. Бунинг учун ойлар, йиллар керак. Ҳатто унга бутун умрининг ҳам сарфлайсан баъзан. Аммо, қоғозга тушгач, тағига имзо чекилгандан кейин ҳам уни шу билан ниҳоясига етди дейиш хатодир. Чунки қоғоздаги нарса кўпроқ ишнинг назарий томони, холос. Уни амалий такомиллаштириш даврида эса янги чигалликлар чиқиб қолиши, авторлар олдига бутунлай янги-янги талаблар ҳам қўйиши мумкин. Бундан ҳеч ким кўз юмолмайди. Мабодо, ундан кўз юмолдими, тамом, шундай бўлганда ҳам кўпчиликнинг бери етуклар қўлига қандай қуриб қолиши турган гап. Ҳар қандай кўчанинг ҳам тағига сув қўйиб турмасан, у тез мевага кирмайди. Фанда ҳам шундай. Ҳаётдан оқиб турмаган назариянинг қолдириш даражаси, бошқача бўлган муаммолар эмас. Чунки шунда қўйиб қутулиш фани севмасликдандир.

Раҳимов ҳамманинг диққатини йўғон қалами сўзиб юрган лойиҳага тортди.

— Маълумки, Тепақўрғон насос станцияси сувни қирқ саккиз метр баландликка чиқариб беради,— дея исботлашга ўтди трест бошлиғи.— Сув Говхона воҳасигача оқиб бориб, ундан яна иккинчи насос станция орқали ўн тўққиз метр баландликка чиқарилиши керак. Лекин биз буни ислоҳ қилмоқчимиз. Фараз қилинг, Говхона билан Қуёнқочди ўртасидаги ўн тўққиз метр баланд кўринган Авлиёқудуқ тепалиғи икки ярим километрдан сўнг пасая бошлайди. То Қуёнқочдига боргунча Говхона трассасининг юзи билан баробарлашиб қолади. Шундай экан, шу тепаликни баҳридан ўтиб, ўртадан улоқтириб ташланса олам гулистон эмасми? Бу таклифнинг яна бир қиммати шундаки, Говхонада қурилажак насос станцияга ҳам шубҳасиз ҳожат қолмайди... Изоҳлаб ўтай, Говхона билан Қуёнқочди ўртасидаги Авлиёқудуқ тепалиғи қирқ километр масофани хира қилиб ётибди. Энди иккинчи тепаликка ўтайлик. Бу — Туёқбоши билан Хачкоп ўртасидаги тепалик. Ундан ҳам бутунлай қутулиш мумкин.

— Кечирасиз, Туёқбоши билан Хачкоп ўртасидаги тепалик эллик уч километр масофани хира қилиб ётибди. Шунга ҳам изоҳ бериб ўтсангиз, ўртоқ Раҳимов,— заҳархандалик қилди Ҳошим.

— Сиз ҳақ гапни айтдингиз, ўртоқ Болтаев,— унинг сўзлаш оҳангини илиб олган ҳолда жавоб берди Раҳимов,— эллик уч километрни хира қилиб ётибди. Ўша майдонни бошдан-охир таг-томири билан улоқтириб ташлаймиз.

— Эллик уч километрни-я!

— Ҳа! У фақат тепалик майдоннинг узунлиги холос. Мутахассисларимизнинг ҳисоб-китоби бўйича умуман, тепалик эгаллаган майдонни бутунлай бартараф қилиш учун олтмиш километрдан зиёдроқ майдон портлатилиши керак.

— Яна бир савол,— луқма ташлашда давом этди Болтаев сарғиш тишларини кўрсатиб,— мутахассисларимиз деб кимларни кўзда тутаясиз.

Раҳимов овозига куч берди.

— Мен Ғулом акани кўзда тутяпман, Дониёровни, Моҳидилхонни кўзда тутяпман, яхшнми?

— Дониёров, бу ҳалиги... ишдан бўшатиб юборганимиз-да, а?

— Ҳа, ўша ишдан бўшатиб юборганингиз!

— Раҳмат, жавоб қоннқарли!

Ҳошимнинг хатти-ҳаракати сўзловчининггина эмас, бошқаларнинг ҳам жиғига тегар, баҳс юзасидан жанжаллашнингга иштилаётгани сезилиб турарди.

Профессор эса Раҳимов кўрсатаётган кишиларга назар ташлаб, бошини хиёл силкитганича жилмайиб қўярди. Ғулом аканинг кўзи унинг кўзи билан тўқнашган пайт баногоҳ чақнаб кетгандай бўлди. Кейин киприкларини пирпиратди-ю, бошини кафтига қўйганича ўйга толди.

— Кези келганда шуни ҳам айтиб қўяй,— давом этди нотик,— тепаликларни барбод қилиш бир эмас, икки насос станциясининг қурилишига ҳожат қолдирмаслиги билан бирга, умуман, қурилиш муддатини қисқартиришга олиб келиши мумкин. Буидап ташқари, озмунча қурилиш материаллари, қувурлар, чет эллардан сотиб олинаётган қаича-қанча насос агрегатларига эҳтиёж қолмайди. Демак, бутун трассада тўрт насос станция қурилади, холос. Тепақўрғонда-ю Қўйиқўрғонда, вассалом!

Раҳимов масалани муҳокамага қўйиш учун эмас, балки уни астойдил ҳимоя қилиш учун бел боғлаган одамдай гапирарди. Бу ерга тўпланганларнинг кўпчилиги шубҳасиз унинг талабдорлари, жиддий, ақлли, унинг тафсилотлари билан аввалдан ошно кишилар. Буни Раҳимов яхши билади. Фақат профессорни ўзлари томонга оғдириб олишса бас. Бугунги суҳбат ҳам фақат унинг учунгина қилиняпти. Фақат унинг

учунгина янги таклифларнинг афзалликлари исботлаб берил-
япти.

Обком секретари чертёждан бош кўтармай туриб сўради:

— Ҳисобингизча, ҳаммаси бўлиб қанча жой портлатилиши
мўлжалланади?

— Ҳаммаси бўлиб, юз километрдан ортиқроқ масофа.

— Юз километрдан ортиқроқ...—секретарь ён дафтари-
га ёзиб қўйди. Ҳошим трест бошлиғига ер тагидан қараб,
профессорга нималарнидир шивирлай бошлади. Профессор-
нинг чехраси эса сирли. У Ҳошимнинг шивирига қуруққина
бош силкиб қўярди. Қиёфасидан Раҳимовнинг гапларини ҳам
лоқайдлик билан эшитаётгандай.

Нотиқ масаланинг иккинчи томонига ўтди:

— Сув қумга сингиб кетиши хавфидан қўрқиш ҳам ортиқ-
ча бўлиб қолди. Тажриба шуни кўрсатдики, Қизилқумнинг
ости тақир. Маълум даражада сувга тўйгандан кейин қум
ўша тақир ерга қапишиб кетади. Каналнинг соҳиллари ҳам
лой-балчиқни ўзига тортиб, бора-бора шиббаланиб қолади.
Бу билан канал туби ва дамбаларни бетонлашдан қутулади-
ган бўлди. Хулоса шуки, бир эмас, икки насос станцияни
бунёд этишдан воз кечишимиз, дамба ҳамда канал тублари-
ни бетонлашнинг баҳридан ўтишимиз, улкан тепаликларни
кўпориб ташлашимиз ва шунинг билан вақт хисобига
ихтиёримиздаги бор ишчи, техника кучи билан асосий ишлар-
ни жадаллаштиришимиз натижасида қурилиш муддатини ик-
ки йилга қисқартириш мумкин. Қайтариб айтаман, канал қу-

рин! Қанча-қанча ашё, материаллар, давлат маблағининг
тежаб қолниши эса бу ҳисобга кирмайди.

Даниловичнинг лабларида яна хил жилмайиш пайдо бўл-
ди. Буни унга тикилиб ўтирган Моҳидилдан бўлак ҳеч ким
сезмади. Қиз нотиқнинг фикрлари оқимига қўшилиб сузар,
дам ташвишланар, дам ўйлар эди.

Профессорнинг бошида нима хаёл сузаётганикин ҳозир?
Буниси номаълум. Ҳатто чертёжга ҳам қарамай қўйди. Қўли-
даги қалам бир варақ қоғоз устида тез-тез ҳаракат қилар,
аллақандай шаклларнинг суратини чизарди. Кўп ўтмай тенги
йўқ афсонавий шаҳарнинг тўла қиёфаси намоён бўлди қоғоз-
да. Кенг-кенг кўчалар, келишган қатор-қатор уйлар, поёнсиз
мовий осмонга бўй чўзган миноралар порлаб ёнади. Қаёққа
қараманг, тартиб, саришталик...

Ғулом ака асосий лойиҳани ўзи билан олиб келган эди.
Ҳошим ундан жигар ранг жилдли қалин папкани олди-да,
тунукадай қарсиллаган қоғозларни супра янглиғ ёйиб ташлай
бошлади. Дастрўмоли билан бурнини чийиллатиб артди-да,
баҳузур жангга киришиб кетди. Яна ўша эски гаплар. Яна
унинг фикрича асосий лойиҳа қурувчилар учун энг муқаддас
ҳисобланиши керак. Чунки у профессор Даниловичдай мумтоз

кишиларнинг қўли билан, юксак онги, ҳалол пешана тери билан яратилган. Пухта ўйлаб яратилган. Буни ислоҳ қилишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Айримлар буни нимта-нимтага бўлиш билан йўққа чиқармоқчилар.

— Сизнингча, лойнҳага янгилик кирптиш — йўққа чиқариш экан-да, шундай тушунса бўладими гапингизга?

Обком секретарининг бу саволи Ҳошимни бир оз ўйлатиб қўйди.

— Ҳа, ўртоқ секретарь, — деди у ўзини тутиб олгач, — шундай тушунса бўлади. Чунки... чунки, мен бу киритилаётган янгиликларга ишонмайман, уларга шубҳа қиламан. Ахир бунчалик аниқликлар қаёқдан пайдо бўла қолди? Говхона, Туёқбоши тепаликлари пухта ўрганилганми? Тупроқ қатламлари қай аҳволда, ҳеч ким билмайди-ку. Уни портлатиш эса... юз километр озмунча масофами? Уни портлатишнинг ўзи бўларканми? Олинг, портлатилди ҳам дейлик... Тупроқ-чи? Тепаликлар портлатиш билан фақат юмшатилади, холос. Тупроқ эса ўрнида қолаверади-ку? Уни ўридан қўприб ташлаш учун яна механизмлар, ишчи кучи овора. Барибир эмасми, бир ишни иккита қилишдан нима ҳожат? Мана, профессор айтсинлар...

Данилович жавоб бериш ўрнига қуруққина йўталиб қўйди. Унинг индамаслиги гапирувчини бир оз хавотирга солди, шекилли, у ҳам томоқ қириб олди. Шундан кейин гап оҳанги ҳам бир оз юмшади. Унинг тумтарақай фикрлари худди рост гапдай янграр, лекин ҳамма ёққа сўроқ аломати қўйиб ташларди.

Хуллас, янги таклифларнинг бари бошдан-оёқ шубҳа остига олинди.

Ҳошим яна кўп гапириши мумкин эди. Бироқ профессор ўридан сапчиб турди-да, унинг сўзини бўлди:

— Бас! Гап шундаки, ёш дўстим, сизнинг ўрнингиз бу ер эмас экан. Бир вақтлар сизни ёвқур йигит ҳисоблаб бир адашгандим, мана энди иккинчи бор адашяпман. Мен қарияни кечиринглар, бу ерга сизлар билан масала талашгани ташриф буюргандим асли, йўқ янглишибман.

Ҳошимнинг кўзлари катта-катта очилди.

— Профессор?! — деди у чаппа айланиб кетаётган вазият гилдирагини тутиб қолмоқчи бўлиб. Бироқ профессор яна уни сўзлашга қўймади:

— Зотан, ҳаёт талаби билан амри маъруф кўрсатилиб, амалий фикрлар асосланган экан, мен бундан ғоят хурсандман. Мана бу иним тўғри айтди, — Раҳимовни кўрсатди у, — фанда нуқта деган нарса бўлмайди. У доим тараққиётда. Марҳамат қилиб, менинг гапларимни уқиб олинг, ёш дўстим, олим учун виждон ҳам ўткир илм каби зарур. Ундан маҳрум бўлганнынг шўри қурсин. Модомики, турмуш эски усулни рад қилган экан, марҳамат қилиб, янги идеяни амалга ошириш-

дан қочмаслик даркор. «Агар ким ҳаётдан олмаса таълим, унга ўргата олмас ҳеч бир муаллим!» Хўп, доно фикрлар айтган экан ўз вақтида Абу Абдулло Рудакий. Бу ҳақиқатни ҳеч ким инкор қилолмайди. Фан учун ҳам энг муҳим нараса амалий тажрибадир.

— Профессор, ахир мен...

— Қуйишга мен куямап, биз куямиз, сиз эмас, ёш дўстим,—Ҳошимнинг оғзинга урди яна у,—шунга кўра беҳуда жон койитманг. Тошкентда Доппёров деган жонкаш йигит билан ҳамсуҳбат бўлиб, бу идеянинг тафсилотларидан чалачулпа воқиф бўлгандим. Азбаройи хаёлчапликка берилиб, унинг фикрини мукаммал уқиб олмаган эканман. Назаримда лойиҳа айқаш-уйқаш бўлиб кетгандай кўринган эди. Мен шундан хавотирда эдим. Йўқ, бугун бутунлай янгича тафсилот олдим. Ҳа, шундай!

Тили калимага келмай қолган Ҳошим пешанасини ушлаб қолди.

— Мендан ўтган бўлса, кечирнинг, профессор,—деди ниҳоят у,—ўзингиздан қолар гап йўқ, беиллат одам борми дунёда?

Дали-гули чол яна унга қулоқ солмади, ўрнидан туриб обком секретарига мурожаат этди.

— Марҳамат қилиб, мени трассага бошланг. Тоқим идеянинг шундай тафсилотларини ўз дўсти билан кўрай.

У таёғини тўқиллатиб қабулхонага чиққанда, Фулом акага рўбарў келди.

— Менга қаранг,—деди чол қонларини чимириб ҳайрат билан,—сизнинг кун тиккили қандайга менга. Юзида эфир ҳикмат топдингизми дейман?

— Матвей Владимирович, мени танимадингиз, чоғи?

Чол энди синчковлик билан тикилди унга:

— Тўхтанг, тўхтанг... Йўқ, танимадим. Марҳамат қилиб, айтинг-чи...

— Мен Фуломжонман, устоз,—деярли шивирлаб гапирди Фулом ака,—эсингизда борми: «дунёда заҳматсиз роҳат, ташвишсиз неъмат топилиши мумкин эмас...»

Чол яна ҳайрат билан қаради унга:

— Фуломжон, иним, бормисан? Сени кўрар кун ҳам бўларкан-а?!

Икки кексанинг бир-бирларига бағирларини бериб, узоқ қучоқлашишлари теваракда турганларни ҳам ҳаяжонга солган эди. Айниқса, Даниловичнинг киприкларига нам қўнган кишига қаттиқ таъсир қилмай қўймади.

— Менга қара, иним, анча кексайиб қолибсанми? Нечага кирдинг? Элликдан ошгандирсан-а?

— Тўрт кам олтмишга кирдим.

— Ростдан-а? Тез қарибсан-да, иним. Ҳа, турмушнинг оғир-енгилини кўп тортдинг, ачиқ-чучукларини кўп торт-

динг, бояқишим.— Профессор бошқаларга юзланди,— бунинг ҳаёти билан танишмисизлар, азизлар, йўқми? Ибрат кўзи билан қараб, ақл қулоғи билан эшитадиганларга кўп фойдаси бор. Бу менинг энг яқин дўстимнинг ўғли. Айтмоқчи, Жамоловнинг нима бўлганидан хабарнинг йўқдир? У дунёдан ўтган, иним. Марямхоним бўлса, ҳаёт, Ленинградда, институтда кафедра мудирин ҳозир. Унга албатта хат ёзиб, дунёда борлигининг хабар қил. Боши кўкка етади, иним. Ҳа, шундай қил!

САККИЗИНЧИ БОБ

I

Ана шу учрашувдан бир ойча ўтгач, министрлик техника совети янги лойиҳани тасдиқлади, деган хабар келди. Уша куннинг ўзидаёқ трассадаги радиокарнайларидан ишни вақтинчалик тўхтатиш ҳақида буйруқ берилди. Говхона ҳамда Авлиёқудуқ тепалигига яқин участкаларда эса кетма-кет занг чалиниб, огоҳлантириш сигналлари янграй бошлади. Портлатишни кўриш иштиёқидаги кишилар трассадан анча узоқдаги тепаликларга тўлиб кетишган. Бундай пайтларда ширин ҳислар билан бирга ваҳимали манзараларни ҳам кўз олдинга келтирасан киши. Сабрсиз ураётган юрагинг қинидан чиқиб кетай дейди. Айниқса, ёшлар учун бу берадиган ҳодиса жуда қизиқ туюлса керак... Улар портлашларни уруш тўғрисида ёзилган китоблар, кўрган киноларни орқалигига тасаввур қилишарди, холос. Уруш олиб келган фалокат ва талафотларнинг кўпи фақат портлашлар билан вужудга келганлигини ким билмайдиган дейсиз?

Йўқ, бу ундай даҳшатли бомбаларнинг портлашларига асло ўхшамайди. Ота-боболаримизнинг асрлар бўйи қилган эзгу ниятлари бор бунда. Бу дамлар тарихда қоладиган энг ҳаяжонли дамлардан бири ҳисобланади. Шунинг учун ҳам томошабинларнинг кўзи настиликдан узилмай жавдирар, айримлар махсус кузатиш пунктида турган Матвей Владимирович Даниловичга тикилганлар. Унинг қўлида ракета отадиган тўппонча. Уша тўппончани осмонга қаратиб куроғини босса бас, тенги йўқ ҳодиса юз бериши аён.

Профессорнинг ёнида обком секретари; трест бошлиғи, трест ходимлари, Моҳидил турибди.

Вақт ўтиб бормоқда. Портлатиш кечикяпти. Қора кўзойнак тақиб олган электрикларнинг юмушлари тугамаганга ўхшайди. Қўлида байроқча ушлаб Хўжаназар ака овозининг борича бақириб-чақириб юрибди. Унинг товуши элас-элас томошабинларга эшнтилиб қолади.

У ҳақиқий жонкуяр одам экан. Белгиланган жойлардаги тупроқ қатлами тошдай қаттиқ, метиндай мустаҳкам бўлгандан портлатиш хийла оғир, жуда кўп одам кучи керак эди. Портлатгич моддалари тўлғазилган қоғоз халталарни жойлаш учун ўра-қудуқлар зарур эди. Уни машиналар билан ковлаб бўлмади, фақат кетмон, белкуракларгина иш бериши мумкин.

— Хўп десангиз, бизда бир маслаҳат бор, отагинам,— деди у боши қотиб турган трест бошлигига,— қари-қартанглар кўплашиб бир гапни зира-пиёзлаб қўйдик. Ахир қари билганни пари билмас, деган нақл бор, отагинам. Энди гап шу; қудуқ ковлашни бизга қўйиб берасиз. Яқин-йироқ колхозлар билан гаплашиб келдик. Улар ёрдам берадиган бўлишди.

Шу кун и эрталаб трасса бошига машина-машина одамлар келаверди. Улар портлатгич халталари сиққудай қилиб икки-уч метр оралатиб ўра-қудуқ ковлашга киришдилар. Ўрадан ўрага эса шнур улана бошланди. Бошлиқ ҳам; Матвей Владимирович ҳам Хўжаназар аканинг бу уддабуронлигидан яна бир карра мамнун бўлдилар.

Мана, ниҳоят, ҳаммаси таппа-тайёр.

Моҳидил юраги гуп-гуп ураётганини ўзи эшитаётгандай гўё. Гулом ака эса ҳадеб муштутини сўради.

Ўқимжитлик. Бирдан чуриллатиб ҳуштак чалинди. Яқин-атрофдагилар ўзларини панага олишди. Хўжаназар ака бир дўнғилк орқасига ўтди-да, байроқчасини кўтариб, силкитди.

Ўқимжитлик

Одамларнинг нафас олишигача эшитилмоқда. Шундан кейинги ҳодиса барқ суръатда намоён бўлди. Бирваракайига етти километр масофа ларзага келди-ю, ер остин-устун бўлди гўё. Гумбурлашлар, қасир-қусурлардан одамларнинг эҳсонаси чиқиб кетди. Айримлар ўзларини ерга таппа ташлаганларича, бошларини кўтаришга юрак қилолмай қолдилар. Бу кучли зилзилани тавсифлашга тил ожиз. Ҳамма ёқни қоронғи зулмат қоплади. Қуюн кўтарилиб, ҳавода қанча вақт муаллақ туриб қолганини ҳеч ким билмади.

Бу — янги таклифнинг биринчи амалий муваффақияти эди. Одамлар «урра» тортиб пастликка югурдилар. Ҳамма бир-бирини табриклайди, қувонади, бошидан қалпоғини олиб, осмонга иргитади. Фақат оркестр етишмай турарди, ҳолос. Худди шуни сезгандай радиокарнайлари бирданига тантанали куй таратиб юборди.

Шундай портлашлар қайта-қайта такрорланди.

Қизилқум саҳроси умри бино бўлиб бундай манзарани қиёс ҳам қилмаган бўлса керак. Қўкни зириллатган, ернинг сатҳини беланчақдай тебратган бу кучли гумбирлашлардан қум барханлари ноилож таслим бўлиб, чекина бошлади. Ҳа, инсон қудратига дош беролмаган телба қум ниҳоят кўчди.

Портлатилган жойларда уюм-уюм харсанг тошлар ҳосил бўлди, тоғ-тоғ тупроқлар кўпчиб қолди. Энди уни механизмлар ёрдамида осонгина улоқтириб ташлаш мумкин.

...Портлатувчилар Туёқбошига етиб келишди. Агар бу ерда ҳам «операция» Авлиёқудуқдаги сингари қувончли туғатганда-ку, қанийди. Афсуски, ундай бўлмади. Қутилмаганда юз берган кўнгилсиз воқеа барчанинг дилини хуфтон қилди-қўйди.

Бутун бир қирқ километрли масофани бошдан-оёқ айқаш-уйқаш қилишда саркорликни ўрнига қўйган Хўжаназар ака Туёқбошида ҳам ғайрат-шижоат билан иш бошлади. Ана, у байроқчасини кўтариб турибди. Байроқча силкинса бас, узоқ-узоқларга акс садо берувчи ўқ отилади-ю, яна даҳшатли гумбирлашлар содир бўлади. Ана, байроқ ҳам тушди. Матвей Владимировичнинг қўлидаги тўппонча отилди. Аммо Хўжаназар аканинг ўзи дарров яшириниш ўрнига олдинга қараб — ҳозир портлайдиган майдонга томон чопиб қолди. Одамлар ҳай-ҳайлашиб қичқириб юборишди. Бақириниш-чақиринишларни у эшитмасди гўё. Орқасига ҳам қарамай, елиб борарди. Бироқ вақт ўтган, тўппонча отилган заҳотиёқ электриклар рубильникни босиб юборишган, ток шнур орқали портлатиш капсюлларига етиб борган эди. Шундан кейин нималар содир бўлганини ҳеч ким билмай қолди. Хўжаназар ака қуюқ туман ичида кўздан йўқолган эди. Уни кузатиб турган Моҳидил «оҳ» деди-ю, шундоққина турган жойига қулади.

Моҳидилга Хўжаназар аканинг тирик қолганини айтсалар ҳам, тупроқ, тош парчалари остидан қай аҳволда суғуриб олганликларини яширдилар. Ҳақиқатда эса, чолнинг аҳволи оғир эди. Соғ жойи қолмаган. Туябўлоққа элтиб, район касалхонасига ётқизишгандан кейин эса докторлар унинг ёнига на ҳол сўраб борувчиларни, на бола-чақаларини қўйишди.

Нима учун у ола-тасир ичига ўзини ура қолганига ҳамма ҳайрон. Ким уни бунга мажбур этди? Профессор Данилович, трест бошлиғи — ҳамманинг шунча жойни қўзғатиб қўлга киритган ғалабалари ҳам энди юракларига сигмас, қош-қовоқлари осилган эди. Лекин бу хил мунгли ҳолатга берилиб, вақтни боғлаб қўйиш жиноятдир. Шунинг учун портлатилган воқаларда яна ҳужумни давом эттиришга киришдилар. Бошқа участкалардан ҳам агрегатлар келиб, бир қатор тизилишган, бошлиқларнинг командасини кутишар эди.

Моҳидил бошлиқ машинистлар ҳам Говхона яқинида ёвга ташланмоқчи бўлган жанговар танклардай саф тортишган. Хўжаназар аканинг ўрнини Нодир эгаллаб, ўз агрегати билан бир неча қадам олдинга чиқиб турарди. Биргина сўз

айтилса бас, сон-саноқсиз моторларнинг гулдуриси авж олади. Бошлиқнинг таклифи билан ўша сўзни биринчи бўлиб Моҳидил айтишга муяссар бўлди.

— Қани, азаматлар, олға!

Нодирнинг колоннаси олдинга интилди. Шупдан сўнг бирин-кетин бошқа колоннадагилар ҳам «Олға! Олға, дўстлар!» дея нидо солдилар. Бу узоқ-узоқларда такрорланди. Олдиндан тайёрлаб қўйилган шикетлар эгаллана бошланди. Штурвал ёнида ўтирганларнинг юзлари қуёш танти, моторнинг ҳарорати билан ширмон тус олган, шода-шода маржонлар ювиб тушарди. Кишилар бир-бирга маъноли қараб олишиб, мийиғларида кулиб қўйишар, бундай маросимнинг ўзгача завқи, ўзгача гашти билан маст эдилар. Ҳаммадан олдинда ўрмалаб бораётган агрегатлар тоғ-тоғ тупроқларни трассадан икки юз метрга яқин масофагача суриб боришларни керак. Ишқилиб, Авлиёқудуқ тепалиги ўртадан улоқтириб ташланса бас, кейин Туёқбоши тепалиги ҳам барҳам ейди-ю, ҳамма ёқ бир текис манзара кашф этади.

Тракторларнинг тариллаши, тоғ-тоғ харсанг тош, тупроқ уюмларининг қулаши, ваҳимали гумбурлашлар — буларнинг ҳаммаси ҳақиқий жанг майдонини эслатарди. Икки-уч терак бўйнгача кўтарилиб, тўзғиб юрган чанг эса қуюқ тутунларга ўхшарди.

Моҳидил у ёқдан бу ёққа қўради. Ёр-тоғларнинг ҳам у бригадаси, ҳам бу бригадаси ёнида пайдо бўлиб, ишнинг боришини кузатади. бақиради, чақиради, завқ олади.

Яшениб, азаматлар! — дея нидо солди — Сахро таслим бўлмади, шайхон буқ етди, қасмига эр...

— Таслим ҳам гапми, сахро деган номни луғатдагина қолдирамиз холос, — дея жавоб қилади йигитлардан бири.

Қолдан тойган сахро қаърида истиқомат қилувчи газандаларгача қўзғалиб қолишди. Гажакдор думларини гаданг кўтариб ўрмалаган чаёнлар, калтакесакларнинг саноғи йўқ. Қум устида қингир-қийшиқ, йўгон-ингичка излар... Кечаси билан эса чинқир-қийшиқ, увиллашлар, қаҳқаҳалар яна авж олади. Бу ердаги ҳамма нарса ўзининг ўлимга маҳкум бўлганлигини сезиб жон талвасасида ёруғ дунё билан сўнгги видолашув нидосини солардилар. Ахир, жаҳаннам ёқасида туршингги ҳис этишдан даҳшатлироқ нарса борми оламда!

Бир куни трассага яқин жойда Моҳидил Зубайданинг ранги-рўйи ўчган ҳолда учратди. Унинг тилига калима келмас, на юришга мажоли бор, на гапиршга.

— Нима бўлди? — савол билан унга яқинлашди Моҳидил.

Зубайда дудуқланиб, қўлини чўзганича ўзидан уч-тўрт қадам нарини кўрсатди. Моҳидил эса ҳеч нима пайқамай бораверди. Аммо қулогига қоғоз шилдирашига ўхшаш садо эшитилмоқда эди. Анча нарида агрегати атрофида куйманиб

йорган Алёша қизларнинг бу ҳолатини синчковлик билан кузата бошлади.

— Нега тўхтаб турибсизлар!— дея бақирди у ҳам.

Қизлар эса жавоб бериш ўрнига ўзаро нима устидадир баҳслашар, бирор фалокат юз бергандагидай ифода кўриниб турарди юзларнда.

Зубайда шафқатсиз илоҳий қудрат қаршисида маглуб бўлаётган мавжудотдай оёқ-қўли қалт-қалт титраганича турарди.

— Бир нима кўрдингларми дейман?— ҳовлиққанича югуриб келди Алёша.

Моҳидил:

— Қашш?— дея савол беришни қўймасди. Бирдан унинг ҳам ранги қумдай ўчиб кетди. Ҳозиргина қадам изи тушган жойдан икки элликкича нарида каттагина илон танасининг бир қисминини кўтариб турар, ҳадеб вишиллар, ётган жойида ёргучоқ сингари гир айланарди. У қум рангида бўлгани учун Моҳидил билмай ўтган экан. Агар тасодифан босиб олганда борми... Шундоққина, икки элликкича ёнгипасидан ўтибди-ю, кўрмабди-я.

— Бу чарх илон. Русчасига «эфа» дейилади,— тушунтирди Алёша, газандадан кўзини узмай.

— Чақадими?

— Чаққанда қандоқ... Тиши тегса бас, бутун баданинг кўкариб кетади. Одам уч кунда ўлиши мумкин.

Зубайданинг этлари жимирлаб кетди.

Шундан кейин ҳам бу хил илонларни жуда кўп учратдилар. Гулхайри эрталаб барак остонаси ёнида каттагина илоннинг карахт бўлиб ётганини кўрибди. Афтидан, кечаси совуқ еб, ўзларини иссиқроқ жойга урсалар керак. Яхшиямки эшик маҳкам берк экан.

Чарх илонлар қийшиқ из қолдириб, тез ҳаракат қилар, ўз заҳарларига нишонсалар керакки, одамлардан қочай демасдилар. Бошларидаги крест шакл жигитлари билан бошқа илонлардан фарқ қилишарди. Важоҳати жуда хунук. Агар бирор зарар етказмоқчи бўлсангиз, дарров сезади-ю, шу заҳотиёқ ташланиб, тушган ерига заҳарли тишларини санчади. Балки бу табиат стихияларига зарба бериб, ёлиб чиқаётган инсонга қарши йиртқич саҳронинг хонинона туҳфасидир. Ниманки бўлмасин, кўнчилиқ улардан қўрқиб қолишди. Яқин-йироқдаги чўпонлардан жун арқон олиб келиб, бараклар атрофини ўраб ётадиган бўлишди. Кечаси келган илонлар шу арқондан ўтолмас эмиш.

Ҳақиқатан ҳам тонг пайти чиқиб арқонга яқин жойларидан кулча шаклда карахт бўлиб ётган илонларни кўриш мумкин эди. Ана шу йўл билан газандаларнинг уругини қириб ташлаш мумкин экан. Темир-терсак, таёқлар ишга тушди. Зарба еган илонлар эса уйқудан уйғонгандай зўрға бош

кўтарардилару, ўзларини ўнглаб улгурмай жаҳаннамга раво-на бўлардилар.

Яна бир кун осмонда оқ жигали, бургут тенги каттакон қуш қанотларини елкандай ёйиб, трасса устида айланиб қолди. Нимадир унинг панжасида арқондай осилиб турарди.

— Бургут илонни кўтариб кетяпти,— дея бақириб қолишди ердагилар.

— Бургутмас, илонтутар,— деди Музаффар қўлини пешанасига соябон қилиб тикиларкан.— Илон тутадиган қуш.

— Нима қилади уни?

— Ейди. Болаларига олиб боради.

Қуш кўтарган илоннинг йўғонлиги билакдай келар, узунлиги уч метрга яқин эди. У қушнинг панжасидан қутулмоқ ниятида типирчилар, дам пружинадай ўз танасига ўзи ўралар, дам душманининг бўйнига ҳамла қилмоқчи бўларди. Қуш эса, қўрбонининг безовталанаётганлигидан чайқалиб, дам пастлаб, дам кўтарилиб борарди.

Музаффар илгари Гўртепа деган жойда бир воқеанинг гувоҳи бўлганлигини айтиб берди. Бир куни болалар қий-чув қилиб қолишди. Илонтутар пастлаб учаётган эмиш. Унинг орқасидан қувлай бошлашди. Қани, қаёққача олиб бораркин илонни. Югуриб кетаверишди. Охири, одам оёғи етмаган. Бир ботиққани йилда шох-шаббалари див тўкилиб, фақат яланғоч танаси сўққайиб турган йўғон дарахтгача етиб боришди. Дарахт устида каттакон саватдай уя бор эмиш. Пайлақ уясилаб ҳеч фарқи йўқ. Музаффар ўйлаб ўтирди.

Чикма, деб ваҳима солишларига қарамай, у дарахт тепасигача чиқаверди. Қараса, ростдан ҳам унинг каллагиди илонтутар ўтирган эмиш. Аммо, одам шарпасини кўрган заҳотиёқ қаттиқ қичқиради-ю, қуш учиб кетади. Уяда эса энди темирқанот бўла бошлаган жўжалари қолибди. Улар ҳам бўйинларини чўзиб, инқиллаб-синқиллаб булоқдан булоққа осилиб чиқаётган одамзот боласига хавфсираб қарай бошлабдилар. Бироқ Музаффар уларга қўл узатишга ҳам улгурмади. Уянинг атрофидаги кийикнинг шохидай булоқларга арқон тортиб ташланган эмиш. Арқон эмас, ҳаммаси илонлар. Новдалардан тўқилган уя ораларида ҳам ғуж-ғуж илон эмиш. Дам у ёқдан, дам бу ёқдан мўралаб чиқиб, Музаффарга ташланмоқчи бўлармишлар.

— Тирик илонларми?— шошиб сўради Алёша.

— Одамга ташланмоқчи бўлгандан кейин тирик-да. Тилини кўрсатди ҳаммаси. Худди мазах қилаётгандай.

— Ваҳима қилма!

— Ишонмайсанми?

— Вий,— деди сесканиб кетган Зубайда,— тирик илонни қанақа қилиб еркинлар?

— Биттаси тишини кўрсатиб яқинлашаётганини кўриб қолдим,— ваҳимасини оширди яна Музаффар,— қўрққан-нимдан ўзимни пастга ота қолибман. Болалар юзимга тупуриб қолишди. Рангимда қон қолмагандир-да.

— Қушга ем бўлгандан кўра, дарахтдан ўрмалаб тушиб, қочиб кетиша қолмайдими?

— Қочолмас экан. Илонтутар ҳаммасининг белини синдириб, чала ўлик қилиб қўяркан.

— Нега еб юбора қолмай, уясига осиб қўяркин илонни?

— Нимага осиб қўярди, қонун, қиш ғамини ёз е, деган гап бор. Хоҳлаган пайтида свежий-свежийсидан олиб еяверди-да. Ундан ташқари, уйга текин қоровул ҳам керак. Тирик газандаларни кўрганда қушнинг уясига ҳеч зот чиқишга юрак қилолмайди, бу қонун!

Ҳамма анграйиб қолди. Бу вақт осмондаги илонтутар уфқ четига томон яқинлашган, кичкина қора доғдай бўлиб бораётган эди. Уша томонда олов ранг тож кийиб олган алвон-алвон булутлар гоҳ гулхан, гоҳ яхлит-яхлит байроқчалардай ҳилпираб турардилар. Осмоннинг қоқ киндиги узра қушлар галаси давра қурмоқда. Моҳидил уларга маҳлиё бўлиб, ёнига келган Маҳмудани сезмай қолди.

— Менга қара, боядан бери турибман-а, жонгинам,— деди у дугонасининг елкасидан туртиб,— анграйиб қопсан? Тобинг қочибди деб эшитдим, соғайиб кетдингми? Хайрият-хайрият!

II

Улар бир-бирларини кўрмаганларига талай вақт бўлиб қолган эди. Шу муддат ичида Маҳмуда ўзини анча олдириб қўйибди.

— Омонмисан, ўртоқжон? Қайси шамол учирди?

Ҳар тугул унинг уйи тинч, болалари соғ-саломат экан.

— Нимага дом-дарагинг йўқ, жонгинам?— ўксичиб сўради Маҳмуда,— азиз дугонам бўлсангу, бир борай демасанг-а?

«Азиз дугонам», деди. Хайрият, Моҳидилдан хафа эмас экан. «Эри билан бўлиб ўтган ишларда мени айблаб, эрининг тарафини олаётгандир, мендан димоғ қилиб, кўргиси келмас балки»,— деб ўйлаб юрарди Моҳидил. Айтмоқчи, Ҳошимнинг Моҳидилга суюқлик қилганидан ҳам хабари бормикин? Зубайда билан бўлган алоқасидан-чи? Бу ҳақда гап очмаяпти. Билмаса керак. Майли, билмагани яхши.

Моҳидил қўлтиқлаб, уни вагон-уй томон бошлади. Маҳмуда кўнмади. Холи юриб, гаплашиб олмоқчи шекилли.

У анчадан бери Тепақўргондаги қурилишда ишлаётганлигини айтди.

— Эшитганман, Ҳошим ака айтганди,— деди Моҳи-

дил.— Ҳайронман, келиб-келиб пайвандчи бўласанми? Ўзингга лойиқ иш топиб бериша олмадими?

— Пайвандчилик ёмонми? Рус қизлари бир чиройли ишлаяпти-ку? Топишлари ҳам ёмон эмас. Ўйда ўтириб, диққинафас бўлгандан кўра, сал бошимни шамоллатай дедим-да. Анчадан бери қурилишда ишлаш ҳавасим бор эди. Сен жа донг таратиб, ичимми қизитвординг-ку! Етиб олиб, ўрнингни эгалламасамми, дедим. Ҳар ҳолда эҳтиётингни қил!

Шундан кейин гап узилди-да, анча ергача сукутда бордилар. Ниҳоят, Маҳмуда эри устида бўлган машмашаларни аниқроқ билиш истаги борлигини айтди. Моҳидил нокулай аҳволда қолди. Буни сезган Маҳмуда яна қистади. Ниҳоят, Ҳошимнинг ҳеч ким билан келишолмай қолганлигини, ҳатто, ўзи ўртасидаги тўқнашувларгача яширмай айтиб беришга мажбур бўлди.

— Бунақа қурилишларга раҳбарлик қила олмас экан,— деди у.

Моҳидил гапларини эҳтиётлик билан, иложи борича товушига юмшоқлик бериб айтарди. Ҳошимнинг галамислигидан ўзи қанчалик газабга келганлигини эса сездирмасликка уринди.

Маҳмуда ҳам ўз навбатида бор гапни бирма-бир айтиб берди. Охириги Маҳмудни, Зубайдадан қилган сукутларини ҳам эшитганлигини яширмади.

— Тешик қулоқ эшитмай қолади, дейсанми? Ёмон гаплар ҳам эйти бор, ҳам таёни. Итлари аспирантурадалигида ҳам раёнокомитетда ишлаганини билганини эшитганини билантириб юрарди. Болам йўқ, чақам йўқ, сўққа бошман, деган экан унга. Сода қиз чиппа-чин ишонибди. Бирга юрганни кўрган-билганлар дарров менга етказишарди. Орамиз бузилмасин деб, индамасдим ҳеч. Бутун алашимни ичимга ютардим, юраверардим. Баъзида ёрилиб кетай дердим. Йўқ, ахири бўлмайди, ўша қизнинг олдига бордиму, орани очиқ қилиб келдим. Қиз йиглади. Уни йиглатиб қўйиб, яна юрагим ачишганидан ялиниб-ёлвордим, юпатишга тушдим дегин. Ундан кейин яна биттаси билан юрди. Йўрғакда теккан касал экан-да, жонгинам! Сатта ўн гулидан бир гули очилмаганларини топади-я.

— Зубайда ҳам ўшанақа. Ўн гулидан бир гули очилмаган ҳали. Соддалигидан фойдаланди-да. Кўрганмисан уни?

— Қизними? Йўқ, кўрмаганим яхши. Униям таъбини хуфтон қиламан худди.

Ҳошимни вазифасидан олиб, прорабликка тавсия қилишган эди. Кўнмади. Бунақа вазифани ўзига паст лавозим деб биларди у.

Унинг ишга бормаи қолганини кўрган хотини қизиқиб, ҳамма нарсадан биринчи бўлиб хабар тонадиган Сабохон-

дан билиб олибди. Сабохон ҳам оқизмай-томизмай бор гап-ни айтиб берибди. «Аҳвол-руҳияти қалай? Кўздан қочирмай туринг-а, худо кўрсатмасин, яна ўзини бир бало қилиб қўймасин!»— деб огоҳлантирибди ҳам,— бунақа зарбани ҳар қандай одам ҳам кўтаравермайди-да, айланай».

Шундан кейин Ҳошимнинг ўзи ичиб келиб, онасига ҳасрат қилибди: «Ярамаслар ниятларига етишди. Ниятлари менинг обрўйимни бир пул қилиш экан. Сийнамга доғ чекишди. Мен бошқаларга халал бериб, оёғидан чалган эмишман. Тупурдим ҳаммасига! Агар, ўрним керак экан, илгарироқ бўшатиб берардим-ку. Ҳа, мени кўриша олмади, ичи қоралар, айтганларига кирмаганим учун боплаб ўчларини олишди, номардлар! Оддий прораб бўлиб ишлармишман энди. Гўсхўри бозорга кетган. Эҳ сандақаларни!.. Моҳидил ҳам тузимни ичиб, тузлугимга тупурди тоза. Ўзим ҳам душман етаклаб келган эканман-да. Пайимни қирқадиган ўтмас ничоғу, биқинимга санчиш учун жуводиз олиб келган эканман. Аммо ҳали эътибордан бутуплай қолганимча йўқ. Менга бу ерда бўлмаса, бошқа жойда иш топиладн. Бошқа ёқда кўрсатаман ўзимни! Ҳали Ҳошим Тўғонович Болтаев кимлигини кўрсатиши керак! Кўрсатаман ҳам!»

Унинг толеига министрликда ишлаётган акаси ҳам укасини ҳимоя қилишдан бош тортибди. «Айб ўзингда,— деб хат ёзибди унга.— Дақангхўроздай гердайиб кетган экансан. Энди, бошқаларни айблаялсанми? Кимга қарши кураш очмоқчисан? Коллективгами? Ёки таниқли профессоримизгами? Қўлингдан келмайди, укам. Яхшиси, келиб ўқишингни давом эттир!»

Маҳмуда ўз оиласида сўнгги вақтларда содир бўлаётган аламли оқибатларгача яширмади.

Улар қоронғи тушиб қолганига қарамай, кимсасиз асфальт йўлда эллик мартача у ёқдан-бу ёққа бориб келишди. Бу атрофда тунроқ қазииш, шиббалаш ишлари аллақачонлар тугаб кетган, улкан тарновдай канал фақат сув келишини кутиб қолган эди. Асосий ишлар бу ердан ўн саккиз километрча олисда — Авлиёқудуқ тепалиги ўрнида борардн. Шунинг учун механизмлар шовқини дугоналар суҳбатига халақит бермасди ҳозир.

— Ким билади, балки ўзим айбдордирман барига. Хотинлик бурчини адо қилолмагаидирман,— деди Маҳмуда оғир уҳ тортиб,— баъзи аёллар сингари ҳадеганда эрини тергаб турадиганлардан эмасман. Яхши йўлга солишга тажрибам йўқдир. Оиладаги аҳиллик, осойишталикни таъминлашнинг ўзига хос йўл-йўриқларн бордиру, мен билмасдирман уни.

— Бекорга айбситяпсан ўзингни,— юпата бошлади Моҳидил.— Борди-ю, айбинг бўлганда ҳам уникичалик эмас. Бунга ншонаман. Эркак — рўзғор боши дейишади. Ўша

йўл-йўриқларни унинг ўзи ўргатиши керак эди. Оила ташвишини ҳам бирга тортишинлар керак эди.

— Сен ақлли қизсан. Мен сал эрқароқ ўсганмасманми, ҳамма нарсани дарров ҳал қила олмайман. Ундан сўрагани уяламан. Сўраганимдаям, очилиб жавоб қилмайди. Оилада мустақил фикринг бўлмагандан кейин, қийин экан-да. Йўқ, жонгинам, менга эр қилиш жа эрта экан чамамда. Бошим қотган энди, нима қилишимни билмайман. У тавсия қилаётган турмушдан воз кечгим бор.

— Бекор айтибсан. Жинни бўлма, унақа! Севиб теккан эринг... Ундан ташқари, болаларинг бор.

Маҳмуда дугонасининг кўксига бош қўйди:

— Иложим қанча, жонгинам. Тан-жоним соғ бўлса, болаларим кўчада қолмас. Ишляяпман. Отасиз яшаганлар ҳам бор-ку!

— Маҳмуда!— Моҳидил унинг елкасидан силкита бошлади.— Эсингни йиғ, жиннивой. Бунақа фикрни миянгдан қоқиб ташла! Эшитялсанми! Болаларингни тирик етим қилма, азизим!

Маҳмуданинг кўзлари жиққа ёшга тўлган эди. Моҳидил уни маҳкам қучоқлаб олди.

— Тотув турмуш — олис умр эмиш. Турмушимизда то-тувлик йўқолган. Бунини тушунишнинг керак-да, жонгинам.

— Барноир эрдан чиқиб кетган! Меним дасанг унақа қилмайсан! Е ўзим бир гаплашайми эринг билан?

— У кетган!

— Кайси?

— Акасидан хал олганини эртасанг, рингни йиғиштир, кетамиз», деб питирлаб қолди. Мен ҳеч қаёққа бормаيمان, деб туриб олдим. Бадавйлик жонимга тегди, дедим. Тоза ит-мушук бўлди. Онасиям кўнмади кетишга. «Невараларини ташлаб қаёққа бораман», деди. Кейин онасига ҳам аччиқ қилди-да, чамадонини кўтариб, жўнаб қолди ўзи.

— Ярамас!

— Орқамдан барибир келасанлар, деди. Айтгани бўлмади барибир.

— Майли, сал ўтмай ўзи бурнини тортиб келади ҳали. Фарзандларини ташлаб кетмас...

— Сен уни яхши билмас экансан, жонгинам. Биттасини топса, отасидан ҳам кечворадиган хилидан бу.

Шу чоқ радиокарнайи одамнинг гашига тегадиган бир тарзда чинқариб турди-да, кейин аёл овози эшитилди:

— Дикқат! Ўртоқ Салимова, сизни шошилишча равишда бошлиқ ўз ҳузурига чақирмоқда... Моҳидилхон, сизни ўртоқ Раҳимов кабинетига кутмоқда, тезроқ етиб келармишсиз!

— Бир гап чиқиб қолди шекилли,— деди Моҳидил би-

лагидаги соатига қараб қўйиб,—нимада келувдинг? Ўткинчи машинадами? Юр, уйингга ташлаб ўтаман ўзим.

Икки дугона шахдам юриб кетишди.

Моҳидил бошлиқ олдидан хурсанд бўлиб қайтди. Уни Тошкентда очиладиган республика ирригаторларининг кенгашига юборадиган бўлишибди.

— Балки сўзга чиқишга тўғри келар,— тахмин қилди бошлиқ,— ҳаммасини батафсил гапириб беринг. Ҳеч нима-ни яширманг? Бу ердаги қийинчиликлар, баъзи бир етишмовчиликлар, кишиларимизнинг руҳияти тўғрисида ҳам гапиринг. Қурилиш муддатини қисқартирганимизни ҳам унутманг. Албатта, гапиринг, албатта, яхшими?

Моҳидил Тошкентга боради, гўзал Тошкентга! Қадрдон шахрини қанчалик соғинганини билсангиз эди? Онасига телеграмма бериб қўйсамикин? Йўқ, тасодифан кириб боргани маъқул. Қиз онанинг, она қизининг дийдорига тоза тўяди-да энди. Айтмоқчи, бу ердаги айрим ишлардан хотиржам бўлиб кетиши керак-ку. Қани, аввал бир режа тузиб олсин-чи. Биринчи навбатда Хўжаназар аканинг ҳолидан хабар олиб келиш... Бечора чолнинг аҳволи ёмон эмиш. Қимир этгани рухсат бермас эмишлар. Ишқилиб, тузалиб кетсин-да. Ўтган йили қизчаси нобуд бўлган эди, бу йил... Худо кўрсатмасин!

Моҳидил тилини тишлади, сўнг қилинадиган бошқа ишлар, кимга қандай топшириқлар беришликни мўлжалга олди. Лекин яна хаёли дам-бадам Тошкентга кетиб қолар, ҳозирнинг ўзидаёқ Тошкентнинг шинам боғларида, ям-яшил хиёбонларида, гавжум кўчаларида юргандай тасаввур қиларди ўзини.

У Тошкентда Латифжонни ҳам учратса зора. Нега учратмасин, албатта учратади. Борди-ю, унинг ўзи дунёда Моҳидилдай қиз борлигини аллақачонлар унутиб юборган бўлса-чи? Ахир бир мартагина хат ёзиш билан кифояланиб, бутунлай жимиб кетди-ку? Наҳотки қизнинг юрагини чангаллаган нарса унинг қалбига тегмай ўтган бўлса-я! Ахир, дунёда шундай ҳис-туйғулар борки, улар олисда туриб ҳам бир-бирларининг юрагини бемалол эшитади, унда нима борлигини кўради. Нега Моҳидил бuni сезмаяпти?

У, бировга кўнгил қўйса, жуда қаттиқ қўяр экан. Бuni сезиб турибди. Амуга сайр қилганларидаги ёшларнинг ўзаро суҳбати пайтида: «Фақат меҳнат билан машғул бўлиб, муҳаббатсиз яшаш мумкинми?» деган савол эсига тушди. Бу савол Моҳидилнинг ўзига берилганда, рост гап, ақллироқ бир гап чиқмасди ундан. Ҳозир ҳам шундай. Аммо меҳнат ҳам, муҳаббат ҳам — инсон учун ҳавадай зарур эмасми? Чинакам муҳаббат бошига тушмаган Алёша бuni қаёқ-

дап билсин? Бу юрак нечун уриб турибди? Тўғри, баъзи муҳаббатлар, қора қалам билан битилган хатга ўхшайди. Аввалига яхши ўқилиб туради-да, орадан вақт ўтиши билан хиралаша-хиралаша, бутунлай кўз ўтмайдиган бўлиб кетади. Моҳидилнинг муҳаббати ундай хилдан эмас. Ав-валамбор куртак отмасин эди, отдими, энди фақат гуллайди, барқ уриб яшнайди, аммо сўлмайди ҳеч қачон! Бунини ҳам сезиб, ҳис қилиб турибди ҳозир.

У Тошкентга боради.

Ишқилиб, кутаётган бўлсин-да, Латифжон!

ТУҶҚИЗИНЧИ БОБ

I

Моҳидил Тошкентда энг аввал туққан онасининг қабрини зиёрат қилиб келишни дилига тугиб қўйган эди. Аммо вазият бу маросимни бир-икки кун кейинга чўзиб юборди. Ниҳоят, мана бугун ўша қарздан қутулди. Қўнгли тинчиди. Аммо яна бир одамни ҳам унутгани йўқ. Бу — Комилжон эди. Бир қабристон шаҳарнинг у четида бўлса, иккинчиси бу четида эди. Шунинг учун биридан иккинчисига етиб келгунча кун кеч бўлди.

Мовий осмон аста қорайиб, атрофнинг ҳароратлар билан ўралган кимсасиз, сокин бу жойларга гира-ширасини бостириб кела бошлаган. Бу — кўндан ота-боболаримизни қабристонга олиб келиш вақти эди. Бунда бошқа миллат халқлариники сингари қаорларини бешиқ, мармур раси учун ҳайкал ўрнатиш, сурат қўйиш одати йўқ. Мармар тошдан сағана ўрнатиш, нақш, сайқал бериш, гуллар экиш деган гаплар таомилга кирмаган. Тупроқдан дунёга келганмисан, яна қоқ қуруқ шу тупроққа киравер деб устинини қўппайтириб кетилаверади. Фақат баҳор чоғларигина хушбўй ҳидлар таратувчи ўт-ўланларга бурканиб туради-да, кейин улар ҳам ёзга етмай иссиқ таптида қовжираб, тутан-тириқдан бошқа нарсага ярамай қолади. Шунинг учун атроф жуда мунгли, юракни эзгудай мискин манзара кашф этади. Айниқса, шомдан кейин бу ерлардан ўтишга ҳар ким ҳам юрак қилолмайди. Бундай жойларга эътибор бериш қаёқда дейсиз. Шунинг учун қачон зиёрат қилгани келманг, на тартибни кўрасиз унда, на саришталикни. Қадрдон кишингиз қабрини тополмай баъзан бошингиз қо-тади.

Моҳидил ҳам қуриган ўт илдизларига, бетартиб сочилиб қолган тошларга қоқила-суқила Комилжон дафн қилинган жойни анча-мунча излади. Чигирткаларнинг пайдарпай чириллашларини назарга олмаганда, қимир этган

шарпа йўқ. Дайди шабадагина хашакларни шитирлатиб, бесўнақай дўнгликлар устили ялаб юрибди, холос.

Моҳидил яна анчагина қидирди. Бирдан оёқлари таққа тўхтаб, донг қотиб қолди. Юраги ортига тортиб кетди. Анчагина чўкиб қолган эски қабр ёнидаги қозоннинг оғзидай ковак орқали ярим қоронғилик ичидан биров тиржайиб турганга ўхшади. Моҳидил ажина, арвоқларга ишонадиганлардан эмас. Шунанга хилват жойларда кўзга ҳар нарса кўринармиш деган миш-мишлардан ҳам йироқ. Демак, чўчинқирашига ўрин бормиди? Шунинг учун ўзини ўзи мазах қилиб, кулиб қўйди. Кейин мардлигимни кўриб қўй дегандай, атай дадил яқинлашди-да, сал энгашиб ковак оғзига тикилди. Дарҳақиқат, биров тиржайиб турарди унга. Ким у? Кимнингдир бош суяги экан.

Яна илгарилаб кетди. Охири ҳафсаласи пир бўлиб, қайтишга чоғланган эди ҳамки, четроқда белги учун бош томонига каттакон тош сўққайтириб қўйилган чоғроқ тепаликни кўриб қолди. Унинг излагани шу қабр эди.

Чўккалаб ўтирди. Анчагина ўтирди. Қандайдир тун қуши боши узра қанот қоқиб ўтганига ҳам эътибор бермади. Қаердадир мушук миёвларди. Болаларнинг уввослари узоқ-яқиндан эшитилиб турарди...

Моҳидил огир хўрсиниб қўйди. «Мана мен келдим, Комилжон ака,— дея шивирлади унинг қалби.— Қандай яшаётганимни билмоқчимисиз? Одам боласи учун қандай яшаш зарур бўлса, шундай яшаб турибман, акажон! Фақат сизнинг ишончингизни оқлай олдиммикан? Шунини билмоқчиман, холос. Оммага қўшилиб қолдим. Озми-кўлми омма ичида ўз ўрним бор. Албатта, енгил эмас, лекин айтарли жуда қийин ҳам эмас. Ҳаммаси жойида. Фақат ваъдамга мувофиқ олдингизга бирров келиб-кетишга фурсатим бўлмади, кечиринг... Қўдалик ишлар тўфонига қоришиб кетяпман. Бу ҳам етмагандай, хотирангизга хиёнат қилдим чоғи. Ҳаммасига рози бўлсангиз ҳам, бунисига рози бўлмассиз? Йложим қанча? Тирик қалб ҳиссиз туролмас экан. Ахир, муҳаббатсиз яшаб, дунёдан тоқ ўтиш айб саналмайдими?

Аммо сиз хотирамдасиз доим, юрагимнинг энг тўридаги муқаддас жой сизиники! Ўша жойда сиз ётибсиз, акажон! Мен сизга ҳеч қачон хиёнат қилмадим, қилмайман! Фақат Комилжон номингизни, Латифжонга алмаштирдим, холос. У сизнинг ўзингиз. Худди ўзингиз».

— Кечиринг,— деди у овоз чиқариб.

Шундан кейин орадан ярим соат ўтар-ўтмас, сув сенувчи машиналар ювиб ўтган яп-ялтир асфальт йўл устида борарди. Оёғидаги баланд пошнали туфлиси ерда тақ-тақ овоз чиқарар, катта кўча юзида гизиллаб ўтаётган машиналар шовқини, ён-верларда сайр қилаётган кишилар, ёшларнинг кулгилари ҳам бу овозни босиб кетолмасди. Агар ша-

мол ялаб қорайтган юзларини ҳисобга олмаганда, Мастура хола тиктириб қўйган шу хушбичим қизил кўйлаги, бошидаги қўнғир сочлари, қўлидаги оппоқ тўр қўлқопи, оқ сумкаси билан бу атрофда қўлтиқлашиб юрган ёшлардан қолишмасди ҳеч.

Театр майдонига олиб бораётган йўлка четидаги дарахтзорлар уни илиқ кучоғига олди. Оёқлари ўзига итоат қилмас, бегона оёқлардай шу оёқ эгасини тўппа-тўғри фонтан томон олиб борарди. Биров кутмоқда эди уни. Ана, муюлишда турибди. Моҳидилнинг юраги чаққон уриб кетди. Кутувчининг юзидаги аломатлар эса қизга шу кунги оқшомнинг бутун вазиятини олдиндан баён қилаётгандай эди.

Бу учрашувда улар иш тўғрисида бирор оғиз сўз очмасликка келишиб қўйишган. Ахир, бундай пайтда нима ҳақда гаплашишлари мумкин? Шунга тажрибалари етишмас экан шекилли. Ҳар қалай, йигит уни қўлтиқлаб олди, сўнг қаршисидаги Марказий универмагнинг тепасига олиб чиқа бошлади. Моҳидил бу ердаги «Шабадалар» кафесига биринчи бор бўлиши эмасми, худди чўпчаклардаги учар гиламда тургандай, ҳозир биров дуо ўқиб, амр-фармон берса, осмону фалакка парвоз этгудай ҳис қила бошлади. Ҳамма нарсда гайри табиийлик. Ҳатто уч бурчак ранг-баранг столлар, тўқима креслоларгача сеҳрли туюларди унга.

— Бир нима ичамизми? — деб қолди йигит энг четдаги ўринлардан бирини эгаллашаркан.

Моҳидил жилмайди.

— Ичкилик — хурофот! — дея жавоб қилди у, — жамиятнинг бу ҳолати билан биринчи натижадан бири шун!

— Олий жамият демоқчисиз-даг! — деди йигит унаниб туриб. — Ҳали унга етганимизча йўқ. Келинг, ҳозирча бир қадаҳдан...

— Етмаган бўлсак, етамиз. Ўзимиз ўша жамиятнинг аъзоларимиз-ку, ахир? Бугун қўряпмиз, эртага унда яшаймиз. Қўйинг, яхшиси, одобдан четга чиқмайлик. Менга лимонад бўлса бас.

Моҳидил ичкиликни рад этди. Икки юз граммдан шоколадли мороженое, бир шиша лимонад заказ қилинди.

Йигит қизга меҳр билан қараб турарди. Назарида бундай келишган қиз ҳеч қаерда йўқдай. Гир-гир шабада аста титкилаётган сочларига қайрағочнинг кичкина, қуриган япроғи илашиб қолибди. Йигит уни олиб ташламоқчи бўлди-ю, негадир юрак қилтолмади. Жимлик. Йигитнинг сукутидан ноқулай аҳволга тушаётган Моҳидил уни бузишга аҳд қилди:

— Ишларингиз қалай?

— Ҳеч қанақа иш ҳақида ган очмасликка келишгандик-ку? Келинг, бошқалар сингари дам олайлик бир.

Моҳидил том қирғоғидаги белга етгудай деворлар оша

узоқ-узоқларга кўз ташлади-да, қоронғи дарахтзорлар ичида лип-лип чайқалиб турган чироқларга ишора қилди:

— Қаранг, Тошкент оқшоми қандай гўзал-а?

— Бу бошқа гап...

Икковлари кулиб юборишди. Официантка мороженое қўйиб кетгандан кейин ҳам йигит ликопчага қошиқ солганича кўзини қиздан узмасди. Юз юзга шунчалик яқин эдики, бир-бирларининг нафас олишларигача эшитиб турардилар. Моҳидил ялт этиб йигитнинг ўша тиниқ кўзларига қаради. Шу кўзларда милтиллаб турган жуда кўп чироқларнинг шуъласи акс этарди. У тўппа-тўғри ана шу шуълаларга боқди. Қалбида аллақандай нотаниш ҳис кўпириб борар, уни сездирмаслик мақсадида назарини четга ола қолди. Кейин креслосини сал девор томонга тортиб, пастликка нигоҳ ташлади.

Улуғ шаҳар шуълалар қўйнида сузмоқда. Машиналар гуж-гуж. Одамлар театр майдонидаги беҳисоб гуллар чамани оралаб сайр этишар, ошиқ-маъшуқлар, кампир ва чоллар дам олиб, ҳордиқ чиқариб юришарди.

Ранг-баранг товланиб отилаётган фонтаннинг ҳусни айниқса гўзал. Унинг дам ўчиб, дам турланиб порлаган камалак шуълалари кишиларнинг кийимларида жилва қиларди гўё. Бутун кўчалар, лампочка шодаларига беланиб мағрур кўкка бўй чўзган телевизион минораси, курант, баланд-баланд бннлар, сквер, боғлар — ҳамма-ҳаммаси жуда гўзал. Шу ерда туғилиб, шу ерда ўсган, қадрдон, азалдан таниш бўлишига қарамай, ҳар бир кишини ўзига мафтун қилиб қўяди бу манзара... Моҳидил эрталабгача шу ерда ўтиришга рози. Ахир, кечагина шуларни тасаввур қилганмиди? Айниқса, Латифжон билан шундай бирга ўтирармиз деб ўйлаганмиди, ҳеч? Айтмоқчи, қандай учрашиб қолишди улар?..

Моҳидил хотирлашга берилди.

Саҳродан келганига Мастура холанинг боши кўкка етди. Аммо, бир нафас холи ўтириб, мириқиб гаплаша олганлари йўқ. Моҳидил кенгашда сўз бериб қолишса, довдираб қолмайин деб, обдан тайёрланишга тушган эди. Озгина-ю созгина бўлиши керак. Узундан-узоқ гаплар эшитишга кимнинг тоби бор дейсиз? Шупинг учун муҳим фикрларинигина қоғозга тушириб олишни маъқул кўрди.

Кенгаш Санъат саройида очилди. Саройнинг ёп-ёруғ вестибюли, улуғвор қандил чироқлар билан порлаб турган фойеси одамларга тўла. Моҳидил ана шу оқимга қўшилиб бораркан, бирдан институтда бирга ўқиган дугоналарини учратиб қолди. Улар қаерда турганларини ҳам унутиб, қий-қиритиб, қучоқлашиб кетишди. Улардан бири министрликда, иккинчиси институтда, учинчиси аспирантурада қолган эдилар.

— Мақтовингни эшитиб юрибмиз бу ёқда,— деди ўртачадан келган, бурни пучуқроқ қиз,— икки ойча бўлдим, газетада ўқиб қолдик.

— Мен радиодан эшитувдим,— қўшиб қўйди яна бири.

Моҳидил иш билан бўлиб, ўзи ҳақида матбуотда нималар чиқпти, нималар йўқ, билмасди ҳам. Мана, шуларнинг оғзида бир дунё гап.

Шундан кейин бир-бирларига сўз бермай, кимни турмушга узатганлари, ким биринчи ўғил кўргани, кимнингдир кўйлагига сигмай, лўмбоздай тўлишганигача гапира бошлашди. Моҳидилни ҳам эрга теккан бўлса керак деб ўйлашган экан.

Вестибюль бўйлаб одамлар республикадаги ирригация-мелиорация ишларининг бориши тўғрисида ҳикоя қилувчи қатор стендлар, витриналарни томоша қилиб юришарди. Ана шундай кўргазмаларнинг бирида Моҳидилга таниш бўлган манзараларнинг суратлари намойиш қилинарди. Ана, сон-саноксиз агрегатлар чанг-тўзон кўтариб, узундан-узоқ трасса ичида қумурсқадай ўрмалайди. Барак олдида кимдир кир ювиб, дорга осмоқда. (Юзига соя тушиб тургани учун Моҳидил уни таниёлмади.) Ҳамма ёқ қум... Анча қад кўтариб қолган Тенақўрғон насос станцияси, қувур пайвандлаётган ишчилар, йўл қурилишлари... Айниқса, Туёқбоши тепалигини портлатиш даври тасвирланган расмлар ҳаммани қизиқтириб қўйди. Худди урушни эслатувчи бу манзарани суратда эмас, ўзини борно қуришганда ҳозиргидек қайратда қотишган экан.

— Вой, ана, Моҳидилнинг ўзи! — деб қолди кимдир. Ҳаммалари анча ёққа кўчирилди. Понаси, тор шим, енгил калта кофта киими, бошини румолча оingan кимдир ҳозирги чиройли бу кийимдаги соҳибжамол Моҳидилга ўхшатиш қийин эди. Аммо куюқ қошлари, узун киприклари, оловдай ёрқин юзи унинг айни ўзи эканлигини исботлаб турибди.

Қизлар қўярда-қўймай Моҳидилдан ишлари ҳақида батафсилроқ гапириб беришни талаб қилиб қолишди. Уларга шу атрофда юрганлар ҳам қўшилишди. Бироқ икки оғиз гап билан ҳаммасини тушунтириб бериб бўларканми. Воқеалар, ҳодисалар, саргузаштлар шунчалик мўлки, қайсисидан бошлаб, қайсиси билан тугаллашингни билмайсан киши.

Кимдир Моҳидилни излаб юрганини айтишди. Сўзга чиқиш-чиқмаслигини билишмоқчи экан. Моҳидил ҳа дейишини ҳам, йўқ дейишини ҳам билмай қолди. Қизлар «ҳа, деяр, гапириб қол, бир эшитайлик», дея қисташди.

Қўнғироқ чалинди. Доира шаклидаги кенг залга киршингиз билан, арча дарахтларини эслатувчи ҳид димогингизга урилади. Девор панеллари учун ишлатилган анави жигар ранг ёғоч безакларнинг ҳиди бўлса керак. Кенг

далада ўтиргандай гир-гир шабада юриб, майин аллалайди кишини.

Сув хўжалиги министри сўнгги йиллар ичида бунёдга келган ирригация иншоотлари борасида анча-мунча гапирди. Беш йилликлар даврида қурилган сув тармоқлари, ободон воҳалар, оламшумул хазиналар инъом қилувчи водийлар ўтирганларнинг кўз олдида сурат тортмоқда.

Сув проблемаси ҳозирги кунда фақат маҳаллий проблемегина эмас, балки бутун дунё миқёсидаги проблемадир. Ер юзида беноёнликлар жуда кўп. Саҳролар, шўрхок ерлар фойдадан кўра, зиён келтирмоқда. Уларни йўқ қилиш, одамзодга хизмат қилдириш учун қитъалар бўйлаб катта ҳаракат бор. Йирик-йирик мамлакатлар шу борада кенгашлар, съездлар чақирмоқда. Дунё олимлари, инженер, техниклар ҳамкорлигида улкан қурилишларнинг лойиҳалари тузилмоқда.

Шундан кейин Қизилқум машина канали жаҳонда энг биринчи ва энг катта қурилишлардан бири эканлигини таъкидлаб ўтилди. Кишилар мардлик, матонат кўрсатиб, бундай улкан сув йўлини шунчалик тезкорлик билан қурилишига ишонганмидилар?

Моҳидил министрнинг докладини тинглар экан, Ҳошимнинг акаси ҳам министрликда ишлаши эсига тушди. Шу эмасмикан? Ҳеч ўхшаш ери йўқ-ку? Гаплари бамаъни, жиддий боқишлари, энг нозик масалалар устида оқилона фикр юрита билишларини Ҳошимнинг бирорта белгисига тенглаштириб бўлмайди. Йўқ, бу бошқа дунё у бошқа!

Профессор Данилович ҳам Марказий Комитет секретари билан ёнма-ён — президиумда ўтирибди. Улар ўзаро пичирлашиб гаплашмоқда. Ҳа, Даниловичдай адолатли олим бу оламда йўқдай туюла бошлади Моҳидилга. Ҳамма воқеага тезда тушуниб етиб, бир ёқлик қилиб танилай қолди. Бундай одамларни бошингга кўтарсанг арзийди. Айтмоқчи, Латифжон кўринмайдими? У ҳам шу ерда бўлиш керак.

Моҳидил бўйинини чўзиб, одамлар боши узра ҳар бурчакка кўз ташлай бошлади. Бу яхши ёритилган данғиллама залда ҳамма нарсга равшан назарга ташланиб турарди. Танишлардан кўра, нотанишлар жуда кўп... Атрофдагилар ҳам унга қарашди. Моҳидил хижолат тортди.

Бу маҳал доклад юзасидан сўзга чиққанлар ўз ташкилотлари, қурилиш объектларининг фаолиятлари, ютуқлари ҳақида гапириб, танқидий мулоҳазаларини ҳам ўртага ташлаётган эдилар.

Моҳидилнинг номи эълон қилинди. Қизилқум трассасидан келган вакил дейилганда бутун зал қарсак уриб юборди.

Унинг шундай тумонат одам ўртасида биринчи бор сўзлаши эмасми, ҳаяжонланарди. Ҳатто бир-икки бор тутилиб,

қизариб ҳам кетди. Бунақада бўлмайди. Тезда нотиқлик қобилиятини ишга солиши керак.

Кейин нима бўлди? Кейин бирдан зал гуриллаб кетди. Одамлар яна қарсак чалардилар. Президиумдагилар ҳам қарсак чалишарди. Моҳидилнинг қўллари ҳам беихтиёр қарсакка қўшилиб кетди. Аслида бу гулдуроснинг сабабини билмасди у. Нима деган эди? Ҳа, қурилиш муддатини икки йилга қисқартирилгани тўғрисида гапирган экан. Секин кўз қирини ташлаб, Даниловичга қаради. Унинг ёнида ўтирган Марказком секретари эса энгашиб олиб, блокнотига нималарнидир ёзаётир.

Шундан кейин нимадир Моҳидилни зал томонга қарашга мажбур этганини ўзи ҳам сезмай қолди. Энг орқадаги креслоларнинг бирида оқ кўйлак устидан қора костюм кийиб, одмироқ галстук таққан Донгёров жилмайиб ўтирарди. Моҳидил бир дамгина сўзини йўқотди...

Танаффус пайтида фойега ўзини урган қиз уни учратармикинман деб умид қилган эди. Латифжон чиқиши мумкин бўлган эшик орқали одамлар ўзаро гаплашиб тарқалишмоқда. Моҳидил ўша ерга яқин борди. Яхши ҳам орқасига ўгирилгани, Латифжоннинг қиёфаси бу сафар минбарга яқин жондаги эшик томонда кўринди. Афтидан, у ҳам Моҳидилни излаб боргану, қизнинг чиқишини кутаётганди чамаси. Бироқ Моҳидил боргунча у ердан ҳам кетиб қолди. Моҳидилнинг бу ҳолатини, Бировнинг елкаси бировнинг бошидан ошно, дам унга, дам кимга суялгану, уларанкан, ҳеч қутилмаганда юз берган бир ҳол уни тўхтатди. Одамлар сийраклашиб қолган бошқа эшикдан профессор Данилович билан Марказком секретари чиқиб келарди.

— Ҳа, саҳро қизи,— деди унга яқинлашган профессор,— балли, сизга...

Марказком секретари ҳам шахдам қадамлар билан етиб келди-да, қизнинг қўлини олди:

— Жуда мароқли сўзладингиз, жуда мароқли!— деди баланд бўйли, сочларига оқ оралаб, салобат тўкиб турувчи бу киши,— муддатни қисқартирганингиз яхши бўлибди. Бу жуда яхши!

Шундан кейин ишчиларнинг трассадаги турмуши, Моҳидилнинг шахсий ҳаёти тўғрисида саволлар ёғила бошлади. Моҳидил бир оз ийманиб, аммо бурро-бурро жавоб қилишга уринаркан, профессор «ана, айтмовдимми» дегандай, секретарга дам-бадам қараб қўярди.

— Биздан сизга нима ёрдам керак бўлса, марҳамат,— яна қўл узатди Марказком секретари.

— Раҳмат!

Ундан кейин нима бўлди? Ундан кейин бутун кенгаш

давомида Моҳидил бошқача руҳ билан ўтирди. Ҳамма билан баробар қарсақ чаларкан, қўлида анчадан бери ушлаб турган қоғоз беихтиёр тушиб кетди. Қимдир орқа томондан узатганида олган эди уни. Шу чоққача қизиқиб қарамабди ҳам.

Қоғозни ердан олди: «Кенгашдан сўнг кетиб қолманг, мен вестибюлда — чиқавериш жойда кутиб тураман. До-ниёров».

...Гардероб олдида уни яна дугоналари ўраб олдилар. Уларнинг ҳар бири қачон, қаерда учрашиш, ҳамкурслар йиғилиб бир гурунглашишн таклиф қилишарди. Ҳеч ким бир-биридан ажралгиси келмасди. Кейин қўлтиқлашиб ташқарига чиқа бошладилар. Эшик олдида етай деганда Моҳидилнинг оёқлари секинлашди. Бунини дугоналари ҳам сезиб қолдилар. Моҳидилнинг назари тушган ёққа қарашди-да, яхши кийинган, бўйчан йигитни кўриб, бир-бирларига имо-ишора қилишди. Қимдир ёнидагининг биқинига туртди. «Хўп, биттамизга телефон қиларсан», дейишди улар. Сўнг Моҳидилни ёлғиз қолдириб, қиқирлашганларича ажралашди.

— Салом, Моҳидил! Бугун учратаман деб ўйламовдим...

Бу гап Моҳидилга «ҳеч эсламовдим» дегандай туюлди. Моҳидил эса ҳар хил хаёлларга бориб юрибди-я. Шунинг учун бу учрашувдан севиниш ўрнига ҳайиқа бошлади. Фақат трассадаги портлашлар боисиди ўзаро гапларга ўтил-гач, бир-бирларини табриклаб кетишди. Латифжон шу ўтган давр ичидаги воқеаларни батафсил билишга қизиқарди. Айни вақтда Моҳидилнинг кўнглида аламли туйғу ҳам уй-ғонди. «Уни ишдан бўлак ҳеч нарса қизиқтирмайдиганга ўхшайди», деб ўйлади ичида.

Улар бу вақт Навоий кўчасидан юриб, анҳор кўприги устигача келиб қолишган эди.

— Айтмоқчи, сиз уйга шошилаётганингиз йўқми,—деди йигит соатига қараб қўйиб. Моҳидил шунақа савол бериб бўларканми, дегандай ажабланиб қаради,— келинг, бугунги тасодикий учрашувни бирга нишонлайлик. Кинога бора-мизми?— жавоб кутиб ўтирмай, бошлаб кетди уни.

Моҳидил экранда нима бўлаётганини кўрмас, сезмас эди. Қўли креслонинг ён суянчиғига ястанган Латифжоннинг ис-сиқ билагига, елкаси унинг елкасига тегай-тегай деб турар-ди. Қимир этишдан ожиз. Гўё тушга ўхшаб туюлган бу ши-рин дамлар ҳозироқ остин-устин бўлиб кетиши мумкиндай.

Кинодан чиққандан кейин алламаҳал бўлиб қолганлиги туфайли тезда хайрлаша қолишди. Аммо эртага яна учра-шишади. Шунга ваъдалашишди. Ундан кейин...

Мана, улар учрашиб, бир-бирларига тикилишиб ўтири-шибди. Латифжоннинг мороженоеси тугаб, ликопча бўшаб қолган, Моҳидил эса қошиғи билан эзгилаб, суюлтириб ўти-рарди.

— Нимани ўйлаяпсиз?

— Ҳеч нимани,— жавоб қилди Моҳидил,— шундоқ ўзим... Сиз-чи?

— Мен ҳам, шундоқ ўзим.

Яна енгил кулиб олишди.

Дафъатан Моҳидилнинг миясига бир ўй келди-ю, шу ажойиб вазиятни бутунлай чилпарчин қилиб юбора қолди. Борди-ю, қаршисида ўтирган йигитнинг хотини, болалари бўлса-чи? Қаранг-а, Моҳидил бу ҳақда дурустроқ ўйлаб ҳам кўрмабди.

II

Мастура хола икки кундан бери меҳмон кузатиш билан овора. Ишдан қайтди дегунча: «Қизингиз келиб, суюниб қолдингизми?» деб биров кириб келаверади. Қўни-қўшни, қариндош-уруғнинг кети узилмайди. Унга чой дамла, бунга қозон ос, она-боланинг қўли-қўлига тегмай қолди. Бўйига етган қизи бор ҳовлига меҳмон йиғилса, албатта, тўй-томошалар, келин-куёв ҳақида гап очилади. Биров кимнингдир ўғлини хўп бамаъни йигит деб мақтайди. Биров инисини, жиянини ўртага тикади. Ишқилиб, ҳамма бир-бир уй бекасининг қўйнига қўл солиб кўриши керак.

— Вой, эгачи, қизингизнинг бир ҳуснига ўн ҳусн қўшилиб жудаям еттибоддики, йўқини кўриб танимабман-а?! Кечагина жулжукча бўлиб, лойпуштак ўйнаб юрмаганмиди? Қунама ўтаверар экан-а? Тоза оғиз солиб келувчилар мияни қўни қўлинига бераётгандир?

— Мастураҳон, айтганим, ҳа, қизингизнинг ҳуснига икки вақтида эгасига берворган яхши. Ёши ўтиб қолгандан кейин оғзи қолиб, оғзи билан юрадиганлар кўпаяверади.

— Қизи бор ҳовлининг дарвозаси йўқ сарой дейдилар, униси келади, буниси келади, биронтасининг кўкрагидан итариб бўларканми, овсин, ҳаммасини қўлингни кўксингга қўйиб кутиб оласану, охири насиб қилгани илиб кетади. Югурганникимас — буюрганники, деб шуни айтадилар-да.

— Вой, айланайлар, дастурхонга қаранглар.

— Биронта кўзингиз тагига олиб қўйганингиз бордир-а, овсин, тўй қачон ўзи?

— Бе-е, ўргулайин сиздан, ҳозиргилар сиззи танлаганингизга кўнарканми? Кўча-қўйдан биттасини етаклаб келмаса нима эмиш. Мана, хоҳлаганим, тегсам ҳам шунга тегаман, тегмасам ҳам... Ноилож тилингни тишлайсану, бир тандир нон ёниб, тўртта «мўйсафид»ни столга терасан-да, саккизта одам чақирасан, вассалом! Ҳай-ҳай ўлан, жон ўланию моҳара-соҳораси, тўққиз-тўққизи ҳам йўқ... Икки марта «гўрга-гўрга» дейишса бас, чўлп-чўлп ўпишиб кетишаверади.

— Ўлибдими, «гўрга» деб, айланай, ахир ота-боболаримиздан қолган удумларимиз бор!

— Бе-е, удумларингиз тагига сув кетиб, ўпирилиб тушганига анча бўлган. Ҳозирги замон бошқача.

— Шунақа қилиб, қизингизни кимга берасиз, Мастурабону? Тенги топилса, биронтасига унаштириш ниятингиз борми ўзп?

Боядан бери чувур-чувурларни четдан кузатиб ўтирган Мастура хола нима дейишини билмай қолди.

— Ким билади, ишлайверсин-чи...

— Қўйсангиз-чи, ёшиям анчага бориб қолди чоғи? Ишлайверсин, деб ўтирасизми? Бўладиган нарсанинг бўлгани яхши. Хизмат бўлса, мана, биз бормиз, пожалуска! Хизматдан қочадиган йўқ!

Мастура холага қолса-ку, эртагаёқ бутун маҳаллага ош тортгиси бор-а. Қанийди ўзи тўй-маъракаларига катта-катта дастурхонлар кўтарпб борган — ман-ман деганларни ҳам чақиришга муяссар бўлса! Қарчигадай биронта йигитни ичкўёв қилиб, ҳамманинг ҳавасини келтирса, қани! Ўғилдан ният қилганларини қиздан кўрса нима бўлибди? Бу тўғрида кечасию кундузи ўйлайди. Ўйлайди-ю, дами ичида. Ким билади, унинг кўнглида нималар бор, нималар йўқ. Ҳеч ёрилай демайди. Ҳарна қилса, туққан онасимас-да. Ахир ким айтади Мастура холани ўғай она деб? Ҳеч ким! Ҳатто кўпчилик қизнинг ўғайлигини ҳам билмайди. Мастура хола унинг юзига бегоналигини ҳеч қачон солган эмас! Касални яширсанг, иситмаси ошкэр қилад, дейдилар. Одамларнинг оғзини боглаб бўларканми? Бировнинг қизини ўзига қиз қилиб олиб, унинг юрагидан марҳуманинг хотирасини ўчириб ташламоқчи, деган гаплар чиқиши мумкин. Шунинг учун Моҳидилни кичкиналигида ҳам қабристонга бот-бот ўзи етаклаб борарди. «Бу жойга келиб-кетиб тургин, қизим. Онангнинг арвоҳи хушнуд бўлади», деб уқтирарди. Бир кун яна шундай деганда қиз йиглаб юборди. «Туққан онадан кўра, тарбия қилган она азизроқ бўлади. Мен сизни у онамдан кам севмайман!» дея Мастура холанинг кўнглига тасалли берган бўлди. Шу гаплар учун Мастура хола жонини фидо қилиб юборгиси келганди ўшанда. Кеча ҳам у Фазилатхоннинг қабрини зиёрат қилиб келганидан хабардор бўлди. Лекин негадир қиз бупи унга билдирмасликка уринди. Нега? Билдирса билдирмаса, Мастура хола унга бир нима дермиди? Мана, шунақа айрим қилиқлари учун кўнгли бир оз ранжиб, турмушга бериш тўғрисида гап очса, қиз ўзига оғир олармикин деган хаёлларга боради. Борди-ю, бирор кишига кўнгил қўйган бўлса, айтсин эди. Мастура хола унга ҳам рози. Аммо, жим юриши мумкин эмас. Унинг ёшидагилар ҳозир икки-уч болали бўлиб юришибди. Ҳа, тезроқ турмушга чиқишни ўйлаши керак. Шу тўғрида оғиз очсин ўзи. Бўлмаса, Мастура хола тарс ёрилиб кетади худди.

Меҳмонларнинг кети узилгандан кейин она-бола бир-бирларининг пинжиларига кирганларича айвонда жим, хаёл суриб ўтиришди. Кимнинг ўйида нима борлиги ўзига маълум. Биттаю битта ўғлидан шунчалик эрта айрилган Мастура холанинг ёлғизлигини билдирмаслиги керак эди қиз. Йўқ, ундай қилмади, йироққа кетиб қолди. Ёлғизликнинг азоби қурсин!

Моҳидил эса бутунлай бошқача хаёл билан банд. У Мастура холани ниҳоятда соғинган. Ёшлиги ўтган мана шу ҳовли азиз ва мўътабар кўринаётган эди унга. Келган куни ҳар бир дарахт, ҳар бир гул кўчат, ҳатто ариқ бўйларидаги садарайҳонларгача соғинч билан тикилди. Уй тўрида, Комилжоннинг сурати ёнида Моҳидилнинг ҳам портрети пайдо бўлибди.

— Кўзларингизда ёшми, ойижон?— Моҳидил жимжилоғи билан Мастура холанинг ўнг қовоғи четига ёпишган бир дона маржон томчини олиб ташлади.

— Шундоқ, ўзим... хурсанд бўлганимдан, қизим... Сани шунчалик соғингандимки...

Моҳидил унинг бағрига янада яқинроқ ёпишди. У ҳозир каттагина коллективнинг бошлиғи эмас, она бағрида маълум яйраётган гўдак болага ўхшарди.

— Ойижон, мен сизга бир янгилик айтмоқчиман,— деди бошани кўтариб, кўнглидаги оғриқлардан қалтираётган Моҳидил.

«Ана, ёрилдиганга ўхшайди, кўнглида бир нарса бораётганини. Юрагим сезиб турувди-я»,— деган фикрга келди Мастура хола.

Санга ишонаман, онам. Ақлинг бор, бир нарсани билмай қолмайсан...

Моҳидил ийиб кетди. Аммо ичидагини ҳадеганда оча қолмасди. Бошини кўтариб, Мастура холанинг юзидаги ажинларини санаётгандай, жиддий тикилди. Мастура хола эса унинг оғзига махтал. Моҳидил гўё иккиланиб қолгандай эди. Тўғриси, у гапнинимадан бошлашни билмасди ҳеч.

Ногаҳон кўчадан югуриб келган бола уларнинг диққатини тортди:

— Моҳидил опа, сизни бир амаки чақиряпти.

— Ким экан? Қираверсин.

Бола турган ерида кўча эшик томонга мурожаат қилди:

— Қираверар экансиз!

Келувчининг аранг эшитилган овози Моҳидилга таниш туюлди. У шошиб, ўзини дераза токчасидаги ойнага солиб, у ёқ-бу ёғини тузата бошлади. Мастура хола чаққон туриб, кириб келувчини кутиб олишга ошиқди. «Ҳа, шу экан», деб ўйлади ичида. Йўлакда Латифжон турган эди. Моҳидил унинг келишини кутмаган бўлса керакки, жуда типирчилаб қолди.

— Бетаклиф кириб келганим учун айбга буюрмайсизлар.

— Вой, келинг, келаверинг меҳмон. Бетаклифи нимаси? Ўз уйингиздай...— Мастура хола сертакаллуфликни ўрнига қўя бошлади,— дўст киши остона босиб келаверади. Ҳозир, кўрпача олиб чиқай.

— Овора бўлманг, онажон. Мен кўп ўтирмайман. Бугун кечқурун жўнаб кетаётганимни Моҳидилхонга айгиб қўяй, деб кирдим.

Моҳидил ҳам кўз қирини атрофга ташлаб, саришталикни назардан ўтказди-да, Мастура холага қўмаклашди. Йигит кўрпача солинишини кутмай, айвоннинг четгинасига ўтирди. Моҳидилнинг ичига гулгула тушиб, юраги тез-тез урарди-ю, аммо ташқи кўринишида Латифжондаги сингари бамайлихотирлик намоён эди. Бу ерда учрашишга ваъдалашмагандик шекилли, демоқчи бўларди-ю, бироқ «нега келдингиз?» деган таънадай туюлмасин деб нафасини чиқармасди. Кўрпача баҳона уйга кирган Мастура хола эса дераза орқали йигитни обдан кузатар, қизининг дидини синовдан ўтказарди. «Буюм анча ёшга бориб қолган шекилли?.. Ичкуёвликка унармикин?» деб ўйлади ўзича.

— Қаёққа жўнаяпсиз?— сўради ниҳоят, ўзини тутиб олган Моҳидил.— Трассага кетаётган бўлманг тагин?

Латифжон кулди:

— Топдингиз.

— Тўхтаг, тўхтаг,— Моҳидил хурсанд бўлиб кетди,— Ҳошим аканинг ўрнига... Бош инженерликка, шунақами?

— Шунақа. Кеча, иш тўғрисида оғиз очмасликка ваъдалашганимиз учун айтмагандим.

— Бу жуда қойил бўпти-ку, Латифжон ака?!

Мастура хола куйманиб юаркан, Моҳидил унинг безовталаниб, Дониёровга ташвишли боқаётганини ҳам сезди.

— Вой, таништирабман-а. Менинг ойим бўладилар. Ойижон, бу киши Латифжон акам...

— Шунақами? Хуш келибсиз, меҳмон, умрингиздан барака топинг, мартабангиз улуг бўлаверсин. Қани, қоқ қуруқ ерда ўтирмай, кўрпачага чиқинг. Сан овора бўлма, онам, чойни ўзим дамлайман. Меҳмонни ёлғиз ташлаб бўлмайди, ўтиравер, болам.

Моҳидил кўнди-ю, бирдан эгнида эски одми кўйлак борлиги эсига тушиб, хижолат тортди-да, дарров кийиниб чиқа қолмаганидан хафа бўлди.

Мастура хола яна дераза орқали мўралай бошлади. «Ичкуёвликка кўнамаса, розилик бермайман унга,— дерди.— Ўлимимга рози бўлсам, бўламанки... Тўхта, бир янгилик айтмоқчиман, дегани шу бўлмасин тагин? Ҳали қизим ўша ёқлик бўлиб кетса-я? Бунга чидолмайман, ҳеч чидаёлмайман!»

Мастура холанинг кўзларидан майда-майда томчилар думалаб тушиб, юзларидан чизик торта бошлади. У йигларди-ю, аммо ҳўнграб юбормасликка тиришар, зўр бериб нафасини босишга уринарди. Ҳозирнинг ўзидаёқ қизидан айрилиб қолаётгандай юраги увишарди.

Мастура хола чой дамлаб келганда қовоқлари қизариб кетган, кўзлари эса дам меҳмонга, дам қизига қараб кулишга интиларди. Моҳидил ҳаммасини сезди. Сизди-ю, онасига раҳми келиб, ҳозироқ бағрига босиб олгиси, юпатгиси, тасалли бергиси келди.

Чой ичиш кўп давом этмади.

— Сиз бу ерда уч-тўрт кун бўларсиз?— сўради кетишга отланган Латифжон.

Орага Мастура хола суқилди.

— Ҳа, юра турсин синглингиз, меҳмон. Жуда соғиниб ўлганман. Қисталанг қилмай туринглар унақа!

— Майли, майли, онажон, хоҳлаганингизча юрсинлар, майли.

— Ҳа, шундоқ денг, умрингиздан барака топкур.

Моҳидил меҳмонни кузатиб қўйди. Шу кузатиш пайтида икковларидан бўлак ҳеч кимга маълум бўлмаган алоҳида муносабатлар кундай ёришиб боққанини сезиб қолишди.

Моҳидил уйга қайтди-ю, онасининг оқ оралаган сочларидан унчо-унчо олди. Мастура хола ҳайра.

— Мунча очилиб кетдинг, онам?— сўради Мастура хола, ҳамон ҳайрат ичиди.

Моҳидил ҳайра бериш ёришга уни яна бўл-чўл-ўпа бошлади. Унинг сочлари эса тургани, юзлари майда доғчалар пайдо бўлган, севинчга тўлган кўзлари бошқача кулиб турарди. Шу тобда унга ҳамма нарса лазиз ва мулоғим, ҳамма нарса оҳиста табассум қилиб боқаётгандай. Кўнглида на шубҳа, на бирор афсус қолган унинг. Кўз олдида янги бир бахтиёр олам қучоғини очиб, уни ўз бағрига тортмоқда гўё. Кўпдан бери орзиқиб кутилган дамлар этиб келгану, қайтиб кетмас бўлган эди энди.

III

Поездга билет олинган куни Мастура хола яна кўз ёши қилди. Вокзалга кузатиб чиқдн ҳамки, жаги тинмасди ҳеч:

— Онанинг кўнгли болада, боланинг кўнгли далада, деб шуни айтадилар-да. Фир этиб келдингу, фир этиб кетяпсан-а, онам?.. Тагин ўша ёқлик бўлиб кетмагин, жон болам!..

Поезд ўрнидан силжиди. Перрон говур-ғувурга тўлиб кетди. Моҳидил онасининг икки юзидан ўпа-ўпа вагон зинасига оёқ қўяркан:

— Агар ўша ёқлик бўлиб кетсам, сизни олиб кетаман, ғам қилманг, ойнжон,— деди.

Мастура хола устунга суяниб қолди.

— Вой, шўргинам қурсин! Ҳали шунақа ниятим бор дегин?

Поезд кетиб борарди. Ҳамма қўл силтаб хайрлашар, Мас- тура холанинг эса қўл кўтаришга ҳам мажоли йўқдай...

Купеда Моҳидилдан бўлак яна икки киши бор эди. Улар юқори полкага жойлашдилар. Куз кунлари мана шундай вагон деразаларидан томоша қилиб кетиш қандай яхши. Ҳамма ёқда пишиқчилик. Полизларда қовун-тарвузлар тўй- ган қўзи болаларидай юмалашиб ётишибди. Эгат бошларига тоғ-тоғ уюб қўйилганларини эса кетма-кет машиналарга юк- лаб жўнатишмоқда. Оппоқ пахталар бункерларга тўлмоқда. Агрегатлар океан узра сузиб юрган кемаларни эслатади.

Бирдан кеч кирди-ю, теваракка қоронғилик ўз сепини ёйиб ташлади. Вагонларда чироқлар ёниб, деразаларнинг новвот ранг тўрт бурчак акслари ер юзалаб сузар, худди поезддан ортда қолишни истамаётгандай ёнма-ён чопқил- лар эди. Чопқиллаганда ҳам бир текисда эмас, дам бесў- нақай дўнгликларга чиқар, дам зовурларга, сув тўла анҳор- ларга тушиб келар, симёғочларга келиб урилар, букчаяр, дам экинзор этакларида йўрғалар, аммо кўздан йўқолмасди ҳеч. Баъзан баланд-баланд бўй чўзган дарахт шохлари, теракларнинг устигача югуриб чиқар, яна ерга тушиб, чил- парчин бўларди. Дарахтлар эса ўз навбатида осмон тўла юлдузларни, ўроқ сифат ой жамолини бир дамга тўсиб қўяр, яна ярқ этиб, очиб юборарди.

Моҳидил анчагача ташқарига тикилиб борди-да, кейин кечки аёзда увиша бошлаган билакларини силаб, ишқала- дп. Куз салқини тушиб қолибди.

Юқори полкадагилар уйқуга кетишди. Моҳидил ҳам юви- ниб келиб, чамадондан халатини олди-да, кийинмоқчи бўл- ган эди, қўлига нимадир тегиб, шилдир этган овоз чиқарди. Тахлоглик кийимлари устида ётган бир парча қоғоз экан. Чироққа солиб ўқиди: «Қизим,— дейилганди хатда,— эзма- лик қилганим учун мени айбситмассан. Дарду фикримни банд қилиб олган бўлсанг, нима қилай. Янгилик бор, деб бир ниманинг исини чиқардинг, мени дилабгор қилиб кет- динг. Нима гап эди? Яна анави йигитга боғлиқмасмикин гапинг? Мабодо, айтгани андиша қилган бўлсанг, хатга би- тиб жўнатарсан, дейман? Она қизим, тезроқ ёз, ичим ҳап- риқиб кетяпти. Нима ният қилган бўлсанг, пиятнигга ет. Аммо, битта илтимосим, онангни армонда қолдирма!»

Ўша кунни гапи чала қолганлиги Моҳидилнинг эсида. Ҳа, у юрагида ётган бир нарсадан Мастура холани хабардор қилмоқчи эди. Аммо бу гапнинг Латифжонга боғлиқлик ери йўқ. Асло бошқа гап. Шунинг айтмоққа оғиз очди-ю... Йўқ, бу гапни унга айтмагани маъқулмикин? Ҳали эртадир балки...

Моҳидил Тошкентга жўнаш олдидан Хўжаназар акани бир кўриб келишни ўйлаб қўйган эди. У бунни бажо келтирди. Докторлар беморни кўрсатишга розилик бермасларига қўймай, қиз унинг олдига кирди. Шунда ҳам кўпга эмас, икки минутга.

Хўжаназар акани таниб бўлмасди ҳеч. Ҳамшира имлаб шундоқ ёнгинасида турган каравотни кўрсатмаганда, у ўтиб кетган бўларди. Бемор бошдан-оёқ докага ўраб ташланган.

— Бадан-баданларидан ярим челақча майда тош парчалари териб олинди,— деб шивирлади ҳамшира.— Бирорта соғ жойи қолмаган. Ҳамма ёғи шилиниб-шилиниб, қип-қизил гўштга айланган экан.

Моҳидил каравот ёнидаги столга оҳиста ўтирди-да, беморнинг докалар орасидан йироқ-йироқларда милтиллаган юлдузлар сингари аранг кўринган кўзларига боқди. Кўзлар ҳорғин, қимир этишга мажолсиз эдилар. Моҳидил яқинроқ энгашди. Бирдан ана шу кўзлар хиёл ҳаракатга келди.

— Ман... ман... Манноп тир... тирикми?— деган мунгли овоз чиқди дока остидан. Моҳидил унга зўрға тушунди.

Демак, Хўжаназар ака «Қорағужанак» туфайли бу фожиага гирифтор бўлган экан-да? Уша куни Хўжаназар ака уни кўриб қолгану, қутқармоқчи бўлиб, югурган. Вой, ярамас, қилғиликни қилиб қўйиб, ҳеч нима билмагандай, бемаълот юрганини қаранг-а! Бунақа дажжоллик икки дунёда топилмаса керак! Айтмоқчи, Моҳидил кимдандир унинг кечкурунлари чег эл радиосини эшитишга ружу қўйганини билган эди, ундаги бу ярамас хусусиятлар ана шу ружу қи...

— Бало ҳам ургани нўқ унга!— деди қиз беморга жавобан.

Хўжаназар ака кўзини юмиб, яна очди. Бу «хайрият» деган манъони билдирарди.

— Бола... болаларим...— деди яна паст овозда бемор.

Бу вақт врач келиб қолди.

— Бўлди, бўлди, бас, синглим. Гапга солманг деса, яна... Эҳ одамлар-эй, меҳрибонлик қиламан деб, беморнинг жонига жабр қилишади-я, тузалиб қолсин, кейин бемалол. Менга деса кунига ўн марталаб келинглар, марҳамат!

— Болаларингиздан ўзим хабар оламан,— деди ўрнидан туриб кетишга чоғланган Моҳидил,— тинч ётинг, тезроқ тузалинг, ҳаммамиз кутяпмиз.

— Бўлди, бўлди, чиқинг, синглим.

Хўжаназар аканинг ҳовлисини суриштириб Моҳидил Маҳмуданикига кирди. Маҳмуда ишда. Фақат қайнанаси кўрпа қавиб ўтирарди.

— Ҳали яқинда ҳам ўтирувди-я,— деди у Хўжаназар аканинг хотини ҳақида гапириб,— болаларимни отасининг олдига олиб бораман, кўрсатмаганларига қўймайман, деяёт-

ган эди. Боёқишнинг аҳволи оғирмиш-а? Ўз кўзингиз билан кўрдингизми, қалай?

— Докторлар тузалиб қолади, деяпти.

Шундан кейин кўчага чиқиб, Моҳидилга қайси эшикни қоқиш зарурлигини тушунтирди мезбон.

— Ҳеч ким йўқ,— деди биров орқа томондан келиб.

Моҳидил чўрт бурилиб, қаршисида Сабохон турганини кўрди.

— Вой, пошшахон, сизмидингиз, айланай,— сўради мулоим оҳангда Сабохон.— Қўшним болаларини олиб, отасининг олдига кетган. Юринг, бизникига. Бирпас ўтириб чиқасиз. Вой, Моҳидилхон-эй, айланайин сиздан. Анчадан буён сизни йўқлайман. Маҳмудабонуга айтаман, бир бошлаб келсангиз-чи, деб. Ҳеч гапирдимиз сизга?

— Бир айтувди.

— Нечук келмадингиз, бўлмасам? Мандан жа хафасиз, биламан. Ўшанда дилингизни вайрон қилганим учундир-да? Тилим қурсин, тилим қурсин мани-да. Жаҳлим чиққанда гаппи орқа-олдига қарамай валдирайвераман. Вой, нимага остонада турибсиз? Юринг, ичкарига. Озиб-ёзиб бир келганингизда эшик босиб кирмасангиз, хафа бўламан-а, пошшахон. Киринг...

Моҳидил ноилож ичкарига кирди-ю, ҳовли ўртасидаги ёғоч каравотга бориб ўтирди.

Ҳовли чорбурчак шаклда, ширингина экан. Бир томонда пастак томли, деразалари катта-катта, лойсувоқ қилинган уй. Иккинчи томонда уч туп ўрик, ана шу ўриклар остида ёғоч каравот. Хазонрезгилик бошлангани учун япроқлар саргайиб, ерга чирт-чирт тўкилмоқда. Каравот устидаги кўрпачаларга ҳам япроқлар сочилган. Ўртада йиғилган дастурхон, лабларига сутга тўғралган нон юқи ёпишган чинни идишлар, пиёлалар ҳам йиғиштириб олинмабди. Уй бекаси саришталашга тушди. Моҳидил унга ёрдам бериб, пиёлаларни дасталади-да, бир чеккага қўйди.

— Ўтган гапга салавоту, лекин сиздан узр сўрамоқчиман-да, пошшахон, мандан ўтганини кечиринг, опоси. Ўшанда ичимга чироқ ёқса ёримай тургани учунми, аламимни сиздан олай дебман-да. Сиздан кейин эртасига Маҳмудахон тоза таъзимимни берди. «Отаси тенги кекса одамга ўйнаш санадингизми дугонамини, уятмасми?» деб иззамни чиқарди. Танамга ўйлаб қарасам, хўп бемаънилик ўтган экан мандан. Ўзимга ўзим дашном бераман ўшандан бери. Хафамисиз? Ростини айтинг, пошшахон, айланай?

— Хафа бўлгандим. Аммо, қўнғлимда кир сақлайдиганлардан эмасман.

— Бо-омисиз айланай, хўб ақлли экансиз-да. Мани бир хижолатдан қутқардингиз. Раҳмат, бунчалик илтифот кўрсатарсиз, деб ўйламовдим.

Сабохон шу сўзларни айтиб туриб, туйқусдан йиглаб юборди-да, Моҳидилни қучоқлаб олди. Қалин лабларини эса унинг юзига яқинлаштирди.

Моҳидил ёши улуғ аёлнинг хушомадгўёна ўпишларини кўриб, тамом ўзини йўқотди-ю, нима қиларини билмай қолди.

— Кечирганингиздан хурсандман,— деди Сабохон оҳиста товуш билан. Кейин рўмолчасини кўзларига суртди,— манга қолса ранжитмоқчимасдим сизни. Аслида ёмон аёл эмасман. Мана шу ердагилар яхши билади, сўрасангиз айтишар. Баъзида ўйхонамга бўлмагур гаплар кириб-чиқиб туради. Шуниси ёмон. Қилғиликни қилиб қўйиб, кейин хижолатда юраман доим.

У жавраб туриб, дастурхон ёзди.

— Қўйинг, овора бўлманг.

— Вой, овораси нимаси, пошахон, чойим дамлоғлиқ.

У ичкарига кирган маҳал кўчадан югуришиб келган дўмбоқ-дўмбоқ икки қизча билан бир ўғил бола ҳовли атрофида қувалаша бошлашди. Моҳидил зеҳн солди. «Қайсиниспйкин?» деб ўйлади ичида. Учови ҳам бир-бирига ўхшайди. Қайсиниси Ғулом аканинг пушти камаридан бўлганлигини билдириб қийин. Моҳидил уларни олдига чақирмоқчи эди-ю, оироқ ундан натижа кўтариб чиқаётган Сабохон болаларини жеркиб берди:

— Бирпас кўчага чиқиб ўйланглар! Мактаб тинчитсин-да, буларни ўқингдан қайтди дегунча тўполон кўтаришиб, югуришани югуришани... Ғулом аканинг олдига Сабохонга қаранг, айланай... Айтгандай, ҳаммаларингга орден беришармишми?

Моҳидил ялт этиб унга қаради. Бундай гаплардан бутунлай беҳабар эди у. Тавба, қаёқдан топишаркин шўнақа миш-мишларни? Яна буларнинг «башорат»лари тўғри чиқиб қолади дегн. Ўтган сафар Маҳмуданикида ҳам мукофот тўғрисида гап очувди. Худди айтганидай тўрт кун ўтар-ўтмас бир қанча ишчиларга мукофот берилди. Мана, яна орден ҳақида гап очяпти.

— Билолмадим.

— Вой, нимага билмайсиз, айланай? Рўйхатти бошида тургандирсиз ўзингиз?

Моҳидил кулди.

— Ҳамма олса олади-ку, яна манинг эрим чапак чалиб қолаверади,— зорланди Сабохон,— жа лавашанг-да, айланай. Вой, пошшахон-эй, сиз билмайсиз, ман шу одамни одам қиламан деб адойи-тамом бўлганман. Ғариб, ҳеч кими йўқ сўққабош экан. Кир-чири ювуқсиз қолмасин, вақти бемаҳал иссиқ томоқсиз қийналмасин, деб раҳмим келганидан теккандим бунга. Оиласи дунёдан ўтган, касалманд қизчаси

бор экан, уни ҳам банисадан кимдир олиб кетган, дом-дараксиз йўқолган. Бечоранинг руҳияси эзилиб, биронта ишпишни бошидан тутишга селқаси қолмабди. Таниш-билишлари зора оила қуриб, ўзини тутиб олса, деб мани раво кўришганди унга. Қўлимдан келганича... Вой, товунгиз қочдими, мунча рангингиз ўзгариб кетяпти?

— Ҳечқиси йўқ, опахон, гапираверинг.

— Қўрқитманг-да, айланай. Мана, иссиқ-иссиқ чойдан ичинг. Шундай қилиб денг, болаларимга ота бўлди. Учинчи фарзандни кўрдик. Турмушимиз бир чиройли ўтяти-ю, шу лаважанлиги қолмади-да ҳеч. Оғзидагини олдириб юргани-юрган. Шунга куйман. Ҳар тўқисда бир айб деб, баъзида ичиб келишиниям кечираман. Ахир, эркак кишининг ичидагини ўзи билади-да, пошшахон. Аввалги оиласини эслаб қисилади, ишдан чарчайди, ичади-да. Ичмаган, чекмаган эркак эркакми, айланай?

Ҳақиқатдан ҳам Моҳидил ўзини йўқотиб қўяётган эди. Унга ҳаммаси аён. «Ўша ўйлаганим тўғри чиқди,— дерди ички бир овоз.— Шубҳа қилишга ҳеч ўрин йўқ энди!»

— Мандақа раҳм-шафқатлисини топса-ку, жон дерди-я... Ушанда эримга рашк қилганимдан сизнинг дилингизни оғритдимми? Йўқ, пошшахон, қариб қуйилмаган чолни мастлигини кўра-била туриб, бола-чақаси олдига юбормай, кечаси олиб қолганингизга жаҳлим чиқди, холос. Гулдай қиз қари кишини бошига урармиди-ку... Ҳар қалай, эркак — ўз оти билан эркак-да. Ахир эскича айтганда, номаҳрам...

Моҳидил чидаб туролмади. Қандайдир ички куч қистаб келиб, уни гапиришга мажбур этди:

— Нима деяпсиз, опа? Ахир у менга ота-ку! Ўз отам!

Сабохон аввалига унга эътибор бермай, сўзда давом этаверди. Кейин бирданига оғзидаги оғзида, бўғзидаги бўғзида қолганича, анграйди.

— Н...Ни... нима дедингиз. Шу гапингизни яна қайтаринг, айланай.

— У отам... Менинг дадам!

Сабохон ўтирган жойидан дик этиб турди. Қизнинг кўзларига синчиклаб тикилди. Ростдан ҳам унинг юзларида қандайдир таниш белгиларни кўрди. Шу чоққача буни сезмаганини қаранг-а.

— У... у... буни биладими?— сўради жиддий.

Моҳидил индамай бошини қуйи солди.

— Чолни тоза юрагини ёрадиган бўлди-ку, а?— давом этди Сабохон.— Ҳали келса...

— Йўқ,— деди қатъий Моҳидил,— мен келишларини кутмайман, бугун жўнашим керак!

Бу ҳол Сабохонни баттар ҳайратга солди.

Ҳали келса Ғулом ака билан қандай учрашиш кераклигини тасаввур қилолмасди Моҳидил! Уни ғусса босди. Ғулом ака ўзининг отаси эканлигини айтишга айтди-ю, бу билан тўғри қилдими, нотўғри қилдими, билмасди. Юрагига қулоқ солди. Юраги тинч. Отаси топилганидан севиниб, орзиқиб, ҳаяжонга ҳам тушмади. Ахир, унинг бор-йўқлигини ҳам аллақачонлар унутиб юборган эди-да. Нима қилсин, энди кўриши билан бағрига отилиб, бўйнидан қучоқлаб олсинми? Қанақасига? Бу мумкин бўлармикин? Борди-ю, ётсираб, ҳатто яқинлашолмай қолса-чи? Ёки: «Ота, сиз ташлаб кетган қизингиз мана, менман. Сизсиз, оталик меҳрингизсиз, бошқа меҳрибонлар қўлида ўсдим, улғайдим. Энди яна сизникиман», дейдими?

Фикрлари чалкашиб кета бошлади. Бутунлай бегоналашиб кетган одам билан яна иноқлашиб, қонлари қўшилиб кетаверадиганлар қанақа одамлар экан-а? Нега юрагида жиз этган бирор шарпа пайдо бўлмапти? Ахир, отага нисбатан бундай муносабатда бўлиш — айб, гуноҳдир? Қанийди бирор киши мана бундай қил деб, ўзингни бундай тут деб, йўл-йўриқ кўрсата қолса. Бу соҳада ҳам барча унга бегона. Бирдан-бир яқин одами — Мастура хола эди. Бориб, ўша билан маслаҳатлашса, қандай бўларкин?

У шундай деб ўйлади-ю, аммо Мастура холага ҳам бу ҳақда оғиз очолмади. Нимадан боштан керак? Ҳар кимда ҳам ўзига яраша иззат-нафс бор. Уни ҳеч ким инкор қилолмайди. Онанинг ана шу ҳиссиётига тегиб кетмасмикин яна? Ахир, «Бор, кизим, падар азиз нарса, у билан бўл, мени ҳар замонда келмо, кўриш тўғрисида» деган сўз билан ҳам да нималар содир бўлишини ким билади? Йўқ шунча йил авайлаб, ардоқлаб ўстирган меҳрибон қўлларнинг салгина қалтирашини истамайди Моҳидил. У севинч билан боқадиган кўзлар, маъсум юзларга маъюслик шарпаси қўнишини истамайди. Асло, буни истамайди Моҳидил.

Ёш, тажрибасиз кўнгилнинг кўчаси кўп эди. Шунинг учун ҳар сафар онасига бу ҳақда гап бошламоқчи бўлганда томоғидан бир нарса гип бўғиб қўяётганга ўхшайверди. Мастура хола ёзган хатдаги — «муҳим гап»нинг асли боиси ҳам худди мана шу. Хўш, бунинг «анави йигитга» қандай боғлиқлик жойи бўлсин?!

Эрталаб поезд таққа тўхтади-ю, уйғотиб юборди. Моҳидил бош кўтариб ташқарига қаради.

— Ой, қой станса бол?— сўради юқори полкада ётганлардан бири.

Моҳидил шунча ҳаракат қилиб, станциянинг номини ўқиёлмади.

— Разъездқой... маған қара, бу неси, жұлдан олистап кетипмиз?

— Жат, жат, жайингда,— деди юқоридагиларнинг иккинчиси,— уйқта. Али Когандейин кўп қидиру керек...

Тонг ёришиб келмоқда. Кўз илғаганча қулоч ёйган яйловлар, олис адирлар биқинидан, сердарахт қишлоқлардаги чироқлар элас-элас хиралашиб кўринар, чарақлаган юлдузлар эса яшил осмон бағридан жавдираб, ердаги манзараларга пинҳоний рашк билан боқаётгандай...

Поезд бир силкинди-ю, юрпб кетди.

Теварак ёришмоқда. Хув анави бир савам пахтадай оппоқ булут парчаси қирраларига шафақ акси уриб турибди. Дарахт япроқлари ёқут, қаҳрабо рангига кирган, ола-кула ўт-ўланларни майда шудринг томчилари босган, инжу сингари йилт-йилт кўзга ташланади. Худди дутор ипларидай таранг тортилган электр симларига қатор-қатор қушлар тизилишиб, аста бош кўтараётган қуёшни қаршилашмоқда.

Моҳидил мириқиб керишди. Сўнг сочиқ-совун олиб, ювингани чиқиб кетди. Қайтиб келганда ҳаво анча олиниб қолгандай кўринди. Поездга қарши томондан қоронғилик тушиб келмоқда. Кўп ўтмай ёмғир томчилаб, дераза ойнасига сон-саноқсиз чизиклар торта бошлади. Кечаси юлдузлар ҳам худди мана шундай чизик тортиб учадилар. Фақат фарқи шундаки, юлдузларнинг чизиклари осмонда тортилиб бориб, кейин йўқолади. Ёмғир томчилари эса энди йиғидан тўхтаган ёш боланинг кўз ёшларидай ойна юзига ёпишиб қолаверади.

Ёмғир анча ергача вагон томларини савалаб борди, кейин тинди. Аммо ҳаво ёришиб кетгани йўқ. Поезд кичкина станцияга кириб келган чоғда ҳам атроф ним қоронғилик ичида эди.

Перронда одам кўп. Кутиб олувчилар бўлса керак. Пасажирлар деразани каттароқ очиб юборишди-да, ташқаридан таниш-билишларини қидиришга тушишди. Моҳидилни эса ҳеч ким кутиб олмайди. Тўғриси, келиши ҳақида ҳеч кимга хабар ҳам берган эмас. Хабар берганида шунча йўл босиб, биров уни кутиб олгани келармиди?

Ниҳоят, поезд тўхтади. Ташқаридан говур-ғувур барала эшитила бошлади. Моҳидил бир қўлига плашини, иккинчи қўлига чамадонини олиши билан нима ҳам бўлди-ю, ташқарига нигоҳи тушди, кейин яхшироқ қаради. У чиқадиган вагондан кейингисининг қаршисидаги газета-журнал сотиш дўкончаси ёнида Ғулом ака турарди. Моҳидилни кутяптимикин? Худди шу бугун, шу соатда келишини қаёқдан билдийкин у?

Моҳидил одамларга қўшилиб пастга тушди-ю, вагоннинг бир четига суялди. У ёқ-бу ёққа аланглаб, илҳақ бўлиб турган Ғулом акани чақирмоқчи бўлди, аммо овози чиқма-

ди. Кейин оёқлари юриб кетди. Тўппа-тўғри отасининг қаршисига борарди. Кўз кўзга тушди. Ғулом ака жилмайди. Бироқ ярим йўлга етганда Моҳидил тўхтаб, қотиб қолди. Шу қисқа муддат унинг кўз олдига кўп нарсани олиб келди. Ўша товۇқ катагидай уйлари, маст одамнинг қўлида калтакланиб, дод солаётган она бечора... Ҳамма нарсалари сотилиб, она-боланинг яланғоч дилдираб қолишлари... Онанинг бетоблиги, бевақт ўлими... Моҳидил ўзини касалхонада онаси ўлганига ишонмай, ташқарига тикилиб, кутиб ўтиришлари — буларнинг ҳаммаси ниҳоятда даҳшатли туюлди унга.

— Йўқ!— деди ичидан отилиб келган жўшқин бир овоз.— Йўқ!— дея чекина бошлади у. Яқинлашиб келаётган Ғулом ака қўрқиб кетди. Аммо, қочиб бораётган қизининг орқасидан югуришга ҳад қилолмади. Бўшашиб, шундоққина ёнидаги скамейкага ўтириб қолди.

Моҳидил югуриб чиқиб олган автобус эса ҳадеганда юра қолмасди. Одамлар тўлиб, жойларини эгалламоқдалар. Моҳидилнинг ёнига кексароқ бир киши ўтирди.

— Тобингиз қочдими, қизим?— дея киссасидан кичкина қутича олиб очди-да, тугмачадай оқ дорини унга узатди,— тилингизнинг остига солинг буни, дарров солинг, тортинманг.

Ҳақиқатан ҳам тил остига тушган қандайдир дори унинг миёсаси равишан бўлиб юборди. Кўзлари очилди. «Нима қилиб қўйдим,— деб ўйлади қиз,— бу қанақасан доридир? Боталлик қилмай қолай мен. У, аллақайеқлардан мени атайин кутиб олганини кўрсаяю...»

— Тушган, тушган...— дея қизнинг ёнидан туриб бок. Лиқ тўла автобустагилар шовқин кутаришди. Бирок Ғулом ака ни тўртди. Сирғалиб тушаётган Моҳидилга йўл беришди.

У перронга қайтиб келганда, деярли ҳеч ким қолмаган, газета-журнал сотувчи дўконча ёнида ва ундан берида ҳам Ғулом аканинг қораси кўринмасди. Моҳидил қилмишидан афсус еди. Сўнг, ҳозиргина Ғулом ака туриб кетган скамейкага бориб ўтирди.

УНИНЧИ БОБ

I

Нодир ҳормас-толмас ишчи бўлиб чнқди. У, Хўжаназар аканинг ўрнига бригадир бўлиб тайинланганидан берп аъзолари икки ой ичида шунча кўп тупроқ қазишга эришдиларки, бу—ярим йилда бажариладиган нормадан ортиқроқ ҳам эди. Деворий газетада бригада аъзоларининг сурати билан, мақтовини оширган мақолалар босила бошланди. Маҳаллий радио орқали Нодирнинг магнит плёнкага ёзиб олинган

овози эшитилди. Қўп ўтмай Нодир ва унинг дўстларидан ибрат олишга чорловчи махсус мурожаатлар қабул қилинди. Бригадалар, участкаларда катта жонланиш...

Моҳидилнинг участкасига биринчи бўлиб коммунистик меҳнат коллективи деган унвон берилди. Мусобақада ютиб чиққанлигини исботловчи кўчма қизил байроқ ҳам шу участкада ҳилпираб қолди. Бу ишчиларнинг юрагига янгидан ўт ёқиши, планларни ошириб бажарилишига ғайратлантириши, ҳар бир механизаторнинг нормадан ортиқ яна икки-уч кубометр тўпроқ қазишга ундаши муқаррар эди. Шундай бўлди ҳам.

Ноябрнинг бошларида участкага кўч-кўчдан хабар келди. Қишда баракларда зах босиб ётишларга барҳам берилди.

Говхона воҳасида улар учун янги манзил бунёдга келган эди. Уйлар икки қаватли бўлиб трассада анча юқорида, тизма қум адирлар устида саф тортганлар. Уйлар тахтадан, енгилгина қилиб қурилган. Лекин бараклар, вагон-уйлар олдида булар шоҳона қаср ҳисобланарди. Ишчилар бу ерда кўчиб олишгач, зулматдан ёруғликка чиққандай ҳис қила бошлашди ўзларини. Айниқса, баҳаволигини айтмайсизми? Деразалардан ҳамма ёқ яққол кўзга ташланиб туради.

Туёқбоши воҳасидагилар ҳам шу ерда туришар, ҳар кун ишга машиналарда боришарди.

Моҳидил учун алоҳида хона, алоҳида участка штаби ажратилган бўлиб, у биринчи қаватга жойлашган. Зубайда ҳам илгаригидай у билан бирга туравериши мумкин эди. Моҳидил шунга қўндирмоқчи бўлди. Бироқ, кўпдан бери феъли айниб юрган бу қиз кетаманга тушиб қолди, икки-уч марта ариза ҳам ёзди. Моҳидил имзо чекишдан бош тортиб, муросага чақирди, уришди ҳамки, қиз ҳеч гапга кирай демасди.

Мана, яна икковлари штабда бир-бирларига тикилиб ўтиришибди. Зубайданинг қўлида ариза.

— Нима жин урди сени?— сўради Моҳидил,— қурилишни ташлаб қаёққа борасан шу кетишда?

— Қурилишсиз бир кунимни кўриб кетарман. Қаҳрамонлик кўрсатмасдан юрганлар ҳам бор-ку!

— Ҳамма фақат қаҳрамонлик учун ишляптими бу ерда?

— Опа, қўйинг, мани қийнаманг, жон опа, барибир кетаман. Қарорим қатъий.

→ Рухсат бермасам-чи?

— Майли... кетавераман.

Моҳидил унинг ёнига ўтиб ўтирди.

— Қани, тўғрисини айт, синглим, ё биров хафа қилди-ми? Ким сенга қаттиқ тегди? Қани, айт, ичингдагини!

— Ҳеч қанақа гап йўқ ичимда.

— Бўлмасам, телбалик қилма, синглим... Ҳозир бир ёққа

бориб, бирорта ишга жойлашишни ҳам ўйлаб кўр. Бор-йўғи ўнинчини битиргансан, дипломинг бўлганда ҳам бошқа гап. Бу жойда ҳар қалай бир коллективнинг аъзоси бўлиб қолдинг. Ҳамма сенга ўрганиб қолган, сен уларга. Озми-кўпми иш ўрганиш, бирорта ҳунар орттириш бўлса, шу ерда топилади. Хўш, нима етишмаяпти яна?! Ёки вазифанг ёқмаяптими? Бошқа ишга ўтасанми?

— Йўқ, опа, қистаманг, кичкинамасман-ку тушунмасам. Бу жой ёмонмас, яхши. Аммо, ўзимга ўзим тушунолмайд қолдим. Ақли-ҳушим йўқ. Қўлимда ушлаб турган нарсамни соатлаб қидираман, ўйлайман. Юрагим сиқилиб, ўладиган бўламан баъзида. Ҳамма нарсадан кўнглим қолди. На ишим, на бировнинг гапи сиғади юрагимга. Кетмасам худди ўлиб қоламан шу жойда. Товонимга қолмай десангиз, жавоб беринг.

— Тўхта!— хитоб қилди Моҳидил жиддий тикилиб,— қаёққа боришингни тушуниб турибман. Ушанинг олдига чопмоқчисан. Нима гап ўзи? Тўғриси айт, бир нима бўлганмиди?..

Моҳидилнинг хаёлига ҳар хил гаплар кела бошлади. Бунақа пайтда қандай савол беришни билмагани учун шошиб қолди. «Фарзанд кутмаяптимикин?» деган фикр ҳам ўтди хаёлидан.

— Айт, оқининг айт, Зубайда!

Зубайда унинг кўзларига дадил боқди:

— Опа, нима бўлсаям, пешанадагини кўраман. Сизга ҳеч саволнинг жойи йўқ бунинг.

Қизнинг умрининг охирига қадар...
туриб кетди.

— Уятсиз!— деди тескари ўгирилиб, иш столи ёнига ўтаркан.— Шунақа дегани қанақа тилинг борди? Ахир, мен сенга бошлиқ эмас, ўз опангдайман-ку! Нимага ачинмайин, нимага ҳаммасини кўра-била туриб, ўз ҳолингга ташлаб қўйишим керак ахир? Йўқ, ақлинг борида этагингни ёп, ўзингни ўтга уриб умрингни нобуд қилма, синглим! Ахир, уярамас одам. Нимаси ёқиб қолди унинг? Соддасан-да-соддасан, у бошингни айлантириб, кейин барибир ташлаб кетади сени, тушундингми? Билмасанг, бир карра билиб қўй шуни. Хотини бор, бир эмас, иккита боласи бор-а! Хотинини ташлаб кетган одам...

— Севмасдирки, ташлаб кетгандир-да.

— Гап севмасликдамас. Хотинининг бошига солган савдони бир куни сенинг ҳам бошингга солиши мумкин, гап ана шунда. Қўй, ақлингни йиғ, ўзингни ҳам қийнама, бировнинг оиласига ҳам зомин бўлма! Мени десанг, бормайсан унинг ёнига!

Зубайда йиғлаб юборди.

— Сизга бунақа дейиш осон. Мани ўрнимда бўлганингиз-

да, билмадим, нима қила олардингиз? Уни яхши кўраман. Дунёга келиб биринчи бор шунақа бировга қаттиқ меҳр қўйишим. Манга қийин ахир! Ундан айрилсам ўламан, худди! Ҳа, ўламан! Ўзимни-ўзим бўғиб ўлдираман! Уям севаман, депти хатида. Мана... мана, хати!— У, кўкраги ичига қўл тиқиб, икки букланган конвертни олди,— севмоқ айбми ё? Болалари, хотини борлигидами гап? Чинакам муҳаббат бунга қарайдими?!

— Тентак! Эсингни еб қўйибсан тоза! Бировнинг уйини бузиб, фақат шахсий бахтингни ўйлаяпсан. Бунақа одамни нима деб аташ мумкин?

— Ким бузяпти? Манми?

— Сенинг ҳозирги ишинг — бузишдан ҳам баттар! Киши ҳар нарсага қалб кўзи билангина эмас, ақл-идрок кўзи билан ҳам қарай билиши керак. Бўлмаса, бахт деб қиёс қилганинг — сароб бўлиб чиқади. Яхшиси, ўз тенгингни топ. Ҳошимга ишонма! Бунақалар сендақаларнинг бурнидан ип ўтказиб, етаклаб юришни ёқтиради, холос. Ке, қўй, ҳозирча бориб дамингни ол-да, бир ўйлаб кўр, шаштингдан тушарсан кейин. Ма, ол аризангни.

Моҳидил қоғозни унинг олдига суриб қўйди. Зубайда фикрга толиб турди-да, сўнг қоғозни ҳам олмай, тўппа-тўғри эшикка йўналди.

— Мани билмас экансиз,— деди ортига қайрилиб,— бир нарсага аҳд қилдимми, охирига етмай қўймайман. Расчёт бермасангиз берманг, шундай кетавераман.

Моҳидил унинг орқасидан югурмоқчи бўлди-ю, кейин бўшашиб яна ўтириб қолди. «Ўжарлигича бор экан,— деб ўйлади аламини ичига ютиб.— Эҳ, шу қизни эплаб олиб қолмадим-а, яна бошлиқ эмишман-а! «Қалб кўзи билан эмас, ақл-идрок кўзи...» Шундайку-я, сиртмоққа тушган беданадай питирлаб қолгандан кейин албатта унга осон тутиб бўлмайди?..»

Ташқарида машина эшиги ёпилгани, юриб кетгани эшитилди. Моҳидил дераза ёнига борди. Йўл устида самосваль ғириллганича кетиб борар, кабинада Зубайданинг қизил дуррачаси кўрингандай бўлди.

Моҳидил кафтини кафтига қарс этиб урди-да, хонада у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.

Стол устида турли расчёт қоғозлари, нарядлар, чертёж... эрталабдан бери қўл ургани йўқ буларга. Дераза тоқчасидаги бир даста газеталарга кўзи тушди. Бирма-бир варақлади. Область газетасининг биринчи саҳифасида Маҳмуданинг портрети чиқибди. У комбинезон кийиб, юзидаги қалқонни боши узра кўтарган, қўлида темир пайвандлагич ёй — таёқча.

Моҳидил севиниб кетди. Агар ҳозирнинг ўзида учрашганда, дугонасини бағрига босиб, табриклаган бўларди.

«Ҳали ишларим шунақа дегин, жонгинам?» деди пичир-

лаб. Суратдаги қиёфа Моҳидилга аввалдан кўриб юрган қиёфага асло ўхшамас, балки қўлига қилич кўтариб, жангга кириб кетаётган довярак Барчиной сингарни моҳир чавандоз қизларни эслатарди.

Тепакўрғон насос станцияси Қизилқум каналининг юраги ҳисобланарди. Кейинги вақтларда бу жойлар таниб бўлмас даражада ўзгариб кетган. Одамлар бола-чақалари билан кўчиб келишган эди. Гиёҳ унмаган жойларда кичик-кичик гулзорлар, шинам-шинам хиёбонлар, икки қаватли уйлар, ҳатто кўчалар ҳам пайдо бўлган. Бу кўчаларга ҳали ном қўйилгачча йўқ, балки «Қурувчилар», балки «Комсомол», балки «Коммунизм» кўчаси деб аталар.

Ҳамма уйларнинг деразалари очиқ. Айримларидан ёқимли куй қўйилиб турарди ташқарига. Ёшлар иккита-иккита бўлиб, клубга кино кўргани, ундан кейин бошланадиган танцага борадилар. Ҳар тарафдан болаларнинг ўйин-кулгиси, қудуқдан сув олиб келиш учун челақларини тарақлатиб кетаётган кампирларнинг ўзаро гурунги, аллақадан гармонь овозига жўр бўлган қиз ва йигитнинг мулоҳим дуэти эшитилади.

Янги посёлкадан сал нарида трасса устига миниб олгандан Тепакўрғон насос станцияси қад кўтарган. Кеч кириб, қоронғи қанот ёймоқда. Қизғиш тусдаги чап тузани юрак сузиб юради ҳавода. Бутун тирик жон ана шу қизғиш бўёқ остига кўмилиб бораётгандай. Осмонда ҳам шу бўёққа монанд сарғиш-кўк ранглар кўринадиган бўлган. V ер-бу ердан юлдузлар мўралайди. Он худди қармоққа тушган лаққа балиқдай типирчилаб турибди.

Шу палла тун қўйинини ёриб, чақмоқлар чақнади. Бу — насос станциясининг улкан қувурларини пайвандлаганда чақнаган зангори шуълалардир.

Кечаси бўлса ҳам кундузгидай ёп-ёруғ бу ер. Қатор-қатор ўрмаловчи кранлар йўгонлиги ўн одамнинг қучоғига зўрға сиғадиган қувурларни бир-бирига учма-уч қўйиб ётқизмоқдалар. Трослар тарсиллайди, қувурларнинг банг-бунги, кран ўрнатилган дизелларнинг тариллаши авж олган. Одамлар смена бошлагининг буйругига жавобан нималардир деб бақирншади. «Кўтар!», «Сал пастроққа тушир... яна пастроқ. Бўлди! Энди чапга!», «Кислород!» деган овозлар қоришиб юради. Икки бўлак қувур бир-бирига тақаб тўғрилланган ерда «бошла!» деган буйруқ янграйди. Ниқоблар юзга туширилади. Пайвандчиларнинг айримлари тик туриб, айримлари ерга ётиб олиб, айримлари қувур устига миниб, чокларни улашга тушади. Ёй — таёқча теккан жойдан илондай вишиллаб ўт чақнайди. Кумуш ёғду тиглари ҳавонини тилиб, парча-парча бўлақларга бўлиб юбораётгандай.

Ҳаммада чаққон ҳаракат. Узун олов ранг чизик тортилган чок ўрни оқариб бораркан, унинг қанчалик мустаҳкам уланганига суқланиб тикиладилар. Яна «кислород!» деган овоз янграйди. Яна шувиллаш... Шаффофдай яшил олов ҳамма ёқни ёритиб юборади. Уланган қувурнинг нариги учига эса кранлар бошқа қувур бўлакларини келтириб қўядилар...

Маҳмуда қувур пайвандлаш ҳунарини яхши эгаллаб олганига қарамай, унга ҳамон мустақил ишлаш рухсат берилмаган эди. Устоз бўлмиш Павел Иванович Попов: «Сабр қил, энг мураккаб жойларни ҳам улашни ўрганиб олганингдан кейин синов ўтказамиз», дерди холос. Синов шунчаликка чўзиладими? Салкам уч ой-а!

У чидаб туролмади. Тўпна-тўғри қурилиш бошлиғига бориб арз қилди. Шундан кейин Попов имтиҳон ўтказди. Маҳмуда берилган барча саволларга пухта жавоб қилди. Фақат шу жавобларни амалий исботлаш қолган эди.

Попов қувур қирраларини диққат билан текшириб чиққач, буйруқ қилди:

— Қани, Маҳмудахон, бошланг, синглим!

Шогирднинг чеҳраси бирдан жиддий тус олди. Бошидаги ниқобини юзига тушириб, ёйни чокка тутди. Ингичка найзадай таёқча кислород ёрдамида чирсиллатиб саноқсиз юлдузларни атрофга сачратар, аёлни қалбини ҳаяжонга соларди. У севинганидан қичқириб юборгиси келди. Ҳа, унинг чинакамига иши юришиб кетганидан далолатдир бу. Одамлар билиб қўйсин, пайвандчилар ҳар ой нормаларини икки-уч баробар ошириб бажариб, ном қозонаётган бўлсалар, энди Маҳмуда улардан ошиб кетиши мумкин.

Шогирд қаддини кўтариб юзидан ниқобини олди. Унинг юзлари порлаб ёнар, худди тандирдан янги узилган нонга ўхшарди. Устоз чокнинг қалайланган жойларини синчиклаб текширди-да, кулимсираб қўйди:

— Қалай, Павел Иванович?— сўради ошиқиб Маҳмуда.

— Чинакамига муродинга етибсан, синглим, табриклайман!

Шундан кейин ҳақиқий меҳнаткаш, дагал, мулойим, катта-кичик қўллар узатилиб, унинг қўлпни қиса бошлади. Уланган қувур устига эса «Маҳмудахоннинг биринчи мустақил иши» деб ёзиб қўйилди. Бу сўзлар қурилишнинг охиригача ҳам ўчгани йўқ. На қор, на ёмғир ювиб тушди уни.

Шундай қилиб монтажчилар коллективида яна бир зарбдор пайвандчи тугилди. Худди ана шу куннинг эртаси газетада сурати чиққан эди. Буни шодиёна нишонлаш учун Моҳидилнинг олдига боргиси, қувончини ўртоқлашгиси келди. У бирорта машина сўрашни мақсад қилиб турганида, бу янгиликдан хабар топган Моҳидилнинг ўзи келиб қолди. Икки дугона бир-бирларининг қучоқларига отилдилар.

— Табрик қиламан, ўртоқжон? Газетада кўрдиму, ҳам-ма ишимни ташлаб, ёнингга югура қолибман!

— Раҳмат, жонгинам, хурсанд бўлишингни билардим.

— Энди ҳақиқий қаҳрамонлар қаторига қўшилдим, дея-вер.

— Йўғ-е, унчаликмасдир-э,— кулди Маҳмуда,— хуш келибсан, нимага бу ерда турибмиз? Ошхонага олиб кириб, бир эрийин энди санга, жонгинам!

— Эриш қочмайди. Аввал ишларинг билан таништир-да, ўртоқжон.

— Жоним билан... Қани, юр. Олдин станциямиз билан таниш. Бу жудаям ажойиб.

Улар олти-етти қаватга тенг келгудай баланд ва салобатли бинога яқинлашдилар.

— Улим минорасини қўрган Бухоро амири осмонга устун ўрнатдим, деб мақтанган экан,— тушунтира бошлади Маҳмуда,— станциямизнинг баландлиги ундан ҳам ошиб кетди-ку! Юр, ичкарига кирамиз.

Моҳидил шу атрофда жуда кўп бўлган, станция қурилишининг ёнгинасидан неча марталаб ўтганлигига қарамай ҳеч қачон унинг ичига мўралаган ҳам эмас эди. Маҳмуда айтмоқчи, бу ер жуда ажойиб экан. Қанча-қанча ақлли машиналар бағиллаб ишлаб турибди. Турли аппаратларнинг ойнаванд шакллари устидан олпоқ найзадай стрелкалар соат каприи сингари чиқиллайди. Ҳар хил рангдаги сигнал лампочкалар милт-милт ёниб-ўчар, ўз тилларида нималарни айтмоқчи бўлашади.

Бу ердан турганимиз билан ҳар қандай ҳаракатга келаётганини тасаввур қилишнинг узи қанчали завқли. Ҳар бири уйдайд келадиган насос агрегатларининг гувиллаши бутун иншоотни қўпориб ташлагудай. Трассадаги шовқин-сурон бунинг олдида ҳолва экан.

Техник ходимлар ўз ўрни-ўрнида, машиналарнинг қандайд ишлаётганини кушёр кузатиб, синовдан ўтказишмоқда.

Маҳмуда Моҳидилни темир нарвон орқали пулт бошқариш кўпригига олиб чиқди. Бу ердан туриб тўсиқ панжарага суялган ҳолда пастдаги ҳаракатларни кузата бош-лашди.

— Биласанми, жонгинам, бутун бир каттакон электр станция фақат шу иншоот учун ток етказиб беради. Қойил-мисан? Юргизишга унча-мунча токнинг кучи етмас экан-да.

Моҳидил станция биносининг бутун бир томонини тўрт бурчак шаклида эгаллаган ойнаванд девор орқали ташқарига боқди. Амудан сув етаклаб келадиган узундан-узоқ каналнинг охири йўқдай. Демак, станциянинг исталган бурчидан туриб, қарши ёқдан оқиб келадиган улкан сув панора-маси, канал соҳилларини бемалол кўриб туриш мумкин экан. Қанча-қанча йўл босиб, кишнаб келган оби ҳаёт чаш-

маси оқ мрамардай темир бетонли ҳовузни тўлдириб турса бас. Насос агрегатлар тароқ шакл махсус йўллар орқали сувни кетма-кет сўриб олаверади-да, улкан қувурлар ёрдамида қирқ саккиз метр юқорига кўтариб беради. Станциянинг орқа томонидан тепаликка ўрмалаган тўртта қувур кучли зарб билан кўтарилган сувни ўзларидан яна икки баробар йўгонликдаги икки қувурга жойлаб, олға отилишига имкон туғдирадилар.

— Бу икки қувурнинг узунлиги саккиз юз метрдан ортиқроқ,— деди Маҳмуда ташқарига чиқишгач.

Бу гаплар Моҳидилга илгаритдан маълум бўлса ҳам ҳозир дугонасининг шавқ билан сўзлаши, тушунтириши унга ёқар, шунинг учун унинг сўзини бўлгиси келмасди.

— Қувурларнинг йўгонлиги шунчаликки, ичига автобус кириб юрса ҳам бўлади. Биз ана шунақаларни пайванд қил-япмиз, қойилмисан, жонгинам?

— Қойилман, азизим. Сенга қойилман ҳаммадан.

Улар юзларига юзларини қўйиб, узоқ бир ерда туриб қолишди.

— Менинг нимага қойил бўласан,— деди яна Маҳмуда.— Павел Иванович, Ҳайит Тўлаганов деганлар бор. Йигирма беш йиллик умри ўт чангаллаб, темир куйиндисини ҳидлаш билан димоғи битган. Куйбишев, Бухтармадаги машҳур гидроузелларни улаган. Асвон сув тўғонини кўтариб, буюк Нил дарёсини жиловлаган кишилар улар. Шунақа одамлар олдида мен ким бўлман, жонгинам?

Моҳидил ҳамон уни таний олмасди. Наҳотки, шу тананинг бир бурчига яширинган кичкина юракда шунчалик жўшқин ихтилофлар бош кўтарган бўлса-я!

Маҳмуда унга ўзи пайвандлаган қувурларни кўрсатиб мақтанмоқчи эди. Бироқ бу насиб бўлмади. Йўл орқасига «Волга» машинаси келиб тўхтади-ю, ўткинчи ишчилар уни ўраб олишди. Афтидан, машинадагилар кимнидир суриштиришмоқда. Бир йигит дугоналар томонга келиб, Моҳидилга:

— Сизни йўқлаб келишибди,— деди.

— Меними?— Машинада Моҳидил танийдиган бирор киши кўринмасди. Унда шофер билан яна икки аёл бўлиб, Моҳидил уларни умрида кўрган эмас,— сизга ким керак эди?— сўради у яқинлашиб.

Орқада ўтирган кексароқ аёл кабинадан бош чиқариб, бир нарса демоқчи бўлганда, шоферга ёнма-ён ўтиргани:

— Бизга учинчи керак. Учинчи қайси гўрда?— дея тўнгиллади.

Орқадаги аёл эса сўзловчидан норози бўлгандай бош чайқаб қўйди-ю, кейин Моҳидилга мулойим боқди:

— Оппоқ қизим, учинчи участкага борармишсанми? Ма-лол келмаса олиб бориб қўймайсанми бизни? Қидира-қиди-

ра ўлиб бўлди. Кел, кела қол ёнимга.— У четроққа сури-
либ, машинадан жой кўрсатди,— мана шу тугун ўлгур орқа-
да турсаям бўлар-а, шопур болам?

— Қайга сизга, ўшатга жойлаб қўяверинг, хола,— ро-
зилик берди сочлари бетартиб тўзғиган, лўппи юзли шофер
йигит.

— Кимни йўқлаб келдинглар? Учинчидагиларнинг ҳам-
масини танийман,— деди Моҳидил қизиқсиниб.— Қулаҳмад-
ними, Музаффарними, Гулхайриними?..

— Ҳа, ўша яшшамагурнинг олдига кетяпмиз,— деди тунд
аёл.

Орқада ўтирганнинг ранги ўзгарди.

— Манга қаранг, келинжон, нимага у яшшамагур бўлар-
кан? Ўз болангиз-а, тасаддуқ?— сўнг Моҳидилга мурожаат
қилди:— Қани ўтира қол, оппоқ қизим. Ўша ниҳолчамни
кўрарманми, деб, озмунча йўл босмадик. Ҳали ораси ан-
чами?

Моҳидил Маҳмуда билан хайрлашишга мажбур бўлди.

Машина гириллаб йўлга тушди.

— Энди билдим,— деди Моҳидил меҳмонларнинг юзига
зеҳн солиб.— Янглишмасам, сиз Гулининг онаси, сиз амма-
лари бўласиз, шунақами?

Вой, тилиннга шакар, оппоқ қизим. Дарров била қол-
динг-а. Ҳа, Гулхайрининг аммаси бўламан. Тили-омон юриб-
дим, ниҳолчам? Нодиржоним-чи? Эям машинани диндор
шам-а? Буням биларсан?

— Гулдан ашитганман... Сиз Рисолат холасиз-а? Сиз...
тунд аёл сиз... Моҳидилнинг қизиди, келдики, Мо-
ҳидилнинг оғзидagi гапи оғзида қолди. Рисолат хола...
қилма!» деган ишора билан кўзини қисиб қўйди.

Машина ғизиллаганича борарди.

II

Эл оғзига элак тутиб бўларканми? Гулхайри билан Но-
дирнинг тўйи бўлармиш деган гап бир кунда трассага ёйил-
ди. Саҳрода тўй. Бу жуда қизиқ. Кейин фарзанд туғилади.
Чақалоқнинг «инга-инга»си... Чинакам ҳаёт барқ ура бош-
лаганидан нишона бу!

Гулхайри Нодир билан бир қарорга келган кунлари уйга
хат ёзишди. Албатта томдан тараша тушгандай тасодифан
етиб келган бу хабар шодиёна кутиб олингани йўқ. Отанинг
жаҳли чиқиб, хатни кўрпачага иргитди-да, қаёққадир гойиб
бўлди. Рисолат холанинг боши қотиб, ток сўрисига суянга-
нича серрайди. Ахир, унинг ҳам ўзинга яраша орзу-ниятлари
бор эди-да. Она бўлмиш эса сочларини юлар, ҳадеб қизини
қаргар: «Одамлар нима дейди-а, қўни-қўшнилар нима дей-

ди. Катта гапириб юрмаган бўлсам ҳам гўргайди», дея вайсарди. Қандай бўлмасин бориб, қизининг қулоғидан тортиб келишга отланди. Унга Рисолат хола ҳамроҳ бўлди. Икковлари келип билан куёвни олиб келиб, тўйни қишлоқда бошлашга қарор қилдилар. Қайсар қизу, чўрткесар жиян бунга унамаса, она оқ қилади қизини. Рисолат хола ишнинг бунчаликка боришига рози эмас. Агар келишга кўнишмаса, илложлари қанча? Майли, саҳрода шунчаки номига тўй ўтказилади-да, уйга келганларидан кейин бошқатдан каттакон тўй-томоша қилинаверади... Йўқ, она бунга ҳам кўнмайди, асло кўнмайди.

Хуллас, икки аёл трассага кела-келгунча айтишиб, тортишиб, «шоппур бола»нинг миясини қоқиб қўлига беришди. Бунинг устига умрларида кўрмаган ўнқир-чўнқир йўллар, дилгир манзаралар хуноб қилди уларни. Онанинг қони қайнаб, қизини мижиб қўйишгача борган ҳолда келарди. Ана шу вазиятда Моҳидилни Тепақўрғон насос станциясида учратиб қолган эдилар.

Машина уйлар олдига келиб тўхтаганда, кабинадан чиққан аёлларнинг бири йўл четига тугунларини қўйганича, ўтириб олди.

— Аққа кирадиган аҳмоғи йўқ,— дея тўнғиллади,— шаққа чиқсин, шейдан қайтиб кетавераман.

— Вой, нима қиляпсиз, келинжон,— зорланди Рисолат хола.— Кўрган одамлар нима дейди? Болаларимизни бағримизга босайлик, кейин бир гап бўлар.

— Она керак бўса, шаққа келишга қолсин, шунча юриб ҳориганим етар. Жоним ҳалқумимга келиб кетди. Бир қалқисам, тамом бўламан, ҳозир. Ҳа дегани ҳожиси йўқ, қўрқитгани бўжисн. Чўлу уммоннинг қоқ ўртасига тушиб олиб, тоза бевош бўи кетганга ўхшайди буларингиз. Ана қораси кўринди,— югуриб келаётган Гулхайридан тескари ўгирилиб олди у. Нодирни бўлса силтаб ташлади.

Қўлидан тарвузи тушган Гулхайри билан Нодир Рисолат холага яқинлашишди, бирма-бир бағрига отилиб, кўришишди.

— Бормисан, ниҳолчам, омонмисан? Ҳой, жигаргўшам, икковингнинг шунақа дардинг бор экан, бир этиб бориб, ўша ёқда бафуржа маслаҳатга солсанг бўлмасмиди-а? Шундан шаққа бизни овора қилиб-а? Балли-е, сизларга! Озмунча йўл эканми, ўргилайлар. Тинка-пинкамиз қуриб, илигимизда жон қолмади-я.

Ешлар довдираб, нима дейишларини билмай туришарди. Ниҳоят, Гулхайри:

— Бекорга овора бўлибсизлар-да,— деди.

Онанинг жнзғинаги чиқди.

— Бо-о, она билан амманинг ҳурматини бир чақага олишармиди булар... Ҳой, яшшамагур, сани олиб кетгани

келганмиз бейга. Пешанамда серрайиб турмай, олиб чиқ аш-қол-дашқолларингни! Сани ишингни Нодирнинг ўзи қилиб турар. Нима деяпман, ҳай!

Унинг бир жағи очилса, тўхтатишнинг ҳеч ҳожати йўқ. Бу ҳам етмагандай бақириб, дам қизига, дам Нодирга ташланиб, юмдаламоқчи бўларди. Дод солди, одамлар йиғилди. Ҳамма ҳайрон. Рисолат хола, Моҳидил, Нодирларнинг шунча уринишлари, юпатишлари, йиғилганларнинг ўртага тушишлари ҳам кор қилмасди унга. Гулхайри юзларини беркитиб йиғлай бошлади. Рисолат хола тўпланганлардан уялиб, ер ёрилса-ю, кириб кета қолсам дерди.

Ниҳоят, у деб, бу деб зўрға овутдилар-да, масаланинг ечилишини эрталабга қолдиришга келишдилар.

Моҳидил меҳмонларни Гулхайри турган уйга кузатиб, тинчитиб, ўз хонасига қайтар экан, эшик олдида Латифжонни учратди. Унинг чеҳрасини совуқ бир ифода эгаллаган. асабийроқ кўринарди. Бошлари чанг, этигининг қўнжлари тупроқ эди. Ниҳоятда чарчаганликдан бўлса керак, кўзлари киртайиб қолганди.

— Йўқ, демасангиз, муҳим бир вазифани сизга юкламоқчимиз,— поездга шошилаётган одамдай гапирарди у.— Ҳозир тўртинчи участкадан келяпман. Жуда аҳвол мушкул, Моҳидилхон, жуда мушкул... Ўйлаб қаранг-а, қурилиш тақдири ҳатти шун кунларда ҳал этилиши керак. Эрта-индин яна бўронлар турно, қиш бутуннинг қутуриб берса, ҳеч нарсэ қилолмай қоламиз. Ишлари шундай суести...

— Сабаби нима?

Биринчи участка бошлигининг сўзлиги-да. Уни бошқа вазифага ўтказиш керак. Бошқа... Мана оғоҳлантирдик, ҳайфсан бердик, кор қилмади.

Латифжон келгандан бери кўп жойлардаги ишларни анча жонлантириб, трассадаги ҳаёт ғилдирагини тез ҳаракатга солиб юборган эди. Ҳар қандай тўсиқлар ўртадан улоқтирилди. Кундалик тадбирлардан ташқари яна янги тадбирлар зарурати кўндаланг бўлиб турар, буни оқилона ҳал қилиш талаб этилмоқда эди. Бу соҳада бош инженерга Ғулом ака кўп жиҳатдан ёрдам берар, ўзининг қобилиятли ходим эканлигини исботлаб қўйган эди. Дониёров ундан хурсанд, каттакон ўзгаришлардан мамнун, аммо баъзи нуқсонларгина тинчлик бермасди унга. Айниқса, Қуйиқўрғон насос станцияси, Қуйиқўрғон сув омбори қурилишидан кўнгли тўлмасди ҳеч. Кейинги кунларда бутун вақтини ўша ёқда ўтказар, шунинг учун Моҳидил жуда камдан-кам кўрарди уни. «Ҳақиқий жафокашнинг ўзгинаси», деб ўйларди у тўғрида қиз.

— Гапингизга тушундим,— деди Моҳидил,— мени ўша ёққа ўтказмоқчисиз...

— Топдингиз... Лекин ўйлаб қаранг-да, мен сув омбори

қурилишини охирига етказмагунча ўша ёқда бўлишим керак. Иш кўп. Вақт шундай зиқки...

— Тушунаман,— унинг сўзини бўлди Моҳидил,— қаёқда зарур бўлсам, ўша ёққа юбораверинг.

Латифжон енгил тортиб:

— Шундай дейишингизни билувдим,— деди.— Раҳмат, Моҳидил. Бу ердан кўнглингиз тинч бўлсин, ўрнингизга муносибини топамиз. Қанча тез кетсангиз, шунча яхши у ёққа. Ўйлаб қаранг-а, хийла оғир участкага кетяпсиз!

Моҳидил эътирозли кулди:

— Латифжон ака, мени қўрқитмоқчисиз шекилли, хотир-жам бўлинг, юзингизни ерга қаратмайман.

Латифжон қизнинг қўлини маҳкам қисди.

Моҳидил шошилиш сафарга отлана бошлади.

Янги жойда қум кам бўлса ҳам, чанги чиқиб ётган, олақуроқ ерлар экан. Бир томонини тақир шўр босиб ётибди. Баҳорда ям-яшил гиламдай ястанган ўт-ўланларнинг япроқлари тўкилиб, қоқ қуруқ чўпларигина силкинишиб туришибди. Насос станцияси қад кўтараётган ердан юқориқда енгил-елпи қурилган уч-тўртта уй. Уларнинг бирига қурилиш участка идораси жойлашган.

Моҳидил атроф билан танишиб қайтгач, шу идорага йўл олди. Идора бир неча хонадан иборат. Кираверишдаги биринчи хонада сухсурдайгина бир қиз аллақандай жадвалли машинка қилиб ўтирар, бошига саватдай қилиб турмаклаган сочлари, нозик ип сингари сурма тортилган чақноқ кўзлари, гулгун яшноқ юзлари, бежирим кийимларидан тортиб, баланд пошнали қора туфлисигача Моҳидил кузатиб чиқди-да, бу қиз фақат танца майдони-ю, театр ва кўнгилочар базмлар учунгина яратилганлардан эканми, деб ўйлади.

— Мен сизни танидим,— деди у қириб келувчини нозкарашма билан қарши оларкан,— бизнинг янги бошлиғимизсиз. Бугун телефон қилиб айтишганди.

Моҳидилнинг кабинетини ниҳоятда озода, саришта. Тувакда гуллар, деразаларда янги крахмалланган тўр пардалар, бир бурчакда холодильник, телевизор, яна бир бурчакда ўн-ўн бешта китоб териб қўйилган чиройли шкаф. Эшикдан то бошлиқ ўтирадиган креслогача чўғдай узун гилам ёйилган. Моҳидил буларнинг ҳаммасини кўздан кечирди-ю, кулиб:

— Бу — қурилиш идораси эмас, шоҳона сарой-ку!— деди.— Ким шунчалик безатган бу ерни?

— Илгариги бошлиғимиз. Жуда оро беришга ўч эдилар. Уйингнинг томидан чакка ўтиб турса ҳам, кабинетинг гулдай яшнаб туриши керак, дердилар доим. Плитада чой қайнаб турибди, қанақасидан дамлай?

— Нимани қанақасидан?

— Чойни-да. Илгариги бошлиғимиз меҳмонларга кўк чой, ўзларига памил дамлатиб ичардилар. Ҳар хил конфетларни яхши кўрардилар. Айниқса, новвотни... Дўконда новвот қолмагандан кейин «мишка косолапая» олдириб келадиган бўлдилар. Сизга қанақаси ёқади?

— Ҳеч қанақаси. Чой-пойингизни қўя туринг ҳозир.

— Таъбингиз...— полни дўқиллатиб чиқа бошлади қиз.

— Кетманг. Мана бу чойнак-пиёлаларни ўзингизнинг хонангизга чиқариб қўйинг. Телевизор ҳам ортиқча.

— Илгариги бошлиғимиз...

— Мен илгариги бошлиғингизнинг нима қилишини суриштираётганим йўқ-ку, синглим? Мана бу кресло ҳам сизга ҳавола. Олинг, менга бир оддийроқ стул берсангиз бўлади.

— Таъбингиз!..

Таши-таши бошланди. Нозанин қиз инқиллаб-синқиллаб Моҳидилга кўмаклашар экан, нуқул илгариги бошлиқнинг бу кабинетни безатгунча эси кетганлиги ҳақида гапирарди.

«Кабинетда савлат тўкиб ўтириш билан қурилишнинг ўзи битиб қоларканми?»— деб ўйлади Моҳидил.

Ниҳоят, ҳамма иш у ўйлагандай тартибга келгач, новчагина, кўзларининг оқи қип-қизил бир йигит кирди-да, қизга имо-ишора қилиб қўйиб, Моҳидилга қуёқ салом берди:

— Кечирасиз, янги бошлиқ келибди, бор-чи, ростмисиз, деб юборганим мен.

— Ким юборди?

— Ким? Ҳа... ҳалиги кўпгина кишилар-да. Ҳамма, масалан, саркоримиз.

— Ҳа... Ҳа... Ҳа... келиб сизни юборгандан кўра, ўзи келса бўлмас эканми?

— Энди... раҳбар киши-да, ахир.

— Чақиринг саркорингизни?

Йигит кетишга чоғланди.

— Тўхтанг, нимага кўзларингиз оқиб тушар даражага бориб қопти? Электрпайвандчимисиз дейман?

— Ҳа, пайвандчиман. «Жизз» қилиб арматура пайванд қиламан.

— Ниқобсиз ишлайсизми? Бунақада кўздан ажраб қоласиз-ку?

— Энди... Касбимиз шунақа-де...

Моҳидилнинг энсаси қотди.

— Касбимиз шунақа эмиш. Докторга кўрсатинг дарров. Тузатмагунингизча ишга рухсат бермайман. Шунини билиб қўйинг, боринг, саркорингизни чақиринг.

Бирпасдан кейин нариги хонадан чийилдоқ овоз эшитилди:

— Вой, жонгинам-эй, чақиртирилган эканмиз, келямиз-да. Омонмисиз, янги бошлиқ муборак!— деди у секретарь қизга,— сизга битта атаганим бор,— у катта, қип-қизил олма узатди қизга,— оз бўлса-да, кўпдай кўрасиз-да, дўндиқчам.

— Раҳмат,— деди қиз ва олмани шартта тишлаб, юзлари бўжмайиб кетди.— Вой, шунақа пайтдаям нордон олма бўладими? Бир тишласанг, кўзларинг ғилай тортиб кетади-я.

— Наманганнинг ашдархони-да бу, дўндиқчам. Мозор босиб келган. Ҳай, чақиртирган бошлиқ ўзларидами? Вой, жонгинам-эй!

У ҳам худди ҳозиргина кириб, чиқиб кетган йигитдай узуч бўйли экан. Бурни устида чиройли гардишли кўзойнак. Қулоғига қалам қистириб олган.

— Ассалому алайкум, келсинлар, келсинлар, ҳали кўргандай бўлувдиму, ким экан бу пари... бу ойимқиз деб қўя қолибман. Хўш, столлар муборак бўлсин!

— Раҳмат! Қани, ўтиринг.

— Қуллуқ, бизга мана бу четроқ ҳам бўлаверади. Вой, жонгинам-эй. Ие, дўндиқчам, чой қани? Опангга дамлаб бермадингми?

— Чойни хуш кўрмас эканлар,— деди олма кавшаниб ўгирган қиз.

— Чойдан зарурроқ гаплар бор,— деди жиддий оҳангда Моҳидил. Кейин биринчи навбатда нима ишлар қилиш кераклигини тахлаб ташлади. Шундоққина қурилишга яқин жойда тоғ-тоғ ғишт очиқ ҳавода уюлиб ётибди. Станция учун аллақачонлар олиб келтирилган аппаратлар, насос агрегатлар ҳам очиқ ҳавода. Қувурлар исталган жойга ташлаб кетилган. Плита бетонларнинг арматуралари сочилиб ётибди.

— Жонингиз ачимаганига ҳайронман,— таъкидлади Моҳидил.

— Вой, жонгинам-эй, нимага ачимайди? Ачийди. Аввалги бошлигимизнинг қулоқлари оғир бўлса, манда айбми? Айтавериб, оғзимнинг ели тўкилган.

— Утган ўтиб кетди. Бўладиган ишга ўтайлик тезроқ. Сизга икки кун муҳлат, ғиштарни яхшилаб тартибга келтирасиз. Эртага ёғин бўлиб берса, ҳаммаси расво бўлади-ку! Устини ёптирасиз. Очиқ ҳавода бирорта нарса қолмаслиги керак. Бостирмалар қурдиринг.

— Вой, жонгинам-эй, нимадан қурдираман? Бир дунё ёғоч керак, тахта керак...

— Ёғоч, тахта бўлади. Қани, айтинг, яна нималар етишмайди?

— Ёғоч, тахта... Кислород йўқ, пайванд ишлари чалачулпа бўляпти... Вой, жонгинам-э, айтаверсам, гап кўп-да.

— Айтаверинг, бир бошдан.

Моҳидил ҳаммасини блокнотига ёзиб олди. Латифжоннинг ачинганича бор экан. Барча нарса ўлда-жўлда. Ишга шунақаям совуққон бўладими одам! Станциянинг тез кунда битиши ҳам даргумон. Лекин, трест раҳбарлари, шахсан Ла-

тифжоннинг ўзини ҳам оқлаб бўлмайди. Шунча вақт бепарволикка берилиш инсофданми, ахир!

«Илгариги бошлиқ» истаганча бюрократлик қилиб, идо-рада айш-даврон сураверган бўлса керак. Нобудгарчиликка ачинмаган. Наҳотки, шу оқибатларни аввалроқ билиб, бирор чора кўрилмаган-а!

Саркор топшириқларни олиб, ўрнидан тураркан, Моҳидил яна сўз қотди:

— Айтмоқчи, ҳалиги пайвандчи йигитнинг кўзлари ишдан чиқай деб қолибди-ку? Нимага шундай?

— Э, унга гап уқтириб бўлармиди? Ҳеч ниқоб кийди-ролмадим-кийди-ролмадим-да, нафасим қайтиб кетяпти, ўлсам ҳам ёруғ дунёни кўриб ўлай, дейди.

— Ниқоб киймаса, ишга қўйманг. Сиз билан биз ҳар бир кишининг соғлиғи учун жавобгармиз.

У чиқиб кетиши билан яна икки киши баҳслашиб кирди:

— Ассалому алайкум,— деди дўрилдоқ овозли йигит.— Танишайлик, мен Ҳайитов бўламан.

— Инженер Ҳайитов,— унинг сўзини тўғрилаб қўйди бирга кирган думалоқ юзлиги.

— Тўғри, мени бу ерда инженер Ҳайитов деб чақиришадди. Бу киши тупроқ қазиш бригадасининг бошлиғи. Гап шундаки, ўртоқ янги бошлиқ, ҳозир тез битта бульдозерни карьерга юбориш керак. Тупроқ ташиб келаётган икки машина бўлди-дурмига ботиб қолибди. Эрталабдан бери тўртта шофер овора. Тракторсиз уларни чиқаришолмайдди.

— Ахир ман қанақасига бераман, ўртоқ бошлиқ? Ишлаб олганим ўн еттита. Биттаси кетса...

— Қочиб кетмайди, биламан, локин бугун юборсам, эртага келади-да. Ораси озмунча йўлми?

— Тўхтанглар, тўхтанглар,— дея тинчита бошлади улар-пи Моҳидил.— Қанақа карьер? Қанақа тупроқ? Тушунтирсанглар-чи.

Ҳайитов ўтириб олди-да, гапга тушиб кетди:

— Ўртоқ бошлиқ, трассадаги техника шароитига мувофиқ канал дамбаси учун ишлатиладиган тупроқ составидаги гипс уч процентдан ошмаслиги керак. Бу ернинг тупроғида ўн икки процент гипс бор экан. Шунинг учун мана, ўрнига ўн километр жойдан уч процентли гипсга эга бўлган тупроқ олиб келиб тўкяпмиз. Участкадаги етти машинанинг бештаси линияда. Йўл ёмон. Машиналарга жуда қийин бўляпти. Тез-тез ишдан чиқиб, ремонтга тушяпти. Мана, бугун яна иккитаси ярим йўлга етганда...

— Тушунарли. Демак, ҳар куни ўн километр йўл юриб, тупроқ ташийсизлар, шунақами? Бунақада ҳали-бери қури-лиш битмайди-ку?

— Албатта-да. Тўр томётрли трасса дамбасига озмунча тупроқ кетади деъ. Ишми?

— Борди-ю, шу ўн икки процентли тупроқни ўз жойида дамбага ишлатаверса бўлмасмикин?— савол берди Моҳидил. Юмалоқ юзли йигит бошини сарак-сарак қилганча:

— Бўлмайди. Техник шароити бунни кўтармайди,— таъкидлади у.

— Менимча, бўлади. Бўлади-ю...— деди Ҳайитов,— бошлиқлар билан тортишиб ўтиришга кимнинг тоби бор дейсиз?

— Масалан, кимни назарда тутяпсиз?

Ҳайитов тутилиб қолди.

— Сизни эмас... Масалан, бош инженеримизни-да. У киши фақат уч процентлигини тан оладилар.

— Гап бош инженерда эмас,— эътироз билдирди Ҳайитовнинг шериги,— трест ишлаб чиқариш бўлими ўн икки процентли гипсли тупроқни дамбага нолойиқ деб топган, вассалом!

Маълум бўлишича, Ҳайитов маҳаллий тупроқ намунасини лаборатория анализи учун трестга юборган. Трестдагилар эса ёзма равишда эмас, телефон орқали оғзаки рад қилиш билан қутулганлар. Аммо Ҳайитов текшириш натижасидан қониққан эмас.

— Менинг фикримни бош инженер ёрдамчиси ҳам қувватлаган. Фақат сўзини инobatга олишмаяпти-да.

— Гулом акани айтяптилар,— дея гап қўшди бригадир.

— Ҳа, ўша кишини айтяпман. Бу ернинг тупроғини яхши биладиган одам фақат ўша киши. Қадимда сув иншоотлари қурилишига ҳатто йигирма процентли гипсли тупроқ ишлатилганини ҳам билар эканлар. Бу нимаси, ўртоқ янги бошлиқ, қадимда мумкин-ку, энди мумкин бўлмай қопти-да. Мана, Қизилоёқ деган жойга бориб кўриш мумкин.

— Қизилоёқда нима бор экан?

— Нима бўларди. Ўша иншоотларнинг вайрона қолдиқлари бор-да.

Моҳидил муддатни қўлдан бой беришни ёқтирмасди. Шунинг учун ёнига икки-уч кишини тўплаб, Ҳайитов дарак солган ўша Қизилоёққа қараб жўнади-да, фақат тонгга яқин қайтиб келди. Эрталаб секретарь қиз келганида у шундоқ-қина столга бошини қўйганича данг қотиб ухлар, дераза тоқчалари эса бетон увоқлари, парча-пурча қоғозларга ўроғлиқ тупроқларга тўлиб кетган эди.

Секретарь қиз лабини буриб, елкасини қисиб қўйди-да, ўз хонасига чиқиб кетди. Моҳидил уйғонганда у ҳозиргина нимадир еб, ўча бошлаган лаб бўёқларини қайта тикламоқда эди. Қиз қўлидаги кичкина ойнага қараганича упа сурди-да, чаккаларига тушган соч толаларини тупуклаб туриб бурай-бурай қўнғир ҳолга келтирди. Қўйлагини тузатди.

Моҳидил ичкаридан чиқиб унинг пардоз қилишини кузатиб турар, қиз буни сезмас эди.

— Вой,— деди кўриб қолгандан кейин, ойнани стол ғаладонига яшираркан,— лабларим шамолда тарс-тарс ёрилиб кетибдики... «Красная Москва» духим бор, озгина сепасизми ўзингизга?

Моҳидил жавоб бериш ўрнига яқинроқ келиб ўтирди-да, сўради.

— Бу ерда зерикмаяпсизми?

— Шунақаям зерикаманки, асти қўяверинг,— бажону дил ҳасратга ўтди қиз,— баъзида ёрилиб кетай дейман. Илгариги бошлиғимиз...

— Зерикмайдиган иш топиб берайми?

Қиз анграйиб қолди.

— Қанақа иш? Агар ўзимнинг ҳунарим бўйича бўлса, таъбиингиз. Асли ҳунарим — телефонисткалик. Машинкада ҳам яхши ёза оламан.

— Ҳозирча телефонисткаликдан зарурроқ вазифалар бор. Анави машинкадан чиққан қоғозларни менга беринг-да. саркорнинг олдига бориб айтинг, сизга иш топиб берсин.

Қизнинг ҳафсаласи пир бўлиб, лабини бурди.

— Қанақа иш топиб беради? Ёишт ташиттирмасин тагин? Унақаси таъбимга тўғри келмайди.

— Ёиштлар сочилиб юбун бўлиб ётаверсинми? Ахир сиз давлат мулкисини жонқурингизмасиз?

— Ахир...— У нозик қўлларини кўрсатди.

— Ҳечқиси йўқ, чиниқасиз, синглим. Мен сиздан ҳам нозик бўлган. Ёишти кўртингизми, кафтларимда қадоқ.

Қиз истар-истамас уришди.

— Аввал уйга кириб, кийимингизни алмаштириб олинг, чиройли кўйлакларни ўринтириб қўясиз.

Ёлғиз қолган Моҳидил ҳозиргина қиз туриб кетган стулга қараб турди-да, сўнг машинканинг олдига ўзи ўтириб, қоғоз қўйди.

Бу ерда ҳамма нарсадан атир ҳиди анқиб турарди. «Красная Москва» бўлса керак, деб ўйлади Моҳидил. Кейин «чиқ-чиқ» қилиб бармоқлари билан ҳарфларни ура бошлади. «Талабнома» сўзини ёзиш учун ўн минутча овора бўлиб, «нома»га келганда «н» ҳарфини узоқ қидирди. Бу ҳам хийла оғир иш экан. Нозанин қизга осон тутганига қаранг-а.

Ниҳоят, «н» топилди, «о» қани энди? Ҳа, мана, юқорида экан. Терга пишиб кетди у. Шунақа қоғозбозлик қилгандан кўра, телефонда сўраб қўя қолса нима бўларкин?

Телефон ҳам ҳадеганда уланавермади. Улангандан кейин эса бошлиқлардан бирортасини топиб бўлмади. Бир ярим соат уринишдан кейингина Қуйиқўрғон сув омбори қурилиши томонидан Латифжоннинг хириллаган товуши келди.

Кейин Моҳидил таъминот бўлими бошлиғи билан узоқ гаплашди.

Худди ана шу суҳбатнинг эртасига прорабхонада қуйидегича суҳбат борарди:

— Аёл бўлсаям хийла пихини ёрган кўринади. Саркорнинг нафасини ичига тушириб қўйди-я. Вой, жонгинам-эй, бўлишим шу, мендан юлқа тайёрлолмайсиз, угра кесолмайсиз, урвоқдан бўлак нарсага ярамайман, вой, жонгинам-эй, деб сузилиб ўтираверди.

Гапирувчи кўзлари қизарган кечаги электропайвандчи эди. У атайин овозини чийиллатиб, саркорнинг сўзлаш услуби, хатти-ҳаракатларини жуда ўрнига қўярди. Турганлар эса ҳадеб кулишарди. Сўзловчи эса баттар қўшиб-чатишга уринарди:

— Секретарь қизни биринчи кўришдаёқ ёқтирмабди бошлиқ. Башарангиз тузугу, тиржайишингиз бузуқ экан, дебди. Пардоз-андозни уйингизда қиласиз, хоним, ҳозир чиқиб гишт теринг, деса у: «Вой, шўрим кўрсин, ўлибманми гишт териб, умримда совуқ сувга қўл урмаган парю рухсораман-а! Илгариги бошлиғимиз юрсалар елкаларида кўтариб, ўтирсалар тиззаларига олиб ўтирардилар. Сиз ҳеч бўлмаса кафтингизга оларсиз деб ўйловдим...» дебди. Ноз-карашмалар қилибди. «Ҳой, ойимқиз, сизга хушомад қилишга жинсим тўғри келмайди. Бошқа жазман топинг», деб берибди унга бошлиқ. Шундан кейин кавушиниям тўғрилаб қўйибди.

— Ўзи кичкина бўлса ҳам, ашуласи катта экан-а?

— Ҳа, балойи азим. Хўжайинлар билан телефонда гаплашганини кўрсанг. Бирпас эшикнинг орқасидан қулоқ солиб туриб, сочларим тикка бўлиб кетди.

Сўзловчи эшик олдида турган Моҳидилга кўзи тушди-ю, гиппа бўғилгандай, тупугини ҳам ютолмай қолди.

— Ваъзхонлик тугадими?

— Вой, жонгинам-эй,— унинг орқасидан саркор ҳам кириб келган эди.— Мунча имиллашади булар-а? Топширигини кеча етказувдим.

Моҳидил унга парво қилмай тўрга бориб ўтирди-да, секин-секин чиқиб кетмоқчи бўлганларни тўхтатди:

— Ваъзхонлик тугаган бўлса, энди мендан эшитинг,— деди. Сўнг, энди таралабедодликка чек қўйилишини, ҳар бир кишига ишга жон куйдириб жиришишни уқтирди.— Кунлар қисқаряпти. Бундан буён тунда, изгирин, совуқ оқшомларда, электр чироқлари нурида ишлашга кўпгина оғирчиликларни бошдан кечиришликка тўғри келади. Аммо, кўпчилиги — ёшлар-ку! Ёш қўл — арслон панжаси, деб бекорга айтмаганлар. Ана шу арслонлар қарияларга ибрат бўлишлари керак.

Моҳидилнинг доврўғини илгари ҳам эшитган эдилар. Аммо ҳозиргидай ҳеч қачон юзма-юз ўтириб гаплашишма-

ган, ҳатто ўзларига бошлиқ бўлиб келишини кутмаган ҳам эдилар. Мана энди ҳамманинг диққати унга боғланган. Сўзини эшитибгина қолмай, ўзларида ҳам кўтаринки руҳ билан сўзлашга, ўз таклифларини ўртага ташлашга мойиллик туғилмоқда. Моҳидилни фақат қаттиққўл деб ўйлашган эди, у очиқ кўнгил ҳам экан. Бир зумда у билан апоқ-чапоқ бўлиб, тил топишиб олгандай ҳис қилишарди ўзларини.

Моҳидил анализ учун тупроқ намунасини тўппа-тўғри Тошкентга юбориш кераклигини айтди.

— Трестдагилардан бир иш чиқмайдиган кўринади,— деди у,— ўртоқ Ҳайитов, сиз ўз фикр-хулосаларингизни батафсил ёзиб, пухта материал тайёрланг. Қизилоёқдаги қадимий дамбалар учун йигирма процент гипсли тупроқ ишлатилган экан, демак, ўн икки процентли бу ердаги тупроқ ҳам техник шароитига тўла жавоб беради. Натижасини тез юборишса юборишгани, юборишмаса, ўн километрга қатнаб, тупроқ ташишдан воз кечамиз.

Ҳамма бир-бирига маъноли қараб қўйди. Ҳайитов ичидан қувониб деди:

— Яшанг-э, бормисиз дунёда! Аллақачон шунақа қилиш керак эди, бунинг ўрнига қўрқоқлик қилиб... Аммо, Моҳидилхон, яна чатоқ-да. Тупроқ намунаси то Тошкентга бориб, натижаси қайтгунча, икки-уч ҳафта ўтади-да.

— Тўғри, икки-уч ҳафтадан кейинги анализнинг кераги нўқ бўлмас. Биз ишни бошлаб юбораверамиз. Ғулом акага телефон қилдим, баъзи мутахассислар билан ҳам гаплашдик. Ўн икки процент гипсли тупроқнинг хосияти кўп экан.

Ишни бошлайверамиз, дейсизми?— сўради чўчинқираб сардор.

— Ҳа, ўйчи ўй ўйлагунча, таваккалчилик қилишга тўғри келади-да.

— Вой, жонгинам-эй, таваккалчиликнинг охири бахайр бўлсин-да?

— Буюк ишларнинг кўпчилиги таваккалчилик билан қўлга кирган. Буни инкор қилиб бўлмайди,— деди Моҳидил қулиб. Кўпчилик ичдан унга қўшилиб турарди.

Эртасигаёқ карьерга қатнаётган машиналар линиядан олиниб, асосий қурилишга ташланди. Бульдозерлар ковланган тупроқни шу ернинг ўзидаги дамбага ётқизиб, шиббалайвердилар. Оғир йўл азобидан қутулган шоферларнинг вақтлари чоғ, Моҳидилнинг тadbиркорлиги ҳақида оғиз тўлдириб гапира бошлашди.

Чала-ярим қад кўтариб қолган насос станцияда ҳам катта жонланиш бор. Карьердан бўшаган машиналар қурилиш материалларини ўз вақтида етказиб беришмоқда. Хуллас, ҳамма ишга шўнғиб кетди. Фақат Моҳидилнинг ўзи бир оз ташвишда. Тупроқ состави масаласида ўзбошимчаликка йўл қўймаганмикин? Борди-ю, Тошкентдан Моҳидилнинг хулоса-

си ижобий топилмаганлиги тўғрисида хабар келиб қолса-чи? Тўрт километрга яқин масофани бутунлай бошдан-оёқ, янгитдан қуришга тўғри келадими тагин? Текширув натижаси тупроқнинг дамба учун яроқли эканини кўрсатиб турибди-ю, лекин у барибир лаборатория хулосаси эмас-да.

Участкада бундан ташқари ҳам амалга ошириш қийин бўлаётган кўпгина кам-кўстлар бор эдики, вазият уларни тезроқ бир ёқлик бўлишини талаб қилмоқда эди. Бу тўғрида бошлиқлар билан фақат ҳафталик маслаҳат йиғилишида келишиб олишга тўғри келади. Йиғилиш эса ҳамон ўша Тепакўрғон участкасида ўтказилмоқда.

Моҳидил эртанги йиғилишга етиб бориш учун кечқурун йўлга тушди. У Қуёнқочдида бўлиб, ўз қадрдонларини кўриб ўтишни ният қилиб қўйган эди.

Мана, ўз уйи. Нимагадир деразада чироқ ёниқ. Ким бўлиши мумкин?

Чопганича бориб, эшикни очди. Пойгакда чангга беланган кирза этик. Диванда эса кимдир ухлаб ётарди.

— Зубайда?— деди у ҳайрон бўлиб.

Иш кийимини ечмай ётган Зубайда ирғиб ўрнидан турди-да, кўзларини ишқалади.

— Ассалому алайкум... Кундузги сменадан қайтибману, бирпас чўзилиб, кўзим кетибди.

— Нима гап ўзи? Кетувдинг-ку?

— Қайтиб келдим,— яна ўтирди у.— Уч кун бўлди қайтганимга. Қайтдим, Гулхайри опамга шоғирд тушдим. Машинистлик қилмоқчиман.

— Нимага қайтдинг? Мундоқ ётиғи билан тушунтирсанг-чи.

— Ярим йўлдан қайтдим. Мани кечиринг, опа... ўшанда сиззи хафа қилиб кетувдим. Кўп ачиндим кейин. Қаёқдан ҳам ўша Ҳошимни учратган эканман, дейман... Ўйлаб қарасам, гапларингизнинг бари тўғри. Ўз оиласига тўла-тўкис бахт топиб беролмаган одам, келиб-келиб манга бахтни раво кўрармиди? Осмондан юлдузни олиб бераман, деган ваъдаларига лаққа тушиб, олдига борсаму, тагин битта мандақа лақмани топганда, туёғингни шиқиллатиб қол деб, кавушимни тўғрилаб қўйса... ўша кунларни ўйлашнинг ўзи қанчали даҳшат!

— Балли, синглим, ақлинг кирибди. Хўп хурсанд қилдинг мени. Яхши қипсан қайтиб. Жонингда қасдинг бормидики, ўз оёғинг билан жаҳаннамга бориб ўзингни отсанг!

— Ўйлаб қарасам, бу жойда бирдан-бир меҳрибоним сиз экансиз. Кета-кетгунча сизни ўйлаб кетдим. Мани деб, жаҳлингиз чиқиб, не алфозга тушганингиз кўз ўнгимдан кетмади ҳеч... Гулхайрини, Алёшани, Музаффар, Хўжаназар ака, ҳаммани эсладим. Иссиқ-совуқ демай, кечалари қум, шамол билан олишганларимиз, ютуқларимиздан қувонганларимиз,

ўйлаган ўйларимиз, ниятларимизнинг бари мандан орқада қолиб кетаётгандай туюлаверди. Энди шу жойга етганда унга қўл силтаб, қайтиб кетаётганга ўхшайвердим. Поездга ўтирдим. Бир вақт қарасам, жўнаяпман. Кейин йиғлавордим. Нимадир мани кетишимгамас, қолишга ундарди ҳадеб. Кейин бир станцияга келганда тушиб қолдим. Юртимизнинг шу кичик бир бурчагида яшаб, энг юксак, энг равшан, янада порлоқ олам сари тинмай, ҳормай ҳамиша олдинга — келажакка ишонч билан бориш ҳавасида ёнган шу инсон қудратини кўзим билан эмас, шу юрагим билан аниқ кўргандай бўлдим, опа... Буларни ташлаб кетиб бўлармиди? Кечиринг...

Моҳидил унинг икки чаккасидан ушлаб, кўзларига тик боқди. У кўзларда қатъий бир қарорга келганликнинг аниқ ифодаси порларди. Унга ишониш мумкин.

Зубайданинг хусусиятида энгилтакликка мойиллик бор эди, дейиш хато бўларди. Унда шўхчанлик, баъзан ақлига келган гапларни шалдир-шулдур қилиб, дангал айтиб юборавериш одатидан ташқари, дам-бадам хаёлга чўмиш, ниманидир бунёд қилиш, нимагадир интилиш, нимадандир лаззат топиш иштиёқи ҳам мавжуд эдики, бу фақат унинг ички дунёсидагина мавжланар, аммо ташқарига чиқмасли ҳеч. Шунинг учунми, энг яқин кишилари ҳам унга яхши тушунолмади ҳаророн бўлишар, баъзида лабларини буриб қўйишар қоларди.

Зубайда учун ҳаёт кечириш унча осон эмасдай туюларди. Ҳар бир кундан яхшироқ бир кун келишига ҳаёт кўнрабмасли ҳақи. Таваккал қилиб, бирор нарсага қўл уришдан эса қўрқар, шу жиҳатдан лаби куйган одамни эслатарди. Бунинг сабаби бор эди, албатта. Бу — ўша ўзининг синфини битирган йили, институтга киришдан бошланган эди асли. Институтга кириш учун каттакон конкурс мавжуд. Ҳар бир ўринга саккиз-тўққизтадан ариза тушган. Ҳамма баб-баравар ўша ўрин учун курашади. Китоб устида тунларни бедор ўтказишди. Ҳаяжон-изтиробларнинг эса чеки йўқ. Борди-ю, толеинг сенга кулиб боқса-ю, конкурсдан ўтиб олсанг-ку яхши, ўтолмасанг-чи?

Хуллас, Зубайданинг умидини ана шундай ҳол чилпарчин қилиб юборди. Баъзи фандан беш, баъзиларидан тўрт олиб, белгиланган нормага икки бали етмай қолади.

Қабул комиссиясининг қарори чиққан кун Зубайда ўз фамилиясини рўйхатда кўрмай, уйга эзилиб қайтади. Қизига қаттиқ меҳр қўйган ота ҳам, она ҳам унинг юраги гап бўлишини истамас, қандай бўлмасин уни овуттиш, кўнглини кўтариб, дардини ёдидан чиқаришга уринардилар. Бу сафар ҳам шундай бўлди.

— Хафа бўлма, қизим, бугун бўлмаса, эртага бирор иложини топармиз,— деб юпата бошлади отаси.

Қандай илож топиш мумкин? Қарор чиққан бўлса, рўйхат осиглиқ!

Йўқ, астойдил уринганининг омади қўлида экан. Орадан уч кун ўтгач, ота уйга хурсанд қайтди-ю:

— Бориб ўқийвер, ишинг юришиб кетди,— деди.

Қиз ҳайрон. Шу ҳайронлигича институтга борса... кўзларига қандай ишонсин? «Иложини топиш» шунчалик осон экан-ку? Ҳеч шубҳасиз, отаси айтгани тўғри чиқди. Рўйхаглар қаторида унинг номи ёзилган бир парча қўшимча қоғоз турарди.

Қизнинг вужудида тугён кўтарилди. Қалбини алланима исканжага олиб, эзгиларди гўё. Мияси ўтмас пичоқдай қийнар, бирор йўл-йўриқ сўровчиси йўқ, борларига эса бундай сирни фош қилишдан уяларди. «Иложини топган» отасини эмас, ўзини, фақат ўзини гуноҳкордай санарди у. Ахир, мактабда ўқитувчилардан эшитганлари, китоблардан ўқиганлари фақат ҳалол, виждонли, пок кишилар эмасмиди? Зубайда уларга ҳавас билан қараб, ўшаларга ўхшашни истар, улар амалга ошираётган ҳар бир нарса эса алоҳида маънога эга эди. Дунёда шундай қалбаки ишлар ҳам бўларкану, Зубайда шу чоққача бунга шубҳа ҳам қилмаган, баъзи муомалалар фақат айрим кишиларнинг хоҳишига боғлиқ эканлигини билган ҳам эмас. Агар шундай келишувчанлик билан ҳаммаси ҳал бўлаверса, конкурс эълон қилишга нима ҳожат? У овора, бу овора, бутун бир коллектив овора... Ёки хўжакўрсин учунгинагамикин булар?

— Нима, кўнглинг тўлмаяптими?— сўраб қолди отаси қизининг хафаҳол раъйини кўриб,— ҳаммаси ҳал бўлди-ку, ахир?

Зубайда отасига бир қаради-ю, ҳеч нима демади. «Мен ҳалоллик билан ўқишни истардим», деб ўйлади ичида.

...Бора-бора китобларда ўқиган ўша ажойиб одамларнинг ҳам борлигига ишона бошлади. Дунёда улар кўп. Уларни қидириб топмоқ, изламоқ керак. Улар билан бир қозонда қайнаб кўрмоқ лозим. Шу иштиёқ билан Зубайда ота-она муҳайё қилиб берган барча афзалликлардан воз кечиб, саҳрога келиб қолган эди.

У қидирганини топди, кўрди, бирга ишлади, кўпчиликка ҳаваси ортди, аммо ҳамон айрим қалбакиликлар мавжудлигининг гувоҳи бўлди. Шулардан бири Ҳошимжон бўлиб чиқди бу ерда. Тавба, шунча ажойиб одамлар ичида битта ярамаси ҳамма ёқни булғатиб кетди-я.

— Қанақа қилиб ўша рўдапога ишона қолдим-а,— деди у Болтаев ҳақидаги фикрларини давом эттириб.— Кўр эдим, кўзим очилди энди. Кеч бўлса ҳам ҳар қалай, очилди, опа, ишонинг. Ўша куни поездда кета туриб «ҳар нарсага қалб кўзи билангина эмас, ақл кўзи билан ҳам қарай билиш керак», деган гапингизни эсладим. Шу гапингиз мани икки-

лантириб қўйди. Ақлимни еб қўйибман, деб ўйладим. Қўз олдимда бирдан институтга киришимга «илож» топиб берган, ўша қандайдир мансабдор пайдо бўлди. Худди Ҳошимнинг ўзгинасига ўхшаб кетди у. Шунинг ўзгинаси. Агар бу бўлмаганда ҳам, бундан ҳеч фарқ қилмасди у назаримда... Азалдан бир нарсга аҳд қилсам, унинг охиригача етказмай қўймайдиган одатим бор. Бўлмасам, қалбакилик билан топилган ўша «илож»га кўникиб кетаверган бўлардим. Йўқ, энди лабим куйишини истамайман! Ҳошим акадан паққос кўнглим қолди, нишонинг, уни қайтиб кўргани кўзим йўқ энди.

У ўрнидан туриб, дераза ёнига борди.

Моҳидил электр плиткани ёқиб, чой қўйгунга қадар ҳам Зубайда ташқаридан нигоҳини олмай тураверди. Моҳидил ширма орқасига ўтиб, ечина бошлади.

— Нимага индамайсиз?— сўради у дераза олдидан кетмай.

— Индаб нима дердим?— дея жавоб қилди Моҳидил.— Ҳамма гапни айтиб қўйдинг-ку ўзинг. Ҳошимнинг кимлигини таниб олибсан-ку...

— Фараз қилайлик, ман шу чоққача билмаган эканман, тажрибасиз бир кичкина одамман. Бошқалар-чи? Нимага шу тоифадаги одамларни ҳукуматимиз каттакон қилиб қўяди? Одилона стол тсбратиб, буйруқ чиқарадиганлар камми дунёда? Истаганингча муттаҳамлик қилавер, одамларни алдайвер, давлатимизнинг кўзини оуяйвер, деб шунақаларга амал бериб қўйишларига ҳайронман.

Моҳидил ҳалатини кийиб чиқди-да, кўзгу олдида келиб, соҳарини...

— Эски иллат қолдиқлари доим кўзга...
вермас экан, Зубайда,— деди у.— Мен ҳам сен сингари ҳайрон бўлардим. Ахир биров ўғирлик қилса, тўхматчи, порахўр, чайқовчи бўлса, қўлга осонроқ тушади. Ҳошим сингариларни эса тутиш қийин. Чунки Ҳошим сингарилар ўғирлик қилмайди, бировга пичоқ ўқталмайди... У бошқа йўл билан одамларни алдайди, бировларнинг оёғидан чалади, енг ичида ҳар хил қабих ишлар қилаверади. Партиянинг бирор кўрсатмасини амалга ошириш эълон қилинса, у бу кўрсатма учун кураш принциpidан фойдаланади. Биров сал танқид еса, шу танқидни пуфак қилиб шишириш билан ўз мақсадига эришади. Юзаки қарасанг, ҳаммаси дуб-дуруст, ҳеч қанақа айби йўқдай. Аслида-чи... Ке, қўй, шуни ўйлайверма ҳадеб. Чой дамлаб келаман. Қиёмнинг бор экан, қиём билан пчамиз, хўпми?

— Ростдан кўр эканман-да. Илгари унинг шунақалигига ҳеч шубҳа қилмабман. «Жонимдан ортиқ кўраман! Ундоқ қилодурман, мундоқ...» Қилпангламай ўлгурнинг гаплари шунақанги ширин эдики... Одамнинг башарасига қараб, дарров билиб бўлмас экан-да.

— Ҳар нарсаса юзаки қараб бўлмайди. Шуни бир карра эсда тут. Айниқса, муҳаббат кўзи билан қараганда ҳушёрликни ошириш керак. Муҳаббат кўзига эркаклар бутунлай ўзгача, қўй оғзидан чўп олмайдиган, ипакдай майин бўлиб кўриниши мумкин...

Моҳидил стол тузатиб, чойнакдаги чойни уч бор қайтарди-да, кичкина-кичкина ликопча билан майда қошиқларни икки пиёла ёнига қўйди.

— Эҳ, шунақа одамларни!..— деди Зубайда муштумини тугиб.

— Ҳа, бунақа одамлар билан коммунизмга чиқиб бўлмайди.

Дераза ёнидан кетма-кет иккита юк машина гувиллаб ўтаркан, бировнинг кимгадир бақириб гапиргани эшитилди. Лекин мотор овозида англаб бўлмасди уни. Иккинчи қаватдан эса танца тушаётгандаги оёқ дупури, музика овози қулоққа чалина бошлади.

— Айтгандай, Хўжаназар ака касалхонадан чиқибдилар, деб эшитдим, ростми?— сўради Зубайда.

— Эртага рухсат беришармиш...

III

Хўжаназар аканинг қайтиши ҳақидаги хабар бригададан бригадага, участкадан участкага ўтиб, бутун трассага тарқалди. «Эшитдингларми, Хўжаназар ака банисадан келибди-я». «Хайрият, хайрият, тани-жони соғми, бардаммикан?» «Ишқилиб, ҳеч кимни оҳ дегулик қилмасин-да. Яхши одам бечора». «Аммо лекин бадани пўлатдан экан-да, ҳамма ёғини қайроқтош кемириб, илма-тешик қиворсаям, тирик қолди-я, аёли суюниб қолгандир?»

Ҳар ёқдан уни кўргани келишиб, елкасига қоқиб «шукур, жонингиз омон қопти, шукур», дейишар, суюнишар эди.

Хўжаназар ака эса хомуш, илгаригидай ҳар гапнинг бирида бирор латифа ўйлаб топмас, суҳбатдошларини кулдиравермас эди. Буни ҳамма сезиб турар, ўткинчи ҳол бўлса керак деб ўйлашарди. Кейин билсалар, врач хулосасида унинг оғир ишларга қўйилмаслиги ёзилган экан. Трест бошлиғи ҳам шунга риоя қилиб, аввалги вазифасига рухсат бермабди. «Бизга соғлигингиз керак, ака, дебди. Ўзининг асли касби — гидротехниклик вазифасини тавсия қилибди. Ҳали каналга сув қуйилганича йўғу, гидротехниклик қилармиш. Қўли бўш юргандан кўра тўғри келган ишларни бажариб турса бўлмасмикан? Докторнинг хулосасини ўзгартиришга ҳаққим йўқ,— деб жавоб қилибди яна бошлик.— Касалхонадан чиққан одамсиз, сув келгунча дам олиб, қувватга кириш».

Бу гапдан пенсиянинг ҳиди келмоқда эди.

Ҳақиқатан ҳам Хўжаназар ака дармонга кириб кетганича йўқ, жароҳат ўрни ялтиллаб турарди. Шунинг учун ўзи ҳам ноилож бошлиққа қулоқ солишга мажбур эди. Аммо трассадаги гавжум ҳаёт оқимиға қирғоқдан холис томошабин бўлиб юришни ор деб биларди. Бир шоир айтган экан:

Зилзиладан қўрқар бир одам,
Биров ўтдан қўрққанин сўзлар.
Мен булардан қўрқмайман ҳеч ҳам,
Сукунатдан қўрқаман, дўстлар!

Ҳа, жўшқин дарё балиғи қўлмак сувда умр кечиролмайди. Сукунатда яшаш Хўжаназар ака учун ана шу балиқ ҳолиға тушиш билан баробар.

Бир кун и уйда узоқ ўтириб қолди у. Томоғидан овқат ўтмас, нафаси сиқилиб, ёрилгудай бўлаверди. Бунинг устига ҳавонинг айнигани, ҳовлида тўс-тўполон кўтарилиши унинг кўнглини баттар хира қиларди. Ўтган йилгидай бу йилги куз ҳам тўполонни бошлаб келаётган эди. Дарахтлар бир-бирларини нуқишиб чайқалар, ердан чанг олиб, ҳавога тўзғинарди.

Шу вақт Ғулом аканинг ишга бормаи уйда ўтирганини хотинидан эшитиб қолди. Ҳадеб ичармиш. Кўндан бери оғзини ароқ олмай кўйган одамни яна нима жип урдийкин? Сабохон ҳуноб бўлиб, болаларини ота-бобога шича қасбқадир чиқиб кетган эмиш.

Хабар олиш керак. Балки бирпас дардлашиб, икки кекса юнани...

Уйнинг ичи ним қоронғи эди. Хонатахтада кўнглига себқларини узала солганича, деворга суяниб Ғулом ака утирар, бош яланг. Кириб келувчининг саломига алик олди, йўқми, алик олса ҳам товуши унча эшитилмади, ишқилиб, унсизгина термилиб турар, ҳаракатсиз, ҳатто нафас олиши ҳам сезилмай, худди яшашининг маъноси қолмаган одамни эслатарди у.

— Эҳ-ҳа, кайфу сафо зўр-ку! Чироқни ёқиб ўтирсангиз бўлмайдим, отагинам?

Ғулом ака:

— А?— деди-ю, ўрнидан сакраб турди. Афтидан, шу ўтиришда мизғиётган экан. Чироқни ёқди. Хона ичи ёришиб кетди. Хонатахта устида эса ярмидан кўпроги ичилган ароқ, кичкина пиёла-ю, палапартиш тўғралган пиёз, нон бурдалари...

— Мана бу ёнга ўтинг,— деди у ўз ўрнини кўрсатиб.

Хўжаназар ака оқ жилдли ёстиқни деворга тираб суянаркан, кўнгли оздирадиган ароқ ҳиди димоғига урилди.

— Мана бу сассиқваччани анов ёққа олиб қўйинг,— шиша билан пиёлани ўзидан нари сурди у,— ҳе, қўланса бўлмай ўлсин!

— Қиттай тотимайснзми?

— Балли-е, олиб қўйинг, шунчаки дардлашиб ўтиргани чиқдим, отагинам.

— Бўлмасам мен ярим пиёла ютволай.

Хўжаназар ака унинг қўлидан шиёласини тортиб олиб, гилам устига улоқтирди.

— Яна шу ярамаси домига илиниб қолдингизми, Ғулом-жон? Баҳридан ўтувдингиз-ку?

Ғулом ака чўкка тушиб ўтирганича, бошини ҳам қилди. «Ранги-рўйи олниниб, кўзлари киртайиб қолибди», деб ўйлади Хўжаназар ака. Ғўё Ғулом аканинг бошига мушкул иш тушгану, ундан халос бўлишнинг бирдан-бир чораси тарки дунё қилиш эди.

— Нима қилай?— деди у ички бир нидо билан.— Мана шу жигаргоҳим эзилиб кетяпти, хўжам. Юрган йўлим, ўтирган ўрнимда оромим йўқ! Эрталаб тураман, ишга бораман, қайтиб, яна ётаман, ўй миямни кемириб, еб ташлаяпти-да ахир! Бугун шундан озроқ ютсам, шифоликка ярарми-кан девдим... Дашном тошлари тагида қолиб кетдим хотиндан.

Хўжаназар аканинг кўнгли ниҳоятда бўш эди. Шунинг учун юракдан ачинди унга. Ўз ҳасратини ҳам бутунлай унутиб, дўстининг юрагига қулоқ солди.

— Кўнгилни дўст кўтарар, гапиринг, ичингиз бўшаса зора. Нимадан аламноксиз? Тортинманг!— деди Хўжаназар ака.

Ғулом ака ўридан турди-да, четга бориб деворга суянди. Кейин худди илтижо қилаётган одамдай қўлларини кўксига қўйиб, қаршисидаги дўстига унсиз нигоҳини қадади-ю, қотди. Ҳа, уни шу куйи қотиб қолган дейиш мумкин эди. Лекин бадалларининг бетиним қалтираши бундан далолат бермасди ҳозир.

— Айтаман, майли,— деди у баногоҳ,— сизга айтаман. Ҳеч ким ички сириши бировга айтмасин дейилган эмас, хўжам. Шу кеча-ю кундузда гирён бўлган бағрим, дилафгорлигим сизга аён бўлсин, майли... Модомики, кўкда учмоқ учқур қушнинг маслағи экан, унинг бирдан-бир ишончи, таяничи — қанотидир. Қанотсиз қаёқдан папоҳ топсин у. Қанотсиз яшамоқнинг маъноси нима? Қанотсиз — умрининг интиҳоси тез, войвайяклар базми учун гойиблан инъоми неъматгина холос! Отага ҳам, онага ҳам бирдан-бир қанот— фарзанддир. Фарзандсиз бугунги кунинг эртага ҳеч нима! Фарзандсиз на папоҳ, на тотли ҳаёт бор, биласиз. Амри маъруф қилиб, қанча фарзанд орттирсанг, шунча умрингга мадад, хонадопинг бут, аҳли давринг фаровон демак! Мен ҳам отаман-да, ахир! Ҳаммаси бус-бутун бағримда бўлсин дейман. Аммо... Қўйинг-чи, пушти камаримдан бинога келган сарболам бор туриб, қиё боқини ора билса-ю қанотим шикаст еб,

кўксим жароҳат топмайдимики, хўжам! Бағрим оташ ҳукмига маҳкум, зиравалар тимдалайди ичимни буткул. Айтинг-чи, шу адолатданмики, икки қалб ёнма-ён уриб турса-ю, аммо етти ётдай олисда бўлса?! Ногаҳон чақмоқдай чақилиб, гули ҳамиша баҳордай хандон уриб яшнаса-ю, отагина рўйхушлик кўрмаса ундан? Равиш-рафторига тушунолмай қолдим. Балки бир сазойи одамдирман, балки ҳазар қилар, раво кўрмас ота дейишни. Аммо кўнгил учун бир лаҳзагина рухсорини дариг тутмаса нечук? Алам қиларкан-да кишига, хўжам! Бугунги «кайф-сафо» сабабкори ҳам шу!

Ғулом ака девордан узилиб яқин келди-да, ерга чўккалади. Унинг рангида қони қолмаган, лаблари кўкарган эди.

У қўлини чўзиб гилам устига тўитарилган пиёлани олди-да, шишани бўшатди. Оғзи ярим очилганча таажжубда анграйиб қолган Хўжаназар ака ўрнидан хил қўзғалиб, қаршилиқ қилмоққа чоғланди-ю, бироқ қандайдир ички куч бундан қайтарди уни. Ғулом аканинг ғусса тоши аста эриб, бутун баданларига тарқалган, буни фақат ароқ ювиб тушмоғи керакдай эди. Заҳарни заҳар кесиши ҳам бор-ку. Хўжаназар ака жойига парчинлаб қўйилгандай ароқ охиригача ичилиб, пиёла бўшагунга қадар ҳам анграйиб ўтираверди.

У касалхонадан чиққан кунлари қўлогига галати гаплар кирганини эслади: «Моҳидил Ғулом аканинг қизи эмиш. Моҳидилнинг ўзи айтибди. Аммо она-бона отадан сўз ўттирибган экан. Қиз отани кўргани кўзи йўқ эмиш». Чўп тикилган ари уясидай гувиллаб қолган бу миш-миш ҳамма ёқда кезарди. Ғулом ака бунинг хотинидан эшитгандан: «Бекор гап, ҳадеб сплетналарга қўлоқ солаверма!» деган сўзга қўшқини гаплар тўғри чиқиб қолди чоги.

— Моҳидил қизингиз экан-да?— сўралп у қаршисида ўтирган дўстидан.

Ғулом ака бир тишлам ионин чайнаб туриб бош иргиди.

— Моҳидил—менинг қизим! Уни аллақачонлар таниганман, аммо виждон азоби... Унинг томирида менинг қоним уриб турибди. Унинг нафасидан менга азиз, мен учун энг мўътабар бўлган бир аёлнинг таниш нафаси уфуриб турибди. Ҳар нарсани сезишга қодир қалб бунинг аллақачонлар эътироф этган эди. Аммо унга қандай яқинлашишни билмай бошим қотган... Ўзимни бир гуноҳкордай ҳис этиб, эзилардим, холос. Баъзи-баъзида унга тикилиб қоламан. Бу ноҳўйиш албатта. Уни чўчитиб, саросимага солиб қўйишдан ҳайнқардим, иложим қанча, ўз хоҳишимга қарши курашиш қўлимдан келмаса нима қилай? Бу юрак қўрғур тинчиса, қани. Унда шунақанги қайноқ истаклар кўпириб тошардики, бир нафас босиб енгилга қўрбим етса кошки! Қизни қанотимда кўриш, ўз қизим эканлигини чиндан ҳис этиш мен орзу қилган дунёдир. Мабодо, шу дунёни ҳадя этса, мен унинг оёқ-

ларига бош уриб, ер ўймоқ, абадул-абад таъзимини бажо келтирмоққа ҳам тайёрман, хўжам! Аммо у шу чоққача бундай бахтни дариг тутди мендан.

— Отагинам!— деди Хўжаназар ака аста,— Моҳидил ўз қизингизлигига аминмисиз?

Гулом ака ўридан туриб кетди. Хонанинг у ёғидан-бу ёғига танда қўйди бирпас. Бошларини ушлади. Ташқаридан кирган одамга унинг бу қиёфаси саҳнада роль ижро этаётган ҳақиқий аргистни эслатар, ёлғиз Хўжаназар ака эса томошабиндай эди. Аслида ота дилдан эзилар, кўксини қамраган аламли нидо қафасдан қутулган қушдай отилиб чиқмоққа интиларди.

— Унинг ўзи ҳам буни тасдиқлабди, хўжам,— деди Гулом ака дераза кесақисига елкасини тираганича ташқарига тикилиб туриб.

— Ўзи?

— Ҳа, ўзи айтибди Сабохонга. Шунинг эшитдим, бутун иккиланишларга чек қўйдим. Шубҳа қолмади. У менинг қизим. Уша узоқ айрилиқдан кейин юртимга илк бор қадам қўяр эканман, мени кутиб оларга бирор меҳрибон, бирор жонкуяр бормикин деб, илҳақ бўлиб излаганим, гавҳарим, жигарпорам, ҳаётим машъали—шу қизим эди. Қиёс қилинг, умиди барбод бўлган одам шундай оғир кулфатни ёлғиз ўз елкасида ортиб юриши, сабр-матонат билан яшаши осонмиди, хўжам? Танҳолик балосига гирифтор бўлдим, олам менинг кўзларимга ҳувиллаб қолгандай эди. Йўқ, мен ўтмишимни қораламайман. Ўтмишдан ақл орттир, бир кунингга кор келар.

Ҳаммасини кўраркансан, бу ёруғ дунёда. Қувончини ҳам, фалокатни, ўлимни ҳам... Ҳаммасини енгаркансан. Ҳаётга кўникмай пложинг қанча.

Бизнинг ёшимизда ҳаётни қайтадан қуриш енгил эмасдир. Аммо сабримга мадад излаб, яна уйландим. Хотинимнинг болалари бир оз эрмак бўлди менга. Овундим. Кунлар ўта қалбдаги жароҳат ҳам аста-секин бита борди. Қавм аҳли дардни енгилга мадад бўлди. Аммо, бедарак йўқолган фарзандим ҳар ёдимга тушганда не алфозга борганимни азбаройи ота бўлгангина билади. Умидли дунё эмасми, кўкдан тушган саҳобадай мана ўша қиз намоён бўлди. Бошим осмонга етди, янгитдан туғилгандай беармон бўлдим. Унинг Тошкентдан қайтишини пойлаб, кунига икки-уч марталаб станцияга бораман, аэропортга қатнайман, ҳар бир рейсни кутиб оламан. Қани энди кела қолса!

— Келди-ку?— шошиб сўради Хўжаназар ака.

— Келди... Ногаҳон мени кўриб, бадбашара махлуққа дуч келган одамдай қўрқиб кетди ниҳоят. Рангида қон қолмади, танида мадори. Қаршисида ота эмас, қонхўр жаллод турарди гўё. Унинг ичидагини яққол сезиб, кўриб турар-

дим. Кўзларимга ҳайрат билан боқди-ю, сайёд домидан ҳур-
киган оҳудай жон талвасада қочиб қолди. Жаҳаннам
ёқасида туриш кишига қандай даҳшатли туюлса, тақдир-
нинг бу пинҳоний зарбаси ҳам менга шундай даҳшатли
туюлди. Унга бардош беролмай, беҳол ўтириб қолдим. Оҳ,
хўжам, қайси кепатага тушганимни бир кўрсангиз эди...
Нима қилиб қўйдим мен, шундан буён адашдаман.

У жим бўлди. Агар табиатнинг ваҳшати эшитилиб турма-
ганда, хонадаги сукунат жуда огир туюларди кишига. Ғулом
ака энгагини ушлаганича ташқарига боққан, Хўжаназар
ака фикрга толган эди.

— Тўйга бормайсизми?— сўради у бирдан. Ғулом ака
ҳадеганда жавоб бермади.— Нодир билан Гулхайрининг
тўйи-ку бугун?

— Шунақа ҳавода-я?

— Ёшлар об-ҳавонинг авзойига қарармиди, отагинам.
Хайрли ишнинг кечи йўқ дегандай, базму маърака вақт тан-
ламайдн. Борасизми?

— Бориб нима қилдим...

— Моҳидил бўлади тўйда. Ўзим бафуржа гаплашаман-
да, отагинам. Ҳали айтганингиздай, бу дунё жаннатининг
эшигини ўзим очиб бераман сизга. Буни ҳеч кечиктириб
бўлмайди. Кек сақлаш, кам дийдорлик — ота-болога яраш-
маган қилиқ.

— Ў кек сақлаб қолсангиз деб ўйлайсизми?

— Маъмулан шундоқ. Ҳали ёш-да. Аймақи дуненин
баъзи кирдикорларига ақли бовар қилмас. Ўзининг бепадар
қилиқини факат сизни айбонгиз керак.

— Ошиқманг, маъқуланг. Ўзининг бепадар қилиқини
зосига қарши чиқиб бўлмайди.

Тақдир тақозоси деб, қараб тураверамизми, отаги-
нам? Қўйиб-ёниб, жонингизга жабр қилаверасизми ҳадеб?
Менга қўйиб беринг! Ўзим гапнинг расамадни келтираман!

Ғулом ака унга қаради. Тез-тез у ёқдан-бу ёққа юриши-
дан, дам кафтларини ишқалаб, дам бармоқларини қирс-
қирс этишидан ниҳоятда ҳаяжонланаётгани сезилиб турарди.

— Йўқ,— деди бошини чайқаб.— Йўқ, хўжам,— унинг
кўзларида милт-милт ёш йилтиллари,— ҳамма нарсани
меъёри билан, ўз навбатида бўлгани яхши. Мен шуни истай-
ман. Тиниқ сувни лойқатиб юборишдан не фойда? Сиз ҳақ-
дирсиз балки, аммо ошиқманг, ўтинаман, хўжам, ошиқманг!
Бирор билгани бордирки... яна бир ўйлаб кўрайлик. Бугунча
тура туринг. Яна бирор кори ҳол юз бериб, бари чаппасига
айланиб кетмасин тағин!

— Мулоҳазаларингиз юрак олдириб қўйган одамни эсла-
тади-я, отагинам. Имоним комилки, сиз ўйлаганча эмасдир.

— Баъзан вазиятлар бизга эмас, балки унга итоат қи-
лишимизни талаб этади. Ҳар бир нарсанинг ўз камолоти,

чўққиси бор-ку! У бизнинг иродамиздан ташқарида... Шу ташқарида туриб етилсин, майли, қалбида сўна бошлаган фарзандлик меҳри қайта уйғонсин! Ҳали сиз айтган кек, гина-кудурат сингари муз тоғлари бўлса эрисин, баҳор ёмғирида ювилиб битсин! Ахир бировнинг қалбини зўрлаб қўлга олиш билан илтиб бўлмайди-ку! Келинг, арқонни узун ташлаб, сабрга эрк берайлик яна. Зотан, ҳар бир асарнинг туғуни билан бирга, ечими ҳам бор-ку? Воқеалар, ҳодисалар бир-бирини қўлаб, ошиб, бир-бирини тўлдириб, тошиб, оқар дарё сингари жўш ургани билан охири ҳаёт деигизининг бирор бурчига етганда осойиш топади-ку! Қаҳрамонлар қисмати ҳар хил. Бировнинг омади юриб, роҳат-фарогатда яшайди, давр-даврнинг кайфини суради. Бировлар доим курашиб, тортишиб, хиёнатли, мудҳиш, тасодифий жафоларни елкасидан даст кўтарган жафокашлардир. Номалум келажаклари, мавҳум тақдирлари ўқувчи ё томошабин ақлини етаклаб, ипак кўрти сингари воқеалар, фожиялар иплари билан чирмаб ташлайди, ундан қутулишнинг чораси йўқдай. Аммо муаллифнинг маҳорат, ишорати билан яна бари жой-жойига қўнади-да, парда тушади. Баъзан бўғзига пичоқ қадалган, бўйнига сиртмоқ тушганининг ҳам қисмати қўққисдан чаппа айланади-ю, кўнглингизга хуш келгудай хотима билан тугайди. Мен ҳам ана шундай жафокаш кишиларнинг биридирман. Қисматимга яраша бир ниҳоя бордир. Ҳар қалай, мен ана шу ниҳоямни кутаман!.. Қаранг, ташқарида бўрон туряпти. Важоҳати зўр, бўрон!

Ғулум аканинг гани тугамасданоқ Сабохон югуриб кирди. У ўпкасини босолмай кўкрагини ушлаганича ҳансирарди:

— Вой, ўргилайлар, шейдамисилар-а? Бемаҳалда шум хабардан ёмони йўқ. Нима қилай, айтмай иложсизман. Тепақўрғон участкасида биров бировни чавақлаб кетибди. Вой, шўргинам қурсин... Кимлигини айтмаяпти. Ҳой, эр, мунча анграйиб қолдингиз манга? Турнинг, боринг... худо кўрсатмасин, тағин...

Хужаназар ака билан Ғулум ака шошиб кўчага чиқишган маҳал, эшик ёнидан ўтиб бораётган бир одам ҳам «ёмон бахтсизлик бўлибди-да», деди-ю, шу заҳотиёқ тўзонга қоришиб кетгандай назардан йўқолди.

IV

Эрталаб ҳаво очик эди. Уфқ қаншарида хира доғдай қорайиб турган булут парчаси шунчалик тез ёйилиб кетади деб, ҳеч ким ўйламасди. Шунинг учун тўй тараддуди бемалол давом этарди. Саҳрода биринчи тўй эмасми, бунинг завқи ўзгача. Трассанинг ҳар бурчидан телефон қилишиб, қачон ва қаерда бўлишини суриштирганларнинг саноғи йўқ. Демак, меҳ-

монлар кўп келади. Уларни қаерга сиғдириш мумкин? Бирдан-бир чора тўйни Тепақўрғон участкасида ўтказиш. У ердаги клуб кенг-мўлгина — жуда кўп одамни сиғдириш мумкин. Бунинг устига Туябулоқ яқин, харажатлар, қозон-товоқлар ҳам тез топилади. Шундай қилиб, тараддудга бутун қурилиш коллективи қатнашди дейиш мумкин. Биров қозонга ўчоқ ковлаб кетаётган, биров юк ташиётган, биров клубни безаб, биров дастурхон тузаётган. Совға-салом кўтарган меҳмонларнинг кети узилмай келиб турибди.

Клубга кираверишга қўйилган магнитофондан кетма-кет қўшиқлар янграйди. Одамлар шодон, чеҳралари ёруғ, ҳазил-ҳузул, кулгилар авжида. Ҳаммадан Рисолат холанинг қувончи ичига симаёйди. У югуриб-елиб меҳмонларни стол теварагига ўтқазар, дастурхон камчилларини тўлдирарди. Дам-бадам келин-куёв атрофида айланиб-ўргилар, бирма-бир юзларидан, пешанасидан ўпиб кетарди. Гулхайрининг онаси эса ҳеч нарсасга қўл ургиси келмай, бир четда ўтирибди. Қош-қовоғи шунчали уюлганки, уни тўйда эмас, азада ўтирган дейиш мумкин. Афтидан, мақсадига етолмаганидан аламда. Шунча уриниб, на келинни, на куёвни олиб кетишга кўндирди. Тўйни шу ерда қилмаиз деб, туриб олишди улар. Орага бошқалар қўшилди. Ниҳоят, отага телефон қоқиб, розилик олишди-ю, онанинг нафаси ичига тушди. Отанинг ўзи ичидан кўп бўлганлиги сабабли етиб келолмади.

Ниҳоят, базм бошланди-ю, гулдурос қарсақлар онан келп-куёв шайига табрик сўзлари, илиқ тилаклар янграб қолди. Гулхайри олпоқ кўйлақда, бошига оқ шол ташлаб, кетган Нодир билан ёйма-ён ўлтирарди. Ҳамманинг кузи уларда. Биллур қадаҳларга қўйилган лола ранг шароблар кўзни оладди. Шампанское дарё бўлиб оқади гўё...

Ана шундай пайт саҳро тўлганиб қолди. Очиқ деразалардан елиб кирган тўзон ҳамма ёқни алғов-далғов қилиб юборди. Шишалар ерга тушиб синди, майлар тўкилди, дастурхонлар бар қоқиб, ноз-неъматлар устига ёппидилар. Бир зумда қий-чув бўлди-ю, деразаларни беркитишга улгурмай қолдилар. Қозон, самоварлар ичкарига кўчирилди. Чангга беланган масаллиқлар ўрнига қайта янгиларини тайёрлашга тўғри келди.

Лекин базмга табиатнинг бу ҳазилкашлиги ҳам халал беролмасди. Ёшлар магнитофондан таралаётган ёқимли вальсинг оҳангига шўнғиб кетишган, уларга аста-секин катта ёшдагилар ҳам қўшилмоқда эдилар. Бир қўлида тўғралланг пишлоқ, бир қўлида қадаҳ тўла шампанское кўтарган Моҳидил ана шу танца қилаётганлар олдидан ўта туриб, бирдан Зубайда билан Музаффарга кўзи тушиб қолди. Улар ҳам бир-бирларига сузиллиб боққанларинча аста оёқ судраб эдилар. «Бўш келмайсан, Музаффар», деб қўйди Моҳидил.

Кейин келин-куёв ёнига ўтирди-да, дилига гамлаб қўйган энг яхши тилакларини айтмоқчи, қадаҳ уриштирмоқчи бўлди.

Куёв нимагадир ҳаяжонда. Худди игна устида ўлтиргандай. Моҳидил қўлидагиларни шундоққина стол четига қўйди-ю, ҳол сўрамоқ учун яқинроқ борди. Бироқ сўрашга улгурмай қолди. Орқадан келган аллақандай қўл уни танцага тортди. Бу — Латифжон экан.

Улар танца туша туриб дам-бадам келин-куёвга нигоҳ ташлаб қўйишарди.

— Мупча уларга қараб қолдингиз?— деди Латифжон ҳайрон бўлиб.

— Нодир нимагадир нотинч кўринади. Сездингизми, куёв бўлганидан хурсанд эмасми дейман?

Дониёров жилмайди:

— Сизга шунақа туюлгандир. Куёв бўлиб кўрмагансиз, билмайсиз.

— Унинг юзида қўрқув, ташвиш бор, қаранг.

— Бу севинчдан...

Музика алмашди. Одамлар бир-бирларини қайта ўртага торта бошладилар. Чиройли, миллий рақс тўйга яна янги файз киритди. Бу вақт Моҳидил келин олдида куёвни кўрмай қолди. Гулхайрининг ёлғиз ўзи ўлтирар, ҳадеб Моҳидилни ёнига имларди.

— Нодир қани?— деб сўради Моҳидил.

— Вой, опа, бир нима бўлаётганга ўхшайди. Боядан бери ақлиям жойидамас.

— Қаёққа кетди?

— «Ҳозир келаман» деб ташқарига чиқди. Қараб келинг, опа, юрагим бир парсани сезиб турибди.

Моҳидил Латифжонга бориб шивирлади-да, ўзи бошига рўмол ўрай бошлади. Бир зумда одамлар безовталаниб қолдилар.

Шамол кўз очиргани қўймайди. Гўё жуда баҳайбат бир қуш қўқда учиб юрарди-ю, ҳар қанот қоққанда теваарак ларзага келарди. Мўридан буруқсаб чиққан ҳўл ўтиннинг тутунидай у ер-бу ерда гирдибод ўрмаларди. Одамлар қаёққа боришни билмай, бир ерда гир айланардилар. Нима гапчилигини суриштирганлар ҳам ташқарига чиқиб, қидиришга тушдилар. Насос станциясига етмасдан анча берида дам кўриниб, дам кўринмай чўғдай бир нарса йилт-йилт қиларди.

— Машина!— деди Моҳидил.— Ана... ана ўша ёққа юрайлик,— Латифжон ва бошқалар унинг гапига тушунмаган бўлсалар ҳамки, орқама-орқа кетпашаверди. Олға қанча юришган сари, шамол уларни шунча ортга судради. Моҳидилга қандай куч мадад берганига ҳайронлар. У қуюнни ҳам зўрлик билан ёриб ўтиб борарди.

Чўғдай нарса ҳавода эриб кетаётгандай бўлди. Аммо ўша ёқда бир гап борлигига шубҳа қилмасди Моҳидил. Латифжон унинг ортидан бориб, елкасидан ушлади:

— Қаёққа бошлаяпсиз ҳаммани?

— Машина...— деди яна Моҳидил. Кейин, шамол таъқибидан гип бўғилиб, йўтала бошлади.

— Машина нима қилади... машина нима қилади деяпман!

Моҳидил қулоқ солмади. Шундоқ оёқ остида пайҳонланган жой, шамол ўчириб улгурмаган палапартиш оёқ изларини кўриб қолдилар.

— Фonus!— дея бақирди Латифжон. Кимдир қўл фонусини ёқди, Дониёров қандайдир белкуракни ердан олган экан. Шу белкурак каттакоп бир фожиянинг сабабчисига ўхшаб кетди. Баъзилар беихтиёр белкуракнинг сопини ушлаб қўйдилар. Орқада бақириб-чақириб юрганлар ҳам яқинлашмоқда.

Аёл кишининг чинқириги эшитилди. Тасодифан фонуснинг ўткир нур доираси дўппайган бир нарсага тушди. Бу—олисдан ҳам кўринган эди-ю, аммо эътибор бермагандилар. Агар фонус бўлмаганида парво қилмай, ёнгинасидан ўтиб кетарди. Нур—зимистонлик сирларини ошкор этувчи башорат тимсолидир. Ана шу тимсол ҳалқумида қўлларини ички томонга ёйиб, чапқанчасига ётган кимнингдир жасади намойиш бўлди. Унинг ҳайрананг кўзлари очик, юзлари мўматалоқ бўлиб кетган эди. Қўйлақларининг тилка-торасидан эса баданларидаги шишлар ҳам мана ман деб турар, бўйин, олкалари қоп-қора коп. Бош томонида бир лаган ўриндай жон ҳам қорали.

Одамлар ҳаддан зиёд кўрқиб, бир дам узларини пуқотиб қўйдилар. Моҳидилда ҳам шундай ҳол юз берди. У Латифжоннинг елкасига суянди. Баъзилар ортга чекинишар, баъзилар юзларини яшириб йиғлардилар. Ердаги жасад эса гўё қутураётган шамолга кўксини тутиб, роҳат қилиб ётар, атрофдагиларга паққос парвосиз эди. Бу шубҳасиз, Нодирнинг жасади. Ёвузлик ҳозиргина оилавий ҳаёт сари одим ташлаётган йигитнинг бахтинп шартта юлиб кетган эди.

Дарвоқе, бу ёвузликнинг ижодкори ким? Буниси ҳамма учун қоронғи ҳозир.

— Ўзингизни тутинг,— деди Латифжон Моҳидилнинг бошини кўтариб,— Гулхайрни яқинлаштирмай туринг. Боринг, тез!

Бироқ келин ҳам орқама-орқа етиб келган, жасадни кўтариб олаётган одамларни суриб-туртиб, олдинга интилаётган эди. Қонга беланган жонсиз кўвни дарров таниди у. Моҳидил чаққон югуриб борди-ю, унинг шилқ этиб тушган бошини ушлаб қолди.

Гулхайри ҳушнинг йўқотган эди.

Тўйинг Тепақўрғон участкасида ўтказишга келишилгач, ҳамма нарса бўғча-бўғча қилиб тугила бошланди. Гулхайри ҳамон қош-қовоғини очмаётган, ҳар лаҳза заҳрини сочиб, тўнғиллаб ўтирган онасини инсофга чақириш билан овора. Нодир Рисолат хола тутқазган тугунларни пешма-пеш таш-қарига ташийди. Шундоққина эшик ёнида турган «Волга»га юклайди. Бир сафарги чиқишида у «Қорағужанак»ни учратиб, ҳайрон бўлди. Манноп қўлини шими чўнтақларидан олмай, эски бир ашулани хиргойи қилиб турарди. У, ҳадеб машинанинг дам у ёғига, дам бу ёғига ўтар, синчковлик билан кўздан кечирарди.

— Салом, қария!— деди у Нодирни кўриб,— тўйлар муборак! Бир оғиз айтмабсан-да, совға-повға ҳозирлаган бўлардик.

— Дўст киши тўйга бетаклиф келаверади-ку, Манноп ака, гап совғадами?

— Меҳнаткашинг кўп бўладими?

— Клубга сиққанича.

Манноп бош қашлаб, ўйланиб қолди.

— Ҳмм... бир илтимос, қария, багажникка битта матойим бор, солиб кетсанг... Тепақўрғонга борганда оламан. Майли, де.

Шу заҳоти том орқасига ўтиб, қоғоз халта тўла нимадир кўтариб келди. Инқиллаб-синқиллаб аранг кўтаришидан анчайин оғир нарсага ўхшарди. Нима бўлиши мумкин? Нодир суриштириб ўтирмади-да, Тепақўрғонгача олиб кетди.

— Тураверсин, қария,— деди Манноп,— зарур бўлганда оларман.

Машина клубга яқин, шундоққина қаршидаги енгил томли бостирма ичига қўйилганга қадар ҳам кузатиб турди у. «Унинг кузатиши бежиз эмас», деб ўйлади Нодир ва шу вақтдан бошлаб юрагига ғулғула ёпишган эди.

Тўй маҳали ҳамма ўйин-кулги билан банд. Манноп ҳам бир чеккада еб-ичиш билан овора. Аммо у бошқаларга ўхшамайди. Кўзлари аланг-жалаңг. Қарашлари сирли. Афтидан, бирор қора нияти бору, ана шу ниятини рўёбга чиқармоқ учун муддат кутмоқда. Нодир буни сезиб ўтирибди. Бошига ҳар хил фикрлар келади. Бу фикрлар ўз ваҳимаси билан уни ташвишга солади. Аммо ташвишини бировга шипшитишдан қўрқади. Бир нарсанинг аниқ тағига етмай туриб, ногора қоқишга нима ҳожат? Борди-ю, шубҳа қилишга арзирмайди диган бўлса-чи? Беҳудага тўйга келган меҳмонни қаттиқ ранжитиб қўйиш мумкин. Умрбод таъна тошлари остида қоласан кейин. Йўқ, бемаврид рақобатлашиш — аҳмоқлик! Агар, кайфи ошиб қолгап бўлса, буни ҳеч ажабланарли ери

йўқ. Ичгандан кейин ҳамма ҳам шунақа сирли алфозга туша-
веради-да.

Ишқилиб, шунақа иккиланишлар куёвнинг ичини еб
ташлади.

Гулхайри унинг ташвишини пайқаб турса ҳам, сўрашни
эп кўрмапти. Ҳар лаҳзада «тинчланинг» дегандай қўлини,
тиззасини босиб қўяди, холос.

Ташқаридаги тўполон Маннопнинг ёвуз нияти учун
айни қўл келганидан мийиғида кулиб қўйди. Ҳатто бир не-
ча қадаҳни кетма-кет ичига ағдарди.

Моҳидил билан Дониёров танца тушаётган маҳал у ўр-
пидан турди-ю, одамлар орасидан сирғалиб чиқиб, эшик
томон йўналди.

Шундан кейин Нодирнинг бутун диққат-эътибори таш-
қари билан боғланди қолди.

Беш минутча муддат ўтди орадан. Кейин машинанинг
эшиги очилиб-ёпилгани, мотор тирилагани эшитилди.
Масала равшан.

Шундан кейин куёвнинг чиқиб кетганини бошқалар сез-
май қолишди. Нодир чиқа солиб, юриб кетаётган машина-
нинг олдини тўсмоқчи эди. Бироқ ҳайдовчи чаққонлик би-
лан чап берди-ю, насос станция томон йўл олди. Нодир
жони борича югурди. Икки-уч бор тойиб кетди ҳам. Лекин
бўш келмаслик, қандай бўлмасин машинага етиб олиши
керак. Аммо шамолнинг таъқлиб, тўзоннинг катта солиши-
га қарши бораётган машина тезликини оширолмас, бир не-
ча қадамгина олдинда лапанглаб борарди. Шунинг учун
уни айбатли қарашга шубҳа йўқ эди. Бироқ насос стан-
цияга бир печа ун метр масофа қолганида у тўзондан
дан, шоферлик қилувчи пастликка қараб ҳайдашдан ҳайиқ-
ди, шекилли.

Эшик очилиб, кабинадан қора тўнкадай Маннопнинг
юмалоқ қиёфаси ажралиб чиқди. Қўлида белкурак. Уни
машинага тираб, багажникни очди-да, қогоз халтани ола
бошлади.

Энди, Нодирга ҳамма парса аён. Маннопнинг ҳар бир
ҳаракатини назардан қочирмай бораркан, бақирди:

— Манноп ака, Манноп ака деялман! Эсингизни еманг.
Нима қилншингизни билиб турибман! Ҳозир ҳаммани ча-
қирсам ишингиз пачава. Қўйинг, Манноп ака!

Манноп қўлидагини кўтарганича бир қадам олға юрар-
юрмас, орқасига қайрилди-да:

— Нў!— деди у,— жонингдан умидинг бўлса қайтиб қол
орқанг-га! Ичак-човоғингни салла қилиб қўяман, ҳозироқ
қайт! Дамингни чиқаздинг, ўлдим деявер, қария!

Қогоз халта билан бирга белкуракни кўтарганича тай-
понглаб пастликка томон юриб қолди Манноп.

— Тўхтанг!— деди зўр билан тўзонни кесиб ўтган Нодир

ва унинг олдини тўсди.— Тўхтанг, Манноп ака, бунақа қил-маслигингиз керак, жон ака, ахир соғ қолмайсиз кейин...

— Менга ачинма, қария, сендақа оғмачидан аллақачонлар қўлимни ювиб, қўлтиғимга урганман. Шу чоққача олачалпак қилиб ташламаганимга шукур қил! Қоч!

Нодирни ғазаб қамраб олаётган эди.

— Йўқ!— деди у арслондай ўшқириб,— ниятингга етолмайсан! Шунча калтагингдан кўрқиб, одамларга лом-мим демай келгандим. Энди ўзингдан кўр. Ҳозир ҳаммани чақираман. Эшитяпсанми? Энди илгариги Нодир эмасман, билиб қўй. Яхшиси, орқангга қайт, қўлингдагини олиб бориб топшир! Агар кўнмасанг...

Манноп уни бир туртди-да, ўз йўлида кетаверди. Нодир орқасидан бориб унинг елкасига ёпишди. Аввал белкурак, кейин қоғоз халта ерга тушди. Қўли юкдан бўшаган Манноп елкасига чирмашаётган Нодирни бир силташда ўзидан улоқтирди.

— Менга қара, қария,— деди қумга ағанаб ётган Нодир устида ўдағайлаб,— мана шу қўлларим билан гижимлаб ташлайман! Сичқоннинг ўлгиси келса мушук билан ўйнашармиш! Сичқоннинг кунини соламан бошингга. Бор, тўйингни қизит. Ҳализамон сени қидириб одамлар келиб қолишади.

У ортиқ ҳеч нима демади. Энгашиб, ерда ётган белкуракни олмоқчи бўлди. Бу вақт Нодир иргиб турди-да, муштумларини кўтариб, унинг елкасига кескин зарб билан туширди. «Қорағужанак» «о-о!» дея ўкириб юборди-ю, муккасидан тушди. Нодир белкуракнинг тиг томонини унинг кўкрагига тиради. Аммо, оғзига бирор сўз келмай, чаққон оёқларини букиб улгурган Манноп унинг қорнига шундай тепдики, бу тепкининг зарбидан Нодир етти қадам нарига учиб тушди.

Анча маҳалгача Нодир ўзига келолмади. Алам устида Манноп икки-уч бор қаттиқ-қаттиқ биқинига тепмоқчи бўлди. Аммо, Нодирнинг қимир этмаётганидан хотиржам топиб, вақтни беҳуда ўтказмаслик чорасини кўрди. Дам ғанимат. Ерда ётган халта йиртилиб, ичидаги нарсалар сочилиб кетибди. То уларни йиғиштиргунга қадар Нодир ҳам ўзига келиб қолди-ю, ўрнидан тура бошлади. Унинг боши лўқиллаб огрир, кўзларини ишқалаб очолмасди ҳеч. Манноп яна мушт туширадиган бўлса, Нодир унга бас кела олмасди энди. Биринчидан, ҳоли-қудратини йўқотган, иккинчидан, «Қорағужанак» ҳўппак қилиш билан бутунлай уни ерга парчинлаб ташлаши мумкин. Шунинг учун у машина багажнигидан темир қабзани олди.

Манноппинг қўлида белкурак. Икковлари яна ўшқиритиб, ўлжа талашган шердай бир-бирларига ҳамла қила бошладилар. Нодир пайт пойлаб, қабза билан унинг гар-

данига солмоқчи бўлди. Бироқ мўлжалдан адашган экан. Ундан олдинроқ қўлочкашлагга улгурган Маннопнинг қўлидаги белкурак тиғи Нодирнинг кекирдагидан шартта кесиб ўтган эди.

Жиноят содир бўлди. Ерда чалқанча ётган жабрланувчининг бўйнидан тирқираб қон оқмоқда. «Қорағужанак» тантана қилишини ҳам, қайғуришини ҳам билмай қолди. Тўғриси, нима қилиб қўйганига ўзи ҳам ҳайрон. Ҳушёр тортиб улгурмай, клуб томонидан шовқин-сурон яқинлашаётгани эшитилди. Аёл кишининг «машина» деган овози барала келди. «Волга»нинг мотори ҳамон гувиллаб турар, орқа-олдинги чироқлари эса ёниқ қолган экан. Уни дарров ўчирди. Энди жиноятни яшириш мумкин эмас. Фақат жонни асраш керак, холос.

У машинага газ берди. Зум ўтмай тўзон ичига шўнғиб кетди.

Аммо йўл ҳар сафаргидай равон эмас, асфальт устига қум кўрпалари ястанган, ҳақиқий йўл қаёқда-ю, қумлоқ қаёқда — таниб бўлмасди. Бунинг устига дажжолнинг қовоқлари ачишар, кўзларига шўр тупроқ тўлиб қолгандай худди.

Қоронғилик шунчалик қуюқки, бир қадам нарини кўриш мумкин эмас. Машина чироқларини ёкишнинг иложи йўқ. Чунки, нур тун сирини ошкор этувчи башорат тимсоли эмасми! Нима бўлса ҳам чироқ ёқиш тўғрисида ўйламай, тезроқ жонни асрашга ошиқди Манноп. Бироқ, саҳро унга

қўлидан тарвузини тортиб олиб қўйиши ҳеч гап эмас.

У ўзи кутмаган ҳолда, йўлни қумликлар қаърига буриб юборган, шунинг учун машина гилдираклари юролмай тез-тез тўхтаб қолар, бот-бот бир ерда гир-гир айланиб қумга баттар ботаётган эди. Охири таққа тўхтади-ю, қимир этишга мажолсиз қотди. Манноп ҳар томондан шовиллаб қуйилаётган қум ёғинига, даҳшатли гирдибодларга қўти учиб тикилди. Бирдан чақмоқ чақди. Бу — унинг фалокат ёқасига бориб қолганидан дарак берарди.

Манноп барханлар қаърида кўрди ўзини. Машина эшигини очай деса, очилмайди, ярмигача қум. Олдинда баҳайбат тепаликлар. Хуллас, тақдир унга хиёнат қилди. Ўзини ўзи тузоққа тутқазиб, жаҳаннамга қулатди энди. Табиат эса тириклигини уни кафанга ўраб ташламоқда. Яна бир оз кутса, ёруғ дунё билан видолашишга ҳам улгурмай қолади. Шунинг учун жон талвасасида ойналарни синдиришга тўғри келди.

— «Яраландим, қон оқмоқда, тирикман аммо!»— деди у беихтиёр артистлиги тутиб. Зарб билан урган мушти қонга беланди. Ойналар чилпарчин бўлди. Билакларидан шаррос оқаётган қон кўкрагигача ювиб тушарди. Шундан

кейин ҳам ичкаридан сирғалиб чиқишдан умидини узмади. Бир оз ғалабага ҳам эришди. Агар унинг башарасига тўзон келиб урилмаганида, балки мақсадига етарди ҳам. Тўзон билан бирга яна аллақандай нарса келиб шундай урилдики, машина иккига бўлиниб кетди чоғи. Манноп букчайиб қолди. Кўзга кўринмас бало оёқ остида ётади деганларидай, шу атрофда ҳақиқий қорағужанакнинг учиб юрганини у қаёқдан билсин! Гўё дунё икковига торлик қилди. Табиат амри билан икковлон юзма-юз тўқнашдилар-да, бир-бирларининг бошларига етдилар.

VI

Ғулом ака билан Хўжаназар ака район жамоат тартибини сақлаш бўлимига телефон қоқиб, ҳодисадан хабардор қилишган эди. Эрталаб икки милиционер билан бир терговчи етиб келди. Жиноят содир бўлган жойларни кўришди, текширишди. Гувоҳлик берувчи ашёвий далилларни йиғишди, ҳар бир киши билан алоҳида-алоҳида суҳбат қилиб, мужассам маълумотлар тўплашди.

Тушга яқин гувоҳлар берган маълумот қоғозлари, протоколлар қўшилиб бир папка бўлди. Одамлар ҳамон «Қорағужанак»нинг қотиллик қилиш сабабига тушунмасдилар. Ҳар ким ҳар хил фикр қилар, лекин бирор киши тўғрироқ хулоса чиқаролмасди. Бу милиция ходимларигагина очиқ-ёруғ маълум бўлди, холос. Жамики ишчиларни йиғиб, воқеани тавсифлаб беришди.

Манноп дунёга бериш учун эмас, фақат олиш учун, олганда ҳам ҳар қандай қабихликдан қайтмай, юлиб олиш учун келган эди. Бировни алдаш, хиёнат қилиш, виждонни ўртага гарсв қўйиб, энг яқин кишисини ҳам дарёдан суғормай қайтариб келишни ўзига лаззат деб биларди у. Бу жиҳатдан уни Ҳошимга ўхшатиш мумкин. Аммо, Ҳошим амал, мартаба учун, кишиларга буйруқ бериб яшашга мойил. Манноп эса шу бугунги купи учун курашади, эртагача худо пошшо! Ҳошимдаги қабихлик макр-виждон ниқоби остига яширин. Манноп эса виждон билан бир ариқдан сув ичолмас, Ҳошимнинг қалбида ҳасад, худбинлик тўлқин урса-да, юзи фаришта мисол, Манноп эса ичи-таши билан шайтонга ошно. У аврамайди, юлқийди. Хушомадга тоби ҳам йўқ, чанг солади. Яхшини кўролмайди, ёмонга иноқ, дўст. Очиқ-ёруғ разилликдан эса тап тортмайди, мунофиқлик қон-қонига сингиб кетган унинг, ҳаромхўрлик билан яшаш азалдан роҳат. Жиноят, тубанлик бўлсин, аммо фароғат йўқолмасин! Кўзга кўринган нарсадан бирор фойда чиқмаса, киссага «якан» тўлиб турмаса, ундай нарса пуч ёнғоқдир. Ширинни қумсаш керак доим, аччиқни бошқалар тортсин! Ҳамма унга хизмат қилсин, ундан наф кўрмаса нима!

Хуллас, Манноп ўзининг шундай хислатлари билан мағрур, ўзига ҳаддан бино қўйиб, ўзини ардоқлаб, ўзига катта ҳурмат талаб қиладиганлардан эди. Мушук ҳам ўзини йўлбарсга қиёс этиб юаркан-да!

Трассада у ўзини аста-секин камситилган санай бошлади. Ҳеч ким у билан келишмай қўйди. Бригадирликдан бўшатиб, ўрнига аёл кишини тайинладилар. Мажлисларда сўз сўзлашиб, Маннопнинг мавқеини туширдилар. Чўталчиликдан маҳрум этдилар. Ҳошим уни ўз қанотига олган эди, бора-бора ундан ҳам айрилди-ю, оқибатда бетончилар бригадасига қўшиб қўйилди. Бундан ортиқ ҳақорат бўларканми? Наҳотки, ёш болага эрмак бўлган ёғоч қўғирчоққа ўхшаб қолса у! Бунинг устига энг яқин ҳамроҳи Нодир ҳам юз ўғирди ундан, хиёнат қилди. Ёппа-ёлғиз жабрдийда бошини қаёққа урсин энди, қандай чидайди бунга? Йўқ, шу азоблар учун ўч олиши керак энди. Ўч олиш даркор!

Бу қабиҳ мақсад бир неча купгача уни тинч қўймади. Шу мақсадига эришмай туриб, жўнаб қолиш ақлга сиғмайди. Бунинг номардлик деб санайди. Ниҳоят, унинг кўз олдига ажойиб ҳол юз берди-ю, кўнгли таскин топди. Умид учқунига тутантириқ илашди. Бу ўша — теварани ларзага келтирган кучли портлаш эди. Бир қучоққа жо бўлгудай оқдўғнинг қороз халтаннинг кудрати улкан ер қатламини ағдар-тўнтар қилиб юбораркан. Қани энди шу халтанлардан бирини қўлга киритса-ю, қора ниятга эриша қолса! Бу фикр унинг тинчини занжирбанд қилди-қўйди. Кейин қучоқдан, қучоқларнинг бирича халдактар ичига яширинди-да, ҳамма ўзини панага олган чоқ, бир халтанчаққон кўтариб, қочиб қолди. Бироқ, бу вақт рубильник тепкиси босишга улгурилган эди. Шунга қарамай ўз жонини асраб қолди. Аммо Хўжаназар ака унинг қорасини кўриши билан ўзини фалокат қаърига отган эди.

Моҳидил касалхонага бориб келган кунгидан ўсмоқчилаб ўша портлаш кунини нима қилиб юрганлигини суриштирди. Аммо Манноп анойнлардан эмас эди. Гапдан ниманинг ҳиди келиб турганини биларди. Шунинг учун ўзини гўлликка солди. Хўжаназар ака ҳам тузалиб чиққач, у билан суҳбатлашди. Чол унинг гапларига чиппа-чин ишониб, «Кўзимга шунчаки кўринган экан-да» деб, қарилликка йўйди-қўйди.

Бу шубҳалар бутунлай барҳам ейишини кутди Манноп. Анча кун ўтди. Ниҳоят, мақсадига эришди. Энди, ўша қора шиятини амалга оширмақ керак, холос. Кейин сувга чўккан тошдай ғойиб бўлиши мумкин бу ердан. Токи, ҳеч зот изини ҳам тополмасин. Бироқ қачон? Трассадан эрта-ю кеч одам қораси аримайди. Тепақўрғон насос станцияси ҳам кундузи гавжум, ҳам кечаси.

Ишқилиб, сичқон инини пойлаган мушукка ўхшаб юрaverди у.

Худди шу пайтлар Нодирнинг тўйи бўлармиш деган хабар тарқалди. Бунинг устига бўрон. Айни фўрсати эмасми? Шундай вақтда муродига етмаса, кейин кеч бўлиши мумкин. Аммо бир хатога йўл қўйган экан. Нодирда аллақачонлар чинакамига ватанпарварлик туйғулари уйғонганлигини билмас экан. Портлатгич моддаларни кўрсатиб қўйди унга. Оқибатда, Нодирнинг ўзи қурбон бўлди-ю, аммо қанча машаққат билан тикланган Тепақўргон насос станциясининг нобуд бўлишига йўл қўймади. Жонини ўлимга тикди-ю, халқ умидини асраб қолди.

Ҳамма станция томон қараб қўйди. Кўзлари чаноғидан чиқиб кетай деди. Ахир, сал бўлмаса тузатилиши амри маҳол бўлган бир фалокат юз бериши мумкин экан-да. Одамлар ёқаларини ушлаб, ҳайратга тушар, қариялар «бир худо асрабди-да», деб суюнишар, бутун трасса аҳли Нодирга офарин айтишарди.

Нодир эса тинч, осуда ётибди. У бу дунёнинг ташвишларидан паққос кўзини юмган. Об-ҳаво ҳам ювош тортиб қолган, дайди шамолгина ерин супуриб юрарди, холос.

Нодирни дафн қилиш учун олис-яқиндаги қишлоқлардан ҳам гур-гур одамлар кела бошлади. Рисолат хола «вой жигарим»лаб дод солар, Гулхайрининг овози бўгилиб қолган эди. Моҳидил товуш чиқармай елкаларни титраб йиғлар, беҳисоб кўз ёшлар ҳаммаининг юзини баробар юйиб тушарди.

Тўй либослари билан безатилган тобут ташқарига олиб чиқилди-ю, қўлдан-қўлга ўтиб, худди қанот пайдо қилгандай учиб кетди дейиш мумкин. Одамлар унинг орқасидан қувиб етишолмасди ҳеч.

Нодирни Говхонадаги канал трассасига яқин жойга қўйдилар. Шу ердан шарқираб оққан сувнинг жўшқин садоси эшитилиб турсин, янги туғилаётган ҳаёт бутун гўзаллиги билан барала унга кўриниб турсин, шу атрофдан ўтган ҳар бир киши бу қабрга пигоҳ ташлаб, унда ким ётганини эслаб қўйсин! Чунки, бу фаровон турмуш, порлоқ келажак учун курашган ҳақиқий қаҳрамон, чинакам жангчининг қабридир!..

Нодирни дафн қилиб қайтганларида шарқ томондан па чаги чиққан «Волга»ни юк машинага тиркаб келишаётганини кўришди. Кузовда икки милиционер ҳам бор.

— «Қорағужанак»ни топишибди,— деди кимдир.— Кузовда олиб келишяпти.

— Тирикмикан?

— Йўқ! Ўзига ўзи ҳукм чиқариб, ўзи уни ижро этибди.

Ҳамма машина кузовига осилиб, хоиннинг башарасига бирма-бир қараб қўйишди. Моҳидил жонсиз жасаднинг юзларини кўрди-ю, ўша энг биринчи учрашганларидаги гаплари ёдига тушди. «Олақарға овозига минг зеб бергани билан

булбул бўлолмаганидай, ёлғиз ҳеч ким дунёнинг таянч нуқтаси бўлолмайди,— деб қўйди ичида у,— мана оқибат!» Шундай деди-ю, жонсиз жасадга нисбатан шафқатсизлик қилаётганини ҳис этиб, ўзини қойиб ташлади.

Кеч кириб келмоқда. Аммо қандайдир ёғду теваракка қуюқ нур сочиб тургандай. Бирдан болалар шовқин солиб юборишди.

— Анавини қаранглар, анавини...

Саҳронинг нариги бурчидан қип-қизил аланга кўтарилиб ҳамма ёққа ёйилганича яқинлашиб келар, осмон билан ер ўртаси ловиллаб ёнарни гўё. Бу ёнғин ҳализамон бутун борлиқни ўт ичига кўмиб ташлайдигандай кўринарди. У яшин тезлигида оқиб келмоқда. Одамлар қаттиқ ваҳимага тушган ҳолда тикилиб туришар, табиатнинг сирли бу кашфиёти олдида ногаҳон лол эдилар.

УН БИРИНЧИ БОБ

I

Бўрон тинди, деб хотиржам бўлишга ўрин йўқ эди. У ўзини ҳолдан тойиб, ортиқ ҳаракат қилишига мажолсиз, мудраётгандан курсатарди-ю, келиде маҳрини яшириб ётарди. Шу ётишда янгитдан жангга ўтиш учун куч йиғаетган ҳам эди. Унинг бу ҳолатини тунда овга чиқиб, бута остида ўлмасини қойиб ўтган айёр тулкига ўхшатиш мумкин. Пайғи келганда маҳрини пардасини кесди. Қўнғир қўнғир қўнғир ҳамла бошлайди. Буниси жуда ёмон. Чунки олдиндан огоҳлантирувчи бирор шарпа сезмаган мавжудот саҳрода гангиб қолади. Оқибатда мудҳиш фожиага йўлиқади.

Бу сафар ҳам шундай бўлди. Кўзга кўринмас балойи-офатдай ёпирилган қора кучлар чексиз кенгликларни бир зумда элак-элак қилиб ташлади. Аҳоли жойлашган жойларда юришга илож қолмади. Йўлакларни ҳам бир ярим метр қалинликда қум босди. Машиналар қатновдан тўхтади. Участкалар билан фақат телефон орқали алоқа қилинар, телефон симлари узилиб қолса, нималар содир бўлишини тасаввур этиш қийин. Портлаш зарби билан трасса атрофидан узоқларга кўчган қум куч йигиб келиб, энди қасос олишга ўтган эди.

Қурувчилар бир хатога йўл қўйган эканлар. Авлиёқудуқ, Туёқбоши тепаликларини портлатиб, у ердан олинган тупроқ уюмларини трассадан икки юз метр узоқроққа уйиб кетавериш билан хотиржам бўлишган эди. Асосий вазифалар турганда техникани иккинчи даражали ишларга буриб юбориш инсофданми деб санардилар-да. Мана энди Говхона билан Қуёнқочди ўртасидаги трасса қумга тўлиб, ер би-

лан баб-баравар бўлиб қолди. Бу ёвузликнинг олди олин-маса, бошқа участкалар ҳам қум остида қолиши турган гап. Вазият оғир! Иложи борица тезроқ унга қарши тадбир-чоралар кўриш керак. Бўлмасам, қурилишнинг энг катта қисмини бошдан-оёқ яна янгитдан бошлашга тўғри келади.

Бош инженер мукамал тузган расчётлари билан ҳаммани таништира бошлади. Қай тартибда, қайси йўл билан соҳилдаги барханларни бартараф қилиш мумкин? Механизация барча участкалардан олиниб, шу фалокат юз беришига имкон туғилаётган участкаларга ташланиши керак. Шунда қурилишдаги олти минг механизатор бир бўлиб, қум оқими-пи кўкраги билан тўсиб қолади.

— Менимча, ҳамма агрегатларни бирдан ҳужумга солиш тўғри бўлмас,— деди шу ерда ҳозир бўлганлардан бири,— бу ишда фақат бульдозерлардан унумли фойдаланиш мумкин.

— Маъқул фикр,— деди трасса бошлиғи.— Масалан, экскаватор билан скреперларни ишга солишга ҳожат йўқдир. Барибир бундай пайтда улардан етарли наф кўролмаймиз.

Латифжон изоҳ берди:

— Гап механизация тўғрисида кетаётгани йўқ, механизаторлар устида боряпти. Олти минг механизатор уч минг бульдозерни навбатма-навбат бошқаришини кўзда тутяпмиз. Шулардан икки мингтаси оқимга қарама-қарши туриб ишласа, мингтаси оқимга қўшилиб, сўл қирғоқдаги қум уюмларини соҳилдан улоқтиради.

Одамлар ўйланиб қолишди. Трест бошлиғи:

— Тезроқ бўлинглар, дўстлар, вақт бизни кутмайди, фикрингизни айтинг,— дея қисталанг қилди. Ҳеч кимдан садо чиқавермасди.— Масаланинг бир томони менга ёқинқирамай турипти. Чап қирғоқни тозалашни кейинга қўйсак бўлмасмикин? Ҳозирги вазифамиз — тўзон йўлини қирқиш эмасми?

Улар ҳар кунгидан ҳам жиддийроқ имтиҳон қаршисида турардилар. Табиат стихиясига қарши уруш эълон қилиб, албатта ғолиб чиқишлари керак. Бирдан-бир чора шу! Аммо, галабанинг осонгина қўлга кирмаслиги аниқ. Шунинг учун тузилаётган режалар қанча пухта бўлса, шунча яхши.

Одамлар тортишиб қолишди:

— Тўхтанглар, тўхтанглар, ўртоқлар,— ўз фикрини исботламоқчи бўлди бош инженер,— бўрон беқарор нарса эканлигини унутманглар-да. У дарё сингари фақат бир томонга оқаверса-ку, бошқа гап. Мудом ўз йўлини ўзгартириб туради. Борди-ю, ҳужум чап қанотдан бошланиб қолсачи?

— Чап қанотдан бошланса, кучни ҳам дарров чап қанотга олиб ўтиш мумкин.

Пана жойда ўтириб бундай деб ўйлаш осон эди. Ташқаридаги бўрон оғиз очиргани қўймайди. Тумонат одамга қан-

дай қилиб «дарров» дам у ёққа ўт, дам бу ёққа ўт деб команда бериш мумкин? Бесўнақай ўрмаловчи оғир машиналарнинг тартиби бузилиб, кўнгилсиз воқеалар содир бўлиш турган гап.

Яна иккиланишлар, тортишувлар давом этди. Ниҳоят, ҳозирча фақат тўзон оқимиға қарши боравериш кераклиги маъқулланди. Шунда ҳам биров:

— Менимча, бунга унча ошиқмаган маъқул,— деб қолди.— Тўполон авжига чиқяпти. Уриниб-суриниб одамларни йиғиб, ишга йўллашдан қийини йўқ. Об-ҳавонинг хиёл бўша-шини кутсакмикан, дейман?

Бу таклиф биринчи галда Моҳидилга ёқмади.

— Об-ҳавонинг инсофга келишини кутсак, янглишамиз,— деди у қатъий,— ҳамма трасса қум остида қолади-ю, шунча қилган меҳнатимиз учун аза тутиб юраверамиз. Менимча, бўроннинг тинчишини кутмай, жангга кираверган маъқул.

Ундаги ошиқишнинг бошқа сабаби ҳам бор. У ўз одамларидан хавотирда эди. Тушга яқин телефон қилган маҳал башняли краннинг қулаганлигидан хабар топган. Бу хабар унинг ичини музлатиб юборди. Одамларга зарар етмадими ишқилиб, дея шунча сўрашга уринмасин, алоқа узилиб қолиб, жавоб ололмади ҳеч. Шундан бери юрагини ҳовучлаб юрибди. Қайта-қайта трубкани олиб, телефончи қизга қанчалек ялтириб-ёлбормасин ҳеч улашнинг иложи топилмади.

Нодирнинг ўлимидан кейин унинг вазиятида жиддий ўзгариш юз берганга ўхшар, кўзларидаги аламли ифода ўчмас. айникса, Рисолат хола, Гўлхайрининг қайғуси унга ўз таъ-

рар, йиғлаб юборишдан ўзини зўрга тутиб қоларди. Агар яна шундай фалокат юз бергудай бўлса, у қандай ҳолга тушишини тасаввур қилолмасди ҳеч. Телефон қоқолмаганига яраша, тезроқ одамларнинг олдиға чоиишга, ҳеч қандай фалокат содир бўлмаганлигини ўз кўзи билан кўриб, ишонч ҳосил қилишга ошиқарди. Бироқ Қуйиқўрғонга етиб олишнинг иложи йўқ. Дониёров унинг ёлғиз кетишиға бутунлай қарши. «Иродангизни қўлга олишға маслаҳат бераман, ўйлаб қаранг-а, ташқарида нима бўляпти ахир? Кўриб турибсиз-ку, одам у ёқда турсин, машина юролмайди ҳозир!» деди.

— Бўрон эртаға, илдннга ҳам бўшашмаса нима қиламиз?— деди Моҳидил яна ҳовлиқиб,— ҳар кунги ваъзхонликдан, бир кунги жонбозлик яхши, деганлар. Бу жойда гап таллашиб ўтиргандан кўра, тезроқ трасса бошиға бориб, амалий ишға ўтганимиз маъқул эмасми?

— Яхши-яхши,— уни қувватлашға ўтди трест бошлиғи.— Моҳидилхоннинг таклифнда жон бор. Ҳали обком секретари телефон қилиб ҳол сўради. Аҳволимиз оғир, аммо бўш келмаймиз, дедим. Азонлаб ўзи ҳам келмоқчи. Шунинг учун унга тайёр режаларимизни намоиш қилишимиз керак. Ке-

линглар, ишчилар синфи нималарга қодир эканлигини яна бир карра исботлаб берайлик. Ҳужумга ўтишни кечиктириш ҳақида гап бўлиши мумкин эмас. Қайтага бошқа кунлардагига қараганда ҳам дадилроқ туриб, жадалроқ бўлганимиз яхши.

— Тўғри,— дея маъқуллашга ошиқди Моҳидил,— лангарни сувга ташлаб қўйиб, оҳ-воҳ қилишимиз билан бўрон бизга шафқат қилмайди. Борди-ю, икки кун эмас, уч кун эмас, беш-олти кунга чўзилиб кетса нима бўлади?

Бош инженер ўртага ташлаган хомчўтни ўз аъзоларига пухта тушунтириш учун бирин-кетин тарқала бошладилар. Эрталаб соат еттидаёқ ҳамма Говхона, Куёнқочди, Туёқбoshi участкаларига бориб, жангга шайланиб туриши керак.

— Командани обком секретарининг ўзи беради,— деб уқтирди Раҳимов.

Бу вақт деярли ҳамма участкалардаги нормал иш ҳаёти бузилган, одамлар уйларига кириб, табиат важоҳатини ичкаридан кузатиб ўтирардилар. Жазаваси тутган бежилов қора кучлар галаси еру осмонни алғов-далғов қилмоқда. Гоҳ қумларни бир жойга йиғади, гоҳ тўзгитиб юборади, гоҳ оҳ тортади, карнай чалиб рақсга чорлайди. Чувиллаш, қаҳқаҳа, ҳўкизларни буғизлаётганда берган жон талвасасидаги ўкиришлар, ваҳшиёна наъралар қулоқни кар қилгудай. Симёгочлар қулаб, телефон симлари, радио алоқалари узилган. Қўп жойлар зулмат ичида қолган. Бўрон эса айрим уйлarning томларини кўчириб, ёқавайрон қилаётган эди. Ойналарни парчалаб, девор-тошларга гурзи урарди.

Ғазабни кўрган ғазабга келади. Табиатнинг адолатсиз исёнини бостириш, саноқсиз замбараклар отишмасидай гумбурлашларга, зўр қаршилиқлар ҳамласига бардош бериш қанчалик мушкул бўлмасин, одамлардаги қасоскорлик туйғуси шунчалик шиддат билан улғайиб борарди.

Ҳар бир участкада бош инженернинг хомчўтига қўшимча таклифлар киритилди. Вазифалар тақсимланди. Бошлиқлар ҳаммага эҳтиёт бўлиш, ўзларини бардам тутишларини қайта-қайта тайинлардилар. Бирор ҳодиса юз бергудай бўлса, дарров ёнидагиларни огоҳлантириш, бригадир, махсус жойларда шай турган медицина пункти ходимларига хабар қилишни ҳам уқтирардилар. Бундан ташқари техникани бошқаришдан хабари йўқларга машинистларин озиқ-овқат, қайноқ сув ва бошқа энг зарур нарсалар билан вақт-вақтида таъминлаб туриш, ҳол-аҳволларидан огоҳ бўлиш вазифаси юкланди.

Агрегатлар ёнма-ён, орқама-орқа, шахмат нухса бўлиб терилган. Махсус командани сабрсиз кутардилар.

Обком секретари буйруқ берса бас, саф тортган колонналарнинг ҳаммаси бирдан ҳаракатга келади-ю, ҳужумга ўтади.

Ниҳоят, обком секретари юқорига қаратиб уч бор ракета отди.

Саноқсиз пўлат хокандозларнинг ўткир қирралари қум қатламини мойдай кесиб кетди. Турнақатор тизилган ҳайбатли машиналарнинг олдинги колоннаси биринчи қатламни, шу колоннага уч бурчак ҳосил қилиб эргашганлар эса икки ёндан оқиб келаётган қумларни, орқадаги бошқа колонналар кетма-кет иккинчи ва учинчи қатламни сурганларича трассадан узоққа ўрмалаб кетдилар.

Бу улкан кучга бардош беролмаган барханлар тагидан қулаган дарахтдай агдарилар, дам занжирли ғилдираклар остига таппа ястанар, куч билан машиналар устига ёпирилиб келиб, уларни ўз қаърига ғарқ қилмоққа ошиқар, лекин барибир чекинишга мажбур бўлардилар.

Бош кўтариб осмонга қараш амри маҳол. Бўрон ҳар нафас олганда тупроқни ердан юлиб уфуради, чор тарафга тўплардан ўқ отади, зарба кетидан зарба беради. Агрегатларнинг қаншарига гурсиллатиб палахмон тоши улоқтиради. Ишқилиб, қўлидан келган ҳамма нарсани ишлатарди у.

Қора кучларнинг шиддатли ҳамласини енгмоқ учун фақат мардлик, жасоратнинг ўзигина кифоя қилмасди. Жуда эҳтиёткорлик, ҳушёрлик ҳам зарур эди. Қора куч қанчалик қув бўлса, одамлар ундан ўта усталикни қўлдан бермасликлари, у шохида юрса, одамлар баргида юришлари талаб қилинарди. Яккама-якка олишувнинг ана шундай қондалари бор.

Бетухтов курашастан ҳужумкорларининг бири тиланз — гунг, қўлоқсиз — кар, бошсиз — телба, чарчоқ нима билмай, кўр-кўрона даҳшат соларди. Иккинчиси эса орқа-олдига қараб, оқиб келиб, қўлидан келган ҳамма нарсани ишлатарди. Қанириш билан бирга узини ҳимоя қила оиларди. Лекин, ҳам жанг, ҳам ҳимояга ўтиш икки баравар куч талаб қилиб, ишнинг чарчатиб қўйиши мумкин. Томирлардаги қон қизиб, баданларга олов таратади, кўзлар тинади, қўлдан кучни олади. Бунинг устига ташналик, қорин очиш таомили ҳам борки, бу талабни қондирмоқ фарздир. Мотор иссиғи эса кабина ичкарасига олов пуркаб, машинистларнинг кийимларини бадалларига ёпиштириб ташлайди. Тер кўз олдини тўсади. Қаршингдан дўзахнинг эшиги очилгандай ҳис қиласан ўзингни. Аммо бир дақиқагина ҳужумни тўхтатиш билан эса барча уринишларингни барбод қилиб қўйишинг, бостириб келаётган ғаним тўлқини ҳозиргина тозаллаган майдонингга ястаниб олишига имкон туғдириб беришинг мумкин. Шунинг учун бошлиқлар сменани тез-тез алмаштиришни мақсадга лойиқ деб топдилар. Бу — ҳар соатга тўғри келди. Дам олаётган смена яхшилаб овқатланади, нафасини ростлаб, чанқогини қондиради, ўз муддатида пана жойдан отилиб чиқиб, яна шериклари билан ўрин алмашади. Бу — янги лашкар тортиб келиб, ҳужумни кучайтиришдан кўра ҳам даҳшатлироқдир.

Моҳидил ўз участкасига гилдирагига занжир боғланган машинага тушиб келди.

Башняли кранни шамол қулатиб, ишларни тўхтатиб қўйган экан. Хайриятки, ҳеч кимга зарар етмабди. Моҳидил машинадан тушганда одамлар кранни тиклаш учун тўрт томондан йўғон сим арқон боғлаб, дизеллар ёрдамида тортар эдилар. Моторларнинг бир маромда гуриллаши, ҳар бир трактор олдида турганларнинг «давай-давай», «кўтар», «торт», «қоч, анграйма», деган бақиришлари босиб кетган. Кишилар шамолга орқаларини қилиб, ўзларини йиқилишдан тутиб туришга уринардилар. Лекин бутун диққат-этиборлари фақат кранни тиклашга қаратилган. Гўё шу кран—қурилишнинг ор-номуси-ю, унинг ерда ётиши—шухрат байроғини қўлдан бериб қўйиш билан баробар эди.

— Ҳозир шуни кўтариш зарур эканми?— сўраб қолди Моҳидил жадал етиб келиб.

— Ўаббай?

— Жуда зарурмиди шу? Қани, саркор?

Саркор чайқала-чайқала унга яқинлашди.

— Вой, жонгинам-эй, битта кран деганни кўтариб қўёлмасак нима деган одам бўлди-а!—бақириб гапирди у,—эшитганлар, бугун крани қулабди, эртага ўзлари қулаб қолмаса нима эмиш, демайдимми?

Бирдан темир арқоннинг бири узилдими, ё трос тортаётган трактор силкиниб кетдими, хиёл қаддини ростлаган вишка чайқалиб, ерга яна бош эгди. Икки-уч киши югура бориб, арқонга ёпишдилар.

— Қаранг, табиат қутуряпти-ю, одамларимизнинг матонатини буколмаяпти. Қани, йигитлар, бўш келманглар, чаққон-чаққон!

Шамол унинг томоғига чанг тиқиб, гапиртирмай қўйди.

— Вой, жонгинам-эй, бунақа рўдапо шамол қаёқда яшириниб ётган экан-а?

Моҳидил ҳаммани йиғди-да, шу куннинг вазифаси тўғрисида батафсил кенгашиб олди. Говхона, Қуёнқочди, Туёқбоши участкалари қум остида қоляпти. Оёқда туришнинг иложи йўқ. Ҳали бу ҳолва. Бу билан Моҳидил уларни қўрқитмоқчи эмас, лекин биринчи гада ана шу участкаларни фалокатдан қўтқариб қолиш, ёрдам уюштириш зарур. Албатта зарур. Шу билан бирга бу ердаги иш суръатини ҳам асло сусайтириш мумкин эмас.

Моҳидил шу ҳақда ўз аъзоларининг фикрини билмоқчи эди. Бу истагига ҳам эришди. Ҳар қалай, юрагида ўти бор, чинакам ватанпарвар кишилар экан ҳаммаси.

... Тонгга яқин унинг колоннаси, қанча машаққатли йўл босиб, Туёқбошига етиб келди.

Қисқа дам олиб, нонушта қилиб олингандан сўнг Моҳидил ўз ҳамроҳлари билан олдинги сафга тизилди. Сўнг ҳа-

қиқий яловбардор сингари ўзи сафнинг қоқ марказида туриб, икки қанотни баб-баравар жангга бошлади.

Бир қадам олдинни кўриш мумкин эмас. Агрегатлар сураётган уюмлардан бўлак олдинда ҳеч қандай гов йўқ, шунинг учун бирдан-бир мақсад дам юқорига ўрмалаб, дам пастга шўнгиб ана шу говларни бартараф қилиш эди. Уларни кучли довул билан олишиб сузаётган улкан кемаларга ўхшатиш мумкин. Довулнинг ёвузлигини олқишлаётган бўрон эса кемаларга ҳар икки қанотдан ҳужум қилар, шер ўмровли йиртқич тўлқинларни дам олдан, дам ортдан келтириб урар, тубсизлик қаърига фарқ қилмоқчи бўларди. Ер билан осмон бир-бирига қўшилиб кетгандай гўё. Живир-живир қум зарраларидан ҳосил бўлган қуюн пардаси кўз олдингни тўсар, қаёқдан чиқиб, қаёққа тушаётганингни, қаёққа бораётганингни билмайсан киши. Аммо, орқага қайтиш йўқ! Чунки ортингдан кетма-кет бошқалар сен очган изларни яна чуқурлатиб келмоқда. На у ён, на бу ёнга бурила олмайсан, чунки икки томонингни ҳамроҳларинг эгаллаган.

Бўрон тўзон кўтаришда давом этарди-ю, ўзи кучи қирқилиб, умри қисқариб бораётганини сир бой бермасди. Басмабасига олиб, шиддат билан босиб келаётган бу мустаҳкам машиналар деворини ёриб ўтишга иложи қолмаётир. Инсон амрига таъзим қилиб, оёғига бош қўймоқдан ўзга чора йўқ энди. Ҳар қандай кучни маҳв этувчи халқ тўфони олдида тўзон ҳеч нима оуло қолди. Тўзон тоғдай баланд кўтарилиб, халқ тўфони устига қанчали зарб билан ёпирилмасин, таг-туғи билан емирилиб, ўпирилиб тушади. Тўзон вулқондай оғир, тоғдай баланд, оғир сенига кўммасин, тўфон унинг нафасини буги, ер қаърига қозиқдан қоқиб таштади. Тўзон қанча лашкар тортиб, от ўйнатиб келмасин, тўфон унинг оёғига тушов бўлиб ёпишади. Тўзон ўткир ханжар бўлса, тўфон шамшир қиличдир. Табиий офат табиий фалокат билан дўст тутина олар, аммо тўзон билан тўфон келишолмасди ҳеч қачон!

II

Бўронни жиловлашга астойдил бел боғлаган азаматлар мириқиб дам олиш нималигини хаёлларига келтирмай қўйдилар. Бир соат, ярим соатли нафасни ростлаш дақиқаларида ҳам ўзларини ҳаяжон ичида беҳузур сезиб, дам олгандай бўлмасдилар. Бир неча кунгача зимистонлик ичида юрганлари учун қачон тонг отди-ю, қачон кеч бўлаётганини ҳам сезмасдилар.

Ниҳоят, бўрон ўз оқимини ўзгартирди. Энди тўзон орқадан уриб, қумларни кўчиришда техникага ёрдам бера бошлади. Қора кучлар устига-устак зарбасини ёғдираётган тўфон олдида дош беролмай тумтарақай қоча бошладилар. Лашкар-бошилик қилувчи кутилмаганда ўз лашкарларидан айрилиб

қолаётган, саросимага тушаётган эди. Энди мағлуб бўлишдан бошқа чора йўқ. Бирдан-бир чора рақибидан шафқат сўраб, сулҳ тузишдир!

Аммо, тўфоннинг айнаи шафқатсизликка ўтган даври эмасми, тўзонни қочган еригача қувиб бориб, янчиб ташлаши керак, токим қайта бош кўтаришга ҳад қилолмасин у!

Қўқисдан момақалдиروқ ногора қоқиб, яшин ҳавони тилиб-тилиб ташлади. Ерга зарб билан катта-кичик қорағужанак тўплари таппа-таппа тушар, ёрилар, баъзилари қумалаганларича олис-олисликлар сари қочиб бораётган тўзон лашкарларини қоралаб чопардилар. Узоқ-узоқларда чарх уриб бораётган майда гирдибодларни ҳам бемалол кўриш мумкин.

Бўғиқ гувиллашлар тобора пасайиб, момақалдироқнинг акс садоси остида ғойиб бўларди. Бу акс садолар эса тўзоннинг умри туганидани далолат берувчи ғалаба салютларни эди. Қора чодра сингари кўкпи чулғаб олган булутлар яхма-лаги ҳам чирсиллаб синди-ю, бир парча осмон ялт этди. Тонгни қаршилаган чўлпон юлдузи якка кўздай жавдираб қолди. У ҳам барчани ғалаба билан олқишларди гўё.

Шу пайт тўзон чекинаётган ёққа эмас, унинг қарама-қарши томонига тикилган киши ажойиб манзаранинг гувоҳи бўлади. Осмоннинг узоқ этаги ёриша бошлаган. Булут қирралари аввал пушти ранг, кейин улкан тош тушиб синган муз бўлақларидай тиниқ тусга кирган эди. Яна бир оз ўтмай аста саргайди-ю, ҳамма ёққа живир-живир гулдор ҳошиялар сочиб ташлади.

Диққатингиз бўлиниб иккинчи томонга кўз ташланг. Унда — кўкдан саноқсиз олов қоялари узилиб тушгану, ерга найза сингари санчилиб, аланга ёяётгандай кўринади. Аланга шунчали тез ёйилардики, гўё ҳализамон оламни фақат ёнғин босиб кетадигандай. Бу афсонавий манзаралар аввал ҳам бир кўриниш берганда саҳро аҳли ҳайратда лол, ваҳима билан боққанлиги ўқувчига маълум. Ўша ҳодисалар мана, яна такрорланмоқда. Бу қаердан пайдо бўларкин дерсиз? Наҳотки, саҳрога ўт тушгану, шунчали тезлик билан ҳамма ёқни қамраб олса-я, деб ўйлашингиз мумкин. Йўқ, бу ҳар замон, фақат қуёш бош кўтараётган ёки ботаётган маҳаллардагина кўзга ташланувчи сирли ҳодиса холос. Буни қадимда, илоҳий куч амри билан содир бўляпти деб тушунишар, худо йўлига садақа бағишлаш, қурбонлик аташ, ис чиқариш билан тавба-тазарру қилишарди. Эмиш, ер юзида гуноҳ кўпайиб кетганидан олло-таоло қаҳрга келиб бандасининг бошига осмондап ё ўт, ё сув балоси ёғдирар, шу билан жазо ато қилармиш. Сув — рўди азимдан бошланса, ўт — саҳро-ю заминдан эмиш. Шунинг учун Қизилқумнинг қуми қип-қизил эмиш. Ахир, ўтга тушган ҳар қандай нарса ҳам чўгдай куйиб, қизғиш тусга киради-да.

Аслида, бу табиат мўъжизаси—қуёшнинг қум гирдобиде акс этган яллиғидир. Қуёш чиқаётган маҳал энг баланд теракнинг учи, кейин девор-тошлар ранг олади. Саҳрода терак, девор-тошлар йўқ, фақат аҳён-аҳён гирдибодлар бош кўтарган чоғ унга тушган нур ловиллаб ёнаётгандай акс беради. Чунки қум турли-туман маъдан зарраларига бой. Темирдан тортиб, то олтингача! Ана шу зарралар нурларини хусусиятига эга. Нурларини — ўтган сафар олида келаётган бўроннинг дарагини ёйган бўлса, бу сафар тўзон гирдобининг чекинаётганидан далолат беради.

Кун ёйилган сари олов қоялар аста ўчиб борар, теваарак оқарар, ўткир тиллар зарбасига чидолмаган булутлар ҳам тилка-пора бўлганларича, уфқ томон қочардилар. Фақат мусаффо осмонгина тубсиз океан сингари жилваланиб қоларди. Коинотнинг бу тантанаси ҳам қурувчилар учун катта олқиш эди.

Ғалаба қўлга кирди-ю, аммо жанг тугагани йўқ ҳали. Чунки чекинган — тўзон ҳолис, қумлар эса қотиллигини ижро этиб қўйиб, ҳукмдорига таъзим қилаётган жаллодни эслатарди ҳозир. Қўзларини мўлтиллайтиб, оҳиста мавжлар, тўшиқларнингизга суркалиб, оёқларингизни ялар эди. Бу риёкор махлуқнинг қувлигидан нафратланиб кетасан ҳатто. Ғазабнинг қайнаб, унинг изидан нишон қолдирмаслик пайида бўласан. Ишчилар ҳам худди ана шу вазиятни бошдан кечирардилар.

Кейинги ҳафта яқин-атрофиш қум уюмларидан тоза-таш билан ўтди. Бархаллар ўз шаклларини йўқотиб, трассадаги оловча километр олисга етганларида ясси девор тортиб, тнеҳсиз, янгилашган, қуёшнинг нурлари билан тинчиди. Шундан кейингина одамлар ҳолдан тойиб, қаттиқ чарчаганларини сеза бошладилар. Айримлар ўша ернинг ўзидаёқ, кабинадан чиқмай, тошдай қотди. Айримлар эса зўрга гандираклаб келиб қум устига, баъзилари эса ечиниб-ечинмай каравотларига ўзларини отдилар.

Бироқ жанг ҳали давом этарди. Олдинда ҳали қўп мушкулликларни енгишдай улкан вазифалар бор. Бўрондан сўнг ўнгланиб олиш осонмиди? Озмунча механизмларни ишдан чиқардимиз у! Машиналарни ремонт қилиш, йўлларни тозалаш, қулаган электр сим ёғочларини тиклаш, трассанинг қум тўлиб қолган участкаларини қайта қозиш... Хуллас, қурилиш ҳаётини аввалги изига солиб юборилмагунча, тиниб-тинчиш мумкин эмас!

Орадан яқин бир ой ўтди. Икки соҳилнинг бағри кенг очилди-ю, азим саҳрога камарбаста бўлган канал яққол кўзга ташланиб қолди.

Тўзонга қарши ҳужум бошлаган машиналарнинг гуриллаши ҳали тинмасданоқ. Моҳидил яна ўз участкасига чопди.

У, бригададан бригадага югуриб, иш сифати, суръати-

нинг ошишида юрак ўти, ишончи билан бош-қошлик қилар, кўмак берар, кимга маслаҳат зарур бўлса, ўшанинг олдига чопар, қисқа-қисқа суҳбатлар ўтказиб, ҳар қандай мушкулликларни ечишга уринарди. Сменалар навбати билан дам олишарди-ю, аммо Моҳидилнинг дам олишида тартиб йўқ. Буни у вақтинчалик ҳол деб санарди доим. Ишқилиб, ҳар бир соҳадаги иш пухта бажарилса бас, шуни қаттиққўллик билан талаб қилардики, бунчалик қаттиққўллик қаяқдап пайдо бўла қолганига ўзи ҳайрон эди. Баъзида уйқу азобини ҳам писанд қилмасликка уринар, ярим тундаёқ гуриб кетишга, ҳеч бўлмаса деразадан бир қараб қўйишга одатланган эди. Ҳамма ёқ гавжум. Чўзилиб кетган трассанинг нотинч урган қалби бир дам тўхтамас, саноқсиз чироқлар милтиллашарди. Буларни кузатишнинг ҳам ўзига хос гашти бор-да!

У бир кунда ўн марталаб бўлса ҳам станция биноси устига чиқиб тушишдан зерикмасди. Авваллари пастак ҳавзаларда юриш хавфли туюларди унга. Оёқ остидаги тахта траплар қирсиллаб лопиллар, қийшайиб, мувозанатини сақлолмай қолган киши пастликка қулаши ҳеч гап эмас. Энди ўша чўчинқирашлардан асар ҳам қолмаган. Энг баланд, энг нозик жойларда ҳам бемалол юраверар, тўсиқсиз, тор йўллардан сакраб-сакраб ўтиб бораверарди.

Бир кун баландда гишт терувчилар билан бирга ишлаётган ёшгина қизга кўзи тушди. Сарғиш қанорга ўхшаш материалдан камзул-шим кийиб, бошига қизил дурра ўраб олган бу қиз ўша собиқ секретарь эди. Қоп-қора қошлар, дуррача остидан патила-патила сочилган соч толаларига, илгари ингичка сурма тортилиб юриладиган жон офати кўзлар атрофига ҳам гард қўнган, тирноқларини маникюр безаган бармоқлар эса гишт узатиб турарди. Ҳозир, ҳамма ишга берилиб кетганлиги учун унга хушомад қилиб, ҳар замонда гул, атир ёки шоколад тақдим қиладиганларнинг ҳам вақти йўқ эди.

Моҳидилнинг тикилиши таъсирида у ҳам беихтиёр қайрилди-ю, мамнун кулиб, қўл силтаб қўйди. Моҳидил ҳам қўл силтади. Қизнинг бу янги касби ўзига манзур эканлигини ҳис этди.

Шу замон Моҳидил бирдан чайқалиб кетди. Сал бўлмаса йиқилиб тушарди-ю, орқадан келаётган кимдир чаққон ушлаб қолиб, бир ўлимдан асради. Доим ўзининг бардоши, чидами билан бошқалардан фарқ қилиб келган участка бошлиги вужудида ҳорғинлик сезиб, кўзлари тиниб кетган эди.

— Бир зумгина мизғиб олсангиз бўларди,— дея маслаҳат беришди унга.

Аёл кишига серташвиш, узун кунларни оёқда туриб, тинимсиз ҳаракатда ўтказиш анча оғир эди. Ишда танаффус

бўлмаса, ҳар қандай жисмонан бақувват одам ҳам охири чарчайди-да.

У ётоғига кирди-ю, ечинишга ҳоли келмай, каравотга суянганича аста қалқди.

Бир маҳал шодиёна музика садоси уйғотиб юборди уни. Уйғонди-ю, аммо кўзини очолмади. Ҳатто, музикадан сўнг радио орқали диспетчер аёлнинг нималарнидир ўқигани, кимларнингдир номини айтгани, табриклагани ҳам қулогига чала-чулпа кирар, лекин англаёлмасди.

Ташқарида ғала-ғовур кўтарилди. Биров бировнинг эшигини қоқар, кимларнидир чақириб, уйғотишарди.

Моҳидил гира-шира кўзини очди. Ҳали тонг отмабди, деб ўйлади-да, иккинчи томонга ағдарилмоқчи эдики, кийимда эканлигини кўриб, ҳайрон қолди. Ёчинмаган экан-да. Демак, ҳозир тонг отишини кутиш хато. Энди кеч кириб, қоронғи тушмоқда. Соат ўн ярим. Бемалол ечиниб ётавериш керак.

У ётди-ю, кейин яна қандайдир куч сакраб туришга мажбур этди. Ташқаридаги шовқин борган сари кучаярди. Радио варанглаб, диспетчер ниманидир ҳамон эълон қилмоқда. Кейин табриклар эшитилди.

«Эрталаб ҳамма қурувчилар Тепақўрғон насос станциясига келишиб, бу шодиёна кунни байрам қилиб, муносиб нишонлашлари керак»,— дерди диспетчер. «Нима гап ўзи? Э, айтмоқчи, эртага республикамиз тўйи-ку», деб ўйлади Моҳидил. Кейин шовқин кийинки давомида кучаярди.

У артиниб улгурмай, дераза қаттиқ тарақлади. Шундай пайтда ким бўлиш мумкин?

Вой, жонгинам-эй, хабарингиз йўк шекилли? Бу ёққа қандайдир...
қинг тезроқ. Москва радиосидан хушхабар эшитяпмиз.

Бепоев Ватаннинг бир бурчи — шу шипшйдам саҳрода туриб ҳам Москва нафасини эшитиш қандай шавқли. Кимдир яқинда Тошкентга борганда олиб келган кичкина приёмник орқали одамлар кутилмаган хурсандчиликни эшитишга берилгандилар.

Моҳидил кийиниб чиққунча дикторнинг овози сўниб, тантанали музика такрорланаётган эди. Одамлар уни кўришлари билан югуриб келиб, ўраб олишди.

— Менинг командамга қулоқ солинг!— дея бақирди биров.

Бу — одамлар тўпидан ажралиб чиққан Ҳайитов эди.

— Ўртоқ бошлиққа тантанали рапорт бериш учун бир сафга тизилинглар!— деди у ўнг қўлини ёнга чўзиб.

Ҳамма икки қатор бўлиб саф тортди.

— Буларга нима бўлган ўзи?— дея пичирлади Моҳидил ҳам.

Унинг қаршисида бетончилар, пайвандчилар, гишт терувчилар, дурадгорлар, чилангарлар, электрик, техник, брига-

дирлар «смирно» командаси билан қимир этмай қолдилар. Баъзилар ўзларини босолмай, айёрона қўзларини ўйнатганларича, ўзгача жилмайиб боқишарди.

Ҳайитов шаҳдам қадам билан Моҳидилга яқинлашди-да, солдатчасига честь берди.

— Тўртинчи қурилиш участкасининг бошлиғи Моҳидилхон... сизнинг сувсиз саҳрога ариқ чиқариш йўлида кўрсатган хизматларингиз, ҳамда табиатнинг қақшатғич зарбаларини енгишдаги қаҳрамонлигингиз учун давлатимиз ва ҳукуматимиз ўз миннатдорчилигини изҳор қилади, сиз ва сиз орқали бутун коллективингизни...— Шу ерга келганда у дабдабалироқ сўз топишга истеъдоди етишмай, дудуқланди,— сизни... сизни... ҳалиги...

— Оббо, нима ўзи? Айта қолсаларинг-чи?

Кимдир ҳиринглаб кулиб юборди:

— Вой, жонгинам-эй,— сафдан чиқиб кела бошлади саркор,— расмийатчиликнинг расамадини келтиролмаганингдан кейин қўй, оғайни. Гапнинг лўндасини айтсак, Моҳидилхон, сизни табрик қиламиз, орден олибсиз!

— Орден?

— Ҳа, давлатимизнинг энг олий мукофоти — Ленин ордени! Ҳаммамиз бир овоздан табрик қиламиз! Урра, ўртоқлар!

Сафдагилар баланд овозда уч марта «Урра!» деб такрорлашди. Шу дақиқа Моҳидилнинг миясида трассага янги келган кунлари кўриниш бериб ўтди. Хўжаназар аканинг бошига тушган ўша фожиа, ўзининг «Қорағужанак» билан учрашуви, йиртқич саҳро уйғотган ваҳималар, қайтиб кетмоқчи бўлганлари, биринчи муваффақиятсизликлар... Офтоб уриш, Ҳошим билан олишув, портлатишлар, ғалаба, кучли тўзонли кунлар... Жанг ва яна янги ғалабалар...

Саф бирдан бузилди-ю, ҳамма ёпирилиб келиб, биринкетин унинг қўлини қисишиб табриклай бошлади.

Дарвоқе, Моҳидилнинг ўзигина эмас, участкадаги анча мўнчалар орден ва медаллар билан тақдирланган эди. Моҳидил хурсанд. Бу шодиёна кунни нишонлаш мақсадида кимдир магазин сотувчисини маст уйқудан уйғотиб келди. Прилавка тагига яшириб қўйилган бир-икки шиша «оқсоқол», беш-олтита «қизил» юзага чиқди-да, шу ернинг ўзидаёқ стаканларга қуйилди.

Тепакўрғонда янграган карнай-сурнай овозлари бутун кенгликлар сари парвоз қилди. Ҳамма ёқ безатилган. Қатор-қатор ўчоқлар қурилар эди. Бугун қурувчилар икки маросимни — республикамиз юбилейи-ю, ажойиб ғалабаларини нишонлайдилар.

Моҳидил ўз «армияси» билан етиб келганда тантанали қисм бошланиб қолган эди. Тумонат одам кенг майдонда

денгиздай чайқалиб турибди. Минбарда Латиф Дониёров сўзламоқда.

Кутилмаганда Моҳидил одамлар тўлқинини ёриб, Маҳмуданинг қаршисидан чиқиб қолди. Улар бир-бирларини табриклаб, ўпиша кетишди. Маҳмуда Меҳнат Қизил Байроқ ордени олган, у бахтиёр эди.

— Қара-я, жонгинам, илгари мани шунақа донғи чиқиб, мукофот олади деб ким ўйловди? Ҳай, ойинг эшитган бўлсалар, суюниб эслари кетаётгандир-а?

— Ҳа, кампиршо бутун қўни-қўшниникига чиқиб, суюнчи олаётгандир ҳозир. Айтмоқчи, Ҳошимдан хабар борми? Болаларини эсламасмикин ҳеч?

Маҳмуданинг чеҳрасига маъюслик соя ташлади. Кейин дугонасини қўлтиқлаб олди-да, холироқ гаплашмоқчидай четроққа бошлади.

— Хат келди,— деди у хомуш оҳангда. Сўнг камзулининг ички чўнтагидан бели букик конверт олди.— Ўқиб чиқ, ма!

Хатни Ҳошим ёзганга ўхшамасди. Илгаригидай кескинлик, ўзига ҳаддан ишониб кетган одамнинг гапларидай қўполлик йўқ, аксинча, боши бориб деворга урилган ночор кишининг садоси бор эди унда.

У, аспирантура масаласидаги ишлари юришмай, ҳеч ким билан келишолмаётганлигини ёзарди. Нимапи галабам деб ўйлаган бўлсан, маълумият бўлиб чиқибди. Бунинг устига тоби қочиб, касалхонада ётган эмиш.

У Маҳмудадан барча қилмишлари учун кечирим сўраб, болаларини кўришга интизор эканлигини изҳор қилган.

— Энди нима қилмоқчисан?— деди Моҳидил хатни қантио бераркан. Маҳмуда елкасини қисди:

— Биламанми... Жуда бошим қотган. Бор-э, деб қўл силтаб қўяверай десам... Иккала ўғлим отасини шундай соғинганки... Бири қолиб, бири сўрайди: «Опа, адам қачон келдилар? Адам бизни ташлаб кетганлари ростми?» Ҳар сафар уни-бун тўқиб жавоб қиламан. Ўз болаларингга ёлғон гапиришдан ёмони йўқ экан. Қани айт, жонгинам, нима қил дейсан?

Яқингинада у эридан ажралнш ҳақидаги гапни тилга олмаганмиди? Бугун эса унга ачинапти чоғи. Шунчалик кескин бурилишми? Эри тақдим қилган ҳаётни хуш кўрмаса ҳам, ҳамон севаркан-да уни. Ахир, нима қилса-да, кўнгил қўйиб теккан эмасми?

— Олдига бор,— деб юборди Моҳидил,— болаларини кўрсатиб кел.

Маҳмуда ялт этиб қаради.

— Ёлғизлик қурсин,— паришонлик билан давом этди кейин.— Бир ой бўлган бу хатни ёзганига. Шундан бери ҳоли нима кечдийкин? Албатта, касалхонага аҳвол сўраб, бо-

риб турганлар бордиру... Энди, хотиннинг йўриғи бошқа-да, жонгинам.

— Бор олдига!— такрорлади Моҳидил.

— Иссиқ овқат, мева-чева олиб бориб туришибдимикин? Ён-веридагилар бола-чақа қилмаганмисиз, деб сўрашса, қай ҳолга тушишини ўйлайман, холос.

Моҳидил Маҳмуданинг қанчалик азобланаётганини, бу гаплар нақадар чуқур юракдан эзилиб чиқаётганини яхши тушунарди.

— Бориб кел, Маҳмуда.

Маҳмуда дугонасининг елкасига бош қўйди.

— Биз аёлларнинг қисмати шу-да! Эрларимизнинг дўқ-пўписасини эштамиз, араз қиламиз, яна бир нарса бўлиб қолса, ларзага келамиз. Юрагимиз ачийди. Ўша қилмишларини эсга олсам, нафратим қўзгайди баъзан. Яна ўзимни баргитош, дийдаси қаттиқликда айблайман. Ҳайронман, эридан осонгина кечиб юборадиганлар қанақа аёллар экан-а!

Унинг юзлари оқариб, қўллари титраб кетди. Агар яна бир оз гаплашса, йиғлаб юбориши ҳам мумкин.

— Шундай қилиб, бораймикин-а, жонгинам?

— Бор, ўртоқжон, бор!

... Митингдан кейин гуруҳ-гуруҳга бўлиниб, ҳар ер-ҳар ерда базмни қизитишга ўтдилар. Чорпоя сингари усти очиқ тахта айвонда областдан чиққан артистлар концерт бошлаган, бир томонда қандайдир фокусчи одамларни кулдириб, оғзидан қулоч-қулоч ленталарни чувалаб ташламоқда.

Вакларда чой қайнайди, қозонларга сабзи-пиёз ташланди. Тўп-тўп бўлишиб олган улфатлар дастурхонлар атрофида аскияни қизитишмоқда. Худди ана шу тўплардан бири «гурр» этиб бузилди-ю, Моҳидилни ўраб олишди.

— Салом, опа, табриклаймиз!

— Олий мукофот муборак!

— Жуда хурсанд бўлдик-да, фамилиянгизни эшитиш билан чапак чалиб юборибмиз.

— Раҳмат, дўстларим, раҳмат. Сизларни ҳам байрам билан қутлайман! Алёша, Музаффар, мукофотлар қутлуғ бўлсин! Айтмоқчи, Гулхайри қани?

— Кузги имтиҳони бор экан. Топшириб келгани кетди.

— Нодирга ҳам орден беришибди, эшитдингизми?

— Ҳа, Нодир чинакам қаҳрамон эди...

Унинг хотирасини эслаганда ҳамма бирдан сукут сақлаб қолди.

— Опа, бугун бизлар билан бирга бўласизми, ё бутунлай кечворганмисиз?

— Моҳидилхонни биз ҳеч кимга бермаймиз. Моҳидилхон биз билан байрам қилади бугун.

Бу — инженер Ҳайитов эди. Унинг эътирози қаршиликка учради. Икки томон ҳам ўз давраларини мақташар, шовқин

билан Моҳидилни кўндиришга уринишарди. Моҳидил иккала даврага ҳам галма-галдан иштирок этишга ваъда қилди.

Бу орада учинчи бир киши ҳам пайдо бўлиб қолди.

— Мен таклиф қилишдан кечикибман шекилли?

Бу Латифжон эди. Уни кўриб бошқалар аста тарқалишди.

— Кечикдингиз,— шўхлик билан жавоб қилди Моҳидил.

— Оббо, ҳеч ови ўнгидан келмайдиган одамман-да. Ўйлаб қаранг, бошқа вақтда-ку, ишдан бўшаб, мириқиб гаплашолмайман сиз билан. Байрам куни ҳам...

— Ўртоқ Дониёров,— тасодифан орага суқилди радио мухбири. У елкасига кичкина чамадондай қора репортёр осиб олган, ўпкасини босолмай ҳовлиқарди.— Суҳбатингизга халақит берганим учун узр, мумкин бўлса, бошлиқлар билан бирга суҳбатлашиб ўтирганингизни магнит плёнкасига ёзиб олсам?

— Ана холос, ойда-йилда бир бозору, буни ҳам ёмғир бузар,— деди Латифжон кулиб, қизнинг қўлини қўйиб юборгиси келмай тураркан. Кейин, ноилож мухбир ортидан юрди.— Йироқ кетмай тулинг, Моҳидил, икки оғиз гапираману, чиқаман тез.

Моҳидил бош қимирлатди.

— Айтмоқчи,— дея яна тўхтади Латифжон,— бир нарсани сизга билдириш эсимдан чиқибди. Табриклайман, сиз ютдингиз. Тошкентдан тендирув латинаси келди. Мақданий тупроқ дамба учун яроқли дсб топилди, хурсандмисиз?

— Яроқли эканлигини ўзимиз ҳам билардик,— деди Моҳидил элкасини босиб турган таннин юки бирдан кулаганини сездирмасинана уриниб. Яроқли эканлигини биларкан мунажжирни ошкор қилиб турарди.

Баланг насос станциясининг томига чиққан тўрт карнайчи оламини бузди, икки сурнайчи эса унга жўр бўларди. Чилдирмалар гумбурлади, ногоралар тарақлади. Бинога яқин жойда бир гуруҳ одамлар доира қуриб, ўйинга туша бошладилар. Қийқириқ, чапак бир-бирига чагишиб кетди.

Моҳидил уларни бир оз томоша қилган бўлди-да, кейин Латифжонни кутаётгани эсидан чиқибми ёки вақтни ўтказиш учунми, станция атрофини кеза бошлади. Станция биқинидаги қувурлар устида қизлар кўшиқ айтиб ўтиришарди. Улар Моҳидил билан қўл силкишиб кўришишди.

Саккиз юз метрли йўгон қувурнинг иккинчи навбати ҳам монтаждан чиққан эди. Демак, станция таппа-тайёр. Фақат сув келишини кутиб турарди. Агар Қуйиқўрғон станцияси ҳам худди шу кунларда битганда эди... Майли, оз қолди, жуда оз қолди. Кўпи билан икки ойдан кейин бошлиққа қувончли рапорт топшириш мумкин.

Моҳидил бир ярим одам бўйи келадиган йўгон қувурлар бўйлаб тепага кўтарилар экан, «Маҳмудахоннинг биринчи мустақил иши» деган жумлани ўқиди. «Бечора дугонам,—

деб ўйлади у,— оиласи яхши бўлиб кетармикин? Чумолининг ҳам ини бузилмасин. Ҳошимнинг тавба қилгани рост бўлиб чиқса зора. Умид билан қурилган турмушнинг тотувлигига нима етсин!»

Моҳидил ўзи қурмоқчи бўлган онлавий ҳаёт эса дугонасиникига ўхшаб қолишини истамайди асло. Бегард, бенуқсон, энг муқаддас саналган оилаларнинг бири бўлишини, ҳамма уларга ҳавас қилишини орзу қилади доим. Албатта, бу аёл кишининг ўзигагина эмас, у билан бирга умр кечирмоққа аҳд қилган эркакка ҳам боғлиқку-я.

Ҳар қалай, Латифжон ана шу орзуга монанд — нурафшон бўлиб кўринарди унга.

У бетон пиллапоялар орқали икки улкан қувурни бири-бирига қўшган алиш устига чиқди. Чиқди-ю, баҳайбат икки бошли аждаҳонинг қоқ гарданидан босиб тургандай ҳис қилди ўзини. Ана шу аждаҳо оғзидан гумбурлаб чиқадиган сув ўпқони кучли тўлқинларини қирғоқларга уриб, саноксиз яйдоқ жийронлардай олға интилаверади. Қанча-қанча ерларга бебаҳо нафосат ёяди, чўлларга жон, боғларга дилраболик бағишлайди энди.

Моҳидил яна янги-янги орзулар қайиғида аста сайр бошлар экан, ўзидан ўн қадамча нарида унга тикилиб турган отасини кўрмасди...

Тошкент — Малеевқа
1964—1967 йиллар

Джонрид Абдуллахонов

УРАГАН

Роман

Редактор **Х. Маҳмудова**
Рассом **В. Бивняев**
Расмлар редактори **А. Кива**
Техн. редактор **Н. Жўраева**
Корректор **Б. Сайдалиев**

Босмахонага берилди 2/VI-1975 й. Босишга рухсат этилди 31/VII-1975 й. Формати 60×90^{1/8}. Босма л. 20,5. Шартли босма л. 20,5. Нашр. л. 21,25. Тиражи 60 000. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 5—75.

Ўзбекистон КП Марказий Комитети нашриётининг босмахонасида № 1 қозоғга босилди. Тошкент, «Правда Востока» кўчаси, 26. 1975 йил. Заказ № 2957. Баҳоси 69 т.